

724
498

Bo'riboy Ahmedov

AMIR TEMURNI YOD ETIB

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач

10.04.22

2002

8.24
1998

BO'RIBOY AHMEDOV

AMIR TEMURNI YOD ETIB

-1753-

Yod etib

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«FAN» nashriyoti davlati
Toshkent—2018

OLIV VA O'RTA MAXRUS TALIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

A98

Jahongir Do'nishev

Umid Sapayev

Akbar Qo'nishev

matnida»¹, «Ismur va Qamariddin» nomli yangi tadqiqoti o‘rin olgan.

KBK 63.3(2U)

ISBN 978-9943-19-430-4

«Fan» nashriyoti, 2018

MUNDARIJA

İkinci öğretim yılı.....2

Birinchi qism

Ilmiy-ommabop maqolalar

Ordinary community.....20

Ikkinchi qism

Publitsistik maqolalar

Abdullayitga daxldor inson..... 63
Amir Temurni yaxshi o'rganaylik..... 77
Ikkandarning o'chini Spitamendan olasizmi?..... 79
Ilm — adolati va pok ta'limot..... 88
Ixtisni soxtalashirib bo'lmaydi..... 91
Iltiq qorong'isida..... 98
Ilm-tan xalq va mamlakatga xizmat qilsin..... 106
Ilmnamiz uchun dasturlamal..... 110
Iltiq-huquqimizni tan olsinlar..... 114

Uchinchi qism

Subbatlar

Amirning qilichi qayerda?	117
Blakim — mulki Turon.....	119
Mangu ustivor haqiqat.....	125
Milliy tarbiya sarchashmalari	131
Nomi abadiy o'chmas shaxs	136
Sibirga kelmagan o'zbek	142
Tarix va kelajak.....	153
North sahifalar.....	165

Tarix — haqiqat onasi	170
Temurning ulkan xizmatlari	176
Temurshunoslikni qaysi yoʻnalishda rivojlantirish kerak?	179
Teran tomlar	184
Oʻtmish oʻzagimizdir	186
Oʻtmishi yoʻqning kelajagi yoʻq	191
Hamma narsaga egamiz, ammo	201

Toʻrtinchi qism

Amir Temurga maktublar

Amir Temurga maktublar	206
Birinchi maktub	207
Ikkinchi maktub	211
Uchinchi maktub	218
Toʻrtinchi maktub	225
Beshinchi maktub	235
Oltinchi maktub	241
Yetinchi maktub	246
Sakkizinchi maktub	254
Toʻqqizinchi maktub	256
Jahon mehrobida paydo Alisher	262

Beshinchi qism

Yangi tadqiqot

Temur va Qamariddin	273
<i>Birinchi bob.</i> Chigʻatoy ulusi (XIII—XIV asrning 30-yillari)	289
<i>Ikkinchi bob.</i> Chigʻatoy ulusi oʻzaro feodal kurash iskandariyasi (XIV asrning 40—50-yillari)	313
<i>Uchinchi bob.</i> XIV asrning ikkinchi yarmida Moʻgʻuliston davlati. Tugʻluq Temurxonning istilochilik yurishlari	329
<i>Toʻrtinchi bob.</i> Temur va Qamariddin	347
<i>Beshinchi bob.</i> Moʻgʻuliston XV asrda. Chigʻatoylar bilan temuriylar munosabati	359
Xulosa	388

Qatagʻon qurboni boʻlgan olim Ahmadxon
Tojixoʻjayevning porloq xotirasiga bagʻishlayman
Muallif

IKKI OGʻIZ ESLATMA

Mazkur toʻplamga 1988—1994-yillar mobaynida vaqti matbuot sahifalarida eʼlon qilingan ilmiy-ommalash, publitsistik maqolalar kiritildi. Toʻplamda, shuningdek, subbatlar, Amir Temurga maktublar, «Temur va Qamariddin» nomli yangi tadqiqotga oʻrin berildi.

Maʼlumki, olimlarning kitoblari keng xalq ommasiga hamma vaqt ham yetib bormaydi, chunki ular juda kam nusxada, ming, koʻp boʻlganda ikki-uch ming nusxada chop etiladi. Bu birinchidan. Ikkinchidan esa kitoblari ilmiy boʻlgani sababli juda kam odam oʻqiydi. Shu bois aytim olimlar, shular qatori biz ham, keyingi yillarda koʻproq ilmiy-ommalash asarlar yozadigan, maqolalarimizni sodda va tushunarli qilib, vaqti matbuot — gazeta va jurnallarning sahifalarida eʼlon qiladigan boʻlib qoldik. Bilgan odamga bu juda qulay boʻl ekan. Chunki shunday qilinganda, kashfiyoting tezroq yerga yetib boradi va u tez fursatda ommalashar ekan. Dartaqiqat, ommalash ommaga, xalq va mamlakatga foydasi tegmaydigan ilmning kimga keragi bor, oʻzi? Xullas, ushbularni hisobga olib, koʻpdan beri, imkon qadar maqolalarimizni vaqti matbuot sahifalarida eʼlon qilib kelganimiz. Qarangki, ular shu paytgacha yigʻilib, anchagina boʻlib qolgan ekan, biz oʻgʻlim Muzaffar ikkinchi (u ham boʻljak sharq-shunos) ulardan muhim-muhimlarini, toʻgʻrisi, ikkinizga muhim koʻringanlarini tanlab oldik.

Turtli ifoda uslubiyatlarida yozilgan yozishmalarda biz butun ilmiy faoliyatimiz davomida mashgʻul boʻlib kelayotgan toʻrt mavzu: oʻzbek xalqining kelib chiqishi; Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy tarixi va madaniyati; arab, fors va turkiy tillarda bitilgan tarixga oid qoʻlyozma asarlarni oʻrganish; Amir Temur va uning avlodlari hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, Temuriylar davri tarixi va madaniyatini oʻrganish muammolari bilan bogʻliq masalalar

Yuzasidan bildirgan tahliliy qarashlarimiz, mulohazalarimiz, milliy mustaqilligimizni mustahkamlash, o'zligimizni anglash, xalqimiz ayniqsa, yosh avlod ongida milliy g'urur va milliy iftixor tuyg'ularini uyg'otish, milliy istiqbol mafkurasini shakllantirish xususidagi fikrlarimiz o'z aksini topgan.

To'plamda, ayniqsa, adiblar va jurnalistlar bilan bo'lgan suhbatlarga alohida e'tibor berilgan. Bundan tashqari, javobsiz qolgan savollar, ya'ni oliy o'quv yurtlarining talabalari bilan bo'lgan uchrashuvlarda tushgan, lekin vaqt taqozosi bilan javob berish imkoniyati bo'lmagan savollar va ularga keyinchalik vaqti matbuot sahifalari orqali berilgan javoblar ham majmuaimizda bor.

Suhbatlarimiz tarix va taqdir haqida. Bu borada shu kunlarda respublikamizda olib borilayotgan xayrli ishlar, shuning bilan birga, bu masalada yo'l qo'yilayotgan aytim xato va kamchiliklar borasida ham so'z boradi. Alishet Navoiy ijodini o'rganish va targ'ib etish davr talabiga aylangan kezlari, nayoishunoslar birdan ko'payib ketganday, hozir Amir Temur, Ulug'bek, Bobur, Sulton Husayn Boyqaro haqida u yer-bu yerdan ko'chirib yozayotganlar urug'lab ketdi. Haqiqiy asl asarlar turib, tarixiy manbalar va ilmiylikdan yiroq xalq og'zaki ijodi namunalariga yaqin Salohiddin Qorining «Temurnoma»si, Nabijon Mahmudning «Amir Temurning tarjimai holi»ga o'xshagan naql-u rivoyatlarga asoslanib yozilgan asarlar ham nashr qilinmoqda.

Ba'zi olimlar esa Amir Temur shaxsi, hayoti, avlodlari xususida aqlga sig'maydigan mubolag'alar o'ylab topishyaptiki, ularning da'volari asossiz ekanligini, mubolag'alari tarixiy-ilmiy yo'singga mutlaqo zid kelishini isbotlash zaruriyati tug'ildi.

Xullas, mazkur to'plamga kirgan maqola va suhbatlar tariximiz va madaniyatimizni chuqurroq haqoniy o'rganishga bir turtak bo'larmikin degan umiddamiz. Chunki o'tmish va ko'lma tarixini yaxshi bilmay turib bugunimizni ham, kelajagimizni ham teran anglolmaymiz.

Birinchi qism

ILMIY-OMMABOP MAQOLALAR

AMIR TEMURNING DAVLATINI

IDORA QILISH SIYOSATI

(Dastlabki mulohazalar)

I

Amir Temur, o'z davri va zamonasiga ko'ra markazlashgan yirik davlatga asos soldi va bu bilan xalqiga, yurtiga begiyos xizmat qildi. Buni anglab yetish uchun Amir Temur katta siyosat maydoniga kirib kelmasdan burun mamlakatdagi mavjud ijtimoiy-siyosiy ahvolni ko'z oldimizga keltirsak, shuning o'zi kifoya. Xo'sh, o'sha vaqtda yurtdagi ahvol qanday edi? Chig'atoyxon avlodidan bo'lgan Temurshirinxon (1326—1334) o'ldirilgandan keyin ulusda begarorlik kuchaydi. Buni shundan ham bilisa bo'ladi, yigirma besh yil mobaynida mamlakat taxtida o'ndan ortiq xon saltanat qurib o'tirib, lekin birontasi ham tobora kuchayib borayotgan feodal tarqoqchilikka barham berishga qodir bo'lmadi. Begarorlik oqibatida tarixda Chig'atoy ulusi nomi bilan mashhur bo'lgan ulkan bir mamlakat o'ziga yaqin mustaqil bekliliklarga bo'linib ketdi. Masalan, Kesh viloyatida Hoji barlos o'zini hokim deb e'lon qildi, Xo'jand va unga qarama-qarshi yerlarda amir Boyazid jaloir mustaqillik da'vo qilib chiqib, Balx va unga tobe bo'lgan yerlarda O'ljoy Bug'o sultusi, Shibirxon viloyatida nayman umoqiga mansub bo'lgan Muhammad-konin Aperi, Xuttalon bilan Arhang saroyida amir Kayxustrav bilan Uljoyin Aperi, Samarqandga qarashli Tokand bilan Saripulda Xizr Yuvovuriy mustaqillik bayrog'ini ko'tarib chiqdilar. Hirof hukumatini esa marhum amir ul-umaro Qazag'onning uddaburo nabirasi amir Husayn egallab oldi. Qo'yingki, bu parchalanish ulusni o'zaro urush-talash girdobiga ulog'irdi. Johil, urushqoq beklar, amirlar

sati xususida bilgan-ugqanlarimizni aytmoqchimiz, xolos. Bizning bu haqdagi fikrimiz Amir Temur davlati haqidagi dastlabki mulo hazalardir.

Har qanday davlat o'z faoliyatida ma'lum ijtimoiy guruhga taya nadi, hokimiyatni qo'lga olgandan keyin esa o'sha ijtimoiy guruh ning maqsad va manfaatlarini himoya qiladi. Temur va temuriylar davlati ham bundan mustasno emas, albatta. U ham aslida, mohiyati bilan, mol-mulk egalarning davlati bo'lgan...

Temur siyosatdon va mohir arbob edi. U o'zidan avval o'lgan hukmdorlardan farqli o'laroq davlat va mamlakatni boshqarishda bir yoki ikki tabaqaga emas, balki aholining barcha tabaqalariga suyan di. Mana o'sha tabaqalar: 1) sayyidlar (payg'ambar avlodi), ulamo, mashoyix, fozil kishilar; ya'ni ziyolilar; 2) ishning ko'zini bitgan do nishmand kishilar; 3) xudojo'y, darvesh, qalandarlar; 4) mo'yonlar (xonzodalar, tuman, ya'ni 10 ming kishilik qo'shin boshlqlari) va mingboshilar; ya'ni harbiy kishilar; 5) sipoh va raiyat, ya'ni askar lar va avom un-nos; 6) maxsus, ya'ni ishonchli kishilar; 7) vazirlar va sarkotiblar; 8) hakimlar va tabiblar, munajjimlar va muhandis lar; 9) tafsir va hadis olimlari; 10) ahli san'at (hunarmandlar, kosib lar); 11) so'fylar, 12) tujjor (savdogar) va sayyohlar. «Saltanatim qonun-qoidalarini, — deydi Amir Temur o'z «Tuzuklari»da, — shu o'n ikki toifaga bog'lab tuzdim. Shu o'n ikkita toifani saltanatim os monining o'n ikki buji va davlatim korxonasining o'n ikki oyi deb hisobladim». Amir Temur birinchi toifadan diniy, huquqiy va ahliy masalalarni o'rgandi. «Ular saroyimga doimo kelib-ke'tib, majlisla rimni bezab turishdi», — deb ta'kidlaydi u. Ikkinchi toifaga Temur bek dono kishilar, ehtiyokkor arboblar, sergak va oxirini o'ylab, uzoqni ko'rib ish tutuvchi odamlarni qo'shadi. «Ularning subhatlar idan, ishlaridan naf' olib, tajriba hosil qilardim», — deb aytadi Amir Temur. Uchinchi toifaga, asosan, xudojo'y kishilar kiritilgan. Ular haqida majlislarda, to'ylarda, jang maydonida ko'p barakotlar top dim», — deydi jahongir. To'rtinchi toifaga amirlar, sarhanglar ham da sipohsolotlar, ya'ni harbiy boshliqlar kiritilgan va podshohi olam yaqin maslahatchilari, suyanchig'i bo'lganlar. «Sipohiygirlik ish-

larida ularga tayyab, ulardan kengash tilar edim», — deydi hazrat boshbqiron. Beshinchi toifaga kirgan sipoh va raiyat toj-u taxning suyanchisiga bo'lib, Amir Temur hamisha ularga bir ko'z bilan qaraydi, ularning boshini siladi. Uning sipoh va raiyat xususida ayt ilgan muam bu gaplari o'ta ibratlidir: «Ularning har ikkalasiga bir ko'z bilan qaraydim. Sipohiyalarimni hamisha jangga tayyor holda tutdim, to'rtik haqlarini so'rattirmay vaqtida berardim. Sipoh birlan raiyatni shunday tutdimki, birontasi ikkinchisidan ustunlik qilib, bir-biriga zarar etkazishmadi. Sipohiyalarni o'z martabalari va darajalariga qat'ab shunday tutdimki, haddidan tashqari biron qadam qo'yolmas edi lar. Ularning martabalarini ko'p ko'tarib hovliqtirmadim va tushirib yotib ko'ngillarini cho'ktirmadim. Qaysi biri ko'zga ko'rinarli habor xizmat ko'rsatar ekan, in'om berib, boshqalardan ortiq hurmat berdim. Kimning aqli va shijoatini imtihon tarzusida tortib ko'rib, boshqalardan ortiq topsam, uni tarbiya qilib amirlik darajasigacha ko'tardim».

Amir Temur o'z yonidagi ishongan kishilari — ya'nikim, mah roni asorlari bilan har ishini kengashib olardi. Ulardan dildagini soratmasdi. «Ular bilan sirdoshlik qilib, yashirin ishlar, maxfiy ishlarni ularga topshirdim», — deb aytadi hazrati Sohibqiron. Shu holda mahrami asorlar oltinchi toifaga kiritilgan. Yetinchi toifadan vazirlar, sarkotiblar va devon munshiyalari o'rin olgan. Amir Temur ularga mamlakat ko'zgusi sifatida e'tibor beradi. Tuzuklarini davom ettirib, «Chunki ular kunda el-u ulus orasida bo'layotgan voqealar ni, sipoh-u raiyatning turish-turmushini menga bildirib turar edilar. Bular davlat xazinasi, sipoh va raiyatga oid ishlarni tartibga solib yoritdilar. Saltanat mulkiga tushgan rahnalarni berkitishning zarur ehtiyojlarini ko'rdilar. Saltanatim korxonasi xazinasining kirim va chiqimiga oid ishlarni to'g'ri olib bordilar. Hamma vaqt mam lakatning to'kinchiligi va obodonchiligi uchun harakat qilishardi», — deb hurmatini bildiradi.

Amir Temur hakimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislarni (mulkizminchi toifa) ham davlat tayanchi hisoblab, ularning saltanat korxonasi rivojiga beqiyos xizmat qilishini teran anglagan. «Hakim-

lar va tabiblar bilan ittifoqda, — deb davom etadi u, — bemorlarni davolatardim. Munajjimlardan sayyoralarining qutlug' va qutsiz kunlari, ularning harakati va aylanishini aniqlab olardim. Muhandislar bilan ittifoqda oliy imoratlar bino qilib, bog'-u bo'stonlarning turhini (loyhasini) chizdirdim». To'qizinchi toifadagilar muhandislar (hadis olimlari) va rivoyat aytuvchilar (tarixshunoslar) bo'lib, Amir Temur bu toifani ham o'ziga yaqin tutgan, ul zakovat va bilimlari bilan foydalangan. Buyuk Amir mazkur e'zozli kishilar haqida bunday deydi: «Payg'ambarlar va valiyar haqidagi qissalarni, avval o'tgan podshohlar to'g'risidagi xabarlarni, ularning saltanat taxtiga qanday yetishganliklarini, davlatlarining qanday sabablarga ko'lin zavol topganligini ulardan so'rab bilardim. Har kaysining qissalari va xabarlari, ishlari va so'zlarini eshitib tajribam ortdi. Olamda bo'layotgan voqealarni ulardan eshittirdim va olam ahvolidan xabar topardim».

Mashoyix, so'fiylar va oriflar (o'ninchi toifa) ham hazrat Sohibqironga musohib edilar. Amir Temur davlat va sipohiygirlik ishlaridan forig' bo'lgan paytlarda ularning suhbatlaridan bahra topardi. «Ularning xizmatlarida bo'lib, ular birtan suhbatlar qurdim va oxirat foydalarini oldim. Ulardan Tangri taoloning so'zlarini eshitib, karomatlar ko'rdim, favqulodda xorij odatlarini mushohada etdim va suhbatlaridan rohatlanib, huzur qildim». Sohibqiron ahli san'at, ya'ni kosiblarining hummatini ham (o'n birinchi toifa) baland tutishga intilgan. Chunki sipoh uchun kerak bo'lgan qurol-yarog' va kiyim-kechak o'sha ahli humarning qadoq qo'llari bilan yaratilardi. Buyuk Amir savdo-sotiqqa, ayniqsa, xorijiy mamlakatlar bilan olib boriladigan savdo-sotiqqa, uning taraqqiyisiga alohida rag'bat berardi. Savdo-sotiqning rivoji raiyatning farovonligi va mamlakatning obodonligiga xizmat qiladi deb ta'kidlardi. Shu sabab savdogarlarni (o'n ikkinchi toifa) qo'llab-quvvatladi. «Tuzuklar»da bu haqda mana bularni o'qiyimiz: «Har bir mamlakatga va diyorga savdogarlar va karvonboshilar tayinladimki, ular qayerga borishmasin, Xitoygani, Xo'tan bilan Chin-mochingani. Hindistongani, Misr-u Shom yoki Farangistongani, ularning nafs matolari va munosib tufalaridan

kelibsinlar. O'sha mamlakatlarda istiqomat qiluvchi kishilarning har ahvoli, turish-turmushi haqida menga xabar olib kelsinlar. Har bir mamlakat hukmdorining o'z xalqiga qanday muomala va munosabatlarda ekanligini aniqlasinlar».

Amir Temur el-yurtini o'z tasarrufida va itoatida tutish uchun o'n ikki tuzuk tuzdi: 1) Podshoh bir so'zlik bo'lishi va aytgan so'ziga amal qilishi, belgilangan har bir ishni bilib qilishi lozim; 2) har ishda adolatposha bo'lishi, atrofida ham shunday kishilarni tutishi zarur; 3) ne ishni qilar bo'lsa o'zi hukm chiqarsin; 4) biror ishga amru u qator qilar ekan, qarorida qat'iy tutsin; 5) uning amru u farmoni harmon uchun vojib bo'lsin; 6) podshohlik ishlarini biron boshqa kishisiga ishonib berib qo'ymas; 7) ne ish qilmogchi bo'lsa, boshqalar bilan kengashsin, lekin maslahatning foydalisini olsun; 8) saltanat raiyat va sipoh ishlarida yaxshi-yomon gaplar eshitse, haqiqat qilib, ahoshasdan, mulohaza bilan hukm chiqarsin; 9) sipoh va raiyat o'rtida o'zini haybatli va jiddiy tutsinki, hech kim bo'yin tovlash va gap qaytarishga jur'at etolmasin; 10) raiyat, xazina, lashkar va saltanat podshohning hukmi ostidadir, u buni doimo esda tutmog'i lozim; 11) saltanatni idora qilishda boshqani o'ziga sherik qilmasligi kerak; 12) ahli kengashdan ogoh va hushyor bo'lishi zarur, chunki ular ko'pincha ayb axtaradilar va uni tashqariga tashiydilar.

«Ushbu o'n ikki narsani o'zinga shior qilib olganligim uchun, deydi hazrat Sohibqiron, — to'la mustaqillik bilan saltanat taxtida o'tirdim. O'z tajribamdan sinab bildimki, agar qaysi bir podshoh shu o'n ikki narsaga ega bo'lmas ekan, saltanat bebahra qolur».

II

Mamlakat va raiyatning turmushi, uning farovonligi yoki og'ir ahvoriga tushib qolishi ko'p jihatdan markaziy davlat tizimi va uning ish olib borishiga bog'liq. Amir Temur buni to'g'ri angladi. Avvalambor markaziy davlat tizimini ixcham va ishchan qilib tuzdi va bu ishda u songa emas, balki sifatga e'tibor berdi. Davlat muassasalariga imonli va insofli, diyonatli va tashabbuskor odamlarni o'tqizdi.

To'j-u taxt va saltanat taqdiri ko'p jihatdan vazirlarning farosati to'g'riligi, qanday ish yuritishi, qolaversa, sa'y-harakati va g'ayrati ga bog'liq. Amir Temur ulardan insof, to'g'rilik va savob bilan ish tutish, rishvat (poraxo'rlik)dan xoli bo'lishni talab qildi. Amir Temur ning fikricha, vazir to'rt sifatga ega bo'lishi kerak. Bular: 1) aslida va toza nasl; 2) aql-u farosatlik; 3) raiyat va sipoh ahvolidan boxabarlik; 4) sabr-toqatlik va tinchliksevarlik. Binobarin, shu to'rt sifatga ega bo'lgan kishilarga hazrat Amir farmoni bilan va ziriqlik mansabiga tayin etilgan. mamlakat ishlari, raiyat va sipohning ixtiyori ularning qo'lga topshirilgan. Bu borada Sohibqiron qat'iy xulosaga ega bo'lganlar: mana shu to'rt sifatga ega bo'lgan vazirgina «davlat ishlarini tartibga keltirib, mulkiy va moliyaviy ishlarni to'g'rilik bilan, asl-u naslning tozaligini ko'rsatib, ajoyib bir tarzda ado eta oladi. Olgulik yerdan olib, bergulik yerga beradi... Dushmanlik va jabr-zulm qilmaydi... Birovdan yomonlik axtermaydi, aytisalo eshitmaydi. Agar birovdan yomonlik ko'rgan bo'lsa, unga nisbatan shunday muomala qiladiki, u oxiri yomonligidan qaytadi...»

Va yana buzug'i, qora niyat, zoti past odamlarni hukumat ishlariga yaqinlashtirmaslik kerak deb ogohlantiradi hazrat Sohibqiron. Shuning bilan birga, u vazirlarni — to'g'riso'z, sofi ko'ngil, adolatpeshu va sadogatli vazirlarni ehtiyot qilish zarur deb uqdiradi. U xususan, bunday deydi: «Agar ular o'z faoliyati davrida, hatto saltanatni yiqitish qasdidan davlatga xiyonat qilgan bo'lsalar ham, ularni o'ldirishga shoshmasinlar, balki avval (uning haqida) xabar beruvchilarning o'zlari kimligi, da'volarning rost-yolg'onligini mahak toshiga (ol-tinning sofi yoki soxtaligini aniqlab beruvchi qora tusli bir tosh) urtib tekshirib ko'rsinlar. Chunki ko'p hollarda hasadchilar va g'iybatchilar yoki ko'rolmay, yo ta'magirlik bilan yolg'on to'qib, uni chinday qilib, yasab chiqaradilar va yovuz maqsadlariga yetishadilar. Davlat ichida talaygina, olchoq, yomon odamlar borki, davlat dushmanlarini yaxshilab, uning uchun jon fido qiluvchilarni turli makr-hiyala bilan xarob qiladilar. Ularning maqsadlari saltanat qo'rg'oniga rahm solishdir». Shu bilan birga, Amir Temur mansabini suiste'mol qilib davlat va xalq haqiga xiyonat qilgan vazirlarga shafqatsiz edi. 1404-

g'ili Samarqandda bo'lgan Ispaniya g'iroli Henrix III (1390—1407) ning elchisi Lui Gonsales de Klavixo Amir Temurning 1404-yil dekabr kuni o'z mansabini suiste'mol qilib, davlatga xiyonat qilgan vazir xoja Muhammad Dovudni xalq ko'zi oldida jazolagani haqida guvohlik beradi. «U, — deb yozadi Klavixo, — Samarqand imperiyasida eng katta odam edi. Temurbek bundan olti yil-u o'n bir oy avval uni alkald (vazir) etib tayinlab ketgan edi. U bo'lsa shu vaqt ichida mansabini suiste'mol qildi».

Amir Temur tuzgan markaziy davlat tizimiga kelsak, uni bor-yo'g'i yetti vazir: 1) mamlakat va raiyat vaziri, 2) sipoh vaziri, 3) moliya ishlari vaziri, 4) saltanat ishlarini yurituvchi vazir; beshinchi, oltinchi, yettinchi vazirlar — sarhad vazirlari boshqardi. Lekin ularning kim va nimaligi, ya'ni zimmasiga qanday vazifalar soqatlanganligi aniq ma'lum emas. «Tuzuklar»da aytilishicha, bu uch vazir sarhadlar vaziri deb atalgan va tobe mamlakatlarga tegishli ishlar bilan mashg'ul bo'lganlar. Xususan, «ular mazkur yerlardagi moliyaviy muomalalarni va keladigan daromadlarni boshqarisin», deyilgan. Balkim vaziri a'zam qaramog'ida shu ishlar bilan shug'ullanadigan uch vazirdan iborat hay'at bo'lgandir? «Zafar-nomada devoni adl, devoni quzzot, devoni mansab degan atamalar uchraydi. Devoni adl va devoni quzzot, o'z-o'zidan ko'rinib turibdi, adliya ishlari bilan shug'ullangan. Demak, beshinchi vazir adliya ishlari bilan mashg'ul bo'lgan. Devoni mansabga kelsak, u podshoh amoyida va boshqa yerlarda bo'lib turadigan har qanday voqea va hodisalardan xabardor bo'lib turish, mansabdorlarning faoliyatini kuzatish ishlari zimmasiga yuklatilgan maxsus devon bo'lsa kerak. Shunday muassasa G'aznaviyalar, Somoniyalar va Xorazmshohlar davlatida ham bo'lgan va devoni mushrif deb atalgan. Shubhasiz, bunday devon Temur va Temuriylar davlatida ham bo'lgan, albat-ta Demak, oltinchi vazir Devoni mansab tepasida turgan. Yana shu ham ma'lumki, o'rta asr feodal davlatlari faoliyatida, (Amir Temur davlati bundan mustasno emas, albatta) mamlakatlararo savdo va elchilik munosabatlari ham alohida o'rin tutgan. Mazkur yumush-larga mas'ul bo'lgan muassasa Devoni rasol (Elchilik devoni) yoki

Devoni insho deb atalgan. Demak, vazirlardan biri, yetinchisi shu muassasaga rahbarlik qilgan. Shunday bo'lganida Amir Temur davlatdagi devonlar va ularning tepasida turgan vazirlar quyidagilardir:

Birinchisi vaziri a'zam (Bosh vazir) deb ham atalib, saltanatning muhim ishlariга mutasaddiylik qilgan. Boshqa so'z bilan aytganda, kundalik joriy ishlar, raiyatning hol-ahvoli, viloyat va o'lkalardan olib turiladigan hosil, soliq, kirim-chiqim ishlarini boshqarish kabi muhim ishlar vaziri a'zarning zimmasida bo'lgan. Xazina va el-yurtning farovonligini ta'minlash ham unga vazifa qilib yuklatilgan. Vaziri a'zam faqat oliy hukmdor (podshoh, xon) oldida mas'ul bo'lgan.

Ikkinchi vazir sipohiyilarning maosh va tanholarini (ularning maoshi uchun ajratib berilgan yer-suv) tasarruf etgan. Boshqa so'z bilan aytganda, sipohning ta'minoti va uning umumiy ahvolini nazorat qilib turish ikkinchi vazirning zimmasida bo'lgan.

Uchinchi vazirning zimmasiga egasiz (davlatga qarashli) yer-suv va mulklarni boshqarish, yaylov va o'tloqlarni nazorat qilish, boji va zakotdan tushgan daromad hisob-kitobini olish vazifasi yuklatilgan.

To'rtinchi vazir tamom davlat muassasalarining kirim-chiqimlari, xazinadan olib sarflanayotgan xarajatlarni tasarruf qilib turgan.

Beshinchi vazir adliya vaziri bo'lib, devoni quzzot (qozilar devoni)ga rahbarlik qilgan. Bu devon — devoni adl deb ham atalgan.

Oldinchi vazir, yuqorida qayd etilganidek, Devoni mushrifga rahbarlik qilgan.

Yetinchi vazir esa xorijiy mamlakatlar bilan bo'ladigan munosabatlarga mutasaddiylik qilgan.

Tarixiy manbalarda aytilishicha, davlat muassasalarida amin, arz-begi, bakovulboshi, bitikchi, daftardor, durg'a, qutvol, omil, otaliq, majlisnavis, munshiy, muftiy, muhandis, muhosil, muxtasib, filbon, sadr, sadr a'zam, sohib devon, tovochi, farrosh, faqih, xabargir, xazinador, xonshor, shayxulislom, yurtchi, qozi kalon, qozi askar, qushchi kabi katta-kichik mansabdorlar xizmat qilishgan. Shulardan ba'zilarining vazifalariga qisqa tarzda to'xtalib o'tamiz.

Arz-beg — podshoh huzuriga arz-dod bilan keluvchilar haqida, shuningdek, el-yurtning umumiy ahvoli, joylarda oliy hukmdorning farmoni va buyruqlari qanday bajarilayotganini vaqti-vaqti bilan kelib borib berib turuvchi mansabdor.

A'min — biqh va shariat qonunlarini puxta bilgan olim; maslahaatchi.

Bakovulboshi — saroy oshpazlarining boshlig'i.

Bitikchi — kotib, devon xizmatchisi, munshiy deb ham atalgan.

Daftardor — moliya mahkamasi xizmatchisi, kirim-chiqim va soliq soliq daftlarini yurituvchi kichik mansabdor.

Devonbeg — hukumat devonlarining boshlig'i.

Farrosh — oliy hukmdorning farmonlari va podshohlikda (xurram, saroyda) yuz berib turadigan muhim voqealarni xalqqa e'lon qilish turuvchi kichik mansabdor.

Furug'a — shahar hokimi; shaxna deb ham atalgan.

Harbardor — podshoh va shahzodalarning otlariga egar uruvchi mansabdor.

Qutvol — qal'a boshlig'i.

Omil — mahalliy hokim; soliq undirish ishlariga rahbarlik qiluvchi.

Otaliq — shahzoda va xonzodalarning tarbiyachisi.

Majlisnavis — Oliy hukmdorning kengash va mashvaratlari-da muvotiq-navbat hozir bo'lib, majlisda ko'rilgan va yechilgan muhim masalalar va ayrim ishlar tafsilotini maxsus daftarga yozib olib boruvchi xizmatkor. Bundan tashqari, podshohga arz qilingan hokim, qabul etilgan qaror (hukm), xullas, mamlakat ahmiyatiga ega ishlaridan tortib to shaxsiy gaplarga qayd etib borish zimmasiga yuklatilgan devon xizmatchisi.

Muxor — podshoh otxonasi xizmatchilari tepasida turgan mansabdor.

Mushrif — davlat nazoratchisi.

Muxosib — soliq va o'ipon yig'uvchi kichik mansabdor.

Muftiy — faqihlar (musulmon qonunshunoslari) boshlig'i. Shahar qonunlari asosida qat'iy hukm chiqaruvchi oliy mansabdor. Kellamab jihatdan qozi kalondan yuqoridir.

o'n birinchi, o'n ikkinchi darajali amir degan faxriy unvon berilgan. O'n ikkinchi darajali amir, odatda, amir ul-umaroga noib bo'lgan. O'n ikki amirning har biriga bittadan bayroq va bittadan nog'ora, bi-tuman (o'n ming kishilik) qo'shin, tug' va chortug' berilgan. To'n nafar beklarbegining har biriga bittadan bayroq, nog'ora, chortug', burg'u (kamayga o'xshash musiga asbobi) berilgan. Jang va xizmatda o'zini ko'rsatgan, boshqalarga o'rnatilgan bo'lgan ish qilgan amirlar rag'batlantirilgan. Masalan, jang maydonida shijoat va bahodirlik namunalari ko'rsatgan amirlarga uch imtiyoz: 1) tug', nog'ora va bahodirlik rubasi; 2) davlat kengashlariga jamol kirish huquqi va 3) biron sathdagi noibliki in'om etilgan.

Amir Temur o'zining ulkan imperiyasini ulus-ulus qilib idora qildi. Movarounnahrda boshqa barcha o'lka va mamlakatlarni u to'rt ulusga bo'ldi: Kobul, G'azni va Qandahorni, Sind daryosigacha bo'lgan yerlarni 12 ming kishilik qo'shin bilan to'ng'ich o'g'li amir-zoda Jahongirga berdi. Uning vafotidan (1376) keyin esa, u viloyatlarga Balx mamlakatini ham qo'shib, Jahongirning o'g'li Pirmuhannadga in'om qildi. Sohibqiron ikkinchi o'g'li Umarshayx mirzoga Farg'ona o'lkasini, so'ngra 1393-yili Fors viloyatini berdi. Shuningdek, unga 10 ming kishilik qo'shin ixtiyorini ham berdi. Uchinchi o'g'li amirzoda Mironshoh 1380-yili 10 ming kishilik qo'shin bilan Xuroson mamlakatiga tayinlandi. 1383-yili esa unga G'arbiy Iroq va Ozarbayjonni (markazi Tabriz) ulus qilib berdi. Xurosonga esa keng o'g'li amirzoda Shohruxni tayin qildi va 8 ming kishilik qo'shin bilan Hirotga jo'natdi. Ulus hukmdorlari, sirdan qaraganda, mustaqil hukmdorga o'xshardilar. Ularning o'z devonlari, xazinasi va qo'shini bo'lgan. Lekin aslida ulusning inon-ixtiyori to'laigicha shahzodalar qo'lida emas edi. Birinchidan, ular ulusning muhim ishlari o'tasi va markaziy hukumat bilan kengashib qilisardi. Ikkinchidan, Amir Temur ularning yonida o'zining ishonchli odamlarini tutdi. Undan tashqari, ulus hokimlari xirojning bir qismini markaziy davlat xazinasiga jo'natib turishi va zarur bo'lganda otasi yoniga qo'shin bilan borib xizmat qilishga majbur edilar.

III

Har yigirma davlat, asosan, to'rt omilga: raiyat, xazina, qo'shin va saltanatga tayinishini eslatib o'tgan edi. Saltanat xususidagi bor ishlarni aytdik. Endi boshqa omillarga: raiyat, xazina va qo'shin masalalariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Har bir davlatda xazinasiz kun kechirmagan, hozirda ham xazinasiz kun kechirmagan mamlakat haqiqat.

Har bir mamlakatdan boshlaylik. U, asosan, xalqdan to'planadigan soliq soliq, bo'yusundirilgan shahar va mamlakatlardan undiriladigan o'lqon (moli omon), davlat yerlari hamda boshqa mulkdan keladigan daromad hisobiga to'ldirilgan. Shu sababdan podshohlar soliq, uning to'kin-sochini xususida doimo qayg'urib kelganlar. Xazinaning kamayib qolishi, — deyiladi «Tuzuklar»da, — soliqning turgan ketishiga sabab bo'ladi». Yana shuni ham aytish kerakki, mamlakat lishkarning turish-turmushi, balki davlat xizmatchilarning turish-turmushi ham xazina bog'liq. Shuning uchun soliqning g'arbiylashtirishi, o'z navbatida, saltanatning zaiflashuviga olib boradi. Tarixiy manbalarda keltirilgan mamluklarga qarab, o'lka zamonlarda aholidan xiroj (moli), moli jihat, tag'or, sari, xirojot, boi, sari shumor, xona shumor, alafa (ulufa), shilon, qashqar, sovurin kabi soliq va jarimalar undirilgan.

Xirojot o'lak, u asosiy daromad solig'i bo'lib, ayrim hollarda soliqning boshlang'ich o'ndan biri, ko'p hollarda esa uchdan bir qismini tashkil etgan. Moli jihat — naqd pul yoki mahsulot bilan to'lanadigan soliq; tag'or — harbiy yurishlar vaqtida aholidan to'planadigan soliq; boi — harbiy yurishlar vaqtida aholidan to'planadigan soliq; xirojot — sariy xarajatlari uchun aholidan to'planadigan soliq; boi — bir mamlakatdan ikkinchisiga, ayrim hollarda soliqdan — viloyatga o'tishda savdo qiluvchilardan undiriladigan soliq; sari shumor — jon boshidan olinadigan soliq — jon solig'i; xona shumor — har bir xonadondan yig'iladigan soliq; qo'nalg'a soliq — choparlarga qo'nog berish majburiyati; shilon puli — podshohlar va amirlarning ovg'ati uchun xonaboshidan to'planadigan

solig; peshkash — podshoh, amirzodalar va oliy martabali kishilarga qilinadigan hadya; sovrin — oliy martabali kishilarga hadya qilish uchun badavlat aholidan to'planadigan yig'im.

Sipoh masalasiga kelsak, toj-u taxt oldida uning xizmati nihoyatda kattadir. Amir Temur, ayniqsa, sipohning ta'minotiga alohida e'tibor berdi; chunki uning hukumatga sadoqat bilan xizmat qilishi ko'z jihatidan shunga bog'liq. Shuning uchun birinchi galda sipohiylar maoshi o'z vaqtida berib turilardi. Hazrat Sohbiqiron harbiy yurtda oldidan olti oylik maoshni biryo'la to'lashni mutasaddi mansablardan talab qildi. Undan tashqari, har bir sipohiyga jang oldida maxsus sovg'alar (ukulkalar) ulashtirildi. Sipohiylar to'planish o'ljadan ham bahramand qilindi. Masalan, sipohning maoshi qoyildagi miqdorda belgilangan: oddiy sipohiyga, o'z vazifasini o'titirib bajarish sharti bilan, mingan otining bahosi miqdorida; bahodirlarga ikki-uch ot bahosi miqdorida; o'nboshilarga o'n ot bahosi miqdorida; yuzboshilarga — o'nboshilarning qaraganda ikki baravar ortiq; mingboshilarga yuzboshilardan uch baravar ortiq miqdorda belgilangan.

Sipohiylar (qo'shin) xususida yana shuni ham aytish kerakki Amir Temur yaxshi qurollangan va o'rgatilgan kuchli armiyaga ega soldi. Uning armiyasi, o'zida doimiy xizmatda turgan qurchi, qo'novul, navkarlar va maxsus cherik (gvardiya)dan tashqari, asosan lashkardan, ya'ni faqat yurish oldidan ulus va yurtlardan to'plab olinib kelinadigan askardan iborat bo'lgan. «Yurish vaqtida, — deyiladi «Tuzuklar»da, — har bir ulus va tuman amiri har chodirlikdan bir o'tiq, har ikki olachuq (chayla)dan bir o'tiq, har bir uydan bir o'tiq askar ajratib, o'zlarini bilan birga olib kelsinlar». Darhaqiqat, harbiy chagirtilganlarning har biri eagar-jabduq va zarur urush anjomlarini o'zi bilan birga olib kelgan. Masalan, har o'n sakkiz kishi bir chochi olib kelishi, har bir sipohiy ikki ot, bir kamon, bir sadoq (o'qdon) o'q, bir qilich, arra, bigiz, bir qop, juvolduz, bolta, o'nta igna, orqon o'sladigan charrn xalta olib kelishi shart bo'lgan.

Sipohiyga har bir jangdan so'ng ajrim berilgan, agar sipohiy urushda xatoga yo'l qo'ysa, maoshi o'ndan birga kamaytirilgan.

«... shuning, jumalik ko'rsatganlarning martabasi ko'tarilgan. ... chetda o'zini ko'rsatgan bahodirlarni, — birinchi martaba ko'ra — o'nboshi, ikkinchi martaba botirlik qilsa — yuzboshi, ... martabasida esa mingboshi qilib tayinlasinlar», — deyiladi «Tuzuklar»da.

Harbiy qolgan va shu sababdan harbiy xizmatdan ozod qilingan sipohiylar ham Amir Temurning diqqat-e'tiboridan chetda qolmasdan sadoqat bir sipohiy xizmatida yurib qarilik yoshiga yetarib bora bora davlatni, — uni ulufadan mahrum etmaslik va martabasidan mahrum etmaslik lozim. Hech bir sipohiyni xizmati nazardan chetda qolmasdan, chunki ular davlat xizmatida bo'lib, bog'iy hayotlarini davlat ma'muriyati uchun ayamaganliklarining o'zi in'om va moddiy tomonlarda bo'lishga haqli va loyiqdir».

Ikkinchi nima bo'lganda ham, saltanatning ustuvorligi ko'p jihatdan xalqning, uning saltanatga sodiq xizmat qilishiga bog'liq. Davlatning botirlik ham, yo'g'ini ham o'sha raiyat, ya'ni qora xalq hal qiladi. Shuning uchun Amir Temur sipohiy bilan raiyatga bir ko'z bilan qaraydi, adolat va insof bilan ish tutib, qora xalqni ham o'zidan hech bo'lishiga harakat qildi. Biz buni hazrat Sohbiqironning solig tomonidan yuqori ko'ramiz. «Tuzuklar»da aytilishicha, xiroj olinadigan yerni yuqori odatda, (suv manbalariga yaqin-yiroqligi, hosildor yoki hosil berish hisobga olib) uch darajaga bo'lingan. Birinchi darajadagi yerlardan hosilning to'rtidan bir qismi, ikkinchi darajali yerlardan hosilning to'rtidan bir qismi, uchinchi darajali yerlardan bir xarvor (ikki eshak yuki), uchinchi darajali maydondan bir xarvor miqdorida xiroj olinishi belgilangan. «Agar raiyat bu yo'sinda solig to'lashga rozi bo'lmasa, u holda bir xarvor bug'doyga besh misqol kumush, bir xarvor arpasiga ikki yarim misqol kumush miqdorida narx qo'ysinlar», — deyiladi «Tuzuklar»da. Ya'ni hosil qilib yig'ishtirilmadan turib raiyatdan mol-u jihat talab qilmaslik va umuman, soliqni birdan emas, uch qismga bo'lib olish lozim» deb alohida uqdiriladi.

Amir Temur hukumatini yangi yer ochgan va tashlandiq yerlarni o'zlashtirish ziroatchilarga (dehqonlarga) alohida imtiyozlar bergan. Bu haqda «Tuzuklar»da mana bularni o'qiydiz: «Kimki biron

sahroni obod qilsa, yoki koriz qursa, yo biron bog' ko'kartirsa, yo xud biron xarob bo'lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili uning hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili raiyat o'z roziligi bilan bergan ni olsinlar, uchinchi yili qonun-qoidaga muvofiq xiroj yig'ilib, Umuman, Amir Temur kalontarlar va soliq yig'uvchilarni bu ishda insof va adolatga, qonunga xilof ish tutmaslikka chaqiradi va bu xususda mansabdorlarni qattiq ogohlantiradi. «Raiyatan mol-xir olishda, — deb aytadi u, — ularni og'ir ahvonga solishdan saqlanish zarur, chunki raiyatni xonavayron qilish xazinaning g'ariblariga ishiga olib kedadi. Xazinaning g'arib bo'lib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohning tarqalib ketishi esa, o'z navbatida, saltanatning kuchsizlanishiga olib keladi». Mehnatkash xalqqa zulm qiladigan yana bir ijtimoiy toifa bor. Bu — savdogarlar. Aslida savdogar — kerak toifa, chunki u aholining mushkulni oson qiladi. Oddiy xalqning qo'li yetmaydirgan, turmush uchun o'ta zarur bo'lgan tovarni uzoz yurtlardan olib kelib hojat chiqaradi. Imoni savdogarlar molini insof bilan sotadi. Lekin shunda savdogarlar ham borki — baxtga qarshi, ular ko'pchilikni tashkil qiladi — hazrati Alisher Navoiyning so'zi bilan aytganda, «ulaning do'konida insofdan boshqa barcha mol mavjuddir, ular birga arzim yuzga sotmoqdan ming bor maqtanadilar, mingga tengni yuzga olmoqdan zarracha uyalmaydilar... Aldash ularning hunaridir». Navoiy ularni xiyonatchi deb ataydi. Amir Temur ham bundaylarni yomon ko'rgan, ularga shafqat qilmagan. Klavixo bunday guvohlik beradi: «O'sha kuni (1404-yil 9-oktyabr. — B. A.) Temurbek ayrim qassoblarni, u Samarqandda bo'lmagan yillari, go'shtni ortiq narxda sotganlari uchun, javobgar qilishni buyurdi. So'ng molini ortiq baho qo'yib sotgan ba'zi mahsido'z va etikdo'zlar ham jazoga tortildilar».

Amir Temur boshqa mamlakatlar bilan elchilik va savdo munosabatlarini yaxshi yo'lga qo'yishga ham alohida e'tibor berdi. Sohbiqiron va uning vorislari davrida Temuriylar davlatining Mo'g'uliston, Xitoy, Hindiston, Oltin O'rda, Misr, Turkiya va hatto Ispaniya, Fransiya, Angliya bilan elchilik va savdo munosabatlarini rivojlantirdi. Tarixiy manbalarining guvohlik berishicha, uning saroyi

hamon saqlanib o'sha mamlakatlardan kelgan elchilar bilan, karvonsahar va bozorlar esa mollar bilan liq to'la edi. Bunga Amir Temur, kengroqch va boshqa temuriylarning xorijiy davlat boshliqlari bilan olib borgan yozishmalari shohiddir. Bu maktublarning ayrimlari hozircha Fransiyaning milliy kutubxonasida, Angliyaning Britaniya kutubxonasida, Turkiyaning Fotih Sulaymon kutubxonasida, shuningdek, Moskvada qo'lyozma va majmualarda saqlanmoqda. Men yosh sharaftimni o'z shaharimni o'z shaharimni o'rganishga, Amir Temur davlatining tarqalib ketishini tadqiq etishga chaqirardim. Chunki bu — katta imkoniyat va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan masaladir.

Yana bir gap. Amir Temur saltanatni boshqarishda kengash-mashvarat va maslahatga alohida e'tibor bergan. Kengash — bu yaqin, ichki odamlar bilan muhim davlat ishlari yuzasidan qilinadigan maslahat, yig'ilish; mashvarat esa mashoyix, ulamo, fuzalol, vuzalol, shayx va boshqa arkoni davlatni to'plab qilinadigan yig'ilish. Hazrat Sohbiqiron butun umri mobaynida har ishda yaqin odamlar, arkoni davlat va mamlakat a'yonlari bilan kengashib ish tutdi. «Hazrat Sohbiqiron qanday yakunlanishi taqdir pardasi ortida yashirin bo'lsa ham, — deydi u, — aqli raso va hushyor kishilardan kengash-ushvarat, fikrlarini bilmoq lozim». Hazrat Sohbiqiron davlat ishlarini xususida biron qarorga kelish oldidan obdon o'ylab ish tutgan. «Hazrat Sohbiqiron to'g'ri ulushini, — deydi u, — kengash, tadbir va mashvarat bilan, qolgan bir ulushini qilich bilan hal qildim».

Amir Temur bu xususda yana bir muhim gapni aytadi: «Tajribamdan men a'yon bo'ldiki, kengash ikki turli bo'lur: biri til uchida aytilgan, ikkinchisi yurakdan chiqqani. Til uchida aytilganini (shuncha-kul) eshitardim. Yurakdan aytilgan maslahatni esa qalbim qulog'iga qo'yardim va dilimga jo etardim».

Muhim davlat ishlari, masalan, kimdir oliy mansabga ko'tarish yoki ko'ngil, umuman, davlat ahamiyatiga molik muhim maslahat qaratilgan hal qilinardi. Unda barcha amirlar, ulus va viloyat boshlari, arkoni davlatning barchasi ishtirok etgan.

Amir Temurning davlatni idora qilish siyosati haqidagi fikr aytilganlar bilan cheklanib qolmaydi. Bular faqat dengizdan bir tomchi,

xolos. Amir Temur davlati va hazrat Sohbiqironning davlat siyosati juda ko'p katta-katta ilmiy asarlarga mavzu bo'lgulik. Ular kesil fikr — oldinda.

TARIXIY MANBALAR TILGA KIRGANDA

Binoni poydevorsiz tiklash mumkin bo'lmaganidek, manbalarni tarixni ham, xoh u uzok o'tmish, xoh yangi zamon tarixi bo'lsa yaratish qiyin. Ayniqsa, o'tmish haqida biron asar yozish mushkul chunki, oradan ancha vaqt o'tgan, qolaversa, uzok o'tmish voqealar haqida juda kam axborot saqlanib qolgan. Qolaversa, tarixiy manbani buning turlari ham ko'p. Ular turli narsalardan (suyak, tosh, temir va boshqalar) yasalgan qur'ol-aslahalar, uy-ro'zg'or buyumlari, zeb-ziyinat ashyolari, qadimgi odamlarning turar joylari, sug'orilish va mudofaa inshootlarining qoldiqlari, nihoyat, tosh, papirus, teri va qog'ozga bitilgan yozuvlar bo'lishi mumkin. Bularsiz o'tmish bilish bog'liq tarixiy masalalarni yechib bo'lmaydi...

Alexus, O'zbek xalqining kelib chiqishi va shakllanish tarixi masalasini olib ko'raylik. Bu masala ko'pdan beri ilmiy jamoatchilikning e'tiborini o'ziga tortib kelmog'da. Bu haqda yirik tarixchi olimlarning (N. A. Aristov, A. Y. Yakubovskiy, P. P. Ivanov, A. A. Semenov, H. Vamberi, G. Xovors, M. P. Pelyo, M. A. Chaplin) ka va boshqalar) ozmi-ko'pmi fikrlari bo'lsa-da, lekin hozirgacha qat'iy bir ilmiy fikr aytilganicha yo'q. Uni yechish uchun o'tmishdan qolgan barcha yodgorliklarni, arxeologik topilmalarni, qadimgi afsonalar va gissalarni, shuningdek, turli tillarda bitilgan va bizning zamonamizgacha yetib kelgan yozma yodgorliklarni ham qunt bilan atrofficha o'rganish talab qilinadi. Buning uchun yetuk arxeologlar, etnograflar, geograflar, antropologlar, tilchi va adabiyotchilar, shuningdek, sharq tillari handa qo'lyozma manbalarni yaxshi biadigan olimlarning haqiqiy bir uyushmasini tuzishga to'g'ri keladi.

O'rta Osiyo, zamini ko'lna o'lkalarning, qadimiy millatlarning beshigidir. Shu muqaddas beshikda o'zbek xalqining tarixi ham bor. Xorazmda, O'zbekistonning janubiy hududlarida, shuningdek,

Chirchik (Chirchikent) va Farg'ona vohalarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar va kuzatishlar O'zbekistonda miloddan avval, aniqrog'i, IV-II ming yilliklar orasida odam yashaganligini ko'rsadi. Arxeolog olimlarimiz ularning ijtimoiy va madaniy hayotiga oid bir qancha yodgorliklarni ochdilar. Respublikamiz janubidagi Ko'hitang qadimgi yodgorliklari p'orlarda, Samarqand yaqinida joylashgan Ilonsoy, Farg'ona vodiysidagi viloyatiga qarashi Xo'jakent qishlog'ida, shuningdek Farg'ona vohasidagi Falaktosh manzilida topilgan toshga o'ralagan ov manzaralari, ko'lna Xorazmda (Jonbos gal'a va boshqalar) topilgan suyak va toshdan ishlangan qur'ol-aslahalar, uy-ro'zg'or va zeb-ziyinat buyumlari shular jumlasidandir. Topilmalar o'ziga xosliklarining ijtimoiy va madaniy turmushi qay darajada o'zgarib borganligini umumiy xulosa chiqarishga yordam beradi. Mo'ndalish shunday ekan, bu yodgorliklar o'zbek xalqining kelib chiqishi, shakllanish tarixini o'rganishda ham muhim manbalardan biri bo'lishi kerak.

Arxeolog olimlari aytilish kerakki, birinchidan, o'zbek xalqining ajdodlari bo'lgan qadimiy qabila yoki elatlar haqidagi ma'lumotlar o'ziga xosliklarida aniq bir joyda, ma'lum bir bobda keltirilmagan, balki butun asar bo'ylab «sochilib» yotibdi. Demak, butun asarni o'qitib o'qitilganicha qunt bilan o'qib chiqish va bu ma'lumotlarni bir-biriga bog'lay bittalab terib olishga to'g'ri keladi. Ikkinchidan, bu ma'lumotlar mukammal bo'lmay, juda-juda qisqadir. Uchinchidan esa, bir muallifning keltirgan ma'lumoti ikkinchi bir asarda keltirilgan ma'lumotga tamoman zid bo'lish holli ham uchraydi. Hatto, bir emas, balki o'nlab asarlarni diqqat bilan o'qib chiqish, shunda keltirilgan ma'lumotlarni bir-biriga solishtirish va ularni tanishtirish muqaddas nazar bilan o'rganishga to'g'ri keladi.

Ma'lumki, qadimdan Amudaryo (uning qadimiy turkiycha nomi O'ltan) va Sirdaryo (qadimiy nomi Xashrat) oralig'ida va uning atrofiga hamda shimoli-sharq tarafidagi yerlarda istiqomat qilgan xalqlar, muhojirlar, toxtarlar (xitoy manbalarida yuechi), kangyuy-

Ushbu ma'lumotlar yunon olimlari va yozuvchilari o'z tiliga moslashtirib, butunligi birinchi marta «Xitoy» deb ataganlar.

lar, uzlar hamda usullar o'zbek, turkman, qozoq va qirg'iz xalqlarining ajdodlaridir. Qadimgi Eron manbalarida, Mug' qal'asi (Tojikistonning Ayniy tumani)dan topilgan so'g'd tilidagi hujjatlarda, shuningdek, Qayumars, Jamshid, Siyovush, Afrosiyob, Kayxusrav haqidagi afsonalarda, Amorg va Sparaetra, To'maris, Shiroq qissalarida bular haqida ma'lumotlar mavjud.

Qadimgi yunon manbalarida, xususan, Gerodot (miloddan avvalgi V asr), Strabon (miloddan avvalgi I asr), Efor (miloddan avvalgi 405—330-yillar), Dionisiy (milodning II asri) kabi tarixchi va geograf olimlarning asarlarida saklar hamda massagetlar haqida, xususan, ularning aniq yashagan joylari, urf-odati va turmushi haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Masalan, Eforning «Umumiy tarix» deb atalgan 30 jildlik asarida mana bularni o'qiydigan: «Qo'yboqar saklar — skiffar tarkibiga kiruvchi qabilalardan. Ular odil ko'chmanchilar toifasidan bo'lib, don yetishtiradigan Osiyoda istiqomat qilganlar... Saklar bir joydan ikkinchi bir joyga aravalarda ko'chib yuradilar va biya suvi bilan tirikchilik o'tkazadilar...» Yoki Klavdiy Ellanning ko'p jildlik «Har xil hikoyatlar» asarida keltirilgan quyidagi ma'lumotga e'tibor beraylik: «Saklardan biron shaxs bir qizga uylanmoqchi bo'lsa, avvalo, u bilan musabaqalashishi zarur. Bordi-yu bu kurashda yengilgudek bo'lsa, yigit tamoman uning ixtiyoriga o'tadi, asiri va quliga aylanadi. Yigit faqat g'olib kelgan taqdirdagina qizni xotinlikka olishi mumkin». Qadimgi Yunon va Rim olimlarining asarlarida shunga o'xshash ma'lumotlarni ko'plab uchratish mumkin. Strabonning 17 kitobdan iborat «Geografiya» asarida, shuningdek, miloddan avvalgi I asr oxiri va milodning boshlarida o'tgan Pompey Trogning 44 jildidan iborat «Umumiy tarix»ida («Filippin tarixi» deb ham ataladi) saklar va massagetlarning umuman qaysi xalqqa mansubligi, ular yashagan hudud haqida ko'plab qiziqarli ma'lumotlar uchratamiz. «Kaspiy dengizi (uning sharqiy qismi)dan boshlab — skiffarning katta qismi, — deb yozadi Strabon, — daylar (daylar va derbiklar, asosan, hozirgi Qoraqum o'rtida istiqomat qilganlar. — B. A.), ulardan sharqda yashovchi qismlari esa massagetlar va saklar deb ataladi...» Skiffar xususida Pompey Trog

bitilgan mana bu mulohazalar ham diqqatga sazovor. «Skiffarni hamma vaqt eng qadimiy qabila deb hisoblab kelganlar. Qadimiylikda ular misrliklardan qolishmaydilar».

Sharq manbalarini olib ko'raylik. O'lashtirishlarning (bu diniy o'lqod miloddan avvalgi VI asrda Balx va O'rta Osiyoda yuzaga kelgan) muqaddas kitobi «Avesto»da Ahamoniyar (miloddan avvalgi 559—330-yillar) va Sosoniylar (milodning 224—651-yillari) asosiga tushib qolgan mamlakatlar va xalqlar, shuningdek, O'rta Osiyo xalqlari haqida ma'lumotlar bor. Bu o'rinda shuni ham aytish kerakki, sharq manbalaridan Amudaryo bilan Sirdaryo oralig'ida, Xorazm va Farg'onada, shuningdek, mazkur sarhadlarga tutash o'lkalarda yashagan xalqlar umumiy nom bilan «turk», ularning mamlakati esa «Turon» atalib kelgan. «Avesto»da bayon etilgan ma'lumotlarga o'xshash xabarlar sosoniylar hukmronligi davrida yaratilgan «Xvadaynamak» («Illohiynoma») asarida ham keltirilgan. To'g'ri, bu mar bizzning zamonamizgacha yetib kelmagan. Uning Ibn Muqaffa' (757-yilda o'ldirilgan) tomonidan qilingan arabcha tarjimai hamiqlanmagan. Lekin mazkur asar Ibn al-Qutayba (889-yilda vafot etgan) hamda Tabariy (838—923)larning asarlariga manba bo'lgan. Xususan, Tabariy «Xvadaynamak»ning ma'lum qismlarini deyarli o'zgarishsiz o'z kitobiga kiritgan.

O'rta Osiyo xalqlarining qadimiy tarixi, xususan, mamlakatning arab istilosi arafasidagi ahvoli, shuningdek, uning VII—IX asrlardagi tarixi arab, fors va turkiy tillarda yozilgan yana bir qator asarlarda ham bayon etilgan. Umar al-Voqidiy (747—823)ning «Kitobi mug'oziy» («Urushlar haqida kitob»), Ahmad ibn Vadih al-Ya'qubiy (892-yilda vafot etgan)ning ikki jildlik «Tarix» kitobi, nomi yuqoridagi zikr etilgan Tabariyning «Tarix ar-rasul va-l-muluk va-l-xulafao» («Payg'ambar, podsholar va xalifalar tarixi»), Ibn Miskavayx (1030-yilda vafot etgan)ning «Kitob tajorib ul-umam» («Xalqlar boshiga tushgan imtihon»), Abulqosim Firdavsiy (932 yoki 936 — taxminan 1020)ning buyuk «Shohnoma»si, Abu Nasr Muhammad Uzbey (961—1036)ning «Tarixi Yaminiy» («Sulton Maxmud G'aznaviy tarixi»), Abu Said Abdulhay Gardiziy (XI asr)ning «Zayn ul-ax-

bor» («Xabarlar bezagi»), yirik qomusiy olim Mahmud Koshg'ariy (1029—1038 yillar orasida tug'ilgan)ning «Devoni lug'at at-turk» («Turkiycha so'zlar devoni»), Ibn al-Asir (1160—1234)ning «Mukmil fi-t-tarix» («Mukammal tarix») asarlari shular jumlasidandir.

Bu ko'lna asarlarning sahifalarida O'rta Osiyoning qadimiy turkiy tili aholisi haqida qimmatli ma'lumotlar saqlangan. Mualliflar Tabariyning yuqorida qayd etilgan yirik asarida arab istilochiligi Qutayba ibn Muslim boshchiligida O'rta Osiyoga bostirib kiritilgan (VIII asr boshlari) vaqtida turkiy qabilalar Farg'onada, Shoshda, Marvda, Termizda, Xuttalonda, Bodge'is va Balxda, Bob al-abov (Derbent)da, shuningdek, Samarqand va Buxoroning tevarak-atroflarida istiqomat qilganliklari va istilochilarga qarshi martliklik kurashganliklari haqida fikr yuritadi. «Devoni lug'at at-turk»da turkiy e'tiborga molik ma'lumotlar bor. Mana shulardan biri: «Qaz — Afrosiyob qizining ismi. Qazvin shaharini shu qurgandir. Bu so'zning (Qazvi so'zining. — B. A.) asli «Qoz o'yini» — o'ynaladigan o'y demakdir. Chunki shu yerda turar va shu yerda o'ynar edi. Shuning uchun ba'zi turklar Qazvini turk shaharlaridan hisoblaganlar. Qum shahri ham chegaradadir. Qum turkcha so'zdir. Afrosiyobning qizi bu yerda ov qilarg'ay edi. Ba'zilar turk shaharlari chiqarasi Marvi shohjahondan boshlanishini so'zlaydilar. Chunki Qazning otasi Tanga Alp er — Afrosiyobdir. U Tahmurosdan (qadimgi Eron podshohlaridan, Peshdodiyar sulolasidan ikkinchi hukmdori — B. A.) uch yuz yil keyin Marvni bino qilgandir. Ba'zilar bino Movarounnahrni turklar o'lkalaridan deb sanaganlar. U Yankanddan boshlanadi. Uning (Yankandning. — B. A.) bir oti Dieryun dard U sarig'ligiga ko'ra mis shahri demakdir. Bu Buxoroga yaqin. Bu yerda Afrosiyobning qizi Qazning eri Siyovush o'ldirilgan. Ma'jusiy-otashparastlar har yili bir kun bu yerga kelib Siyovush o'lgan joy atrofiga yig'ilaydilar, mollar so'yib, qurbonlik qiladilar. So'yilgan mol qonini uning mozori tepasiga to'kadilar. Ularning odatlari shunday. Butun Movarounnahrning, Yankanddan Sharqqa chiqsa bo'lgan o'lkalarni turk shaharlaridan deb atashning asosi shu. Samarqand — Samizkand, Shosh — Toshkent, O'zbekand, Tunkand

shaharining hammasi turkchadir. «Kand» turkcha shahar demakdir. Turkiy shaharlarni qurgach, unga shunday nom qo'yidilar. Hozirga qadimgi shaharlar atalmog'ida. Bu yerlarda forslar ko'paygandan (bu hamoniyat zamonida sodir bo'ldi. — B. A.) so'ng ular Ajam shaharlarini kabi bo'lgan. Hozir turk o'lkalarining chegarasi Abiskun dengizigacha bo'lgan. — B. A.) bilan o'ralgan bo'lib Rum o'lkasidan qadimgi farsax, hammasi sakkiz ming farsaxdir». (Uchinchi jild, 104-105 betlar. Afrosiyob, uning qizi va Siyovush voqeasi Abu-al-Faroh Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy (X asr)ning «Buxoro tarixi» asarida ham keltirilgan. «Bu gaplar bo'lganiga, — deydi Narshaxiy, — hozir uch ming yildan ortiqroq vaqt o'tdi». Demak, Mahmud Koshg'ariy keltirgan ma'lumotlar faqat X—XI asrlarga taalluqli bo'lgan. Bular uning zamonidan qariyb uch ming yil muqaddam so'z bo'lgan voqealardir.

«Devoni lug'at at-turk»da Amudaryo va Sirdaryo oralig'i hamda uning atrofi o'lkalarda qadimdan istiqomat qilgan turkiy tilli qadimgi turk qabilalarining nomlari birma-bir keltirilgan. Ularning turar joylari o'zlarining chizilgan maxsus xaritada ko'rsatilgan. Bular shaharlar va aholi punktlari bo'lgan. O'rta Osiyoda va boshqa qozoq xalqlarining etnik tarkibiga ta'rif berilgan. O'g'uz, boshqird, yabaku, totor, qirg'iz, shuningdek, qirg'iz, to'raq, yug'mo, jumal, uyg'ur, tangut singari qabilalar bor.

«Devoni»da «o'kuz» toponimi xususida keltirilgan ushbu ma'lumotlar qadimgi o'ziga jalb qiladi: «O'kuz — Jayxun, Firat (Efrat) kabi daryolarga berilgan nom. O'g'uzlar bu so'zni o'zlarining shaharlari nomlariga ham berilgan. Bu nomlarda qo'yilaydilar. Ularning ko'chmanchilik ham shu daryoning ikki qirg'og'iga joylashgandir. Turk nomlari ham shu daryoning boshqa daryolar ham shu nom bilan berilgan» (Uchinchi jild, 91-bet).

«Devoni»ning «Zayn ul-axbor» asari ham O'rta Osiyo hamda uning atrofi xalqlarining etnik tarixini o'rganishda alohida ahamiyatga ega. Mazkur asar xalluzlar (qorluqlar), qimoqlar, qirg'izlar, qirg'izlar, chigil va turgashlar haqida, ularning yashagan yerlari haqida berilgan yozma ma'lumotlar muhim manbalarga boy.

Uzoqqa bormay o'z davrining yirik tarixchilari Rashidoddin (1247—1318) va Sharafuddin Ali Yazdiy (1454-yilda vafot etgan) larning asarlarini olib ko'raylik. Rashiduddin o'zining muhtab «Jome' ul-tavotix» («Solnomalar majmuasi») ko'p jildlik asari XI—XII va XIII asr boshlarida janubiy Sibir, Mo'g'uliston, Chingiz va Yetisuv o'lkasida istiqomat qilgan va keyinchalik jahongir Chingizxon qo'shinining asosini tashkil etgan juda ko'p turk va mo'g'ul qabilalari — keyinchalik o'zbek, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq, tojik boshqird va boshqa turkiy tilli xalqlarning etnik tarkibiga kirgan qalq, qipchoq, baqrin, nukuz, qiyot, qo'ng'iro't, suldas, uyg'ur, boqvut, chinos, mang'it, barlos, dug'lot, jaloit, markit, qurlovut, uyg'bulg'ochi, keroyit, nayman kabi turkiy qabilalar haqida so'z bo'lad.

«Zafarnoma»da O'rta Osiyo va u bilan qo'shni o'lkalar XIV—XV asrning birinchi yarmida yashagan 44 ta turkiy qabilalar urug'larining nomlari berilgan. Shunisi e'tiborliki, bular orasida O'rta Osiyoga XIII asrda Chingizxon va XVI asr boshida Shayboniy va boshchiligidagi ko'chib kelib o'tiq bo'lib qolgan qabilalar orasida uchramaydigan 10 dan ortiq qabilalar (qong'itlar, lochinlar, olchinlar, qatag'onlar, besh yuzlar va boshqalar) bor. Shak-shubhasiz bular mazkur sarhadlarda qadimdan istiqomat qilib kelgan qabilalardir.

Kamoliddin Binoiy (1453—1512)ning «Shayboniynoma», Ruxbehonning 1509-yili yozilgan «Mehmonnomayi Buxoro», Mahmud ibn Usmon Ko'histoniy (XVI asr o'rtalari)ning «Tarixi Abulhasxoniy», Zahiriddin Muhammad Bobur (1483—1530)ning «Boburnama» asari, shuningdek, Hofizi Tanish Buxoriy (XVI asr), Mahmud ibn Vali (XVII asr)larning «Abdullanoma» va «Bahr ul-astor» («Sillar dengizi»), Abulg'ozixon (1603—1664)ning «Shajarayi turk asarlari hududimizda yashagan turkiy xalqlar etnik tarixini o'rganishda muhim manba vazifasini o'taydi.

Ana shu tarixiy manbalarni chuqur, atroflicha o'rganish o'zbek xalqi hamda O'rta Osiyodagi turkiy xalqlarning kelib chiqishi, ularning etnik rivojlanish tarixini yaratishga yaqindan yordam beradi.

«TEMUR TUZUKLARI» — TARIXIY MANBA SIFATIDA

Amir Temur haqida uning zamondoshlari qimmatli yirik asarlar yaratganlar. O'ltosiddin Alining «Ro'znomayi g'azovoti Hindiston», Muhammad Shomiyning «Zafarnoma», Sharafuddin Ali Shomiyning «Zafarnoma» asarlarini sanab o'tish kifoya. Ammo Rashidoddin Temuriy asari bular orasida alohida o'rin egallaydi.

Rashidoddin Temuriy yoki «Tuzukoti Temuriy», aslida, boshqa nom bilan ham nomi asarga ilova tarzida ko'chirilgan bo'lib, «Malfu'z Temuriy» yoki «Voqeoti Temuriy» deb atalgan bu asar Temur boshqarilgan yasharligidan boshlab hayot yo'li haqida hikoya qiladi. Bu haqda ikki xil fikr mavjud: ba'zilar bu ikki qismdan iborat asar deyishsa, ba'zilar ikki mustaqil asarning bir muqovada jamlangan deb yozishgan. Shuning uchun «Tuzukoti Temuriy»ni har ikki qismga bo'lingan bir nom deb tushunganlar. Sharq bitiklarining asoslarida bu hol chalkashliklar tug'dirgan, albatta.

«Tuzukoti Temuriy» — tarixiy va huquqiy asar bo'lib, unda Temurning buyuk farzandi Amir Temurning davlat tuzilishi va asosiy boshqarish xususidagi muqaddas nazarlari bayon etilgan. Asar dastlab eski o'zbek (chig'atoy, yoki o'rtasioycha turkiy) tilida yozilgan. Sharqshunoslardan N. D. Miluxo—Maklay, A. H. Hux, G. Litv, Ch. A. Stortlar fikriga ko'ra, uning bir qo'lyozmasi Yaman hokimi Ja'far poshho kutubxonasida saqlangan. Rashidoddin fors tiliga o'g'irgan Mir Abu Tolib Husayniy at-Turabai yozgan muqaddimada u Arabistonning muqaddas joylariga, ya'ni Makkani mulkura va Madinayi munavvaraga haj qilib, qaytishda yamanli safar chog'ida Ja'far poshho kutubxonasida turkiy tilida yozgan muqaddas asarni topgani va u Amir Temurning hayot yo'li haqida o'zi yozgan asar ekanligini ta'kidlaydi.

U Arabistondan qaytib kelgach asarni fors tiliga tarjima qilgan. Ushbu Arabistondan olib kelingan turkiy asiyatdan yoki Hindistondan kelgan shi'oriya nusxadan o'g'irilganmi, bu haqda lomi-mim deyilgan. U 1637-yilda o'z tarjimasini boburiylardan Shoh Jahon (1628—

1657)ga tortiq qildi. Shohning o'zi olim va fozil kishi bo'lib, o'z ajdodi tarixini yaxshi bilgan va Mir Abu Tohib Husayniy tarjimasini ko'rib chiqib, undan jiddiy nuqsonlar topgan, jumladan ba'zi ma'lumotlar va Amir Temur hayoti sanalarida g'alizliklarni tuzatirgan Shunda u Muhammad Afzal Buxoriy (vafoti 1651 yoki 1652-yil) ni — Dekan viloyatining favjori (gozi kaloni) va o'z yaqinlaridan bo'lgan iste'dodli adibni huzuriga chorlab, tarjimani ishonchli tarixiy asarlar ma'lumotlari bilan taqqoslab chiqishni, uni ortiqcha so'z, noaniqlik va g'alizliklardan tozalashni buyuradi. Xullas, Abu Tohib Husayniy tarjimasi Muhammad Afzal Buxoriy tomonidan tuzatiladi va jiddiy tahrir etiladi. Ammo bunday tuzatishlar, asosan, «Maftu-zoti Temuriy» qisminiga taalluqli bo'lgan. Har holda, Mir Abu Tohib Husayniy va Muhammad Afzal Buxoriy mehmati tufayli «Tuzukoti Temuriy» fors tilida bizgacha yetib kelgan.

Keyinchalik asar hukmdorlarning tor doirasidagina emas, butun dunyo ahliga mashhur bo'lib ketdi. Bizgacha uning ko'plab qo'lyozma nusxalari yetib kelgani bundan guvohlik beradi. Uning nusxalarini Rossiya, O'rta Osiyo, Hindiston, Eron, Turkiya, Misr, Angliya, Fransiya, Germaniya, Daniya va boshqa mamakat kutubxonalari-dan hech qiyinalmay topish mumkin. «Tuzukot»ning forsiy matni va g'arb, sharq tillaridagi tarjimalari ko'p marta nashr etilgan. Masalan, arab tili professori, ingliz mayori Uayt «Tuzukoti Temuriy»ning forsiy matnini nashrga tayyorlagan, mayor Devi esa uni inglizcha-ga o'tirgan va ko'rsatkich izohlar tuzgan. Bu ikkala marta 1783-yil-da Buyuk Britaniya (Oksford)da nashr etildi. 1785 va 1890-yillar-da ushbu nashrning forsha matni hech bir o'zgarishsiz Hindiston (Kalkutta va Bombay)da qayta nashr etildi. 1963-yilda Eronda chop etildi.

Mayor Uayt va Devi nashr etgan forsha matnlar tanikli sharh-shunos L. Langlening fransuz tiliga tarjimasi, 1787-yilda Parijda chop bo'lgan «Tuzukot»ning yana urdu tilidagi ikki nashri mavjud. Ularning birini Subhon Baxsh (Dehli, 1845), ikkinchisini Ahmad Miyon nomi bilan mashhur Muhammad Fazlul Haq (Bombay, 1908) amalga oshirganlar.

Endi «Tuzukoti Temuriy»ning o'zbekcha va ruschaga tarjima-lari xususida. O'zbek tiliga 1857-yilda Xivada Muhammad Yusuf Kofiy qisqartirib tarjima qilgan. Asarning Mir Abu Tohib Husayniy matniga muvofiq o'zbekchaga to'liq tarjimasi marhum Alixon To'ra Buxoriy tomonidan 1967-yilda Toshkentda amalga oshirilgan. Bi-raq o'sha vaqtdagi vaziyat, aniqrog'i rasmiy hokimiyat ma'mu-larining o'zlariga qarshi munosabati bo'lgan salbiy munosabatining o'zida Alixon To'ra tarjimasi to'la bosilib chiqmadi. Yana shuni ham qayd etmoq lozimki, tarjimaning bosilgan qismi ba'zi nuqson-lardan xoli emas edi. Unda, masalan, butun-butun jumalar tashlab ketilgan, asl matndan chetga chiqish hollari, kishi nomlari, geografik nomlarda va istiholalarda g'alizliklar mavjud. Muhim tarixiy vo-qealar, tarixiy shaxslar, jug'rofiy va etnik nomlar, turli atamalar va ularning sharhlari erkin talqin etilgan. Va nihoyat, 1890-yil Bom-bayda chop etilgan forsha matndan o'zbek tiliga yana bir tarjima (Alixon To'ra tarjimasini hisobga olgan holda) amalga oshirildi. Uni yosh o'zbek sharhshunosi Habibulla Karomatov hozirlab, oldin «Sharq yulduzi» jurnalida (Toshkent, 1989, 8-son), so'ngra alohi-da kitob holida (1991) G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida nashr ettirdi.

Bugungi kunda «Tuzukot»ning ikkita rus tilidagi nashriga ega-miz: 1) 1894-yildagi N. P. Ostroumov nashri ma'lum. Bu tarjimada yuqorida zikr etilgan L. Langlening fransuzcha nashridan foydala-nilgan edi. Noshirning e'tirof etishicha, Toshkent gimnaziyalarining bir guruh o'quvchilari, birinchi qismini A. G. Zayonchkovskaya va S. A. Pyatnitskaya, ikkinchi qismini D. Roytman va V. Stepanov nashrg'ulotlardan bo'sh vaqtlarda tarjima qilishgan; 2) 1968-yilda N. P. Ostroumov nashridan faksimil nashr amalga oshirildi va unga I. M. Mo'minovning qisqacha kirish so'zi ilova qilindi.

Kitobning muallifi to'g'risida turli fikrlar bildiriladi. «Tuzukoti Temuriy»ning muallifi kimligi masalasi bugungi kunda ochiqdigi-cha qolmoqda. E. G. Braun, Ch. Ryo, V. V. Bartold singari bir guruh tanikli olimlar asarning Amir Temur tuzganligiga emas, «Tuzu-koti Temuriy» asarining haqiqiylikiga ham shubha bilan qarangalar.

Sharq manbalarida, chunonchi, «Tuzukot»ning koʻpgina nashrlarida asar muallifi Amir Temur ekanligi taʼkidlanadi. Masalan, Shamsiddin Somiyning mashhur qomusida shunday deyilgan: «Amir Temur «Tuzukot» deb yuritiladigan qonunlar majmuasini yozdi. Unda oʻzining hayot yoʻlini bayon qildi» («Qomus ul-aʼlom», Istanbul 1891, 1727-sahifa). Bu borada muarrix Sharafuddin Ali Yazdiy (va foti 1454-yil) eʼtiborga loyiq maʼlumot keltirgan: «Ohazrat oʻzining hayoti va turmushi tarziga doir asosiy voqealarni oʻz ichiga olgan turkiy va forsiyda alohida bir manzuma tuzdilar», — deydi u. Shuni ham taʼkidlash lozimki, tanigʻli sharqshunos M. Sharnau (1793—1869) va yirik rus harbiy tarixchisi M. I. Ivanin (1801—1874) «Tuzukot»ning haqiqiy asar va uning muallifi Amir Temur ekanini haqida fikr bildiradilar. «Tuzukoti Temuriy»ning haqiqiy tarixiy asar ekanligini va Nizomiddin Shomiy va Sharafuddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»laridagi maʼlumotlarni qiyoslash orqali bitish mumkin. Xullas, uning Amir Temur tomonidan yozilganligi shubhasizdir.

Har hoida, «Tuzukot»da Amir Temur va temuriylar davriini o'rganishga doir muhim ma'lumotlar va xabarlar mavjud. Unda Chig'atoy ulusi (Oltay, Yettisu, Sharqiy Turkiston, Movarounnahr, Shimoliy Afg'oniston) yerlarining 1342—1405-yillardagi tarixi, davlat va qo'shinlar tuzilishi tartiblari, Amir Temur davlatining qo'shni мамlakatlar bilan siyosiy munosabatlari tarixi o'z ifodasini topgan. Bu ma'lumotlarning qay darajada qimmatga ega ekanligiga mutaxassisgina emas, balki asarni diqqat-e'tibor bilan o'qigan har bir kitobxon ishonch hosil qilishi mumkin.

«Tuzukoti Temuriy» ikki maqoladan tarkib topgan. Birinchi maqola Temurning davlatni tuzish va mustahkamlash, qoʻshinlarni tashkil etish yuzasidan tuzuklari, rejalaridan iborat boʻlib, qoʻshinlarning jangovar tartiblari jadvallari bilan yakunlanadi. Ikkinchi maqoladagi 13 kengash va uning mayda boʻlimlarida Amir Temurning taxtga chiqishi va yurishlari tasvirlanadi.

Amir Temur zukko siyosatdon va yirik davlat arbobi sifatida o'z davlati tuzilishini, uning qay tarzda bo'lishi kerakligini bayon etadi; amaldor kishilarning huquq va burchlarini belgilaydi. «Tuz-

gan. Zotan, Amir Temur: «Vazir zolim bo'lsa, saltanat ishonmuddatda parokandalikka yuz tutadi», — deydi. U vazirning falarini taftish etayotganda o'z vorislarga tuhmat va hissiyot berilmaslikni uqdiradi. Bu xususda «Tuzukot»da shunday deyilgan: «G'arazgo'y, buzugi va hasadgo'y odamlarning vazirlar hammasi yudirmalarini eshitmasinlar, chunki bu tabaqadagi kishilarning dushmani ko'p bo'ladi, chunki olam ahlining barchasi dunyotalaridiki. Shu bilan birga, u o'z mansabini suiste³ mol etuvchi, raiyatga jonzulm qiluvchi vazirlarni qattiq jazolagan.

Asarning amir va hokim mansabiga tayinlash haqidagi mo'votlari ham muhim. Ma'lumki, Sohibqiron o'z navbalaridan nafarini amirlik mansabiga tayinlagan. Qozoqlik² davrining dastlabki kunlaridan boshlab ular undan bir qadam ham ajralmaganlar. Masalan, ulardan 100 nafar o'riboshi, yana 100 nafar yuzboshi va 100 nafar mingboshi mansabiga tayinlangan. Qolgan 13 nafar boshbegi, amir ul-umaro mansabini oldi.

Bu borada beklarning tajribasi, aql-farosat, bahodirligi va shahsiy kabi shaxsiy xislatlari hisobga olingan. «Tajribamdan sinab bilgan ki, — deydi Amir Temur, — jangning sir-asrorini, g'anim askarlarini sindirish yo'lini bilgan, urush qizig'anda o'zini yo'qotmasdan, qo'yo'yo'gi bo'shamasdan lashkar fayllarini jangga boshlay oladigan agar qo'shin safiga rahna tushsa, uni tezda tuzata oladigan kishini amirlik va hukmronlikka loyiqdir». Nufuzli amirlar, asosan, boshqaruvchi, arg'in, jaloir, tulki, duldai, mo'g'ul, sulduz, tug'oy, qipchoq, qorqot, totor qabilalaridan va tarxonlar qatoridan saylangan.

² Qozog'lik — toj-u taxtiga da'vogar biror shahzoda yoki valiahning maqolidan shish yo'ltida biror tojning xizmatini o'tash davrida kechirgan hayot tarzi. Amir Temur hokimiyat tepasiga kelguncha Seiston hokimi (1363-yil) va Mo'g'uliston xoni Tog' Temur (1348—1363) xizmatida bo'lgan.

Amir Temur saroyidagi rasm-rusmlar to'g'risida tuzuk boy-
noma hamda Unga ko'ra sayidlilar, qozilar, ulamo, fuzalo, shayx-
lar va ashrof podshoning o'ng tomonida, amir-ul-umma-
rlikdagi amirlar, no'yonlar, ulus, tuman va qo'shin sadrlari,
yuzboshilar, yuzboshilar o'z martabalariga yarasha chap
tomonda o'tirganlar. Taxt qarshisidan devonbegi va vazirlar
Kalonlar Kalontar va kadxudolar vazirlar orqasida saf tortib
devon beglari degan faxriy nom olgan yigitlar, qilich chopib
devondan chap qo'l tomonga o'tirishgan. Hirovul amiri shoh
paradidan o'tin olgan. Ichki, yasovul eshik oldida, taxt to'g'risida
turagan O'g'ililar, qavm-qarindoshlar o'z daraja va martabalariga
ko'ra endi oy qo'ng'onlagandek taxt atrofini o'rabi turar edilar.
«Farakat Temuriy»da feodal yer egaligi turlari, shakllari haqi-
da ham ma'lumotlar bor. Masalan, mulki sultoniy, mulk, vaqf va
taxt soliq turlari soliq va jarimalar bo'lgan. Hosihing beshdan
birini bo'linadigan xiroj asosiy soliq bo'lgan. Shunisi e'tiborga
lozimki Amir Temur tashlandiq va bo'z yerlarni o'zlashtirganlar-
dek ta'kidlangan, bunday xayrli ishga qo'l urganlarga katta im-
kon bergan. Bu haqda «Tuzukot»da quyidagilarni o'qiyimiz:
«Harbiy yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili rayyat o'z
og'itidan berganini olsinlar, uchinchi yili esa qonun-qoidaga
muvofiq soliq yig'iltsin». «O'lik» yerlarni hosildor yerlarga aylantir-
ishni sharoitlari haqidagi ko'rsatmalar ham diqqatga sazovordir.
«Harbiy yili yolg'an yerlar egasiz bo'lsa, xolisla (davlat yerlarini
egash uchun devon) tarafidan obod qilinsin. Agar egasi bo'lsa-yu,
qishlog'a qurbi yetmasa, unga turli asboblar va kerakli narsalar
berilsin, to'rt o'z yerini obod qilib olsun. Yana amur qildimki, xarob
yerlarning va daryolar ustiga ko'priklar qursinlar, yo'l ustida har

faoliyati ustidan nazorat o'tatilgan edi. «Amr etdimki, — deyiladi «Tuzukot»da, — raiyadan mol-xiroj yig'ishda ularni og'ir ahvolda solishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib, qo'yishdan saqlanish kerak. Negaki, raiyatni xonavayron qilish davlat xazinasi sining kambag'alashuviga olib keladi. Xazinaning kamayishi esa, sipohning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohning tarqoqligi, o'z navbatida, saltanatni zaiflashtiradi».

Amir Temur armiyasi tashkiliy-harbiy tuzilishi, jang olib borish usullari jihatidan o'sha paytdagi eng qudratli armiya edi. Lekin tashkil etilishi qadimgi turklardagidek, ya'ni O'g'uzxon va Chingizxon tuzgandek edi. Qo'shin o'ng ming kishilik tuman tartibida tuzilib, o'nlik, yuzlik, mingliklarga taqsimlangan, chetrik tarzida tuzilgan bo'lib, otlar va piyodalardan iborat edi. Qurollari — o'q-yoy, nayza, qilich, gurzi, tabar, manjanig edi. Jangovar tartib, dastlab, masalan, mashhur «jangi loy» (1365) paytida qadim turklar va Chingizxon davrida bo'lgandek markaz, barong'or (o'ng ho'l), javong'or (so'l ho'l), qanbul (qanot himoyasi), avang'or-manglay, hirovul (ort tomondan tuzilgan. Bunday saf tuzishda markaz qanotlarga qaraganda kuchsiz bo'lgan. Unda qorovul, zaxira bo'lmagan. Lekin 35 yillik uzluksiz yurishlar va urushlar jarayonida Amir Temur o'z armiyasini takomillashtirib bordi va har qanday sharoitda jang qila oladigan qobiliyatiga ega qildi. Masalan, o'sha davrning eng yirik jangi, Amir Temur bilan To'xtamish o'rtasida 1391-yili Qunduzcha³ mavzeidagi urushni olaylik. Bu urush jarayoni Sharafuddin Ali Yazdiy tomondan batafsil bayon etilgan. Qo'shinning jangovar tartibi butunlay boshqacha ko'rinishda edi. Eng avvalo, Amir Temur o'z armiyasini yetti qo'l (korus)ga bo'ladi. Amir Sulaymonshoh, shahzodalar Muhammad Sulton, Mironshoh va Umarshayx, amir Berdibek kabilar ularga qo'mondonlik qilishgan va markaz, o'ng va so'l qo'l, qanbuldan joy olganlar. Ba'zi qo'llar Amir Temur tomonidan zaxiraga (ehtiyotga) qoldirilgan. Bunday tartib qanotlarigina emas, markazni ham qudratli qilgan. Markaz ixtiyorida endi avangard, qanbul va ehtiyot qismlar bo'lib, ko'pincha u jang taqdirini hal etgan.

³ Qunduzcha — Volganing o'ng sohilida, hozirgi Samara bilan Chistopol o'rtasida joylashgan mavze.

Qo'shinni to'plash va ularni murchillarga⁴ taqsimlash bilan ta'vchalar shug'ullangan. Yurish oldidan har bir askar kamon va 30 o'q, tabar va tura⁵, qilich va bir oyga yetarli ozuqa, shuningdek, ikki o'lhar o'n kishi o'zi bilan birga bir xayma — chodir, ikki soyabon, bir bel, o'roq, arra, juvoldo'z, yuz dona igna, argon, charm mesh, qozon olgan.

Amir Temur insonni qadrlay oladigan va farq qila oladigan ulkan ahloli edi. O'ziga o'rinsosar, noyib tayinlashda unga hayotiy tajribasi hammasi, tabiiy qobiliyati ham juda qo'l keldi. Unda shunday ilohiy qudrat bor ediki, shu kuch tufayli u og'ir kunlarda, ya'ni qo'shnik yillarida iqtidori kishilarni o'ziga ergashtira oldi va ulardan aqluqatli, jasur jangchilar tayyorlay oldi. Joqu barlos, amir Muso, amir Jaloluddin, amir Hinduka, Iki Temur, Sulaymonshoh, Xuday-bek, Berdibek, Shohmalik, shayx Nuriddin kabilar shunday kishilar atiridan edi. Misollar keltiramiz. Mo'g'uliston xoni Ilyosxo'jaga qarshi kurash (XIV asrning 60-yillari) chog'ida bir guruh amirlar uni turk etmoqchi bo'lganlarida ahvolni tuzatish maqsadida u o'z qobiliyatini ishga soladi. «Tuzukot»da o'qiyamiz: «Amir Joku, Iki Temur, amir Sulaymonshoh va amir Jaloliddinlarni xilvatroq yerga chorladim va ularni o'zimga ittifoq qilmogchi bo'ldim. Xilvatta ular bilan suhbat qurib, «davlatimga sherik bo'lasizlar», — dedim. Bu bilan o'zlariga ishonch va menga xizmat qilishda qat'iyat uyg'otdim. Shunga o'xshash men bilan ittifoqi buzilgan toifadagi boshqalarlarni ham birma-bir xoli joyga chorlab, har qaysisi bilan alohida gaplashdim. Bulardan mol-dunyoga hirs qo'ygan, ochko'z va tamag'irlariga mol-ashyo va'da qildim, mansab-martabaga va mamlakatni boshqarishga ko'z tikkan amalarastarlarni qo'lim ostidagi mamlakat va viloyatlardan biriga hokimlik qilishga nomzod qilib ko'rsatdim. Ularning hammasini umid va qo'rqinch orasida saqladim. Har biriga bittadan noib va qulov tayinladim. Qolgan lashkarlarni ham luqma va xirga⁶ bilan umidvor qildim; shirin so'z va ochiq yuz bilan ularni o'zimga rom etdim. Qilgan bir xizmatini o'n barobar qilib taqdirlab,

⁴ Murchil — har bir qo'shin uchun belgilab berilgan joy (jang o'ldidan).

⁵ Tura — qo'shin safi oldiga to'siladigan maxsus chekan.

⁶ Xirga — kiyim-kechak; darveshlar va muassaviflar kiyadigan kiyim.

dillarini xushnud etdim. Natijada meni qo'llab-quvvatlaganlar ham teskari bo'lgan munofiqlar ham barchasi endi atrofini birlashtirib Har yerdan va har ishda birlilik — itifoqlikni qo'ldan bermaslikka amrimdan chiqmaslikka va'da berib, men uchun mol-jonlarini aytamay, maydonda jonbozlik qilishga ahd qildilar». Sohibqironning tadbirdorligiga e'tibor berdingizmi?! Og'ir kunlarda Amir Temur oddiy sipohiylariga nisbatan ham shu yo'sinda ish tutgan. U «Lekin lashkarlarim bu ishda men bilan hamjihatlik qilishmadi. Lashkarlarimni atrofini birlashtirmoqchi bo'lib ba'zilariga muruvvat, mehribonlik qildim, boshqalari bilan kelishishga intildim, yana bir guruhini esa mol-u dunyo bilan o'zimga egmoqchi bo'ldim. Yaxshi so'z ahd-u paymon va va'dalar bilan qolganlarining ko'nglini ko'tarishni maslahat ko'rdim».

«Tuzukot»dagi dalillarga ko'ra, Amir Temurning yana bir muhim ajoyib xislati bo'lgan: qo'l ostidagilarni gunohini kechira olgan. U shunday eslaydi: «Menga yomonliklar qilib, boshim uzra shamshir ko'tarib, ishingga ko'p ziyon yetkazganlar iltijo bilan tavba-tazarru qilib kelgach, hurmatlab, yomon qilmishlarini xotirandan o'chirdim». Ammo u uch martabagacha kechira olgan. Joniqurboniy davridan mashhur Arg'unshohning avlodidan Alibek Amir Temur xotini O'ltin O'rdan og'a bilan sargardonlikda yurganlarida boshlariga ko'p musibatlar solgan edi. U saltanat taxtini egallagach, Alibek ikki bor mudda qo'lga tushsa ham, ikki da'fa kechirildi, ham naslilik ot, zar qadalagan kamat, qimmatbaho quro'l, xal'at bilan taqdirlanib, xizmatga qabul qilindi. Biroq u qasamini unuti, g'animat vaqtini mo'ljallab, oliy dargohni tark etdi va sahro sari qochib ketdi. Uchinchi bor qo'lga tushganida esa uni o'limga buyurdi.

Amir Temur ochko'z, zig'na, yovuz va nafs bandlarini yoqitmas edi, ayniqsa, o'zining kechlagi valine'matini unutanlarga nisbatan shafqatsiz edi. «Qaysi bir sipohiy tuz haqi va vafodorlikni unutib, xizmat vaqtida o'z sohibidan yuz o'girib, oldimga kelgan bo'lsa, unday odamni o'zingga eng yomon dushman deb bildim. Chunonchi, To'xtamishxon bilan bo'lgan urushda uning amirlari menga xabarlar va shikoyat-arizalar yozib, o'z hukmdorlari, ya'ni mening dushmanim bo'lmish To'xtamishxon bergan tuz haqini unutilar.

Vafodorlik va haqiqatni bir chekkaga yig'ishtirib qo'yib, huzurimga jamoh istab kelganlari uchun ularni la'natladim, o'zimcha: «Bular o'z sohibiga vafodorlik qilmagach, menga qilamidi?» deb o'yladim. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Keltirilgan parchalar Amir Temurning ma'naviy qiyofasini ko'z oldimizda gavdalantiradi, bir daqiqaga bo'lsa ham bu buyuk zotning ichki dunyosiga nazar tashlash imkonini beradi.

Asrning bir-ikki o'rnida (Amir Temurning dastlabki hayoti va faoliyatidan bahs etuvchi birinchi qismida), «o'zbeklar», «o'zbeklar toifasi» eslatilib, ularning mahalliy aholiga nisbatan jabr-u zulm va ularga qarshi Amir Temurning kurashgani haqida gap boradi. «O'zbeklar», «o'zbek toifasi» deyilganda o'zbek elini nazarda tutmaslik lozim. Bu yerda gap Dashti Qipchoqning turk-mo'g'ul qabilalari xususida bormoqda, ya'ni Xorazmning katta qismida (1227) va Chig'atoy ulusida (1251-yildan) o'z hukmronliklarini o'rnatgan ularning boshliqlari haqida gap ketadi. XIV—XV asrda bo'lgan arab va fors tillaridagi manbalar, aynan Hamdulloh Qazviniy (1281—1349), Nizomuddin Shomiy, al-Qalkashondiy (vafoti 1418-yil), Sharafiddin Ali Yazdiy asarlari, kam o'rganilgan Muiniddin Natanziy asari «Iskandar majhuli»da, Abdurazzoq Samarqandiy (1413—1482), Xondamir (1475—1535) va boshqalarning asarlarida umumiy nom bilan «o'zbek», ularning Dashti Qipchoqning sharqiy qismidagi mamlakatini «Mamlakati o'zbek», «Ulusi o'zbek» deb atalgan. Bu masala tarixi bunday. Ma'lumki, Chingizxon hayotidagi o'zining ulkan imperiyasini o'g'illariga taqsimlab berdi. O'shunda (1227-yil) to'ng'ich o'g'li Jo'chixonga Irtish daryosidan tortib «mo'g'ul otlarining tuyog'i yetgan joylar»gacha yerlar berildi. Ulning ulusi tarkibiga Sig'noq, Barchinlikent, Yangikent, Ashanas shaharlaridan iborat Sirdaryoning quyi oqimi va Xorazmning shimoli-g'arbiy qismi (poytaxti Urganch ham), ikkinchi o'g'li Chig'atoy ulusiga a Koshg'ar, Yetisuv, Movarounnahr va Xorazmning Kot, Xivak shaharlari kirgan. Ko'rinib turibdiki, har ikkala ulus hududlari jammi-g'arbda bir-birlariga tutash bo'lgan.

Jo'chi ulusi (Oltin O'rda) Botuxon zamoni (1227—1255)da an'cho kuchaydi. Oltin O'rda Jo'chi ulusining ijtimoiy-iqtisodiy hayo-

tidagina emas, Graday qoon (1227—1241) davrida Mo'g'ulistonning siyosiy hayotida ham, Munga qoon (1251—1260) davrida ham katta rol o'ynadi, Botuxon mo'g'ullarning barcha yurishlarida faol qatnashib, o'z qo'shinlarini asosiy yerdamga jo'natar va tushgan o'ljadan o'z ulushini olish umidida edi. Evaziga u o'ljagina emas, butun-butun viloyatlarni o'z ulusiga qo'shib olgan. O'tamish bojining «Chingiznomasida» aytilishicha, Botuning bunday uluslari Movarounnahrda ham, Eronda ham mavjud edi. Bu hol Botuxonga Chig'atoy ulusining ichki siyosiy hayotiga aralashib turishga imkon yaratgan. Hujjatlarga murojaat qilamiz. Chig'atoyning nabirasi Qora Haloku uzog vaqt taxtda muhim turolmadi (birinchi marta 1241—1247, ikkinchi marta 1252). U Guyuk qoon (1246—1249) tomonidan ma'zul etildi va bunda Botuxonning qo'li bor edi. Chig'atoy ulusi taxtiga Chig'atoyning o'g'li va Guyuk qoonning yaqin do'sti Yesu Munka (1247—1252) o'tqizildi. Yesu Munka uzog hukmronlik qila olmadi; ichkiликka berildi, davlat ishlariга aralashmadi. Guyuk qoon vafoti (1249)dan keyin Mo'g'uliston davlatining ijtimoiy-siyosiy hayotida Botuxonning mavqeyi oshdi. Bu daf'a Botuxon taxtiga Guyuk qoonning bevasi O'g'ilg'aymishni o'tqizdi. Botuxonning bu ishiga O'qtoy qoon avlodi qarshi chiqdi. Bularni Chig'atoy sulolasidan Yesu Munka qo'llab-quvvatladi. Shunda Botuxon 1251-yilda Qorago'runda⁷ qurultoy chaqiritib, Tuluy qoonning o'g'li Munka (1251—1260)ni taxtga o'tqizdi. Shuni ham aytish kerakki, Munka qoon taxtga chiqishi bilan Botuxon tashabbusi bilan uning dushmanlari ishi yarg'u-chiga⁸ oshirildi. Uning hukmi bilan malika O'g'ilg'aymish Qadag'och xotun (O'qtoyning nabirasi Sheromunning onasi) va boshqa shahzodalardan iborat yetmish yetti nafar amir qatl etildi. Yesu Munkaning ma'zul etilgani — taxtdan tushirilgani e'lon qilingach o'rninga Chig'atoy ulusi taxtiga Qora Haloku tayinlandi. Ammo u poytaxtga yetib borolmay yo'lda, Oltoyda vafot etdi. Uning qo'shinlari yurishda davom etib, Yesu Munkaning qarorgohiga yetib bordilar. Yesu Munka qo'lga olinib, Botuxonning ixtiyoriga

⁷ Qorag'sh rum — O'non daryosi bo'yida joylashgan va 1220—1260-yillarda mo'g'ul xonlarining asosiy qarorgohi — poytaxt shahar.

⁸ Yarg'u-chi — sud ishlarni boshqargan mansabdor.

o'tkazildi. Chig'atoy ulusi xonligiga Qora Halokuning bevasi Arig bo'yni qizi Ergana xotun va voyaga yetmagan o'g'li Muborak-shah tayinlandi. Lekin bular nomlagina xon edilar. Hokimiyatni esa Botuxon va Munka qoon nomidan mashhur Mahmud Yalavochning o'g'li Mas'udbek boshqargan.

Oltin O'rda⁹ning Chig'atoy ulusiga ta'siri Botuxon va Bergaxon (1257—1267)dan keyin ham davom etdi, XIV asr boshlaridan esa yanada kuchaydi. Bu borada Mirzo Ulug'bek (1394—1449)ning «Tarihi al-uhud» asarida keltirilgan quyidagi ma'lumot e'tiborga loyiqdir. Oltin O'rda xoni Berka (1257—1267) xususida uning yoshligi Buxoro kachgani, mashhur olim Sayfiddin Boxarziy (vafoti 1261-yil) qo'liga to'g'ri kelgan haqida gapiriladi. Boshqa bir o'rinda Mangu Temur (1267—1280) zamonida Oltin O'rda qo'shinlarining Movarounnahr hududiga ikki bor bostirib kirgani haqida gap boradi. Bu ma'lumotlar juda qimmatlidir. Oltin O'rda⁹ning bir qismida, xususan, O'rol va G'arbiy Sibir hududlari, O'rda⁹ning sharqiy qismida ko'chib yurgan xalqlar XIV asrdan boshlab «o'zbek» nomi bilan mashhur bo'lganlar. «Tuzukot»da ana shu «o'zbeklar» haqida gap boradi. Amir Temur ayni shu Oltin O'rda o'zbeklari, ko'chmanchi o'zbeklarga qarshi kurashdi.

Biz «Tuzukot»ning ayrim jihatlarini borasida so'z yuritdik, bu qisqich yodgorlikdan ayrim misollar keltirdik. Uni jiddiy tadqiq etish ishlari hali oldinda. Eng avvalo, fikrimizcha, bu asarning tanqidiy natijasi yaratilishi lozim. Zero, «Tuzukot»ning bizgacha yetib kelgan qo'lyozma nusxalari son-sanog'siz bo'lishidan tashqari bir-biridan farq qiladi, saktali, ba'zi o'rinlari o'qib bo'lmas darajada. Yuqorida qayd etilganidek, manbaning chop etilgan nusxalari ham mavjud. Ammo ular ham talabchan kitobxonni qanoatlantira olmaydi.

Yuz yil muqaddam N. P. Ostroumov «Tuzukoti Temuriy»ning rus tilidagi nashrini chiqardi. O'shanda u: «Albatta, bu asarni fors tilidan tarjima qilgan afzal edi, ammo bu ishini kelajak avlodga havola etamiz», — deb yozgan edi.

Ushbu satrlar muallifi shogirdlari bilan birgalikda «Tuzukoti Temuriy»ning rus tiliga asl nusxadan qilingan tarjimasini nashrga tayyorladi. Shu nashrni ko'rish umidi bilan yashab kelmoqdaman⁹.

⁹ «Temur tuzuklari» 1996-yilda G. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyotida

o'zbek, ingliz, fransuz tilarida chop etildi. (Tahr.)

XABAR — IJTIMOY ZARURAT (Aloqa tarixidan)

Xabar (informatsiya) natqat insonlar, balki hayvonlar va nabo tot olamida ham mavjud bo'lgan ijtimoiy zaruratligini yaxshi bilamiz. Masalan, odamlar mana shu informatsiyaning sharofati bilan turish-turmushi, atrofida sodir bo'lib turgan voqealar va hodisalar dan xabardor bo'ladilar. Qomus kitoblarida informatsiya haqida mana bunday qayd bor: «Informatsiya (*lotincha* tushuntirish, bayon qilish) odamlar bir-biriga og'zaki, yozma yoki boshqa usulda (masalan, sharti signallar, texnika vositalari yoki boshqalar yordamida beradigan axborot, shuningdek, axborot berish va olish jarayoni. Ijtimoiy-siyosiy hayotda esa ichki va xalqaro hayotdagi dolzarb yangiliklar, jamiyat hayotidagi ommaga taalluqli dalillar, hodisalar, siyosiy-iqtisodiy, ilmiy, madaniy jarayonlar va boshqalar haqida ommaviy kommunikatsiyalar vositasida tarqatiladigan xabarlar majmuasi». Bu — informatsiya haqidagi o'ta yangi, zamonaviy tushuncha. Lekin ma'lum darajada qadim zamonlarda ham informatsiya (xabar) shunday vazifani o'tagan, albatta.

Ibtidoiy odamlar bir-birlari bilan dastlab ovoq (tovush) vositas bilan, qoya tosh, devor va boshqalarga yozilgan turli-tuman belgilar vositasida aloqa bog'laganlar. Keyinchalik, olov kashf qilingandan so'ng u ham, o'zining asosiy vazifasi — isitish va taom pishirish vazifasidan tashqari, odamlar o'rtasida aloqa o'rnatish vositalari dan biriga aylandi. Agar safaringiz eski yo'ldan tushguday bo'lsa yo'l chetida, bir-biridan ma'lum masofada (bir tosh, ya'ni 6—7 km) joylashgan tepaliklarga ko'zingiz tushgandir, balki? Ana o'sha tepaliklar o'rtasida, asosan, ikki vazifani o'tagan: 1) ma'lum masofa o'lchovi, ya'ni ikki tepalik oralig'i — bir tosh; 2) maxsus kuzatuv punkti, qorovulxona sifatida. O'sha tepaliklarda muntazam ravishda turgan maxsus qorovullar yo'lni kuzatish bilan mashg'ul bo'lishgan. Basharti uzoqdan dushman qorasi ko'ringuday bo'lsa, o't qalab, ichkaridagi yurtdoshlarini yaqinlashib kelayotgan xavf-xatardan ogohl etishgan. Olov xabar vositasi sifatida yaqin-yaqinlarga cha amalda bo'lgan.

Qandimda, ayniqsa, o'rta asrlarda, aloqa vositasi sifatida kabutar (kaptur)lardan ham keng foydalanganlar. Podshoh va xonlar ovchi itlar, ov qushlari (lochun, qarchigay, burgut)dan tashqari, o'rgatitlar, ov qushlari (lochun, qarchigay, burgut)dan tashqari, o'rgatitlar kabutarlar ham asrashgan. Ovchi itlar va qushlarga xodimlar (sag'onlar va qushchilar) qarab turishgan. Ularga katta nufuz bergan bo'lgan amir rahbarlik qilgan, bu amir qushbegi deb atalgan. O'rgatitlar kabutarlar, odatda, qal'a burjlarining birida joylashtirilgan. Shuning uchun ham bu burj kabutarxona burji deb atalgan. Zamonimdan Muhammad Boburning otasi Umarshayx mirzo 1494-yili kabutar uchirish paytida kabutarxona burjidan yiqilib halok bo'lgan edi. Bu haqda «Boburnoma»da bunday deyilgan: «Aksi qo'rg'onni bo'lad jar ustida voqi' bo'lubtur, imoratlar ham jar yomasida erdi. Ushbu tarixda qijiriy 899-yil dushanba kuni ramazon oyining to'rtida (1494-yil 8-iyunda) Umarshayx mirzo jardi kabutar va kabutarxona bilan uchib shunqor bo'ldi. O'ttiz to'qiz yoshar erdi».

Aloqa ishlarida maxsus xizmatkorlar — choparlar podshoh va mahalliy hokimlarning farmoyish va xat-xabarlarini tashigalar. Ular hukumatdan maosh va ulufa olib turganlar. Choparlarning bir guruhini oliy hukmdorlarning kechiktirib bo'lmaydigan (zarur) farmoyishlari va boshqa xabarlarini kerakli yurtlar va odamlarga yetkazib turganlar. Xabarchilarning bu guruhini shuturpari (qanotli tuyalar) deb atalgan. Xabarchi-choparlar tepasida mubashshir (*arabcha* xushxabar tarqatuvchi) deb ataluvchi saroyda hurnat-e'tiborga ega bo'lgan amir turgan.

Va nihoyat, o'rtasida xonlar va mahalliy hukmdorlar savdo karvonlaridan ham xabar (xabarchi) vositasida foydalanganlar. Savdogarlardan informatsiya manbaviy sifatida olimlar ham keng foydalangan.

Choparlar va savdo karvonlariga hukumat katta imtiyoz va quvvatlar yaratgan. Masalan, yo'l ustida (bir kunlik masofa yo'l ushida) yomxonalar (*forsha* xabarchi qo'nib o'tadigan va otlar saqlanadigan joy) va rabotlar (*arabcha* karvonsaroy) qurdirilib, ularning tepasiga maxsus nazoratchilar (yomchilar, rabotbonlar) qo'yilgan.

Ularining zimmasiga choparlar, savdogarlar, elchilarga qo'noq va oziq-ovqat berish, jo'nab ketishlarida esa horigan va o'sallab

qolgan ot-ulovni almashtirib berish, yo'lovchilarning xavfsizligini ta'minlash vazifasi yuklatilgan. Yomxona, rabotlardan tashqari, yo'ustidagi qishloqlarning aholisi ham elchi va choparlarga qo'noq va oziq-ovqat berishga majbur etilganlar.

O'tmishda mamlakatimizda amalda bo'lgan aloqa vositalari haqida arxeolog olimlarimiz katta ashyoviy dalillar to'plaganlar. Qadimiy qo'lyozma asarlarda ham bu haqda qiziqarli ma'lumotlarni uchratamiz.

Keling, o'sha qadimiy tarixiy asarlarda keltirilgan bu haqdagi ma'lumotlardan ba'zilarini olib ko'raylik.

«Temur tuzuklar»ida mana bularni o'qiyimiz: «Amr qildimki...mingta chaqqon sipohiyi chopar etib tayinlasinlarki, turli mamlakatlar va sarhadlarning xabarlarini, qo'shni hukmdorlarning masadlari va niyatlarini aniqlab huzurimga kelib xabar qilsinlar, toki biror voqea, kor-hol yuz bermasdan burun chora va ilojini qilaylik. Chunonchi, To'xtamishxonning O'rusxondan yengilgani haqida menga xabar keltirganlarida, endi huzurimga panoh izlab kelishini bildim. Shu bois O'rusxonga qarshi urushga tayyorlana boshladim. Yana bir misol: «Hindustonni zabt etish uchun yo'lga chiqqanimda, bu mamlakatning har bir viloyatida alohida hokim yoki voliy salтанat taxtida o'ltirgani haqida menga xabar keltirdilar. Chunonchi, Mo'lon o'lkasida Malluxonning inisi Sorang, Dehlida Sulton Mahmudxon saltanat bayrog'ini tiklandi. Loxur nohiyasida esa Malluxonning o'zi lashkar to'plagan edi. Kunu viloyatida bo'lsa Muborakxon saltanatga davogarlik qilib bosh ko'targan edi. Qisqasi, Hindustonning har bir viloyatida biron bir kimsa saltanat toji-taxtiga davogarlik qilardi. Bu xabar qulog'imga yetgach, bu mamlakatni zabt etishim oson tuyuldi». Yana bir misol: «Chunonchi, Hindustonni zabt etish paytimda Qaysari Rum mening ba'zi mamlakatlarimga chopg'un¹⁰ qilgani... haqida xabar keltirdilar. O'z-o'zim bilan kelishib, agar Hindustonda ko'proq turib qolguday bo'lsam, Eron mamlakatiga ham zarar yetishi mumkin, dedim. Shuning uchun Hinduston poytaxtidagi ishlarini tezda tartibga keltirib, orqaga qaytdim».

¹⁰ Ch o p g' u n — talon-toroj qilish maqsadida qo'qqisidan uyushiriladigan hujum, bosqin.

«Boburnoma»da karvon yo'llariga qo'yilgan qorovullar va shaharchilar faoliyatiga oid muhim bir ishora bor. Bobur hikoya qiladi: «Xitoy karvoni kelaturg'onda Andijonning sharqiy tarafidagi tog'larning tubida ming uylik karvonni andog' qor bostikim, [faqat] buni kishi qutuldi. [Umar Shayx mirzo] xabar topib muhassillar (sohbiyig'uvchilar) yuborib karvonning jami' jihatini zabt qildi. Har shundakim vorisi hozir yo'q erdi, bovujudi ehtiyot saqlab, bir-ikki yildin so'ngra Samarqand va Xurosondin vorislarini tilab kelturib, mol-larini solim topshurdi». Xo'sh, «Boburnoma»da keltirilgan bu parchadan nimani anglash mumkin? 1) Karvon samarqandlik va xurosonlik savdogarlarga tegishli bo'lgan; 2) karvon fojiga duchor bo'lgani haqida xabar olishi hamono Umar Shayx mirzo o'sha falokat yuz bergan yerga moliya xodimlarini yuborib, katta karvonning mol-mulkini nazorat ostiga olgan; 3) shu paytning o'zidayoq Samarqand bilan Hirotga chopar yuborib, o'sha yerlarning hokimlarini foydalan xabardor qilgan.

Eski tarixiy kitoblarda savdo karvonlaridan aloqa vositasi sifatida foydalanganliklari haqida ham qimmatli ma'lumotlar bor. Masalan, Sharafiddin Ali Yazdiy (1454 y. vafot etgan)ning «Zafarnoma» va hozirat Sohibqironning tarjimai holida aytilishicha, Amir Temur Qarshini raqibi amir Husayning odamlariga — amir Muso bilan amir Hindushohga oldirib qo'yib, o'zgina odami bilan Jayxunning molini solitiga lashkar qurdi. U endi qay tarafga — Hirotgami yoki Mo'ingami borishini bilmasdi. Chunki u yer hokimlarining rabdoyini bilmas edi. Shuning uchun shu yerdan biron karvon o'tib qolishini intizorlik bilan kutdi. Kunlardan bir kuni ittifoqo Hirot tarafidan lashkargoh yoniga karvon kelib tushdi. Va yana quvonchlisi shu bo'ldiki, karvon Qarshiga borayotgan ekan. Amir Temur karvon-boshidan so'rab-surishtirib, Hirot hokimi Malik Husayning kayfiyatini aniqlab oldi. Malik Husayn Temurbekka xolis odam ekan. Hirot xalqi esa Amir Temurning shu tarafga kelayotganini eshitib, Allohga shukrlar qilib o'ltirgan ekan. Shu danda Amir Temurga Hirot emas, Qarshi kerak edi. Shuning uchun ham Xurosondan xotirjam bo'lib, qo'l ostidagi odamlari bilan karvonga qo'shilib daryo-

ning o'ng qirg'og'iga o'tdi va karvonboshidan Qarshidagi vaziyat bilib kelishga va dastini olib, uni shu yerda kudi. Lekin karvonbosh amir Muso bilan amir Hindushohga Amir Temurning nochor ahvolini oqizmay-tomizmay aytib beribdi. Afsuski, shunagasi ham bo'lgan turadi hayotda! Shundan keyin amir Muso bilan amir Hindushoh 7000 askar olib, Temurbekka qarshi yurish boshladilar...

XVII asrning birinchi yarmida o'tgan vatandoshimiz, qomusolim Mahmud ibn Vali ham bu haqda g'aroyib bir ma'lumot keltiradi. «Bahr ul-asror»ning Markaziy Osiyoning qadimiy shahari Bolosog'uniga bag'ishlangan bobida shularni o'qiydigan: «Balxda, mazkur kitobni yozayotgan vaqtida, Koshg'ardan kelgan bir sayyoh bir kuni mana bularni hikoya qilib berdi: «Bir payt Koshg'ar hokim qalmoqlarni jazolashni bahona qilib, Mo'g'ulistonga bostirib kirdi. Oradan ikki oy o'tgach, biz sharq tarafidan shimol sari harakatlantirilib, bir yerga borib qoldik va qum ostida qolgan oliy binolarning yerdan to'rt-besh ziro' (bir ziro' 64—71 yem ga teng) chiqib turgan tomlariga ko'zimiz tushdi. Ular to'rt farsax (24—28 km) masofadan ko'tirilib turardi. Bir oz yo'l yurib qalmoqlarni uchratdik. Ulardan bir joyning nomini so'raganimizda ular: «Bizga ma'lum bo'lgani shularki, o'tmishda bu yerda Bolosog'un degan shahar bo'lgan ekan», — deb javob berdilar».

Aloqa vositalari va xabarga oid bunday ma'lumotlar eski tarixiy kitoblarda ko'plab uchraydi.

O'ZBEK QAVMLARI

O'zbek xalqi juda ko'p turk va turk-mo'g'ul qavmlari asosida shakllangan. Bu qavmlar 92 urug'-qabiladan iborat bo'lgan deb aytildi. Masalan, shayboniy hukmdorlardan bo'lmish Abdullaxon II (rasman 1583—98) Hindiston podshosi Boburiy Jaloliddin Akbar (1556—1605)ga yuborgan bir maktubida: «Biz to'qson ikki o'zbek qavmi ustidan hukm yurgizib turibmiz», — deb yozgan. XVII asrda o'tgan mashhur demokrat shoir Turdi Farog'iy ham o'zbeklar 92 urug' bo'lganini ta'kidlaydi. Masalan, uning bir g'azalida mana bularni o'qiydigan:

Tor ko'ngilik beklar, man-man demang, kenglik qiling,
To'qson ikki bori o'zbek yurtidir, tenglik qiling.
Birni qipchoq-u, xito-yu, birni yuz, nayman demang,
Qirg'u-yuz, ming son bo'lib, bir jon oynilik qiling.

(«O'zbek she'rriyati antologiyasi»,
III jild, Toshkent, 1961, 105-bet).

Buxtga qarshi Abdullaxonning o'sha maktubida ham bu qavmlarning nomlari to'la keltirilmagan.

Keyingi yillarda 92 bovi o'zbek qavmi nomma-nom qayd etilgan to'rt nafar qo'lyozma asar borligi aniqlandi. Bulardan ikkitasi: «Majmu'at-tavorix» va «Tuhfat ut-tavorix-i-xoniy» sankt-peterburglik sharqshunos olimlar — A. T. Tohirjonov va V. A. Romodinning «Y-harakati bilan aniqlandi; qolgan ikkisi: «Nasabnomayi o'zbek» va «Asomiyi navodu du firqa-yi o'zbek» qo'lyozmalari Toshkentda muvjud.

Mana shu to'rt asar ma'lumotlariga muxtasar to'xtalgan holda quyida ular keltirilgan 92 urug'-qabila ro'yxatini sanab o'tamiz.

«Majmu'at-tavorix»

(«Tarixlar to'plami»)

«Majmu'at-tavorix» farg'onalik muarrix Sayfiddin Axsikatiy qalimiga mansub bo'lib, XVI asrda yozilgan. Mazkur asarda, asosan, farg'ona Kosonida nash'u-namo topgan mashhur shayxlarning tarjimai holi va hayotidan bahs yuritiladi. Lekin unda xalq og'zaki ijodi va tarixiy-elshunoslik ma'lumotlari ham oz emas.

Asarda quyidagi 92 o'zbek qavmining ro'yxati keltirilgani g'oyat muhimdir: ming, yuz, qirg', jaloir, saroy, qo'ng'itrot, olchin, arg'in, nayman, qipchoq, qalmoq, chagmoq, qirg'iz, qarliq, turk, turkman, boyovut, burlayn, shamarchiq (samarchiq), qabasha, nujin, kelachi, kllamish, burat, ubrat (uyrat), qiyot, xitoy, gang'li, uryuz, junalachi, kuchli, o'tarchi, fulodechi, jiyit, juyit, chulchit, turmovut, uymovut, orlol, kerint, o'ng'ut, tang'ut, mang'it, jaloovut, mamasit, markit, bur-

kut, qiyot, quralash, o'g'lon, qari, arab, ilachi, juburg'on, qishliq, giray, do'mmon, tobin, tama, ramadan, uyshun, baday, hafiz, avirchil, jurot, totor, yurg'a, botosh, qavchin, tuboyi, tilav, kordori, sayhiyon, qirg'in, shirin, o'g'lon, chimboy, chexikas, uyg'ur, ammor, yobu, targ'il, turg'oq, tayit, ko'hat, fohir, kujaqliq, shavton (savton), dard, jot, kimot, shijoat, avg'on («Материалы по истории киргизов Киргизии», вып. I, Москва, 1973, с. 110—113).

«Tuhfat ut-tavorix-i xoni»

(«Xonning tarixidan tufyasi»)

Qo'qonlik muarrix mulla Avaz Muhammad Attor (XIX asr) qalamiga mansub bo'lmish ushbu asar ham o'zbek xalqining etnik tarixi va tarkibini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Asar ikki jild dan iborat bo'lib, birinchi jildi («Tarix-i jahonnumo» — «Jahong ko'zgu bo'luvchi tarix» deb ataladi)da dunyoning «yaratilishi»dan to Buxoro amiri Muzaffar (1860—1885)gacha bo'lgan davr ichid kechgan voqealarni o'z ichiga oladi. U, asosan, turli manbalarga suyanib yozilgan. Ikkinchi jildi «Tuhfat ut-tavorix-i xoni» mustaqil qimmatga ega bo'lib, unda Qo'qon xonligi tarixi bayon etiladi.

Biz uchun muhim unda 92 o'zbek qavmining ro'yxati keltirilgan. Ular quyidagicha: ming, qirg'iz, yuz, qirg, o'ng, o'ngkajot, jaloir, qo'ng'iroq, olchin, arg'in, saroy, nayman, qipchoq, chaqmoq, burlot, simirchiq (samarchiq), bulotjib, qatag'on, qilachi, kenagas, buyrak, uyrost, qiyot, xitoy, qong'li, avar, jubalochi, to'ychi, buyut, jiyit, chichut, buyot, o'ymovut, arloy, kerait, o'ngut, tang'ut, mang'il, chojlut, masit, markit, burkut, qiyot, qurolas, o'kalan, qari, arab, ilo, chi, juburg'on, qishliq, girod, sahtiyon, qarg'in, shirin, o'g'lon, qurlot, bag'lon, chimboy, chikas, uyg'ur, ammor, yobu, torg'il, turg'on, ko'hat, mojot, qujaqliq, savton, bahrin («Материалы по истории киргизов и Киргизии», вып. I, Москва, 1973, с. 210—213).

«Nasabnomayi o'zbek» («O'zbeklarning nasab kitobi»)

Hor-yo'g'i ikki varaq (4 bet)dan iborat bu asar bir qator boshqa kitoblarni naqshbandiya tariqatining ko'zga ko'ringan namoyandalari Mahdumi A'zam Kosoniy (1462—1542)ning «Tanbeh as-salotin», «Risolayi zikr», «Sisilat as-siddiqim», «Risolayi batixiya», «Miftot us-safo», «Me'roj ul-oshiqim» va boshqa asarlar bilan bir muqovada jamlangan. Majmua Nizomiddin ibn domla Shoh Said mahdum tarafidan 1896—97-yillari tuzilgan.

Naql-rivoyatlarga asoslangan bu risola o'zbek xalqining kelib chiqishi haqidagi so'zboshi va 92 o'zbek qavmining ro'yxatidan iborat. Asar Valiuddin Muhammad Tabriziy (1340-yil vafot etgan) ning «Mishkot ul-musobih» («To'kchadagi mash'ala») asari asosida yozilgan.

Qo'lyozma so'zboshisida aytilishicha, o'zbeklarning birinchi ajdodi Ibrohim alayhissalom va uning zavjasi muhtaramalari Hiba Sora bo'lganlar. Ularning 92 avlodi xalifa Abu Bakr Siddiq (632—634)ning otalari bilan birgalikda Turkistondan Arabistonga borib qolib, payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom (570—632) ning g'ayridinlar bilan qilgan urushlarida ishtirok etganlar va o'sha urushlarda mardlik namunalari ko'rsatganlar. Shuning uchun ham payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom doimo: «Turklar — mening asoim», — deb aytar ekanlar. «Hamma o'zbeklar, — deb aytiladi so'z boshisida, — o'sha 92 qavmdan tarqalgan».

«Nasabnomayi o'zbek»da ana shu 92 urug' — qabila quyidagil tartibda berilgan: ming, yuz, qirg, o'zbek, o'ngkajot, jaloir, saroy, qo'ng'iroq, olchin, arg'in, nayman, qipchoq, chaqmoq, azag, qalmoq, tortiq, tudak, burlot, samarchiq, qipchoq, kelachi, kinakash, buyrak, urot, qiyot, xitoy, tunqli, o'zjlovchi, qo'ychi, o'taji (o'tar-chi), bulatchi, juyut (jiyut), jot, chichut, buymovut, uymovut, orlot, kerait, o'ng'ut, tang'ut, mang'it, chichuvut, masit, markit, burkut, qurlas, o'kalan, qari, arab, ilachi, juburg'an, tishlik, keray, turkman,

do'tmon, tobin, tama, tamadon, mo'uyan, uyshin, badayi, haliz qing'iz, mo'or, ko'chalik, sovtaq (savton), bahrin, uytis, jubtal biday, totor, tabash, micheq, suldus, tuboyi, tilov, kirdor, bikitiya qorqin, shirin, o'g'lon, qurtloq, bag'lon, chinbo, chehlkas, uyg'ur agat, yobu, torg'il, turgak, ko'hat (O'zFAShI qo'lyozmasi, inv. № 3386, v. 183^a—1836)

O'zbekning 92 qavmi to'uxatini mashhur rus sharqshunos olimi N. V. Xanikov (1819—1878) ham «Описание Бухарского ханства» degan asarida keltirgan. U bu ma'lumotni «Nasabnoma'y o'zbeki» degan asardan olganini aytadi. N. V. Xanikov biz yuqorida tilga olgan «Nasabnoma'y o'zbeki»dan, aniqrog'i, uning boshqa qo'lyozmalaridan foydalangan bo'lishi mumkin. O'xshashligi ko'p, lekin aytim tafovutlar ham bor. Bundan tashqari, N. V. Xanikov keltirgan to'uxatda qavmlar soni 97 taga yetadi. Lekin bu to'uxatning afzal tomoni shundaki, unda ko'p qavmlarning shaxobchalari (ugug'lar) nomi ham berilgan. Masalan, mang'itlarning to'q mang'it, oq mang'it va qora mang'it; qo'ng'itlarning qanjig'ali, oyinli, qo'shimg'ali, uvak tang'ali va qir ugug'larining nomlari va ularning shoxchalari berilgan. (N. V. Xanikov, Описание Бухарского ханства, СПб, 1843, 63—65.)

N. V. Xanikov shu qavmlardan Buxoro xonligi o'tamida 28 tasi istiqomat qilganini ham yozadi. Bularдан mang'itlar Buxoro bilan Qarshi atrofida (ba'zilar shahar ichida o'toq tarzda hayot kechirganlar), xitoylar Buxoro bilan Katmana o'rtalig'ida, naymanlar Ziyo-vuddin yonida, qirchoqlar Kattag'o'rg'on bilan Samarqand o'rtasida, saroylar Samarqanddan Qarshig'a olib boradigan yo'l ustida, qo'ng'itlarning bir qismi Qarshi shahrida, boshqa bir qismi Qarshi bilan Shahrisabz tog'lar o'rtasida, orloqlar — Qarshi bilan Buxoro o'rtasida, do'tmonlar — G'ijduvon va uning tevaragida (o'toq holda), yobu — Buxoro tumani (o'toq holda), bahrlilar — Miyon-kolda istiqomat qilgandir. (N. V. Xanikov, Описание Бухарского ханства, СПб, 1843, 63—65.)

Asomi'y nava du firqay o'zbek

Bu asar ham bir majmua orasida to'rt nafar boshqa asar: «Majmu' al-firqoh» (muallifi Sulton Muhammad ibn Darvish Muhammad al-Bulxiy), «Solnoma'y xoja Abdulhakim Termiziy», «Tarixchay nomiy» (Moyarounahning Chingizxon zamonidan to' Asharxoniy Abulfayzxon davrigacha tarixi qisqa tarzda bayon etilgan) hamda Yetti iqtim tarixiga bag'ishlangan muallifi noma'lum asar bilan birga keltirilgan. «Asomi'y nava du firqay o'zbek» «Solnoma'y xoja Abdulhakim Termiziy»dan keyin keladi.

Mazkur asarda 92 o'zbek qavmining to'uxati quyidagi tartibda berilgan: ming, yuz, qirg, o'ng, o'pkajot, jaloir, saroy, xitoy, qirchoq, nayman, chaqmoq, o'tmoq, tudaq (tug'dak), bo'ston, sanchiq, qalmoq, qorliq, qatag'an, orloq, arg'in, barlos, bo'uyan, kenigus, kelach, buyrak, uyat, qist, qo'ng'it, qong'li, o'z, jilovchi, jushlovchi, qodji, o'tarchi, qurtlovchi, juyut, jizd, chilehut (chilehit), buyazit, uytmovut, kerait, bag'on, ang'it, tang'ut, mang'it, merkit, turkut, modu, qiyot, o'kalan, olchin, qari, g'arib, shibing'on, qishiq, turkman, do'tmon, taban, tam, tabin, tamadan, mitan, uyshin (uyshin), bo'isa, haft, qing'iz, totor, boshqir (boshqird), suldus, qilovchi, dujar, jurat, badayi, o'g'lon, qurtlovut, chimbo, mahdiy, chehlkas, uyg'ur, agargur, nukuz, qora tushlub, yobu, targ'il, ko'hat, shavton (savton), shirin, tama, bahrin, kiray, sathiyon, mug'al, qoyon (O'zFAShI qo'lyozmasi, inv. № 4230, v. 1326—133^a).

Har to'rt asarda keltirilgan to'uxat deyarli bir-biriga o'xshash, ularida tafovut juda kam. Lekin bizga faqat «Nasabnoma'y o'zbek»ning manbayi ma'lum, xolos. Boshqa nasabnomalar ham shu manbaga asoslanganni yoki manbalari boshqarni, bu haqda hozircha biron fikr aytish qiyin. Bu masalani bo'lajak tadqiqotlar hal qilib berishi mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish kerakki, keltirilgan bu to'uxatlar o'zbek xalqining kelib chiqishi tarixi va tarkibini o'rganishda qimmatli manba hisoblanadi.

QADIMIY QONUNLARIMIZ

O'zbekiston Respublikasining milliy mustaqillik va istiqlol yo'liga qadam qo'yganiga to'rt yil bo'layozdi. Biz kelajakda har tarafta ma'rivojlangan boy-badavlat va huquqiy davlat qurish, tom ma'nosi bilan demokratik jamiyat tuzish niyatidamiz. Bu — oson ish emas, albatta. Bunga, birinchi navbada, respublikamizda qishlarning — katta-yu kichikning, qaysi xizmatda bo'lishidan qat'i nazar, o'z burchi va vazifasini to'g'ri anglashi, sidqidildan va halol mehnat qilishi bilangina erishish mumkin. Chunki to'g'lik va farovonlik ham, erkin huquqiy davlat va demokratik jamiyat ham «Mana men keldim!» deb tayyorgina osmondan tushmaydi. Ularni o'zimiz, o'z qo'limiz bilan, peshona terimiz bilan yaratishimiz zarur. Bir so'z bilan aytganda, bu respublikamizda bugun istiqomat qilib turgan 22 milliondan ziyod fuqaroning birdamlik bilan, bir yoqadan bosh chiqarib mehnat qilishiga bog'liq.

Har tarafta ma'rivojlangan jamiyat va huquqiy davlatni ham tuzib oldik deylik. Lekin uni fuqaroning tengligi va haq-huquqini qonunsiz himoya qilib bo'lmaydi. Buning uchun jamiyat va fuqaroning manfaatlarini himoya qilishga qodir qonun kerak bizga. Shunchaki, nomiga emas, tom ma'nosi bilan haqiqiy qonun kerak.

Qonunning nimaligi, nimalarga qodirligi, ayniqsa, jamiyat va fuqaro qiyinchilikka uchraganda bilinar ekan. Sir emas, mana to'rt yildirki bozor iqtisodiga o'tish davrining murakkabliklari ichiga tushib qoldik. Hayotimizda o'ziga yarasha kamchiliklarimiz bor. Bozor-u-do'konlarimizda ba'zan afsus-u nadomatga sabab hollar ro'y bermoqdaki, uning qonuniy, insoniy izohlarini topa olmaysiz. Xo'sh, buning sababi nimada? Shu soha mutaxassislarining e'tirofi etishicha, «amaldagi ayrim qonunlarimiz talabga javob bermoymay qoldi». To'g'risini aytganda, bu qonunlar avvallari ham talabga javob bermagan. Chunki bu qonunlar o'zbekning qadimiy tarixi, urf-odat, an'analari va boshqa qadriyatlaridan kelib chiqqan qonunlar emas, aksincha, chetdan kiritilgan, Rusiyadan olib kelingan qonunlar edi. Shu sababdan ular o'zbekning qoniga singib ketmadi.

Barcha mo'min-musulmon kabi, o'zbekning ham oila va nikoh, yersuv, mol-mulk, meros masalalari, ijara, shuningdek, davlat bilan fuqaro va fuqarolar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solib, boshqarib kelgan qonunlari bo'lgan. Hozirgiday bu qonunlarni himoya qiluvchi maxsus idora (qozixona va mansabdorlar: yasovullar, mirshablar, muhtasiblar bo'lgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, ilgari uch toifa qozilar bo'lgan: 1) shariat qozisi (shariat ko'rsatmalari asosida ish yurituvchi qozilar, 2) ahdos qozisi mavjud urf-odatlar asosida ish olib boruvchi qozil) va 3) qozil askar (harbiy sudya). Qozilarning qo'lida yirik huquqshunos olimlar (faqihlar) tomondan, yozilgan qo'llamalar (fatvo va majmualar) bo'lgan. Bizda ham qadim-qadimdan huquqshunoslik ilmi (ilm al-fiqh) bo'lgan. Al-fiqh (arabcha, chuqur anglash, bilim) musulmonlarning xatibarakatini qonunlashtiruvchi islom ta'limoti, islom asosida tuzilgan qitmoiy hayotda yuritish-turish tarzi. Musulmon qonunchiligi al-fiqhning kurtaklari VIII—IX asrning birinchi yarmida paydo bo'lib, X asrda mustaqil ilm sifatida shakllandi va u: 1) Allohni ulug'lash va diniy burchni ado etish (al-ibodat); 2) fuqaro orasidagi o'zaro munosabatlarda davlat bilan fuqaro o'rtasidagi, shuningdek, davlatlararo munosabatlarni tartibga solish qoidalarini o'rganish (al-muomalat) vazifalariga xizmat qildi. Faqihlar (qonunshunoslar) ko'proq al-fiqhning ikkinchi vazifasini takomillashtirishda sa'y-harakat ko'rsatganlar.

Al-fiqh to'rt manbaga: 1) Qur'oni majid, 2) Sunna (arabcha odat, an'ana; xatti-harakat tarzi; payg'ambarimizning barcha musulmonlar uchun qo'llanma hisoblangan kalomi, xatti-harakati, ishlari), 3) ijmo' (arabcha yakdillik, yakdillik bilan qabul qilingan qaror, Qur'on yoki Hadislarda aniq ko'rsatma berilmagan biror huquqiy masalani hal qilishga to'g'ri kelganda faqih va mujtahidlarning to'planib, yakdillik bilan hukm chiqarishi) va nihoyat 4) Qiyos (arabcha taqqoslash, biron huquqiy masala Qur'on yoki Sunnada ko'rilgan taqdirda uni muqoyasa qilish yo'li bilan yechish) asoslangan.

Dastlab, al-fiqhning shakllanish davrida (VIII—IX asrlarda) uning ikki maktabi (yo'nalishi) bo'lgan: 1) Bag'dod yoki mustaqil fikr

yurituvchilar maktabi (ashob ur-ra'y) va 2) Madina maktabi, ya'ni hadislar asosida ish yurituvchilar (ashob ul-hadis). Maktablar orasidagi farq shundaki, birinchi maktab tarafdorlari (iroqlik faqihlar) o'z faoliyatida ijtihod (masalaga hafsala bilan yondashish, tirishish, g'ayrat qilish, aql bilan xulosa chiqarish)dan keng foydalanganlar. Madinaliklar esa Qur'on bilan Sunnaga tayanib ish olib borganlar. Iroq maktabining asoschisi mashhur faqih Abu Hanifa an-Nu'mon ibn Sobit (699—767), Madina maktabining asoschisi esa Malil ibn Anas (721—795)dir. IX—X asrlarda sunna maktabi faqihlarining yangi maktablari — Shofe'iyalar, ya'ni Muhammad ibn Idris ash-Shofe'iy (820-yilda vafot etgan) asoslagan va Hanbaliya, ya'ni Ahmad ibn Hanbal asoslagan (855-yilda vafot topgan) maktablari tashkil topdi. Shofe'iyalar maktabi al-ijtihodga, Hanbaliya maktabi ko'proq Qur'on bilan Hadisga asoslangan.

Abu Hanifa maktabining qarashlari «Kitob zahirat ar-rivoyah» («To'g'ri naql etilgan kitob»), «Kitob ul-asl fi-l-furu'» («Fiqh bo'yicha asl kitob»), «Kitob uz-ziyodat» («Kitob ul-asl»ga qo'shimcha), «Kitob jomi' al-kabir» («Fiqh bo'yicha katta ma'lumotnoma»), «Kitob jomi' as-sag'ir» («Fiqh bo'yicha kichik ma'lumotnoma»), «Kitob siyar al-kabir» («Harbiy huquq masalalari») asarlarida o'z ifodasini topgan.

O'rta asrlarda va undan keyingi davrlarda fiqhga oid har xil fatvolar yozildi. Bular orasida eng mashhurlari Abulhasan Ahmad ibn Muhammad al-Quduriy (1037-yilda vafot etgan)ning «Muxtasar al-Quduriy fi-l-fu'ru' al-Hanafiya» («Hanafiya qonunshunosligining asoslari bo'yicha al-Quduriyning muxtasar qo'llanmasi»), Faxriddin ibn Hasan ibn Mansur ibn Mahmud al-O'zgendiy (vafoti 1196-yil)ning «Fatavoyi Qozixon», Burhonuddin Ali ibn Abubakr ibn Abduljalil ar-Rishoniy (1197-yilda vafot topgan)ning «Al-Hidoyah» («Qo'llanma»)si hisoblanadi.

Bu fatvolar mazmun tarafdin, ya'ni o'rta qo'yilgan masalalar jihatidan ko'p qirralidir. Ular, odatda, tahorat, ibodat, dafn etish tartibi, zakot, ro'za, Makka va Madina ziyorati, savdo-sotiq ishlari, mol-mulk masalalari, meros, vaqf, nikoh va taloq masalalari, qonun-

buvarlikka qarshi ko'riladigan jazo, musulmonlar bilan g'ayridinlarning o'rtasidagi munosabat va, nihoyat, musulmon davlatlari bilan boshqa davlatlar o'rtasidagi munosabatlar kabi masalalar bo'yicha yo'l-yo'riqlarni o'z ichiga olgan. Bir so'z bilan aytganda, fatvolar, davlat tuzumi va davlatning faoliyati, moliya ishlari va mol-mulk masalalarini hal qilishda, har turli jinoiy ishlarga jazo belgilashda qozilarga muhim qo'llanma bo'lib xizmat qilgan.

Shunday qilib, fiqh ilmi bir jihatdan, musulmon qonunshunosligida nazariy ilmi bo'lishi bilan bir qatorda, ikkinchi tarafdin, musulmon jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turuvchi amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ko'rsatma hamdir.

IX asrning ikkinchi yarmidan boshlab fiqh ilmining jamiyatdagi mavqeyi zaiflashdi. Bunga tarqiqiy etgan islom mamlakatlari (Turkiya, Misr, Livan, Suriya, Iroqda G'arbiy Ovrupo davlatlari) qonunlariga taqdimchilik kuchaygani sabab bo'ldi. Respublikamizda ham shunday bo'ldi. To'g'ri, chor Rusiyasi Turkistonda amaldagi and tartibotiga qo'l tegizmadi, uni daxlsiz qoldirdi. Qozilar fiqh, fatvo, huquq-tartibot masalalariga tegishli majmua va dasturlar asosida ish yuritib keldilar. Lekin «Ulug' Oktyabr sotsialistik inqilobi» deb atalmish davlat to'ntarishi (1917-yil 25-oktyabr)dan so'ng eski andlar (qozilar) tugatilib, Sho'ro sud tizimi joriy etildi. Shu bilan Turkiston zaminida ming yildan ortiq vaqt amalda bo'lib kelgan sud-huquqshunoslik tartibiga barham berildi. Qisqasi, 75 yildirki, ovrupocha qonunlar bilan yashab kelayotibmiz. Men huquqshunos emasman, shunchaki manbashunos tarixchiman, xolos. Shu sababdan Ovrupo qonunlari haqida bir fikr ayitish imkoniyatidan yiroqman. Lekin har qanday dastur va qonunlarimiz tariximiz, urf-odatlarimiz va milliy an'alarimizni hisobga olgan holda tuzilsa, jamiyat uchun ham, fuqaro uchun ham yaxshi bo'lar edi degan fikrdaman. Chunki xalq o'z ota-bobolari amal qilib kelgan tartib-qoida va an'analarga amal qiladi. Biz turkistonliklarning ham o'z tariximiz, madaniyatimiz, urf-odat va an'alarimiz bor. Asrlar davomida shakllangan qonunlarimiz va qonunshunos olimlarimiz ham bor. Ular yaratgan qimmatli asarlar mavjud. Shunday asarlarning juda katta bir qismi

bizning zamonamizgacha yetib kelgan. Mustaqil Vatanimizning qonunlarini takomillashtirish, uni yangilashda huquqshunos olimlarimiz bu asarlarga murojaat qilsalar foydadan xoli bo'lmay edi. Men ulardan ba'zilarini muhtaram huquqshunoslarimizning e'tiboriga havola etmoqchiman.

Ahmad ibn Muhammad ibn Abubakr al-Hanafiy al-Buxoriy (1128-yilda vafot etgan) «Xazonat ul-fatovo» («Fatvolar xazinasi») va «Majmu' al-fatovo» («Fatvolar majmuasi») nomli ikki asar yozib qoldirgan. Ikkinchi asarda samarqandlik mashhur imom va faqihlardan Abullays Samarqandiy, Muhammad ibn al-Valid Samarqandiy, Abulhasan ar-Mustag'fariy as-Samarqandiy, Attor ibn Hamza as-Sug'diy va boshqalarning muhim va mashhur fatvolarini jamlagan. «Xazonat ul-fatovo» esa uning ikkinchi tahriridir.

Hisomiddin Umar ibn Abdulaziz ibn Maaz al-Buxoriy (1141-yilda vafot topgan) Saljuqiylardan Sulton Sanjar (1118—1157) davrida Movarounnahrning qozi kaloni bo'lib xizmat qilgan edi. Sulton Sanjarning qoraxitoylar bilan Samarqand yonidagi Qatavon dasthida bo'lgan urushda o'ldirilgan. Shu sababdan «Sadr ash-shahid» («Shahid bo'lgan sadr») nomi bilan mashhur. Undan musulmon qonunchiligiga oid ikki asar: «Jomi' as-sag'ir» («Kichik to'plam») va «Kitob al-vog'ot» («Chigal voqealar sharti») qolgan. «Jomi' as-sag'ir» mashhur faqih Muhammad ibn al-Hasan ash-Shayboniy (804-yilda vafot etgan)ning «Jomi' ul-kabir» («Katta to'plam») nomli muhim asarining qayta ishlangan va ma'lum darajada izohlangan nusxasi bo'lib, 1112-yil yozib tamomlangan. Ikkinchi asarda fiqh masalalarining chigal va munozarali o'rinlari sharhlab berilgan.

Nosiriddin Abulqosim Muhammad ibn Yusuf al-Husayniy as-Samarqandiy (vafoti 1161-yil). Musulmon qonunchiligi masalalarini o'z ichiga olgan «Mulaqoti Nosiriy» («Nosiriddinning saylamma kitobi») asari bilan mashhur. Asar 1154-yil yozib tamomlangan va ko'p bor Ushrushana (O'rtepa) va Samarqandda tahrir etilgan.

Najmuddin Abu Ya'qub Yusuf ibn Ahmad al-Xorazmiy (XII asrning birinchi yarmida o'tgan) ham musulmon qonunchiligi masalalarini ilmiy tadqiq etish ishiga katta hissa qo'shgan olimlar jum-

masidan. «Fatavoysi sag'ir» («Muxtasar fatvolar») degan asar yozib qoldirgan. Unda yuqorida nomi zikr etilgan Hisomiddin Umar ibn Abdulaziz ibn Maaz al-Buxoriyning «Jomi' us-sag'ir»ida ko'tarilgan masalalarga qilgan javoblarini keltirgan va ayrim qo'shimchalar qo'shgan.

Majdidin Abulfath Muhammad ibn Mahmud al-Istravshaniy (vafoti 1240 yili) musulmon qonunchiligiga oid «Aqkom as-sag'ir» («Kichik qonunlar») va «Majmu' al-fatavoysi» («Fatvolar majmuasi») nomli ikki asari bilan hissa qo'shgan. Ayniqsa, «Majmuasi» katlamidagi ega bo'lib, uning yagona nusxasi O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti kutubxonasida saqlanadi.

Fayziddin Hasan ibn Mahmud al-O'zgandiy (1196-yilda vafot etgan). Farg'onalik bu olim yuqorida tilga olganimiz «Fatavoysi qozi-kom» — «Qozixonning fatvolari» degan asari bilan mashhur. Musulmon qonunchiligi bilan bog'liq barcha masalalarni o'z ichiga olgan. Asarning 1500-yilda ko'chirilgan mukammal nusxasi yuqoridagi etker qilingan institut kutubxonasida saqlanadi.

O'shlik faqih **Sirojiddin Ali ibn Usmon al-O'shiy** (vafoti 1173-yildan fiqgga oid ikkita qimmatli asar qolgan. Bulardan biri «G'urar al-axbor va durar al-axbor» («Tanlangan xabarlar va ash'orlar durri») deb atalib, musulmon arboblari haqida aytilgan yuzta fikr-mulohaza o'z ichiga olgan. «Javohir ul-ahkom» («Qonun-qoida marvarid») asari esa fiqh ilmining barcha masalalaridan bahs yuritadi.

Mirza Abdulvahob Buxoriy (XVII asrda o'tgan). Ashtarxoniy davri zamonida qozi askar lavozimida turgan bu olimdan «Risolat ul-falsifo» («Istisno muomalasi haqida risola») nomli muhim asar yozilgan. Oxund mulla Muhammad Husayn degan shaxsning talabi bilan yozilgan. Asar qozilarning ishida ko'p uchrab turadigan muammolar masalalarini yechish yuzasidan o'ziga xos qo'llanma bo'lib yaratilgan. Muhimi shundaki, muallif bunday masalalarni yechishda matematik usuldan keng foydalangan.

Ko'yxatni davom ettirish mumkin, lekin keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, Turkiston zaminidan matematika, astronomiya,

tabobat, falsafa, adabiyot, tarix ilmlarining jahonga dong'i ketganimoyandalari bilan bir qatorda, zabardast huquqshunos olimi ham ko'plab yetishib chiqqan. Afsuski, biz ularni hali yaxshi bilmaymiz, o'rganmaganmiz. Shu munosabat bilan men bir amaliy talfifi o'rta tashlamogchiman. Respublikaning kelajagi, fuqaroni ahvoli ko'prog har jihatdan yetuk qonunshunoslarning mavjudi bilan bog'liq. Jamiyatning rivoji, fuqaroning xavfsizligi esa mukamal qonun yaratuvchi va o'sha qonunlarning ustuvorligini himo qiluvchi huquqshunoslarning bilimi, obro' va mavqeyidan ha oziqlanadi. Biz ularni hozirdanoq zo'r e'tibor bilan tayyorlashim zarur. Buning uchun huquqshunoslik institutlari va texnikumlar arab tili va musulmon qonunshunosligi asoslari fanlari o'qitilsa, mqsadga muvofiq bo'lar edi.

Ikkinchi qism

PUBLITSISTIK MAQOLALAR

ABADIYATGA DAXLDOR INSON

Polyaklarning XVII asrda o'tgan Yan Geveliy ismi mashhur munajjim olimi bo'lgan. U «Prodrornus astronomia» («Astronomiya darokchisi») degan ajoyib bir kitob yozib qoldirgan. O'sha kitobda «Ulug' varandoshimiz Mirzo Ulug'bek haqida diqqatga sazovor ma'lumotlar keltiriladi. Va yana uning siymosi tushirilgan iktita qimmatli nusxalar (gravvura) ham bor. Suratlardan birida Mirzo Ulug'bek munajjimlar xudosi Uraniya va ovrupolik beshta mashhur munajjim: ymnon Bitlimus (milod. avv. taxm. 170-yil vafot etgan), nemis Gass (1532—1592), daniyalik olim Tixo Brago (1546—1601), italiyalik Jon Baptist Richehioli (1598—1671) va Geveliy (1611—1687) bilan birga tasvirlangan. Suratda Ulug'bek munajjimlar xudosi Uraniyaning o'ng tomonida, birinchi bo'lib o'tiribdi. Ikkinchi suratda uning o'sha Uraniya va jahon uzra dong taratgan o'n bir munajjim Timas (mil. avv. III asr), Xippax (mil. avv. II asr), Bitlimus, al-Batloniy (852—929), Regionmontan (1436—1476), Volter (1430—1504), Gass, Geveliy, Nikolay Kopernik (1473—1543) va Tixo Bragolar bilan birga. Bu suratda ham Ulug'bek Uraniyaning o'ng tomonida, uchinchi bo'lib turibdi. Ko'rinish turibdiki, dunyo olimlari Ulug'bekni buyuk munajjim va olim sifatida XVII asrdayoq tan olgan ekan. Ilmi nujum (astronomiya)ning amaliy va nazariy masalalarini o'z ichiga olgan «Ziji jadidi Ko'ragoniy» («Ko'ragoniyning ilmi nujum jadvali») nomi shoh asari tufayli uni dunyo tanigan. Olimlar bu asarni turli tillarga tarjima qilib, chop etdilar, dorifunmlar va masdonalarda zo'r ishtiyok va qiziqish bilan o'rgana boshladilar. Masalan, mashhur ingliz olimi, Oksford dorifunumining professori Jon Grivs (1602—1652) 1648-yil «Ziji jadidi Ko'ragoniy»ning bir qismini («Yulduzlar majmuasi va jahondagi yirik shaharlarning egallagan o'rni») chop ettirdi. Oradan ikki yil o'tib, 1650-yil, London-

da «Ulug'bek ziji»ning xronologiyaga bag'islangan birinchi qismi nashr etildi. Oradan o'n besh yil o'tib, 1665-yil yana bir sharqshunos olim, Oksford (Angliya) universitetining professori Tomas Xay (1636—1703) «Ziji jadidi Ko'ragoniy»ning matni va lotincha tarjimasini, zarur izohlar bilan qo'shib nashr ettirdi. Tomas Xaydning ushbu nashri «Ulug'bek ziji» ustida kelajakda olib borilgan barcha ilmiy izlanishlarga asos bo'ldi. Grinvich (Angliya) rasadxonasining professori D. Flemetid (1646—1715) ham «Ulug'bek ziji»ga qo'ldi va uni nashrga tayyorladi, lekin hayot kezarida uni nashr ettirilmadi. Uning kitobi faqat vafotidan o'n yil o'tib, 1725-yil nashr yuzni ko'rdi. Ulug'bekning mazkur asari Fransiyada ham katta qiziqish uyg'otdi. Asar 1839-yil (matni va fransuzcha tarjimai bilan) yirik sharqshunos olim L. A. Sediyo (1808—1876) tarafidan chop etildi «Ziji jadidi Ko'ragoniy»ga qiziqish Amerika Qo'shma Shtatlarida ham katta. Asar 1917-yil E. B. Nobl tarafidan Vashingtonda nashr etildi. Shuni ham uqdirib o'tish kerakki, Tomas Xaydning yuqorida tilga olingan nashri ko'pchilik olimlarga ma'qul bo'ldi. Shuning uchun uning nashri o'tgan asrda yana ikki marta amalga oshirildi.

Lekin Sharq mamlakatlarida Mirzo Ulug'bek o'z zamonasidayoq (XV asrdayoq) shon-shuhrat topdi. Masalan, hazrat Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonida unga ushbu qimmatli sarflar bag'islangan:

Temurxon naslidan sulton Ulug'bek,
Ki olam ko'rmadi sulton aningdek.

.....

Va lek ul ilm sori topti chun dast,
Ko'zi olinda bo'ldi osmon past.

Rasadkim bog'lamish zebi jahondur,
Jahon ichra yana bir osmondur.

Ulug'bekning zamondoshi, shoir Sakkokiy Mirzo Ulug'bekni Amolun, Afhotun singari yirik yunon olimlari, Abu Ma'shar va Ibn Sinodan Sharqning zabardast olimlari gatoriga qo'yadi. U shunday deydi:

Salotin dunyoda ko'p keldi-yu keti,

lekin seningdek bir,

Falakning gar tili bo'lsa aytunkim qachon kelg'on?

Yirik tarixshunos olim Abdurazzozq Samargandiy (1413—1482) Ulug'bek rasadxonasi, olimning hayoti va ilmiy faoliyati haqida ko'p qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirgan, Ulug'bekning buyukligiga qoyil qolgan:

Handasa ilmida Ulug'bek mirzodek (olim)ni,

Minglab madrasadin ham izlab topmassen.

Mirzo Ulug'bek va uning atrofiga uyushib Samargand rasadxonasida ko'p yil mehnat qilgan olimlarning ilmiy kashfiyotlari o'z davrida Eron, Hindiston, Turkiya, Misr va boshqa Sharq mamlakatlarida olimlari tarafidan ham e'tirof qilindi. Ulug'bek, Ali Qushchi, Dorzoda Rumiy, G'iyosiddin Koshoniylarning bu mamlakatlarda Abdululla Birjandiy, G'iyosiddin Mansur Sheroziy, Abdulqodir Misiriy, Shamsiddin Muhammad Suyutiy, Lutfulla Lohuriy, Muhammad Zamon Dehlaviy kabi o'nlab shogirdlari ham o'z davrida jahon tanilgan olimlar bo'lib yetishdilar.

Uning qisqasi, buyuk olim, ilm-fan va madaniyat homiysi sifatida jahonga tanilgan bu inson yirik davlat arbobi, mohir sarkarda hazrat Amir Temur Ko'ragonning nabirasi, Shohrux va Gavharshod-begimning to'ng'ich farzandi edi. U hijriy 796-yil jumodi ul-avval oyining 19-kuni (milodiy 1394-yil 22-mart kuni) hazrat Sohbiqiron boq'i ajam va Ozarbayjonga qilgan besh yillik harbiy yurishi (1392—1396) vaqtida Eron Ozarbayjonining poytaxti Sultoniyada tavallud topdi. Chaqalog bir oylik bo'lmagan Amir Temur uni suyuqli xoti-

ni Saroymulk xonim (Bibixonim)ning tarbiyasiga topshirdi. O'sha zamonlarning taomili shunaga edi. Buvalar va katta onalar farzandlarning bolalaridan bitta-ikkitasini o'zlari tarbiyalab voyaga yetkazdilar.

Ulug'bek chaqaloqligidan boshlab bobosining juda ko'p harbiy yurishlarida birga bo'ldi. O'sha 1394-yil Amir Temur Shirvon bilan Armaniston ustiga qo'shin tortganda hali beshikda yetgan Mirza Ulug'bekni ham o'zi bilan birga olib ketdi. 1398-yil Hindiston yurishida, 1399—1404-yillar orasida (yetti yillik yurish) Iroq, Suriya va Turkiya ustiga qilingan yurishlarda ham askar ichida bo'ldi u. Amir Temur bolalarini urush-taloslarda suyagi qotib, ko'zi pishishini ittardi, dunyoni ko'rib chinigsin derdi.

Mirzo Ulug'bekning yoshligi qanday kechgani, xususan, qanday o'qigani haqida yetarli ma'lumotga ega emasmiz. Lekin eski kitoblarda o'sha paytlarda podshohzodalar va xonzodalarning tarbiyalanishi haqida ayrim ma'lumotlar uchraydi. Shunga ko'ra, podshohzodalar va xonzodalar to'rt yoshga to'lishi bilan oq ularning savodini chiqarish uchun o'qiganlar. Shu bilan birga, ularga maxsus muallimlar — qissaxonni birlashtirib qo'yardilar. Qissaxon ularga qiziqarli hikoyat va rivoyatlar aytib, ularning xotirasi va zehniini peshlagan. Masalan, 1398-yil endi to'rt yoshga chiqqan Ulug'bekka Hamza ibn Ali Tusiy degan ziyrak va aqlli bola qissaxon qilib tayinlangan. Hamza ibn Ali Amir Temur qissaxonining jiyani bo'lib, sakkiz yildan bog'tog'oyisining yonida yuritib undan ko'p foydali hikoyat va rivoyatlarini o'rgangan edi. Hamza ibn Ali Tusiy keyinchalik katta olim bo'lib yetishdi. U qanday qilib Ulug'bekka qissaxon bo'lib qolgani haqida bunday hikoya qiladi: «Men hijriy 800-yil (miliy 1398-yil) ulug' amir hazrat Sohibqiron Amir Temur Ko'ragonning qissaxonini bo'lgan to'g'oyim bilan Qorabog'da erdim. O'shanda Ulug'bek Ko'ragonning xizmatiga tayinlandim. Bir necha yil shahzoda birlan qo'dakli va bolalikning nash'u namosini birga tottdik. Unga turli hikoyatlar aytib berdim va u bilan do'st bo'lib ketdim».

Shahzoda va xonzodalar xat-savodini chiqarib olishgandan keyin, sakkiz yoshidan madrasaga o'qishga berilgan. Shu bilan bir

ga, har yilda maxsus muallimlar ularga harbiy ishlari, har xil tabaqada bo'lgan kishilar, shuningdek, elchilar bilan qanday muomala qilish, davlatni boshqarish ishlarini o'rgatganlar. O'n ikki yoshga kirganda ularga otaliqlar tayinlanib, ulus berilgan. Shunga qaraganda, Mirzo Ulug'bek ham shunday tarbiya maktabini o'tagan.

Ulug'bek yoshligidan oq ilm kasb etishga zo'r ishtiroqini namoyish qildi. Bunga Amir Temur saroyidagi ilmiy muhit ham katta ta'sir ko'rsatdi. Tarixchi ibn Arabshohning guvohlik berishicha o'sha vaqtlarda Samarqandda ilm-fanning deyarli hamma sohasidagi mukammal egallagan olimlar to'plangan. Fiqh, hadis, tafsir, shari'at, falsafa, musiqa, tarix, ilmiy nujum (astronomiya) fanlarining yirik namoyandalari mavlono Abdulmalik, Nu'moniddin Xorazmiy, Muhammad Taftazoniy, Mir Said Sharif Jurjoni, Shayx Shamsuddin Muhammad Muhojiriy, hoja Muhammad Zohid Buxoriy, Abdulqodir Marog'i, mavlono Ahmad va Nizomiddin Shomiy shular jumladandir. Va yana Amir Temurning katta kutubxonasi bo'lib, unda ilm-fanning turli sohalariga oid juda ko'p kitoblar to'plangan edi. Xullas, Mirzo Ulug'bekdek iste'dodli bola uchun Amir Temur saroyida hamma sharoit mavjud edi.

Amir Temur Xitoyga yurish (hijriy 807-yil jumodi ul-avval oyining 24-jumi'a kuni, miliy 1404-yil 28-noyabr) oldidan Ulug'bekka Sayram, Yangi, Ashpara va Jeteni ulus qilib berdi. Sayram, Yangi va Ashpara o'sha kezlarda Temur davlati tarkibida edi-ku, lekin Jeteni, ya'ni Mo'g'ulistondan ulkan mamlakatni bo'ysundirish kerak edi. Uni mana shu urushda qatnashib Ulug'bekning o'zi tashxir qibzasi qirish zarur edi. Amir Temurning odati shunaga bo'lgan o'zi. U birovgaga, hatto o'z bolalariga ham, bekoraga non bermasdi.

Lekin Xitoyga yurish amalga oshmay qoldi. Mana-mana boshlanman deb turgan bir paytda hazrat Sohibqiron yo'lda qazo qildilar. Butun dunyoni titroqqa solgan bu voqea o'sha hijriy 807-yil sha'bon oyining 17-kuni (miliy 1405-yil 18-fevral) sodir bo'ldi. Shundan keyin qo'shin orasida buzilish boshlandi, shahzodalar orasida toj-utaxt uchun kurash boshlandi. Amir Temurning ne mashuqatlar bilan barpo etgan imperiyasi parchalanib ketdi. Ana shu kurashlarda

hazrat Sohibqironning nabirasi Halil Sultonning omadi keldi. Amir Temurning yana bir to'lda amirlari (Xudoydod Husayniy, Yodgor shoh orlo'l, Shamsiddin Abbos, Burundug barlos va h.k.) unga tanqidor bo'ldilar va uni taxtga o'tqizdilar. Ammo uning hokimiyatiga faqat Movarounnahrdaagi viloyatlar tanidilar, xolos. Hisori shodning bilan Xuraton, Qobil, Qandahor va Xuroson Muhammad Jahongir amirzoda Pirmuhammad va Shohruh mirzoning tasarrufi ostida qoldi. Ular Halil Sultonni Temuriylar davlatining oliy hukmdori sifatida tan olmadilar.

Mirzo Ulug'bek 1405—1409-yillar Xurosonda otasi bilan birga bo'ldi, uning tez-tiz bo'lib turadigan yurishlarida qatnashdi. Shohruh mirzo o'shanda o'g'liga Kalot, Niso, Obivard, Yazir, Sabzavor va Nishopur viloyatlarini, ya'ni Sharqiy Xurosonni suyurg'ol qilib berdi. Bu yerlarni Ulug'bek o'talig'i — tarbiyachisi amir Shohmalikning yordami bilan idora qildi.

Hijriy 817-yil sha'bon (1409-yil dekabr) oyida, Halil Sulton bina taraf etilgandan keyin Shohruh amirzoda Ulug'bekni Movarounnahr bilan Turkistonga hokim etib tayinladi. Unga 1415-yildan boshlab Koshg'ar ham bo'ysundi.

Mirzo Ulug'bek bu mamlakatlarni qirq yil idora qildi. Lekin ko'pchilik podshohlarga o'xshab urush va ulusni kengaytirishga him qo'ymadi. U shu katta davr ichida bor-yo'g'i ikki marta urush olib bordi. Bularidan biri Mo'g'uliston ustiga qilingan urushdir. Yuz kun dan ortiq (828-yil rabi ul-avval oyining 27-kuni) 1425-yil 17-fevral oyidan — 828-yil sha'bon oyining 10-kuni (1425-yil 27-iyun) davom etgan bu urush Ulug'bekning katta g'alabasi bilan yakunlandi. Movarounnahr va Turkiston qo'shinlari mazkur yurishda Mo'g'uliston xoni Shermuhammadxonning katta o'rdasi Yulduzgacha bordilar va behisob o'lja-yu asirlar olib qaytdilar. O'ljalar orasida Mo'g'uliston xonining qarorgohidan olingan ikki bo'lak kosh toshi (nefit) ham bor edi. Bu qimmatbaho toshlarning taqdiri juda qiziq. Bu haqda Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla' us-sa'dayn va majma' ul-balmin va» («Ikki saodatli yulduzning tulu' bo'lish joyi va ikki azim dengizning tutashish o'rnini») degan kitobida bunday deyilgan: «Mirzo

Ulug'bek o'shal kosh toshni aroba birlan dor us-saltanat Samarqandga yetkazish uchun ikki ming chapdast yigitini o'shal mavze'da qoldirdi. O'shal toshni qadimgi podshohlar Chin tarafidan ushbu joyga keltirgan erkaklar va hazrat Sohibqiron ul toshni Movarounnahrda ko'churmog'chi bo'lib, amir Jahonshohni, bir necha ming odam birlan ul yerda qoldirg'on, ammo alar toshni ko'chirib keltirishdan oqizlik qilg'on erkanlar». Bir zamonlar Duva Setsenxon Xitoy to'raflardan olib kelib, mo'g'ul hukmdorlari qarorgohiga qo'ygan bu tosh, aslida, uch qismdan iborat bo'lib, Amir Temur uning faqat bir qisminiagina Samarqandga olib kelishga muvassar bo'lgan edi. To'shning qolgan ikki bo'lagini Mirzo Ulug'bek shu yurishda maxsus aravalarga yuklatib Samarqandga keltirtirdi. Ulug'bekning amiri bilan mohir sang'arosh ustalar ularni taroshlab, bir bo'lagini hazrat Sohibqironning qabri ustiga o'rnatdilar.

Mirzo Ulug'bek olib borgan ikkinchi urush Oq O'rda xoni Baqarxon bilan bo'ldi. Bu urush hijriy 830-yil jumodi ul-avval (1427-yil mart) oyida Sig'noq yonida bo'lib o'tdi va unda Mirzo Ulug'bek mo'g'ulbiyatga uchradi. Shundan keyin Ulug'bek urush siyosatidan ammo voz kechdi. Bor kuchi va iste'dodini el-yurtning obodonchiligi, ilmi-fan va madaniyat ravnagiga sarfadi. Uning raayoning nihoyiyati va el-yurtning emn-u-omonligi yo'lida olib borgan ishlari ning eng kattasi shu bo'ldiki, u mamlakatda oliq-soliq ishini tartibga soldi, chunki soliq yig'uvchilarning zulmi haddidan oshgan edi. Bu haqda zamondosh tarixchi olim mana bularni hikoya qiladi: «Otasi Shohruh mirzo hukmronligi davrida

[Ulug'bek mirzo] qirq yil Samarqand bilan Movarounnahrni idora qildi. Davlatni boshqarish va haq yo'l tutishda maqtovg'a loyiq bo'sin tutdi. Aytishlaricha, uning davrida to'rt xarvor (to'rt eshak yuki. — B. A.) hosil berishi mumkin bo'lgan bir jarib (bir tanob. — B. A.) yerdan 4 dong (vazni 0,8 gr bo'lgan kumush pul. — B. A.) xiroj olingan. Va yana Mirzo Ulug'bek pul islohoti ham o'tkazdi. Chunki tanga-chaqalarning vazni yengillashib, pulning qadri ketib qolgan edi. Mirzo Ulug'bekning amiri bilan yangi pul zarb etildi. Bu pul «dimori adliya» va «futusi adliya» deb ataldi.

Urush-taloshlarga barham berilishi, mamlakatda tinchlik va oshqoqchilikning qaror topishi ziroatchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq, ilm-fan va madaniyatning rivojlanishiga keng yo'l ochib berdi.

Mirzo Ulug'bek Movarounnahr shaharlarini, ayniqsa, uning poytaxti Samarqandni yanada obod qilishga katta hissa qo'shdi. U, birinchidan, bobosi hazrat Sohbiqiron davrida boshlangan, ammo huxli sabablarga ko'ra tugallanmay qolgan binolar (Shohi zinda, Go'ri Amir, Shahrisabzdagi Ko'k gumbaz va h.k.) qurilishlarni oxirigayetkazdirdi. Masalan, Ulug'bek Go'ri Amir maqbarasiga kun chiqqitarafdand eshik ochirdi va eshikdan maqbaraga borguncha gumbazliayvon (galereya) qurirdi (1424-yil). Eshikning tepasi, yon devorlari rango-rang koshinlar bilan qoplandi. Qabrlar atrofidagi marmirpanjaralarni ham Mirzo Ulug'bek qurirdi. Panjaralar binoning ichki manzarasiga o'ziga xos husn bag'ishladi.

Shohi zindadagi bir qator muhtasham binolar (masalan, Xoja Ahmad, «Noma'lum kishi», Qozizoda Rumiy maqbaralari) Ulug'bek zamomida qurildi. Mirzo Ulug'bekning sa'y-harakati bilan Shohi zindada zo'r arxitektura-rejalashtirish ishlari ham amalga oshirildi. Anvoiy ranglar bilan ishlangan pesthoqli asosiy darvoza (1434—1435) ana shu katta ishlar jumlasidandir.

Mirzo Ulug'bek, ayniqsa, Samarqandning shahar markazini obod qilishga alohida e'tibor berdi. Masalan, shaharning qoq markazida — Registon maydonida qator ko'rkam binolar: madrasa, xonqoh, karvonsaroy, hammom va boshqa binolar qurirdi. «Boburnoma»da bu binolar haqida mana bunday deyilgan: «Ulug'bek mirzoning imoratlaridan Samarqand qal'asining ichida madrasa va xonqohdir. Xonqohning gumbazi bisyor gumbazdur, olandanda oncha ulug' gumbaz yo'q deb nishon berurlar... Yana bu madrasaning janub tarafida bir masjid solibdur, masjidi muqatta' derlar, bu jihatin muqatta' derlarkim, qit'a-qit'a yog'ochlardan tarosh qilib, islmiy va xioyi naqshlar solibdur, tamom devorlari va saqi ushbu yo'sunluqtur. Bu masjidding qiblasi birla madrasa qiblasining orasida bisyor tafovuttur. G'olibo bu masjid qiblasining samti munajjim tariqi bilan amal qilibdur». Bundand chiqdi, masjidi muqatta' rasadxona qurib

bitirilganiga qadar, o'zining asosiy vazifasidan tashqari, sayyora va, umuman, osmon yoritqichlarini kuzatish vazifasini ham o'tagan ekan. Ulug'bek Movarounnahrda bir emas, uch madrasa qurirdi. Bulardan biri Samarqandda (1417—1420-yillar bino etilgan); ikkinchisi Buxoroda (1417-yil) va uchinchisi Gijduvonda (1433-yil) qurildi. Ulug'bekning sa'y-qarakati bilan qurilgan binolardan eng kattasi Rasadxonadir. Devorlari koshinlar bilan qoplangan uch oshqonaliq (qavatlik) bu oliy bino (1424—28-yil qurilgan) Sharq memorigining ajoyib namunalaridandir.

Eski tarix kitoblarda bu ma'rifatparvar podshohning poytaxt Samarqand tevarigida qurdirgan boshqa binolari haqida ham ma'lumot uchratamiz. Chunonchi, Ko'hak tepaligining kumbotar tarafida qurilgan Bog'i maydon nomi bilan shuhrat topgan chorbog' go'zal va hashamatli bo'lgan. Bu bog' o'rtasida bino etilgan hashamatli qusurlar haqida Zahiriddin Muhammad Bobur mana bularni yozadi: «Ulug'bek mirzo yana Pushtayi Ko'hakning domanasida g'arb sori bog'e solibdur. Bog'i maydonga mavsum. Bog'ning o'rtasida bir oliy imorat qilibdur, Chistun derlar; du oshyona [ikki qavatli], ustunlari tamom toshdin. Bu imoratning to'rt burchida to'rt manordek burjlar ko'tariburlarkim, yuqorig'a chiqar yo'llar bu to'rt burjandir. O'zga tamom yerlarida toshdin stunlardur. Ba'zan morpech xiyora qilibdur. Yuqoridagi oshyonaning to'rt taraf ayvondur, stunlari toshdir. O'racha chordara o'ydur. Imorat ko'rsisini tamom toshdin tush qilibdur». Bobur shu Bog'i maydonga yaqin yerda Ulug'bek qurdirgan yana bir bog' haqida ham muhim ma'lumot qoldirgan: «Bu imoratini (Bog'i maydondan. — B. A.) Pushtayi Ko'g'ak sari domanada yana bir bog'cha solibdur. Anda bir ulug' ayvon imorat qilibdur, ayvonning ichida bir ulug' tosh taxt qo'yibdur, tuli (uzunligi) taxminan o'n to'rt-o'n besh qari (uzunlik o'ltchovi, bir qari — 70 yem ga teng) bo'lg'ay, arzi (eni) yetti-sakkiz qari, umqi (balandligi) bir qari. Mundog' ulug' toshni xili yiroq yo'ldin kelturiburlar. O'rta-sida darz bo'lubdur. Derlarkim, ushbu yerda keltirilgandin so'ng bu darz bo'lubdur». Demak, Ulug'bek 1425-yil Mo'g'ulistondan oldirib keltirirgan ikki bo'lak qosh toshning bir bo'lagini taxt qilib, tarosh-

lanib, shu bog'dagi qasrga qo'yilgan ekan. Bobur davom etib yana yozadi: «Ushbu bog'chada yana bir chordara solibtur, izorasi tamom chinii, Chinixona derlar. Xitoydan kishi yuborib keltiribdur».

Ulug'bek davrida hunarmandchilik va savdo-sotiq ham nihoyatda rivojlangan. Buni shaharning turli-tuman rasatalari, ularga qo'yilgan anvoysi ne'matlar bilan ko'zni kuydirib turgan bozorlaridan ham bilisa bo'ladi. Yana Bobur mirzoga murojaat qilaylik: «Samarqand shahari, — deb yozgan edi u «Boburnoma»da, — ajib orasta shahardur, bu shaharda bir xususiyat borkim, o'zga kam shaharda andoq bo'lg'ay. Har xirfagarning (kosibning — B. A.) bir boshqa bozori bor, bir-birlariga maxlut emastur, tavr rasmisdur. Xo'b nonvo'liklari va oshpazliklari bordur. Olanda yaxshiqog'oz Samarqanddin chiqar. Juvozi qog'ozlar suyi tamom Konigildin keladur. Samarqandning yana bir matoi qirmizi magmaldurkim atrof va javonibg'a eltarlar». Samarqand va, umuman, Movarounnahr va Turkiston shaharlari jahonning juda ko'p mamlakatlariidan savdogarlar ketar-dilar. Movarounnahr va Turkiston shaharlaridan chiqqan savdo karvonlari Xitoy, Hindiston, Eron, Turkiya, Arabiston va hatto Ovrupo mamlakatlariiga ham qatnab turardilar.

Ulug'bek ko'proq katta olim va ilm-fan homiysi bo'lgani uchun ham bizga qadrlidir. U tom ma'nosi bilan yirik olim edi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha va o'zining bizgacha yetib kelgan ilmiy merosiga ko'ra, Ulug'bek qomusiy olim edi. U handasa (geometriya), riyoziyot (matematika), ilmi nujum (astronomiya), tarix, adabiyot, mantiq va musiqqa ilmlarini yaxshi bilardi. Qur'on, hadis va fiqh (musulmon qonunchiligi) ilmlaridan ham xabardor edi. Mirzo Ulug'bekning ilmiy salohiyati, uning ahli qalam va ulamo xususidagi g'amxo'rligi haqida inkor qilib bo'lmaydigan dalil-isbotlar juda ko'p. Keling, gapni cho'zib o'tirmasdan shulardan bitasini keltiraylik. Bu — odil podshoh, olimning ustoz va safdoshi G'iyosiddin Janshid Koshoniyniing otasiga yozgan maktubidir. O'sha maktubda Ulug'bekning ilmiy salohiyati haqida mana bu e'tiroflarni o'qiyimiz: «...Islom podshosi, Tangri taolo uning davlatini abadiy qilsun, o'zi olim kishidur. Men bu gaplarni hurmat yuzasidan ay'ayotg'onim

yo'q. Bor gapim shulkim, birlamchidan ul kishi muqaddas «Qur'on» katta qismini yoddan biladurlar, ani sharhlab bera oladurlar. Har kuni xalq oldida andin ikki surani o'qiydurlar, lekin birona xato qilmay to'g'ri o'qiydurlar. Sarf ila nahvni (etimologiya va sintaktika) ilmini. — B. A.) yaxshi biladurlar, arabchani ko'p chiroyli yoza-durlar. Shu bilan birga, fiqhni, mantiqni, ilmi adabni, musiqaning mazuriy asoslarini yaxshi biladurlar. Riyoziyot ilmining barcha so-habida keng ma'lumotga egadurlar.

Ibu bobda shu darajaga yetishganlarkim, ot ustida o'ling'onlari holda 818-yil rajab oyining o'ninchi birlan o'n beshinchisi o'rta-shamba kuni, yil fasllarining qaysi ayyomiga to'g'ri kelishini su-hbatlab qoldilar. (Hech kim aytib berolmagach), oning o'zi, oldin mehmanagan holda, quyoshning uzunligini daraja va daqiqasigacha his-soblash yo'li bilan oni yechib berdilar. Haqiqatan ham, hisob-kitob qilib o'nda raqamlarni yodda tutib qolish lozim. (O'sha paytda) bir odam yoddan hisob-kitob qilishga harakat qilib ko'rdi, lekin xotirasi yaxshi emas erkan. U oni daraja va daqiqalargacha hisoblab berol-madi. Yoddan hisob-kitob qilib berish zamondoshlardin Ulug'bek-din (boshqa) hech kimning ilkidin kelmaydur.

Ushbuni ham qayd etmogchimanki, Ulug'bek Mirzo ushbu ilm-fan (riyoziyot) ilmidan. — B. A.) tengi yo'qdur. Osmo havoislari suusida asosli dalillar keltiradurlar. To'g'ri xulosalar chiqarishga qodirdurlar. Zoti oliylari Nosiriddin Tusiyning «Tazkira»si hamda qutbidin Mahmud ibn Mas'ud Sheroziyning «At-Tuhfa ash-Sho-hiy» asarlari bo'yicha shu darajada zo'r daryo o'qiydurlarkim, ortiq-cha izohlashga muhtojlig'i yo'qturur...

Alto hazrat, davlatpanoh kun aro (madrasada) daryo va mash-habulalarda ishtirok etadurlar, ishtirok etganlarida ham riyoziyotdin ilmiyo berishni yaxshi ko'radurlar. O'sha mashg'ulotlarga banda ham qatnashaturg'on bo'lib goldim».

G'iyosiddin Janshid Koshoniy Ulug'bek bemonand ilm-fan homiysi, mehribon yo'lboshchi bo'lganligi va atrofga jamlan-gan olimlarga ham ota bo'lganligini aytib o'tadi o'sha maktubda. Hozirgi vaqtda Samarqandda eng mashhur olimlar yig'ilg'on,

Angliya, Hindiston va AQSh kutubxonalarida saqlanmoqda. Ushbu qisqartirilgan nusxalarning so'nggi varag'ida (v. 182^a) shunday qayd bor: «Ulug' Sohibqiron Amir Temur Ko'ragonning Xitoy tomon yurishi voqealari alohida kitob qilib yoziladi. Ushbu nusxa «Ulushi arba'yi Chingiziy»dir va shu risolada keltirilgan Turkxon ibn Yofas ibn Nuh alayhissalom avlodidan bo'lgan podshohlar hamda Turkiston zamin xonlarining nomlari sayyid as-sulton, mirzoyi shahid Ulug'bekning qabrlari ravshan bo'lsin, to'rt ulus xonlari haqida yozgan majmu'asidan olib bayon etildi».

Ulug'bekning adabiyot va musiqa ilmlaridan ham keng ma'lumoti borligi haqida ayrim qaydlar bor. Masalan, o'ttiz yettita qimmatli manbaga asoslanib yozilgan bir tarixiy asarda (u «Muhim at-tavorix» deb ataladi) Mirzo Ulug'bek musiqa ilmidagi ham keng ma'lumotga ega bo'lganligi aytiladi va u ixtiro qilgan beshta musiqi asarlarining nomi keltiriladi. Mana ular: «Bulujij», «Shodiyona», «Axloqiy», «Usuli ravon», «Ulushiy». «Samariya» kitobining musannifi Abu Tohirxo'ja Mirzo Ulug'bekning ta'bi nazmi ham bo'lganligi, ya'ni she'rlar ham aytgan deb yozadi. Uning she'rlaridan biri misrasini keltiradi:

Ey onki mulki husn ba zeri nigini tust,

Sho'xi makun ki chashmi badon dar kamini tust.

Ya'ni:

Ey husn mulki sening muhring ostida bo'lgan,

Sho'xlik qilma, chunki yomonlarning ko'zi senga tuzoq qo'ygan.

Ha, Ulug'bek yomonlarning ko'zidan boshqalarni ogohlantirib yurdi, lekin tangnazar va hasadgo'ylar o'ziga ming yerda tuzoq qo'yib, xavf-xatar chor-atrofdan o'rab kelayotganini sezmad. Ulug' bobosi hazrat Sohibqironning mana bunday uqdirishlari bor edi: «...kengash ikki turli bo'lur, biri til uchida aytilg'oni, ikkinchisi yurakdan chiqqani. Til uchida aytilg'onini shunchaki eshitardim. Yurakdan aytilgan maslahatni esa qalbim qulog'iga quyardim va

tilimga joylardim». Va yana: «(Podshoh) majlis ahldan ogoh va muhayyor bo'lsinkim, ular ko'pincha ayb axtarib, uni tashqariga tashlaydilar. Podshohning so'zidan, ishidan vazirlarga, amirlarga xabar berib turadilar. Masalan, shunga o'xshash bir voqea mening o'zim uchun to'y bergan edi. O'zinning xos majlisidagi bir qancha suhbatdoshlarim vazirlar va amirlarning josuslari ekan». Ammo Mirzo Ulug'bek ulug' boboning ayrim uqdirishlariga beparvo bo'ldi. Hattai kirib olgan g'arazgo'y gap tashuvchilar oqibatda ota-bolani Ulug'bek bilan Abdullatifni urishtirib qo'ydilar.

Hijriy 853-yil sha'bon oyining boshida (1449-yil sentyabrda) Samarqandning janubi-sharqiy tarafida joylashgan Dimishq qasabasi yonida o'g'li bilan bo'lgan urushda Mirzo Ulug'bek yengilib qoldi. Shundan keyin u Samarqandga bordi, lekin bir umr uning tuzulib ichgan Mironshoh qavchin shahar darvozarlarini podshohning yozig'iga yopdi va uni shaharga kiritmadi. Shundan keyin u Sirdaryo bo'yiga, Shohruxiya qal'asiga bordi. Biroq qal'a qutvoli Ibrohim ibn Tulod ham Mironshoh qavchinga o'xshash ish tutdi. Shundan keyin Ulug'bek mulozimlari va xizmatkorlari bilan bir-ikki kun Sirdaryo sohilida kecha-kunduz o'ltirib chiqdi. Sig'noqqa, Abulhayron huzuriga yordam so'rab bormoqchi bo'ldi. O'ylab ko'rib bu fikridan qaytdi. Oxiri, «axir, ota-bolalik hurmati yarashib olurmiz» degan imtihonzaga bordi va toj-u taxtni o'g'liga topshirib ilm va madrasada imdastislik qilishga qaror qilib orgasiga qaytdi. Lekin bemehr farzand toj-taxtni kuch bilan tortib olgani yetmay, otaning joniga qasd qildi, uni o'ldirdi. Ulug'bek 54 yoshida, ilmi kamolotga yetgan bir paytda o'ldirildi. Afsus, u qanchadan qancha kitoblar yozardi, shojindalar chiqarardi. Balkim, ulug' bobosining tarixini ham o'zi yozib bermidimi?

AMIR TEMURNI YAXSHI O'RGANAYLIK

Amir Temurning tarixdagi o'rni mislsiz ekanligini hammamiz bilamiz. U XIV asr o'rtalarida Movarounnahrda kuchayib ketgan feodal tarqoqligiga barham berdi, mamlakatni mo'g'ullar istilosi-dan ozod etib, el-yurtini bir tug' ostiga birlashtirdi va markazlash-

gan feodal davlatga asos soldi. Bu — Amir Temurning Turkiston zamin xalqlari oldida qilgan birinchi katta xizmati bo'ldi. Chuninchi birlik emn-u omonlik va el-yurt farovonligiga garovdir. XIV asrning 80—90-yillari Amir Temur Mo'g'uliston, Oq O'rda va Oltin O'rda feodal hukmdorlariga qarshi kurash olib bordi. Bu bilan u manlaktning shimoli-sharqiy va shimoli-g'arbiy tараfdan xavfisizligini ta'minladi. Mehnatkash xalq Mo'g'uliston va Dashti Qipchoq ko'chmanchilarining talon-toroj xurujlaridan xalos bo'ldi. Bu — Amir Temurning Movarounnahr va uning xalqiga ko'rsatgan ikkinchi katta xizmati bo'ldi. Amir Temur 1395-yil To'xtamishni va 1402-yil Turkiya hukmdori Boyazid Yildirimni kor-mor keltirib, Bolqon yarim oroli xalqlarini Turkiya feodallari asoratidan xalos etdi. Rusiyani esa mo'g'ullar istibdodidan qutishini hech bo'lmaganda uch asarga qisqartirdi. Bu — Amir Temurning jahon xalqlari, xususan bulg'orlar, serblar, makedoniyaliklar va ruslarga qilgan begiyos illi foti bo'ldi.

To'g'ri, 1380—1390-yillar Amir Temur Eron, Ozarbayjon, Gurjiston va Hindiston ustiga bosqinchilik urushlari uyushtirdi. Lekin feodal jamiyat, har qanday sinfiy jamiyatga xos, uning tabiatidan kelib chiqadigan hodisa edi bu. Bunday holni biz nafaqat Sharq xalqlari tarixida, balki Ovrupo, Amriqo va Afrika xalqlari tarixida ham ko'p uchratamiz. Pyotr I ham, Napoleon ham bundan mustasno emas edilar.

Biz turkistonliklar — Amir Temurning vatandoshlari majmua bablarga ko'ra Temur va temuriylar davri tarixini yaxshi o'rganolmadik. O'sha davr bilan bog'liq ko'p narsalarni bilmaymiz. Shu sababdan Amir Temurni bosqinchi deganlarida bosh irg'ab tasdiqladik, qonxo'r deb aytinganlarida «To'g'ri aytasiz, taqsir!» dedik, zolim deb da'vo qilganlarida qo'l qovushitirib «Siz haqsiz!» deb aytlik Achinarli joyi shundaki, boshqa mamlakatlarda, hatto Ingliston, Farangiston, Olmoniya, Amriqo kabi nasroniylar mamlakatida Temur va temuriylar haqida ko'p kitoblari bitiddi. So'zimizning dalili sifatida shuni aytish mumkinki, faqat keyingi to'rt-besh yil ichida Amriqoda J. Buds va Beatritsa Manz, Olmoniyada G. Ryomer, Farangis

tonda Jan Pol Ru bilan Lyusyen Karenlarning katta-katta kitoblari e'lon etildi. Bizda-chi? Professor A. Y. Yakubovskiyning 1946-yil «История истории» jurnalida chop etilgan «Тимур (оньт крарткоь «крупнестриктики») va akademik Ibrohim Mo'minovning 1968-yil Toshkentda «Fan» nashriyotida bosilgan «Amir Temurning O'rta Osiyo xalqlari tarixida tutgan roli» degan mo'jaz bir kitobchasidan boshqa biron-ta qo'lga ilinadigan asar hozirgacha yozilmagan.

Temur va temuriylar davri Turkiston xalqlari tarixida alohida o'rinni tutadi. Bu — ziroatchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivojlangan, ilm-fan va madaniyat gurtkirab ravnaq topgan davr. Turkistonliklar tuzgan davlat butun dunyoga shuhrat taratgan vaqt makoni. Bizlar, Parvardigori olamga shukrlar bo'lsinkim, ana shunday buyuk davlat tuzish sari qadam tashlab turibmiz. Bu borada Prezidentimiz Islom Karimov sobiqadamlilik bilan katta ishlarni amalga oshirmoqdalar. Lekin o'tmishda mavjud bo'lgan mustaqil va qudratli davlatlarimiz tarixini o'rgansak, ularni yaxshi bilsak bu yo'lida oldimizga qo'ygan rejalirimiz muvaffaqiyat bilan amalga oshar edi.

ISKANDARNING O'CHINI SPITAMENDAN OLASIZMI?

Ilm — o'zni bilmakdir.

Millatning qadr-qimmatini uning o'tmishi, tarixi bilan o'rganish, O'rta Osiyo, balki jahondagi boshqa xalqlar, xususan, forslar, hindlar, xitoylar singari uzoq-uzun tarixi bor o'zbekning ham. Arxeolog va antropolog olimlarimizning ko'p yillik izlanishlari natijasida Xorazm, Surxondaryo, Farg'ona, qadimiy Shosh viloyatlari o'rtamida hamda Inju O'kiz (Sirdaryo)ning quyi oqimi tevaragidagi inamlardan topilgan ashyoviy dalillar (qadimgi odamlarning suyak qoldiqlari, manzilgohlari, ularning mehnat va urush qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari, zeb-ziynat mollari, shahar va qishloqlar, mahobatli imoratlar, suv hamda mudofaa inshootlarining qoldiqlari)ning quvvohlik berishicha, ajdodlarimiz bundan qariyb million yil muqadd-

am O'rta Osiyoning ikki azim daryosi — O'kuz (Amudaryo) va Irti (Sirdaryo) oraliq'i va ularning tevarak-atrofdagi yashagan besh-olti ming yil burun chorvachilik va sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik bilan baralla shug'ullangan ekanlar. Turkiston (unga Sharqiy Turkiston, Tibet, Mo'g'ulistonning janubi-g'arbiy qismi, Oltay o'lkasi ham kiradi) deb atalmish bu ulkan mamlakat bundan uch yarim-to'rt ming yil muqaddam bir talay katta-kichik shaharlar paydo bo'ldi. Samarqand, Buxoro, Marv, Xiva va Toshkent shaharlarining paydo bo'lganiga ikki yarim-uch ming yil bo'ldi. Qadim-qadim zamonlardan Partiya, Baqtriya, So'g'diyona, Qanxoq, Parkona, Kushon, Toxariston, Haftollari (Eftalitlar), Turk xoqonligi, Somoniylar, Qoraxoniylar, Temuriylar kabi jahonga dovrug'i ketgan davlatlarimiz bo'lgan.

Afsuski, ko'pchilik bularni bilmaydi. Turkistonzamin atalmish ulug' yurtimizdan jahonga mashhur ko'p olimlar, shoirilar, san'atkorlar yetishib chiqqan. Hadis ilmining yirik namoyandalari Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy, Abu Muhammad Abdulloh ibn Abdurahmon ad-Doramiy; falakiyot (astronomiya) ilmining yirik namoyandalari Ahmad al-Farg'oni bilan Mirzo Ulug'bek, rivoziyot (matematika) fanining asoschilaridan Abu Ja'far Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy; tibb (meditsina) fanining jahondagi yirik namoyandalari Abu Ali ibn Sino; qomusiy olimlar Abu Nasr Forobiy bilan Abu Rayhon Beruniy, zabardast tishunos olim Mahmud Zamaxshariy, tarix ilmining yirik namoyandalari Abu Nasr Ubayy, Abubakr Muhammad ibn Ja'far Narsaxiy, Abu Sa'id Abdulkarim ibn Muhammad as-Sa'moniy, Shihobiddin Muhammad Nisoviy, Faxriddin Banokatiy; adabiyotshunoslari Nizomi Aruzi Samarqandiy, Nuriddin Muhammad Avfiy Buxoriy, Davlatshoh Samarqandiy; zabardast shoirilar Xoja Ahmad Yassaviy, Atoiy, Am'oq Buxoriy, Qatron ibn Mansur Termiziy, Rashiddin Votvot, Adib Sobir Termiziy, Hakim So'zaniy Samarqandiy, Asiriddin Axsikatiy, Sayfiddin Isfarangiy, Rukniddin Kuboviy, Sayfiddin Farg'oni, Faxriddin Banokatiy, Nosir Buxoriy, Kamol Xo'jandiy, Xoja Ismatulla Buxoriy, Xoraz-

miy, Durbek, Sakkokiy, Alisher Navoiy, Huvaydo, Mashrab, Firuz, Amiriy, Muqimiy, Furqatlar shular jumlasidandir.

Xo'sh, bu ulug' zotlarni, ular yozib qoldirgan asarlarni hamma o'qiganmi? Yo'q afsuski, hamma o'qimagan.

Turkistonzamin xalqlari orasidan el-yurtning baxt-saodati deb atalgan ozodligi va milliy mustaqilligi deb jon fido qilgan To'maris shiroq, Spitamen, Mahmud Torobiy va Temur Malik, Jaloliddin Mangubardi va Dukchi Eshon singari ko'plab milliy qahramonlar, Ismoil Somoniy, Mahmud G'aznaviy, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur va Abdullaxon singari yirik sarkarda va davlat arboblari yetishib chiqqan.

Xo'sh, biz ularni yaxshi bilamizmi? Yo'q, bilmaymiz. Qizillar ularni bizga qora qilib uqdirishgan; zolim, qonxo'r bosqinchi deb atalgan. Qipchoqlar xoni Kalini ajdaho qiyofasida tasvirlab, qipchoqlar bilan kurashgan rus bahodirlari Ilya Muromets, Alyosha Popovich va Dobryia Nikitichni oqil, odil, zabardast, botir, alpomat, asur yigit qiyofasida tasvirlaganlar. Masalan, shunday bir suratni «Bahodirlar» deb ataladi o'sha surat) mashhur rus rassomi V. M. Vasnetsov (1848—1926) chizgan.

Ota-bobolarimizdan qolgan ilmiy merosimiz ham katta va betakror. Respublikamizning o'nlab kutubxonalari ilim-fanning barcha muhim sohalariga tegishli minglab qo'lyozma kitoblar bor. Muzeylar arxivlarda tarix va davlat qurilishiga tegishli rasmiy hujjatlar saqlanadi. Bular bizning qariyb ming yillik tariximiz. Lekin ularning yuzdan bir foizini ham o'rganib chiqqanimizcha yo'q. Ularning saqlanishi-chi? Bir so'z bilan aytganda, saqlanishi yomon. Fojia shundaki kitob va hujjatlar saqlanayotgan binolar qo'lyozma asarlar va hujjatlarni saqlashga mutlaqo moslashtirilmagan. Shu ahvolda ular behabo bo'ylik avlodlarga qoladimi-yo'qmi, buni xudo biladi. Arxivlar, ozarlar va tojiklar qo'lyozma asarlarni saqlash uchun barcha talablariga javob beradigan zamonaviy binolarni allaqachon qurib olingan. O'zbekiston ulardan ming chandon ortiq iqtisodiy qudratga ega bo'lgani holda, buni hanzugacha qurilmadi.

Endi aytimg-chi, tarixni, meros va milliy qadriyatlarimizni yomonlashi bilmay turib, milliy g'urur va iftixorni shakllantirib bo'lamizmi? Bo'lmaydi, albatta.

Buning uchun nimalar qilishimiz kerak? Birinchi navbatda, biz zandlarimizni yaxshi o'qitishimiz, ularga ajdodlar tarixini o'rganishimiz, ular qoldirgan meros bilan oshno qilishimiz kerak. Ular Vatanga, ulug' ajdodlarimizga g'urur va iftixor ruhida tarbiyalashimiz zarur. Bir umr mehnatdan boshi chiqmay, qulga aylaniq qolgandagina iftixor qilsa va mag'rurlansa arzigulik tarixi, madaniyatidan ajralga xalqimizga o'zligini anglashida yordam berishimiz lozim. Buning shart-sharoit bormi? Bu mushkul, lekin muhim ishning uddasida chiqadigan odamlar-chi? Ular bormi? Shart-sharoit ham bor, malaka kadrlar ham yetarli. Masalan, poytaxtning o'zida uchta sharqshunoslik, tarix, til va adabiyot, falsafa va huquq institutlarimiz bor. Hukumat ularga yaxshi-yaxshi joylarni berib, mablag' va moddiy-texnik vositalari bilan ta'minlab qo'yibdi. Mutaxassis kadrlar masalasiga kelsak, bu borada ham deyarli kamchiligimiz yo'q. Ilmiy tekshirish va pedagogika bilim yurtlarida, dorifununlar va dorilmuallimlarda, maktab va texnikumlarida chuqur bilimga ega bo'lgan tajribali tarixchi olimlar va muallimlarimiz bor. Biz hozir ham ko'p narsani qodirmiz. Maktabni qayta qurishga ham, tarix va madaniy merosni umumli o'rganishga ham. Lekin bunday qilolmayotibmiz. Maktab ahvoli hamon yomonligicha qolib kelyapti, tarix va madaniy merosni o'rganishga oqsab yuribmiz.

Kezi kelganda hisobotlar xususida ham bir-ikki og'iz gapirish o'lsam, deymen. Odatda, hisobotlarda mazkur yilda qaysi ilmiy mavzular ustida ish olib borildi, qancha bosma taboq ish nasr etildi, qancha odam dissertatsiya yoqladi, kimlar qayerda va qanday konferensiyalarda qatnashdi kabi masalalar o'rin oladi. Lekin o'sha mavzularning qaysi qismi yoki bobi yozilib muqokamadan o'tgan, ulardan foydalanib bo'ladimi, o'sha chop etilgan faloncha bosma taboq ishning qanchasi ilmiy va ilmi-fanga hissdor, qanchasi shunchaki ilmiy-ommabop maqola — buni hech kim surishtirmaydi. Yopilanayotgan dissertatsiyalarning institutda olib borilayotgan ilmiy

qo'llanishlarga daxldor yoki daxldor emasligi bilan qiziqilmaydi. Hisobotlarda yangi ilmiy yo'nalishlar haqida ham gap boradi. Lekin bu ilmiy muammoni institutning bir o'zi yecha oladimi, ilmiy kuchlari bormi — bu bilan ham hech kimning ishi yo'q.

Yana bir gap. Odatda, hisobotlarga bag'ishlangan ilmiy kenashlarda, ayniqsa, yuqoridan biror rahbar kelib o'tirguday bo'lsa, o'ziga chiqadigan shtati notiqalar — to'tiqushlar bo'ladi. Ular, asosan, rahbarlarni ko'klarga ko'tarib maqtaydilar, boshqalarga hadda bermog'chi bo'ladi. Lekin hech kim «To'xtang, birodar! Bu ilmiy muassasa, bu yerda ishlaydigan olimlarning qadr-qimmatini ilmiy ish bilan, bosilgan kitob bilan o'lganadi. Qani aytimg-chi, o'zingiz bu yil qanday ilmiy asar chop ettirdingiz, nechta shogird tayyorladingiz?» — deb surishtirmaydi.

Yoshlar — kelajagimiz. Ularda millat tuyg'usi, g'urur va iftixor tuyg'ularini biz olimlar, yozuvchilar shakllantiramiz. Bunda maktabda o'qitilayotgan ijtimoiy fanlar, ayniqsa, tarix fanining roli hadda katta. Lekin, afsuski, o'qitishning umumiy ahvoli yomon. Buning asosiy sabablaridan biri talabga javob beradigan darslik va qo'llanmalarining yo'qligi.

1992-yil bir guruh tarixchi olimlarning harakati bilan O'zbekiston maktabiga oid yana ikkita kitob nashr etildi. Bularidan biri «O'zbekiston tarixi va madaniyati» (tarix fanlari nomzodi, dotsent Shodi Karimov rahbarligi va tahriri ostida) va ikkinchisi «O'zbekiston xalqlari tarixi» (O'zFA haqiqiy a'zosi Ahmadali Asqarov tahriri ostida) deb nomladi (baxtga qarshi, kamina beixtiyor ravishda birinchi kitobga tegirizchi, ikkinchisiga esa avtordosh bo'lib kirib qolganman).

Shodi Karimov rahbarligi ostida yozilgan kitobda O'zbekiston xalqlarining qadim-qadim zamonlardan to'g'ri kunlargaacha bo'lgan tarixi juda qisqa tarzda, o'n yetti lavhaga bo'lib bayon etilgan. Shubhanliq, hajm jihatidan kichik bir kitobda va yana o'n yetti lavhada, ko'p ming yillik tarixni to'la-to'kis yoritish qiyin. Shu bois bu kitobni men O'zbekiston tarixidan qisqacha konspekt deb atagan bo'lardim. Kitobda ko'p masalalar ko'ngilidagiday yoritilmagan, balki shunchaki qayd qilib o'tilgan, xolos. Masalan, Amir Temur va

uning davriga hammasi bo'lib uch varaq ajratilgan. Iqtisodiy masalalar (savdo-sotiq) va madaniy aloqalar deyarli yoritilmagan. Bundan tashqari, ayrim noaniqliklar ham bor. Masalan, kitobda yozilganidek, Chingizxon davrida Xitoyda Pekin degan shahar bo'lgan. O'sha paytlarda mamlakat poytaxti Djundu, 1153-yildan keyin Daksin bo'lgan. 1267-yilda Qublayxon (1260—1294) uning shimoli-sharqiy tarafda Xonbaliq degan shahar bunyod etdigan. Shunday qilib, Chingizxon kelgan paytda (1215-yil) Xitoyning poytaxti Pekin emas, Daksin deb atalgan. Yana bir joyda, ya'ni 1365-yil Samarqandda sarbadorlar harakati haqida hikoya qilingan yerda, harakat rahbarlaridan faqat Mavlonozoda bilan Abubakr Kalaviylarning nomlari olingan, xolos. Vaholanki, ularning orasida Xurdak Buxoriy ham bor edi. Kitobda atog'li joy nomlarini noto'g'ri yozish hollari ham uchraydi. Masalan, Ahamoniylar o'rniga Ahmoniylar, Salavkiylar — Selevkiylar. Narxashiy — Norshoxiy, Marokanda — Marogand yozilgan. Imlo xatolar ham ancha bor.

Ikkinchi kitob, ya'ni tarix fanlari doktori, professor M. A. Boboxo'jayev rahbarligida bosmadan chiqqan «O'zbekiston xalqlari tarixi» («Fan» nashriyoti) kitobi shu nomdagi ko'p jildlik kitobning birinchi qismi bo'lib, kitob tarix fanining, xususan, arxeologiya ilmining keyingi yillarda qo'lga kiritgan yutuqlarini ma'lum darajada hisobga olgan holda yozilgan. Unda jiddiy ilmiy yoki g'oyaviy xato yo'q. Lekin u, baribir, ayrim juz'iy kamchiliklardan xoli emas. Xususan, bir-ikki joyda tarixiy voqea buzib ko'rsatilgan. Masalan Iskandar Zulqarnayning Spitamen bilan bo'lgan kurashi hikoyasi qilingan joyda mana bunday gap bor: «Spitamen esa qamalni (Marokanda qamalni. — B. A.) bo'shatib, Buxoro tarafga chekinadi, so'ngra cho'lga chiqib oladi. Arrianning yozishicha, Spitamen Politemit (Zarafshon) suvlari sug'orayotgan barcha hududlarni kechib chiqadi va ortiga qaytgach, minglab xonadonlarni yoqib yuboradi, dala va bog'larni toptaydi, 120 ming aholini qirib tashlaydi» (ta'jimonning g'alizligini qaranga-a, u aslida rus tilida yozilgan). Haqiqatda esa Politemitdan suv ichgan barcha hududlarni kechib chiqqan va ortasiga qaytishda minglab xonadonlarni yoqib, 120 ming aholini

qolg'an, ekinzor-u bog'-u ro'g'larni payhon qilgan Spitamen emas, balki Iskandar Zulqarnayning o'zginasidir (q. Arrian. «Aleksandrlarning yurishlari», IV jild, 5—6-betlar).

Ko'p o'rinlarda shaxs va joy nomlarini buzib yozish hollarini ko'rnatamiz. Masalan, N. V. Pigulevskaya o'rniga — N. V. Pigulevskiy, Balazuriy — Balozuriy, al-Maodaniy — al-Ma'daniy, ibn Makavayx — ibn Miskovayx, Fo'iq — Fa'iq, Chag'ribek — Chotibek, Jebe no'yon — Juba no'yon, Omul — Amul, Oxarun — Axarun, Marvarrud — Marvird, Bolosog'un — Balosog'un, Kot — Qipol, devoni barid — devoni bird bo'lib ketgan.

Xullasi kalom, dorifunun va dorilmuallimlarni, maktab va o'rin o'quv yurtlarini, qo'yinginki, million-million yosh avlodni tarixidan zarur darslik va qo'llanmalariz qoldirib kelyapmiz.

To'g'risini aytganda, loqaydlikning oqibati bo'ldi, bu. Bundan 14 yil muqaddam Respublika Xalq maorifi va Oliy ta'lim vazirliglarida O'zbekiston xalqlari tarixi bo'yicha darslik yaratish masalasiga bag'ishlangan bir-ikki yig'ilish bo'lgani esimda. Bir guruh olimlar (kamina, Hamid Ziyoyev va boshqalar) o'shanda mazkur darslikni yaratish ishini yuqori darajali mutaxassislariga: olimlar, o'qituvchilar va metodistlardan iborat jamoaga topshirish zarurligini aytgan edik. Nima bo'lganda ham, «chumchuq so'ysa ham, qassob bo'ygani yaxshi» edi. Lekin vazirliklardagi mas'ul o'rtoqlar (respublika o'quv-metodik kengashi xodimlari) gapimizga quloq osginib kelmadi. «Alternativ tartibda yozishaverishsin, yaxshisini tanlab olinmiz», — deyishdi. Shu zaylda bu muhim ish o'zibo'larchilikka aylalab qo'yildi. Oqibati esa hammaga ma'lum. Talab darajasida bo'lmagan darsliklar har yili chiqib turibdi.

«O'zbekiston xalqlari tarixi»ga o'xshab, Amir Temur, Ulug'bek va Bobur shaxsi bilan qiziquvchilar ham, xudoga shukur, ancha ko'payib qoldi. Yaqin-yaqinlarda ko'pchilik ularning nomi quloqqa chalinishi bilan o'zini chetga olardi. Nima ham dedik, azaldan hayotning o'zi shunaqa. Ko'pchilik nima rasm bo'lsa, o'shaning ko'ygiga kiradi. Mana shu kunlarda o'qimish va mashhur shaxslar tarixi, qo'pol qilib aytganda, juda bozorgir bo'lib qoldi. Ayniqsa, Amir

Temur va uning avlodlari tarixi rasm bo'lib ketyapti. Shu bois bilim ham, bilmagan ham o'zini shu mavzuga uryapti.

Amir Temur va temuriylar davri tarixini o'sha zamonlardan qolgan ishonchli manbalarsiz o'rganib bo'lmaydi. Shunday manbalardan istagancha topiladi. Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yozdohlarning «Zafarnoma» asari, Hofizi Abruining «Zubdat ut-tavon» Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla' us-sa'dayn va majma' ul-horayn» kitobi, Mu'iniddin Natanziyning «Muntaxab ut-tavon» Mirxondning «Ravzat us-safo» va Xondamirning «Habib us-siyar» asarlari shular jumlasiga kiradi. Va yana Amir Temur va Temuriylarning O'vroto va Osiyo mamlakatlari hukmdorlari bilan olib borilgan yozishmalari («Maktubot Temuriya» va b.) bor. Qolaversa, Amir Temur, Mironshoh va boshqa temuriy zodarlari ko'rgan, bilgan o'z xalqining elchilari (Klavix) va katolik missionerlar (Franchesko, Isak va boshqalar)ning esdaliklari mavjud. Nihoyat, arxiyepiskop Ioannning 1404-yil yozgan «Dunyoni tanish xususida qo'llanma» va yigirmin to'rt bobdan iborat «Temur haqidagi esdaliklari» bor. Xullas, o'z qo'llanmasidan degan odamga kitob va hujjatlar ko'p. Lekin so'ngi yillarda ichida asl manbalar turib, naql-tirvoyatlar asosida yozilgan kitoblardan iktitasi bosilib chiqdi. Bularidan biri Poyon Ravshanov 1990-yil «Cho'lpon» nashriyotida chop etdigan Salohiddin To'liq kandiyning «Temurnoma»si, ikkinchisi yaqinda «Nur» ijodiy uyushmasi chiqargan «Zafar yo'li» kitobidir. «Temurnoma» haqida biz o'z o'rnida fikr bildirganimiz. «Zafar yo'li»ga kelsak, bu, aslida, Amir Temurning tarjimai holiga oid (asli forschaga) asar bo'lib, 1835-yil Qo'qon xoni Muhammad Alixon (1821—1842)ning topshirig'i bilan Xo'jand qozisi Nabijon xatib tomonidan eski o'zbekchaga tarjim qilingan bir asar. Asarning eski o'zbekchadagi matni Rusiya Fanlar akademiyasi sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'lim kutubxonasida saqlanayotgan nusxasi (taritib raqami D. 193) asosida 1891-yil «Амир Темура», «Общественное его жизни, походы останова, сражения и мира» nomi bilan N. P. Ostroshov tomonidan Toshkentda chop etilgan. Asar shu nashr asosida N. Likoshin tomonidan rus tiliga tarjima qilindi va 1894-yil Toshkentda chop etilgan.

III Asarning V. A. Panov qilgan tarjimai (Moskva, 1934) ham bor. «Zafar yo'li» kitobi (nashrga tayyorlovchi Ashraf Ahmedov) mana shu Nabijon xatibning tarjimasiga asoslangan. Bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, bu asar nashr aytganday, juda ham original asar emas. U, aslida, «Temur tuzuklari», «Zafarnoma» singari kitoblarga asoslanib yozilgan. Kitobda keltirilgan ma'lumot va faktlar haqiqatga e'tibor emas. Kitob Amir Temurning 39 yoshigacha davr ichida bo'lgan voqealar haqida umumiy tarzda hikoya qiladi.

«Zafar yo'li»da birmuncha xatolar mavjud. Asarda Amir Temur haqida olib borgan qandaydir o'zbeklar haqida so'z boradi. Aynan shunday gapni biz «Temur tuzuklari»da ham uchragan edik. «Temur tuzuklari»da ham, «Zafar yo'li»da ham tilga olingan o'zbeklar etnik o'zbeklar emas, balki XIII—XIV asrlarda Dashti Qipchoqning sharqiy qismi (hozirgi Qozog'iston)da ko'chib yurgan turk-mo'g'ul qabilalaridir. Turkiston, Eron, Arabiston tarixchilarining asarlarida bu qavmlar «o'zbeklar», ular ko'chib yurgan mamlakat esa «O'zbeklar mamlakati» deb atalgan. XIII asr o'rtalarida, aniqrog'i 1251-yildan keyin, Movarounnahr, ya'ni Chig'atoy ulusi Oltin O'rda xonlarining ta'siriga tushib qoldi. Ana o'sha yillardan boshlab, to Amir Temur zamonigacha Movarounnahr o'sha Oltin O'rda o'zbeklarining siyosiy ta'siri ostida bo'lgan. Buxoro va Movarounnahrning boshqa shaharlarida Oltin O'rda askarlari turgan. Dorug'alarning ko'pchiligi o'sha o'zbeklardan bo'lgan. Biz bu masalani 1965 yili Moskvada chop etilgan «Тоҷиклартаво кочевых узбеков» degan monografiyamizda batafsil bayon etgan edik. Bu masalaga A. Y. Yakubovskiy, A. A. Semenov kabi ulkan olimlarning asarlarida ham keng o'rinni bergan. «Zafar yo'li» kitobining noshiri ham Amir Temur tarjimai holida tilga olingan o'zbeklar tub Movarounnahr o'zbeklari emas, balki «dasht o'zbeklari» ekanligini kitobga ilova qilgan «So'zbo'shi»sida ham, kitobning izoh qismida ham tushuntirishga harakat qilgan. Lekin durtust tushuntirilmagan. Birinchidan, ularni «dalala o'zbeklari» deb atab yangi chalkashliklar tug'dirgan (mutaxassis bo'lmagandan keyin qiyin). Aslida, ular ilm-fanda «ko'chmanchi o'zbeklar» deb ataladi. «Ko'chmanchi o'zbek»ni esa hamma yaxshi

biladi. Va yana agarda u bu masala yirik tarixshunos olimlar A. Yakubovskiy, A. A. Semenov, P. P. Ivanov va boshqalar tarafidan allagachonlar ijobiy hal qilinganini aytsa, hech bo'lmasa, bizning yuqorida tilga olingan kitobimizni eslatganda, mutaxassis bo'lgan o'quvchilar orasida anglashmovchilik va e'tirozlarga sababchi bo'lgan bo'lar edi.

Kitobda shaxs va joy nomlarini yozishda ham jiddiy kamchilik uchraydi. Masalan, Berkal o'rninga Bargul, Ijl no'yon o'rninga Ajl no'yon, Kepakxon — Ko'ppakxon, Inka Temur — Ingi Temur, Jolbarlos — Chag'uy barlos, Arsif — Arsaf, Jete — Jata va h.k. yozilgan.

Izohlarda Amir Temur bilan Boyazid Yildirim o'rtasida bo'lgan muhoraba vaqti 1402-yilning kuzida deb noto'g'ri ko'rsatilgan. Alhida, bu voqea 1402-yilning 20-iyul kuni sodir bo'lgan.

Ayrim jug'rofiy nomlar va vogelar ham noto'g'ri izohlangan. Masalan, Balx daryosi deganda «Balx shahridan o'tgan shu nomli daryocha» emas, balki Amudaryo anglatilgan. Dashi Qipchoq esa noshir aytganday, «Irtish daryosidan to Dunay daryosigacha yerlar» emas, balki Balxash ko'lidan to Volga daryosigacha bo'lgan yerlar va Janubiy Rus yerlari, to Dneprgacha anglatilgan.

Manbalarni nashr etishda bunday xato va chaltakshiliklarga yo'l qo'ymaslikka iloji boricha harakat qilish lozim edi.

Qisqasi, ko'hna tarixga, ulug' ajdodlar xotirasiga bo'lgan mehribonlikimiz, milliy g'urur va iftixorni uyg'otishga bo'lgan ehtiyojlarimiz bu jahada mas'ullik bilan ish tutib, yanada jonkuyarrog' bo'lmog'imizni talab etadi.

ISLOM — ADOLATLI VA POK TALIMOT

Shu kunlarda tub o'zgarishlarni boshimizdan kechirayotibmiz. Qizil imperiyaning qariyb 75 yildan beri bir hovuch bolshevik rahbarlarning maqsad-u manfaatini ko'zlab olib borgan, tub mohiyati bilan esa mehnatkash xalqqa qarshi qaratilgan siyosati pirovardoxiri bir paytlar butun jahonga dag'dag'a qilib kelgan qudratli Sovet

Ittifoqini siyosiy va iqtisodiy bo'lon girdobiga ulotqirdi. «Tinchlik, demokratiya va sotsializm tayanchi» deb atalgan va jahondagi buyuk davlatlardan biri deb e'tirof etilgan SSSR bugunga kelib parcha-parcha bo'lib ketdi. Shundan keyin, nimagadir bilmadim, avvalo do'konlarning peshtaxtalari birdan bo'shab qoldi, bozorda esa narx-navo kun sayin ortib bormoqda...

Biz chor Rusiyaning mustamlakasiga aylanib qolganimizdan beri, 130 yil mobaynida juda ko'p qadriyatlarimiz, moddiy boyliklarimiz va ma'naviy qadriyatlarimizdan ajraldik. «Ulug' Oktyabr inqilobi» deb atalmish davrga qadar mustamlakachilar bizning faqat nomushyo boyliklarimizni tashib ketishga ko'proq raju' qilishgan bo'lsa, o'zbekni «ikki tarafama ekspluatatsiyadan, ya'ni rus burjuaziyasi va mahalliy feodallar zulmidan ozod qilgan» Sovet hokimiyati moddiy boyliklarimizga qo'shib, ma'naviy qadriyatlarimizga ham qo'l cho'zdi. Turkistonni ma'naviy qashshoqlashirish va mahalliy xalqni ruslashirish siyosatini tutdi. Avvalambor, alifbomizni o'zgartirib, avlodlarimizni ota-bobolar yaratib ketgan ming-ming yillik madaniy merosimizdan mahrum etdi. Bu ham yetmaganday, yillik madaniy merosimizdan mahrum etdi. Bu ham yetmaganday, xalqqa ziyo targatuvchi yetuk olimlarimizni, shoirlarimizni, adiblarni zindonband qilib o'tib tashladilar, ming-minglab otalar Stibir qilib, suyaklarini botqoq va o'rmonda chirtidilar. Yana bir dahshatli voqea shu bo'ldiki, «din — afyundir» degan shiorni ko'tarib chiqib, harakat qildilar. Shu 75 yil mobaynida biz Maskov va Rusiyaning boshqa shaharlarida yaratilgan, rus maktablariga mo'ljallangan darslik va qo'llanmalar asosida o'qib savod chiqardik, rus adabiyotini, rus va Ovrupalikning tarixini ko'proq o'rgandik, rus madaniyatini ko'proq targ'ib qildik, o'zimiznikini esa yerga urdik. Jahonga Ahmad Farg'oniy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi mashhur jahon bo'lgan buyuk olim va shoiralarimizni, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy, Abu Muhammad Abdulloh

ibn Abdurahmon as-Samargandiy kabi buyuk muhaddislarni voyqilgan yetkazgan Islom madaniyati esa reaksion madaniyat deb qoralanadi.

Lekin Xudoga shukurkim, o'sha marksizm-leninizm ta'limotini ilmiy ateizm deb atalmish fanning Islom dini va Islom ta'limotini o'rtadan ko'tarib tashlash uchun qilgan jamiki urinishlari oxir-oqibat behuda ketdi. Odamlarni, nasroniylarni ham, mo'min-musulmonlarni ham din-u-e'tiqodidan qaytarishga qurlari kelmadi ulaning. Chunki har qanday g'oya va ta'limotning to'g'ri yoki to'g'ri emasligini hayotning o'zi tekshiruvdan o'tkazib, hal qilarkan. Xullas, o'zini eng to'g'ri va hayotiy ta'limot deb hisoblab kelgan va olamni tamoman o'zgartirib yuborish uchun bor vositalarni ishlatib, yagona dunyoviy ta'limot bo'lib olishga intilgan marksizm-leninizm ta'limoti, to'g'risi uning soʻsializm va kommunizm haqidagi ta'limoti 100 yil ham umr ko'rmadi, vaholanki, diniy ta'limot xususan, Islom dini o'n besh asrdan beri buyuk va hayotiy ta'limot sifatida inson qalbidan joy oldi, xalq uning orqasidan ergashdi va ergashmoqda.

Nega shunday bo'ldi? Buning sabablari nimada? Avvalambor, Islom dini ham, boshqa dinlar ham, inson o'rtasida ma'rifat tarqatish odamlar orasida xush axloq-u odob, adl-u insof, mehr-oqibat g'oyalarni targ'ib qiladi, odamlarni rostgo'y, diyonatli, insofi bo'lishga chaqiradi.

Biroq ana shu 75 yillik o'timishning og'ir oqibati o'laroq biz muqaddas Islom asrlar davomida mo'min-musulmonlar o'rtasida joy etgan xush axloq-u odob, adl-u insof, mehr-oqibat o'rtadan ko'tarilib Oramizda odob-axloqi zaif odamlar paydo bo'ldi, o'zini katta tutib yurish-turishda kibr-u havoga rag'bat berganlar uchraydigan bo'lib qoldi, farzandini ko'proq izzat-iktrom qilib, ularning axloq-odobiga kam e'tibor berish bir qadar kuchaydi. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning hadislarida qayd etilgan «Sizlar odamlarni mol-u dunyolaringiz bilan mamnun qilolmaysizlar, balki ochiq yul va yaxshi xulqlaringiz bilan minnatdor qilishlaringiz mumkin», yoki «Mo'minlarning afzali xulq-atvori yaxshiligidir» degan qimmatli qaydlarini unutayozganga o'xshaysiz, chamasi.

Shu munosabat bilan, Islom ta'limotining yana bir qaydini eslatib o'timoqchiman. Islomning muqaddas kitoblari mo'min-musulmonlarning ijtimoiy hayotdagi mavqeyi barobar ekanligi alohida qayd qilingan. Masalan, hadis kitoblari: «Hech kim hech kimdan ortiq emas. Ortqlik faqat din-u diyonatda va solih ishlarida», — deb yozilgan. Baxga qarshi, ayrim mo'min-musulmonlar orasida mol-mulka hirs qo'yish kayfiyati mavjud. Bu imonning zaifligidan, albatta. «Bandaning mol-u dunyoga hirs, — deyiladi hadis kitobida, — ikki och bo'rining qo'y galasiga qilgan tajovuzidan zararliroqdir».

Islom o'qish, bilim olish, ilm-ma'rifat tarqatish har bir mo'min-musulmonning vazifasi ekanligini alohida ta'kidlaydi, chunki: «Ilm olishga harakat qilish har bir mo'minga farzdir», — deb uqdiriladi hadis kitoblarning birida. Shu kitobda ilm haqida qilingan yana bir ta'kid diqqatga molikdir: «Ilmi o'rganib, so'ng uni boshqalarga o'rgatmaslik, — deyiladi kitobda, — go'yoki mol-u dunyoni yig'ib, uni sarf qilmay, ko'mib qo'yish bilan barbardir».

Islom ta'limotida, uning muqaddas kitoblari, shunga o'xshash umuminsoniy qadriyatlar haqidagi fikr-mulohazalar ko'p. Bularning himmasini keltirish, ayniqsa, ularni shartlab berish kamining imkon darajasidan tashqaridir. Shuning uchun ham Islom — adolatli va pok ta'limot ekanligini ta'kidlagim keladi.

TARIXNI SOXTALASHTIRIB BO'LMAYDI

O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi va o'rta asrlardagi tarixini o'rganishda tarixshunoslar ancha ish qildilar: ko'p asrlik tarixni o'z ichiga olgan jild-jild kitoblar bitildi, tarixning ayrim sohalari (ijtimoiy-siyosiy, agrar, madaniyat, mamlakatlararo munosabatlar) bo'yicha maxsus monografiyalar yozildi. Lekin, baribir, hali qilingan ishlarimiz ko'p, yaxshi o'rganilmagan, yechimini topmagan masalalar taxlanib yetibdi. Yer-suv munosabatlari, hunarmandchilik, xalq harakatlari, etnik tarix va etnik jarayon mana shunday muammolar jumlasiga kiradi.

Men ushbu kichik maqolada ikki muhim masalaga qisqacha to'xtalib o'tmoqchiman.

Birinchisi. Keyingi yillarda ba'zi tarixiy shaxslarga, O'rta Osiyo xalqlari tarixining ayrim davrlariga, xususan, Temur va temuriylar davri tarixiga baho berishda bir yoqlamalikka yo'l qo'yilmoqda. Nimagadir hokimiyat tepasida turgan yoki saroy xizmatida bo'lgan shaxslarning ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-adabiy faoliyati Iuslarda yolg'iriganda faqat ularning salbiy, negativ taraflarini ko'ramiz, ijobiy tomonlarini bo'lsa xaspo'shlab o'tamiz. Boshqacha qilib aytganda, ularning faoliyatiga bugungi kun mafkurasidan kelib chiqib baho berayotibmiz. Bunaqa kayfiyatni M. G. Vahobovning «Pravda Vostoka» gazetasining 1986-yil 4-dekabrda e'lon qilgan «Tarix haqihatigizid», 1988-yil 21-iyunda shu gazetada chop qilgan «Haqiqat xususida, — faqat haqiqat» nomli maqolalarida, — tarix fanlari doktori professor G. Hidoyatovning yana o'sha gazetasining 1988-yil 11-noyabrda bosilgan «Ulug' muallim» deb atalgan maqolasida yaqqol ko'ramiz.

To'g'ri, Temur ham, Bobur ham feodal hukmdor sifatida zulumga qo'l urishgan, boshqa yurtlarga bosqinchilik yurishlari qilishgan. Masalan, Temur 1380—1402-yillari Eron, Iroq, Kavkaz orti manlakatlarini, Kichik Osiyo va Shimoliy Hindistonga bosqinchilik yurishini uyushtirdi, ko'pgina shahar va qishloqlarni xarob qildi, ko'plarining yostig'ini quritdi. Bobur ham shunga o'xshash ish qildi — 1526-yil Shimoliy Hindistonda bosib oldi. Sulton Husayn-chi? U ham qon to'kkan, ayrim paytlarda melnatlash xalqning haq-huquqini topilgan. Biz bu shaxslarning ijtimoiy-siyosiy faoliyatidagi bu negativ taraflarni qoralaymiz, albatta.

Shu bilan birga, ularning tarix oldidagi xizmatlarini ham e'tirof etish lozim, aks holda, nohaqlik, adolatsizlik yuz berishi mumkin. Sirasini olganda, haqiqatni, bor haqiqatni aytmaslik ham tarixni soxtalashtirishga kiradi.

Temur faoliyati bilan bog'liq bo'lgan bir-ikki misolga murojaat qilaylik. Ma'lumki, XIV asr o'talarida Chig'atoy ulusi, aniqrog'i Movarounnahr, Xorazmning sharqiy qismi va Afg'onistonning shi

imoliy viloyatlarini o'z ichiga olgan uning g'arbiy qismi feodal tarqoqlik iskanjasiga qolgan edi. O'sha vaqtda Chig'atoy ulusida o'nga yiqin mustaqil beklilik mavjud edi. Masalan, Shahrisabz viloyatida Hoji barlos, Xo'jandda Boyazid jaloir, Saripul va Toshkentda Xizr Yanoovuriy, Balxda amir Husayn, Shibirg'onda Muhammad Aperi di, Xuttalonda Kayxusrav o'zlarini hokimi mutlaq deb e'lon qilib, har biri bilan yoqalashar, xalqni talon-toroj qilib, azoblar editlar. Temur 1370—1378-yillarda bu o'lka va viloyatlarni bir davlatga birlashtirib, feodal tarqoqlikka barham berdi. Bu melnatlash xalqqa birladlik yotib-turishga, tinch mehnat qilishiga imkon berdi: dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq, ilm-fan va madaniyatning rivoj topishiga zamin yaratdi. Ha, Movarounnahr va Xuroson Temur va temuriylar davrida 120 yil tinch hayot kechirdi. Temur faoliyatining ko'p ijobiy tomonlari bo'lganligini mashhur tarixshunos olim, sobiq SSSR Fanlar akademiyasining muxbir a'zosi professor A. Y. Yakubovskiy ham aytgan. U Temurning bir taraftan feodal isyonlar va feodal tarqoqlikka barham bergani, ikkinchidan, ulkan qurilishlar qilganini alohida qayd qilgan edi (Темур, Опыты краткой характеристики, «Вопросы истории» jurnali, 1946, №8—9, 73-bet).

Yoki Temurning 1391 va 1395-yillar Oltin O'rda xoni To'xtamishga (1376—1395) yoki 1402-yil Turkiya sultoni Boyazid Yildirimga (1389—1402) qarshi uyushtirgan harbiy yurishlarini olib ko'raylik. To'xtamishga berilgan qasqatqich zarba Rossiyaning Oltin O'rda zulumidan qutulishini tezlashtirdi. Keling, yaxshisi, uning ahamiyati haqida mo'tabar olimlarning fikrini keltirib qo'ya qolaylik. A. Y. Yakubovskiy To'xtamishning 1382-yil kuzda Moskvaga qilgan hujumi va uning og'ir oqibatlari haqida bunday deydi. «To'xtamishning xuruji Moskva va Moskva viloyatini og'ir jaratladi. Kostromadan talon-toroj etilgan Moskvaga qaytib qelgan Dmitriy Donskoy uchun 1382-yilning kuzi uning hayotidagi eng og'ir kunlar bo'ldi, chunki u o'sha kezlarda To'xtamishga qarshi birinchi chora-tadbir ko'rishdan tamoman o'jiz edi» (B. D. Grekov, A.

У. Якубовский. Олтин О'рданинг уемтилиши, Москва-Ленинград 1950, 329-бет). Академик В. Д. Грековнинг бу борадаги fikrlari ham diqqatga sazovor. «Олтин О'рда, — deb yozgan edi u, — Temur bergan zarbadan keyin o'zini o'nglab ololmadi. Tumanboshi Idris (Yedigey) Moskvaga Oltin O'rda oldidagi majburiyatlarini eslatib, elchi yuborganda knyaz Vasil'y Dmitriyevich unga ravcho ham qilmadi (O'sha kitob, 245-бет). А. У. Якубовский Temurning To'xtamish ustidan qozongan g'alabasiga yuksak baho berdi. U, masalan bunday deb yozdi: «Temurning To'xtamish ustidan qozongan g'alabasini... nafaqat O'rta Osiyo va Janubi-Sharqiy Yevropa uchun, balki Rus uchun ham katta ahamiyatga molik bo'ldi» (O'sha kitob, 371-бет). Aynan shunday fikrni mashhur rus tarixchisi М. S. Solov'yov (1820—1879) ham o'z vaqtida bildirgan edi (История России древнейших времен, Т. 34, кн. II, Москва, 1960, с. 370).

Temurning Boyazid Yildirimga bergan qaqshaqich zarbi ham qo'shni mamlakatlar, xususan, Bolqon yarim orolidagi mamlakatlarning tarixiy taqdirida muhim rol o'ynadi. 1389-yil Boyazid Serbiyaning Kosovoye pole degan manzilida bir qator Sharqiy Yevropa davlatlarining birlashgan armiyasini tor-mor keltirib, Serbiya bilan Bulg'oriyani bosib oldi; Vengriyaga tahdid sola boshladi. 1396-yil esa Vizantiya imperiyasining poylaxti Konstantinopol xavfi ostida qoldi. Shunda Vizantiya imperatori Manuel Palsolog, Genuya hukmdori va Fransiya qiroli Karl VI ning Kichik Osiyo va Sultoniyadagi noiblari Temurga yordam so'rab yalinib-yolvora boshladilar. O'sha yillari Temur bilan Fransiya qiroli Karl VI (1380—1422) va Angliya podshosi Genrix IV (1399—1413) o'rtasidagi yozishmalar ham Temurni qudratli Ustmon imperiyasiga qarshi otlanishga chaqirganligidan guvohlik beradi. Shuni ham aytish kerakki, Boyazidning kuchayib ketayotganidan Temurning o'zi ham bir qadar cho'chib turgan edi. Qisqasi, Temur Boyazidni yengish bilan Bolqon mamlakatlari xalqlarining usmonli turklar istibdodiga tushib qolish xavfini bir qadar bartaraf qildi.

Bu faktlarni inkor etsak ineofdan bo'lmas.

Qolaversa, Temur katta tarixiy asarlarda, qomuslarda yirik davlat arbobi, mohir sarkarda sifatida e'tirof etiladi, uning sarkar-

lari mahorati esa Rossiya va Yevropa mamlakatlarining harbiy madaniyatida maxsus o'rganilgan. Bu o'rinda biz ba'zi «tarixchilarga, shuningdek, hujmatli o'quvchilaringizga Rossiya armiyasi bosh qanabining xodimi general-leutenant М. I. Ivanovning (1801—1874) 1875-yil chop etilgan «О военном искусстве в завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Батур-хане» degan qimmatli kitobini o'qib chiqishlarini tavsiya qilamiz.

Boburga kelsak, u iste'dodli shoir va «Boburnoma»dek ajoyib qomusiy asar yaratgan yirik olim sifatida tarixda o'chmas iz qoldirdi. Hindistonliklar Boburni va uning avlodlarini hozirga qadar o'z farzandi hisobida ko'radilar, xotirasini hadrlaydilar. «Bir vaqt hindistonlik bir yozuvchi va olim bilan suhbatlashib o'tirganimizda, — deb boburga qiladi buyuk qirg'iz adibi Chingiz Aytmatov, — Bobur haqida gap ketdi. Men undan: «Boburni boshqinchi deb hisoblaysizlarmi yoki madaniyatni rivoj tortirgan namoyanda sifatidami?», — deb so'raganimda, u: «Biz uni Hindiston farzandi sifatida yuksak darajada qadrlaymiz... faoliyati va ijodiyoti bilan madaniyatimiz rivojiga beqiyos yordam berdi», — deb aytdi». Sharq tarixini ham, G'arb tarixini ham ko'rganimizda olim va shoir bo'lib tanilgan sohibi to'jlar kam uchraydi. Bobur va Ulug'bek adabiyot va ilm-fan jabhalarida qalam tebratib, nom qozongan tojdorlar juda kam.

Sulton Husayn haqida ham shunday deyish mumkin. U shoir va madaniyatli kishi bo'lishi bilan bir qatorda, ko'plab shoirlar, olimlar, musavvitlar, xattotlar va boshqa hujjatmandlarga homiylik qildi. Abduqahmon Jomiy va Alisher Navoiydek daholar ham uning zamonida yetishib chiqdilar.

Movarounnahr va Eron ustidan 136 yil hukmronlik qilgan Temur va temuriylar, 332 yil Hindistonda idora etgan Bobur va boburiylar davri madaniyati jahon tarixida qoldi. Buni ham tarixiy kitoblardan o'qib bilish qiyin emas. Qolaversa, Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Balx va Hirotda qurilgan ajoyib binolardan ba'zilari bugun ham ko'zni quvontradi. Hindistonning Dehli, Agra, Fathpur, Ajmir, Lohur, Ollohobod shaharlarida boburiylar davrida bunyod etilgan qasr-

TONG QORONG'ISIDA

*Cho'iponning «Kecha va kunduz» romani haqida
tarixchi olimning ayrim qaydlari*

Sirasini aytganda men adabiyotchi emasman, adabiyot muxliliman. Shunday bo'lgach, Cho'ipondek ulkan bir yozuvchi romanning badiiy jihatlari tahlil qilish, badiiy mahoratini baholash imkonidan tashqariligini aytmasam ham bo'ladi. Shunga qaramay roman xususida bir-ikki og'iz gap aytishga jazm qildim.

Cho'iponning «Kecha va kunduz» romani e'lon qilinganiga («Sharq yulduzi», 1988-yil, 2—3-sonlar) ancha vaqt bo'ldi. Lekin nimagadir asar haqida hanuz jiddiy bir gap aytilgani yo'q. To'g'ri Izzat Sulton va Salohiddin Mamajonov «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasida (1988-yil 3-iyun) Cho'ipon va Fitrat haqidagi maqolalarida, ehtiyotkorlik bilan bo'lsa-da, adib xususida ikki og'iz chuchuk gap aytdilar. «Kecha va kunduz» romani esa shunchaki qayd etib o'tildi, xolos. Ehtimol, gazetaga mo'ljallangan maqolada yana u madaniyatimizning ikki ulkan namoyandasiga bag'ishlangan bo'lgach, adibning ijodiyotini to'la tahlil etish imkoni bo'lmagan dir. Balki muhtaram olimlarimiz «Kecha va kunduz» romani haqida maxsus maqola yozmoqchi bo'lishgandir. Agar shunday bo'lsa, ularning bu xolis niyatlariga tilakdoshmiz.

XX asr o'zbek adabiyotini boshlab berganlardan biri bo'lmish Cho'ipon hanuz adabiyotda o'zining tegishli o'rni egallay olmayotir. To'g'ri, uning asarlaridan ayrim namunalar matbuotda e'lon qilib turibdi, yozuvchi haqida yaxshi gaplar ham aytilyapti. Lekin ahyon-ahyonda noxush, kishini behuzur qiladiganlari ham quloqqa chalinib turibdi. Qachonlardir kimdir uning tarjimai holi qayd etilgan varaqaning chetiga qora siyoh to'kib qo'ygan ekan, biz hanuz o'sha qora dog'dan ko'z uzolmay unga, xuddi sirikda maxxarabozi mahliyo bo'lib qolgan tomoshabindek tikilib o'tiribmiz...

«Kecha va kunduz» — tarixiy roman. Turkistonning inqilobdan avvalgi, ko'p jihatdan o'lkaning birinchi jahon urushi yillaridagi

aymunchli ahvoli unga bosh mavzu bo'lgan. Romanni yaxshi tushinib uchun o'lkaning tarixiy sharoitiga bir nazar tashlab o'tishga to'g'ri keladi.

Ma'lumki, o'sha vaqtlarda Turkiston chor Rossiyasining musulmanlikasiga aylanib qolgan edi. Rus zavodchilari va fabrikachilari o'zining muhim xomashyo manbayiga, sanoat mollari baland narxlarda pullash bozoriga aylantirib olgan edilar. Turkistonning musulmanlik statusi 1886-yili qabul qilingan maxsus qonun — Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risida nizom» bilan belgilandi. Shundan keyin podsho hukumati quyidagi ijtimoiy-siyosiy tadbirlar o'z omalg'a oshirdi:

Rossiyada vujudga kelgan agrar qiyinchiliklarni hal qilish va dehqonlarning g'alayonlarini bostirish uchun o'sha «tinib-tinchimagan» mujiklarning bir qismini Rossiyadan Turkistonga ko'chirib boshladi. Ular, asosan, Yetisuv, Sirdaryo va Farg'ona viloyatlariga joylashtirildi. Mahalliy dehqonlar qadimdan foydalanib kelgan yerlar ekspropriatsiya qilindi. Bu yerlarning egalari esa tog' va cho'llar bo'yiga chiqarildi. Ularning yerlarini o'sha mujiklar egallab olishdi. Rossiyaning markaziy shaharlaridagi to'qimachilik firmalari Turkiston shaharlarida o'z vakolatxonalarini, agentliklarini, idora va omborxonalarini ocha boshladilar. Bu agentlik va idoralar Rossiyani to'qimachilik fabrikalarida ishlab chiqarayotgan gazlama va mollarni sotish va o'z korxonalarini uchun xomashyo (paxta, jun, teri, pilla va hokazo) tayyorlar edilar.

Kavkaz sanoatining egityojlarini qondirish maqsadida shitob bilan temir yo'l (masalan, Orenburg—Toshkent temir yo'li, 1906-yil) va sanoat korxonalari qurila boshlandi. Faqat 1900—1910-yillar ichida 223 korxona (paxta tozalash, pillachilik, ko'ncilik, yog'-moy va hokazo) qurib ishga tushirildi. 1914-yilga borib ularning umumiy soni 425 taga yetdi. Sanoat korxonalarining katta bir qismi rus va chet ellik kapitalistlar qo'lida edi.

Chor hukumati, ayniqsa, Rossiya to'qimachilik sanoati taraqqiyotining muhim manbavi bo'lgan paxtachilikni rivojlantirishga alohida e'tibor berdi: qadimdan ekilib kelinayotgan jaydari g'o'za

o'miga paxtaning Amerikadan olib kelingan yangi navlari jon qilindi; paxta maydoni tez sur'atlar bilan kengaytirildi. Masalan paxta ekladigan yerlar 1900—1915-yillar orasida Farg'ona viloyatida 188 ming 400 desyatnadan (bir desyatina 1,09 gektarga teng) 250 ming desyatnaga, Samarqand viloyatida 17 ming desyatnadan 29 ming 300 desyatnaga, Sirdaryo viloyatida 15,5 mingdan 60 ming desyatnaga, Buxoro va Xivada 125 ming 200 desyatnadan 146 ming desyatnaga, hammasi bo'lib Turkiston o'lkasi bo'yicha 346 ming 100 desyatnadan 496 ming 100 desyatnaga ko'paydi. Paxta asla-sekin boshqa ekinlarni surib chiqara boshladi. Buni agor «Kecha va kunduz» romaniga asos bo'lgan Farg'ona viloyati miholidan olib qaraydigan bo'lsak, mana bu manzarani ko'ramiz: paxta 1885-yil viloyatda jami ekin maydonining faqat 14 foizini tashkil qilisa, 1915-yilga kelib bu 44 foizga yetdi. Makkajo'xori maydoni shu vaqt ichida 22 foizdan 11 foizga, beda 15 foizdan 8 ga, sholi 16 dan 7 foizga tushib qoldi.

Soliq va jarimalar ilgarigicha qoldi. O'troq aholi xiroj, tanabon to'lardi, ko'chmanchilardan zakotdan tashqari, o'tov puli undirilmadi. Dehqonlar borgan sari xususiy yerlaridan ajralib (uni boylar turli yo'llar bilan tortib olardilar), boylarning choriktorlariga aylanib borgan sari qashshoqlashib bordilar.

Shu tariqa, chor amaldorlari va ularning sodiq malayiga aylantirilgan Yodgorxo'ja va Umarali'ga o'xshash boylar, Akbarali ming boshi singari mansabdorlar mehnatkash xalqni bearmon ezar, xo'rlatib taqdirar edilar. Bu ham yetmagandek, podsho Nikolay II ming 1916-yil 25-iyunda e'lon qilgan maxsus farmoniga binoan ming-ming turkistonlik yigit (1917-yil fevral oyigacha 123 ming kishi) harbiy inshootlar va davlat ahamiyatiga molik og'ir yumushlarni bajarish uchun Rossiya, Ukraina, Belorusiya va Kavkazga olib ketildi.

Kishiilik jamiyati boy-badavlat kishilar va yer-suvsiz, faqat bi-
lak kuchi bilan kun kechiruvchi odamlar guruhiga ajralgandan beri
mollar va simfy kurash bor. Boy-badavlat kishilar qanday bo'lmasin
moll-mukini yanada o'ttirish uchun kurashsa, kambag'al-qashshoq-
lar turmushini yaxshilash uchun ahyon-ahyonda xo'jayinlarga qarshi
kurash ko'tarib chiqdilar. Lekin ularning kurashlaridan ish chiqmadi,
moll-mukinlari ushalmadi: tarqoqlik va parokandalik, rahbar siyosiy
kurashning yo'qligi bunga imkon bermadi.

Akbarali mingboshi aslida omi, befarosat, betadbir, ichkiilik va tushuga mukkasidan kegan odam, lekin vazifasini yaxshi biladi hukumatga itday sodiq odam. Shuning orqasida belisob boylik olingan. Akbarali mingboshi manfaat yo'lida hech narsadan qaytormaydi. U hatto mansabdorlar bilan chiqishib vaqf yerlarni ham o'z ishtirofiga olib foydalanadi, oz yerlik dehqonlarning yeriga suv bermay qo'yib, to's-to'polon va arizabozlik kuchayganda gumashitasi qiliq sug'urgandek qutulib qoladi. Akbarali mingboshining kimligini, ichki dunyosini uning qishloq qarz shirkatining inspektori Hasanov bilan suhbatidan ham bilisa bo'ladi.

—Urushdan gapiring, abzi! U nima bo'lyapti?

Musanov.

— Men urushni qaydan bilay? Gazet o'qimasam...

— Musulmonning qo'lga yarog' bermaydi bu hukumat. Biz musulmonlar turk bolalari, o'zimiz yarog' olmasak, dushmanimiz o'z o'z qo'li bilan bermaydi.

— Kim dushman? — dedi mingboshi. Bu savolda endi po'pis alomati bor edi. Mehmon sira shoshmasdan bimalol javob berdi:

— Sizing dushmaningizni aytayotganim yo'q, dodho afandi, Turk-islom xalqining dushmanlarini aytaman...

— Germonni aytasami?

— Shunday taqdir! Germonni aytaman...

— Unday bo'lsa... butun qishloqni yig'ib, qo'lga beshotar berib, germon bilan urushgali jo'natmoqchi bo'lganimga nima deysan?...

— Nima derdim. Islom millati sizning bu xizmatigizni hech unutmaz...

— Millatning bilan ishim yo'q. Turkningni ham bilmayman men. Mana bu mirzo aytadiki, qishloqda jonidan to'ygan ko'p. Shularning hammasini germon urushiga jo'natsam, oq podshoning qo'li baland keladi...»

Ko'rib turibsizki, Akbarali mingboshini xalqi, millatining ahvoli va taqdiri mutlaqo qiziqitmaydi. Ishqilib, oq podshoning qo'li baland kelib tursa, o'zi issiq o'rinda tinch yotsa, bas, Akbarali mingboshi millatfurush, diyonatizlarning tipik vakilidir.

Razzzoq so'fi obrazida aslida qashshoq, lekin bid'at, razolat va jaholat botqog'iga botib qolgan bechoralarning og'ir turmushi, ayanchli qismati bayon etilgan. Darhaqiqat, Razzzoq so'fi va uning o'xshaganlarning qismati nihoyatda og'ir edi. Bundaylar «esini tangandan beri mehnat peshida chopadi», «bisotida bir shapaloqgina yeri bor... shu bilangina katta bir oilani naridan beri tebratib keladi»; hatto yosh bolalari ham mehnat qilishga majbur, onalar «bechora bolalarining yuzini kun yorug'ida ko'rolmaydilar», bechora kambag'allarning «o'z hovlisidan tashqaridagi doimiy va birdan bir vazifasi ulug' va qutlug'lar gapirsa — «hovva-hovva» demak, o'zidan past va kuchsizlar gapirsa — «yo'q» degan ma'noda bosh chayqashi bo'lardi. Razzzoq so'fi biron kasb-hunarining etagidan tutmay bir umr

qandaydir bir xast eshoning xizmatini qildi, toat-ibodat bilan umr kechirdi. Lekin nima ortirdi? Nimaga ega bo'ldi? Boshiga kulfat tashib, oilasi og'ir tojiaga mubtalo bo'lib qolganda xast eshon sodiq muridiga yordam qo'lini cho'zish u yoqda tursin, uni ko'krigidan turti. So'fi pirining oyog'lariga yiqilib maslahat so'raganda eshon xovlab kuldi va istehzo bilan dedi: «Maslahat? Odam o'ldirgan bolaning otasiga qanday maslahat bo'ladi, so'fi? Bolasining yoniga nima uchun otasini jo'natmaydi, ahmoqlar!» Faqat shundan keyingina, boshi toshga tekkach, Razzzoq so'fida piriga nisbatan qandaydir boshqacha his-tuyg'u paydo bo'ldi. Ha, to'g'risini aytganda, bir umr itoatkorlik ruhida tarbiyalangan odamning piriga, xo'jayinga birdan qo'l ko'tarishi qiyin. Ularga «chap yuzingga tarsaki tushirguday bo'lsalar, o'ng yuzingni ham tutib ber», deb o'rgatganlar. Bu odat avvaldan bir an'anga aylanib qolgan. Lekin, baribir, bora-bora Razzzoq so'fi eshoning kimligini, o'ning haqiqiy qiyofasini anglab yetdi, unga qo'l ko'tardi. Yakka-yu yagona farzandi Zebixon hech qanday aybsiz yetti yilga kesib yuborilgandan, umr yo'ldoshi mushipar ona Qurvonbibi qizining dardida aqlan ozi, ko'chaga chiqib ketgandan keyin so'fining ko'zi moshday ochildi, jon-jahd bilan eshoning oldiga bordi... Yozuvchi Razzzoq so'fi obrazini bir jihatdan puxta yaratgan, uning ongida yuz bergan evolyutsiyani bera olgan.

Romanda yana bir esda qoladigan obraz — bu Akbarali mingboshining yaqin mushoviri va gumashtasi Miryoqub obrazi. Miryoqub — XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda paydo bo'la boshlagan mahalliy burjuaziyaning tipik vakili. Uning o'z qishlog'ida ikkita baqqollik, bitta qassoblik do'koni, guzarda ikki choyxonasi bor. Shahar tevaragida katta yo'l yoqasiga tushgan yangi paxta zavodi va uch tarozi bilan paxta oladigan ulkan bir paxta saroyi ham bor. Ularga ham Miryoqub sherik. Yer-suvi ham oz emas. «Epa-qur» lagabi bilan mashhur bu uddaburo odam o'z manfaatini yo'lida hech narsadan toymaydi. U boylik orqasida valine'matining ko'ziga cho'p soladi, metros deb mingboshining Poshshoxon ismli tannoz kotini bilan o'ynash tutinadi. Bechora Zebining pok muhabbatiga

chang solib, uni mingboshining tuzog'iga ilintirib bergan ham shu korchalon.

«Kecha va kunduz» romanida o'rta qo'yilgan masaladan yana quyidagilar e'tiborga molik. Bulardan biri — asllarning o'tmishdagi ayanchli ahvoli masalasi. Bu masala adib o'ziga xos ustalik bilan chizgan Zebi va uning mushupar onasi Qurvonbi, yo'qsil oilaning qizlari — Enaxon va Saltanat, mingboshining xotinlari — Poshsoxon va Sultonxon obrazlarida namoyon bo'ldi. Umuman olganda, ularning qismati bir xil: ixtiyori o'zida emma ota-onasi istasa sotishi, xohlasa mahv etishi mumkin.

Ayol qismati, ayniqsa, chevar, ajoyib iste'dod egasi — san'atkor qiz Zebi obrazida to'laroq namoyon bo'ladi. Zebi kambag'al, bebi zoat, lekin qalbi pok yigit O'lmasjonni jon-dili bilan sevadi. O'lmasjonda ham Zebiga nisbatan shunday tuyg'u mavjud. Lekin yo'qchiligi qursin, ular o'z maqsadlariga erisholmaydilar. O'rtdagi sevgi shirin xayollardan o'zga narsa bo'lmay qoladi, «ikkala yosh ko'ngil qorong'i muhitning og'ir kishanlariga bog'langan holda, noumi muhabbat bilan bir-birining hasratida entikkanicha qotlaverishdi» Zebini johil ota yoshini yashab, oshini oshab bo'lgan bir badavlat zotga — Akbarali mingboshiga pullaydi. Mishboshining xotinlari Poshsoxon va Sultonxonning qismati ham Zebinikiga o'xshash. Ular ham devifat bu keksa odamga o'z ixtiyori bilan tekkan emaslar. Ular ham o'sha zamonlarda hukm surgan urf-odat qurtboni bo'lishgan. Go'zal rus qizi Mariya Ostrovanning qismati ham Poshsoxon va Sultonxonning qismatiga o'xshab ketadi: «...yaqindagina yaxshi va nasib bir oilaning erka qizi» bo'lgan bu ayol qandaydir bir xiyonat qilib qo'yib, uydan chiqib ketgan va fohishaxona atalmish jirkanch bir dargohga kelib qolgan. Uning taqdiri Zebining, Katyusha Maslovanning taqdiriga o'xshab ketadi.

Romanda ko'tarilgan ijtimoiy-siyosiy masalalardan yana biri qoloq Rossiyada chorizmining ichki va tashqi siyosatidan, ayniqsa, urushdan norozilik kuchayib keganligi va bu kayfiyatning Turkistonga ham kirib kelayotganligi, bolsheviklar partiyasining ta'siri kuchayib borayotganligi, podsho hukumatining inqirozi yaqinligi

masalasidir. Buni yozuvchi Miryoqub bilan hokim to'raning suhbatidagi bayon etgan:

«... — Chora nima, to'ram?

— Chorani o'ylashga ham qo'rqaman, Miryoqub... Sen chora nima deb o'ylaysan. Chorasini topishdan biz amaldorlar oqizimiz. Durust, ichimizdagi dushmanga, qora xalqqa qarshi chiqish bo'lsa tadbiri oson. Qozoq o'rusimiz, mirshabimiz, jandarmimiz, hukrimiz bor... fyush!.. Xorijdan kelayotgan yovga biz oqizimiz, nima qilishimizni bilamaymiz... Bu — yomon, bu — juda yomon hol, Miryoqub...

— Chorani aytmadingiz, to'ra. «Chorasiz dard yo'q», deydi bizning hakimlar...

— Safsata hammasi, safsata... Chorani bizning ichki dushmanimiz, ya'ni inqilobiyun degan toifa ko'rsatadi...

— Qani, nima deydi u toyifa?

— Podshoni ham — qayda, amaldorlarni ham — qayda. Mirshablarni — yo'qot, jandarlarni — o'ldir, urushni — to'xtat, boylardan — yer-suvni, fabrikachilardan — fabrikalarni, zavodchilardan — zavodlarni tortib olib xalqqa ber, — deydi. Ularning xalq degani — qora xalq yalangoyoqlar...

Cho'lponning «Kechava kunduz» romani haqidagi gaplarni shu yerda to'xtatsak ham bo'ladi. Aminimizki, katta va hal qiluvchi fikrni adabiyotshunos olimlarimiz, munaqqidlarning aytishadi. Xulosa shuki, «Kecha va kunduz», shubhasiz, o'zbek romanchiligi rivojiga ulmoqli hissa qo'shgan tarixiy asardir.

Ta'bir joiz bo'lsa, yana bir gap. Biz romanning faqat bir qismini, uning «Kecha»sini o'qidik. «Kunduz»i hali qo'limizga tekkanicha yo'q. Unda, fikrimizcha, Miryoqub bilan Mariya, Zebi bilan O'lmasjon obrazlari to'la ochib berilgan bo'lsa kerak.

Hurmati munagqid Ozod Sharafiddinovning «Kecha va kunduz»ning ikkinchi qismi ham yozilgan bo'lishi kerak degan fikriga biz ham qo'shilamiz. Uning qo'lyozmasi biron shaxsning qo'lida yoki biron yerto'lada, yoki kutubxonada yotgan bo'lsa ajab emas.

chang solib, uni mingboshining tuzog'iga ilintirib bergan ham shu korchalon.

«Kecha va kunduz» romanida o'rta qo'yilgan masaladan yana quyidagilar e'tiborga molik. Bulardan biri — asllarning o'lmishdagi ayanchli ahvoli masalasi. Bu masala adib o'ziga xos ustalik bilan chizgan Zebi va uning mushtipar onasi Qurvonbiyo'g'sil oilaning qizlari — Enaxon va Saltanat, mingboshining xotinlari — Poshshoxon va Sultonxon obrazlarida namoyon bo'ldi. Umuman olganda, ularning qismati bir xil: ixtiyori o'zida emma ota-onasi istasa sotishi, xohlasa mahv etishi mumkin.

Ayol qismati, ayniqsa, chevar, ajoyib iste'dod egasi — san'atkor qiz Zebi obrazida to'laroq namoyon bo'ladi. Zebi kambag'al, bebi zoat, lekin qalbi pok yigiti O'Imasjonni jon-dili bilan sevadi. O'Imasjonda ham Zebiga nisbatan shunday tuyg'u mavjud. Lekin yo'qchiligi qursin, ular o'z maqsadlariga erisholmaydilar. O'rtdagi sevgi shirin xayollardan o'zga narsa bo'lmay qoladi, «ikkala yosh ko'ngil qorong'i muhning og'ir kishanlariga bog'langan holda, noumud muhabbat bilan bir-birining hasratida entikkanicha qolaverishdi» Zebini johil ota yoshini yashab, oshini oshab bo'lgan bir badavlat zotga — Akbarali mingboshiga pullaydi. Mishboshining xotinlari Poshshoxon va Sultonxonning qismati ham Zebinikiga o'xshash Ullar ham devsiyat bu keksa odamga o'z ixtiyori bilan tekkan emaslar Ullar ham o'sha zamonlarda hukm surgan urf-odat qurboni bo'lishgan. Go'zal rus qizi Mariya Ostrovanning qismati ham Poshshoxon va Sultonxonning qismatiga o'xshab ketadi: «...yaqindagina yaxshi va nasib bir oilaning erka qizi» bo'lgan bu ayol qandaydir bir xiyonat qilib qo'yib, uydan chiqib ketgan va fohishaxona atalmish jirkanch bir dargohga kelib qolgan. Uning taqdiri Zebining, Katyusha Maslovaning taqdiriga o'xshab ketadi.

Romanda ko'tarilgan ijtimoiy-siyosiy masalalardan yana biri qoloq Rossiyada chorizmining ichki va tashqi siyosatidan, ayniqsa, urushdan norozilik kuchayib kelganligi va bu kayfiyatning Turkistonga ham kirib kelayotganligi, bolsheviklar partiyasining ta'siri kuchayib borayotganligi, podsho hukumatining inqirozi yaqinligi

ummalasidir. Buni yozuvchi Miryoqub bilan hokim to'raning suhbatidagi bayon etgan:

«... — Chora nima, to'ram?

— Chorani o'ylashga ham qo'rqaman, Miryoqub... Sen chora nima deb o'ylaysan. Chorasini topishdan biz amaldorlar oqizimiz. Hurust, ichimizdagi dushmanga, qora xalqqa qarshi chiqish bo'lsa tadbiri oson. Qozoq o'rusimiz, mirshabimiz, jandarmimiz, hukrimiz bor... fyusht!.. Xorijdan kelayotgan yovga biz oqizimiz, nima qilishimizni bilimaymiz... Bu — yomon, bu — juda yomon hol, Miryoqub...

— Chorani aytmadingiz, to'ra. «Chorasiz dard yo'q», deydi bizning hakimlar...

— Safsata hammasi, safsata... Chorani bizning ichki dushmanlarnimiz, ya'ni inqilobiyun degan toifa ko'rsatadi...

— Qani, nima deydi u toyifa?

— Podshoni ham — qayda, amaldorlarni ham — qayda. Mirshablarni — yo'qot, jandarlarni — o'ldir, urushni — to'xtat, boylardan — yer-suvni, fabrikachilardan — fabrikalarni, zavodchilardan — zavodlarni tortib olib xalqqa ber, — deydi. Ularning xalq degani — qora xalq yalangoyoqlar...

Cho'lponning «Kechava kunduz» romani haqidagi gaplarni shu yerda to'xtatsak ham bo'ladi. Amimmizki, katta va hal qiluvchi fikrni adabiyotshunos olimlarimiz, munaqqidlarimiz aytishadi. Xulosa shuki, «Kecha va kunduz», shubhasiz, o'zbek romanchiligi rivojiga muvofiq hissa qo'shgan tarixiy asardir.

Ta'bir joiz bo'lsa, yana bir gap. Biz romanning faqat bir qismini, uning «Kecha»sini o'qidik. «Kunduz»i hali qo'limizga tekkanicha yo'q. Unda, fikrimizcha, Miryoqub bilan Mariya, Zebi bilan O'Imasjon obrazlari to'la ochib berilgan bo'lsa kerak.

Hurmati munaqqid Ozod Sharafiddinovning «Kecha va kunduz»ning ikkinchi qismi ham yozilgan bo'lishi kerak degan fikriga biz ham qo'shilamiz. Uning qo'lyozmasi biron shaxsning qo'lida yoki biron yerto'lada, yoki kutubxonada yotgan bo'lsa ajab emas.

ILM-FAN XALQ VA MAMLAKATGA XIZMAT QILSIN

1994-yil 7-iyul kuni O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining umumiy yig'ilishida O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov so'zga chiqib, o'zbek fanining hozirgi ahvoli va istiqboli haqida kuyib-yonib gapirdi, dolzarb va o'ta muhim fikrlarni o'rta ga tashladi. Kamina shu akademiyaning oddi bir muxbir a'zosi sifatida muqtaram Prezidentimizning bu fikrlariga to'la qo'shilaman va ularni ilm-fan taraqqiyoti uchun dasturlilamli fikrlar deb hisoblayman.

Islom Karimov ma'ruzasining quyidagi bir jihati menda katta taassurot qoldirdi.

1. Fan taraqqiyotini rejalashtirishda «uzoq muddatni qo'ya turaylik, hatto 5—10 yilga mo'ljallangan oddiy bir strategiya ham yo'qligini, rejalashtirish va mablag' taqsimlashdagi» xato-kamchiliklar. Bu juda to'g'ri, haqiqiy aytilgan e'tiroz. Men buni o'zim xizmat qilib turgan Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida bo'limiy yo'nalishning yechimini, ya'ni qo'lyozma asarlarni ilmiy tavsiflash va kataloglashtirish deb atalgan yo'nalish misolida ko'rsatib o'tmoqchiman. Mazkur yo'nalishni misol qilib olishning sababi bo' — qo'lyozma kitoblarni ilmiy tavsiflash va kataloglashtirish bizning sohamizda eng muhim ish — katalog qo'lyozma fondi uchun, har bir asar uchun maxsus ochiqch hisoblanadi. Institutda bu ilmiy masala bilan 1943-yildan beri, ya'ni mazkur institut tashkil etilgandan beri shug'ullanadilar. Lekin bu ish hali-hanuz poyomiga yetgani yo'q. Qariyb 18,5 ming nomdagi qo'lyozma asardan 1987-yilgacha endi 7574 qo'lyozma asar ilmiy tavsiflanib, qisman chop etildi, xolos 44 yil ichida endi shuncha asar kataloglashtirilibdi. Hali qariyb 11 ming qo'lyozma asar nimaligini-yu ularning ichida ne gap borligini hali bilmaymiz. Bu ham yetmaganday, bu ish bundan taxminan 15 yil muqaddam to'xtatib qo'yildi, chop etilgan kataloglar asosida sistematik, ya'ni fan sohalari bo'yicha kataloglar tuzishga kirishildi. «Yangi imoratni qurmasdan turib, eskisini buzmag», — degan

qo'shni gapi bor Prezidentimizning. Qisqasi, qo'lyozma asarlarni bir cheldan, tartib bilan ilmiy tavsiflash o'lda-jo'lda qoldi, fan sohalari bo'yicha kataloglar nashr etilganini hali hech kim ko'rgan yo'q.

Dolzarb va muhim tadqiqotlarni rejalashtirish va ularni mablag' bilan ta'minlash masalasida ham jiddiy kamchiliklar bor. Bitta misol keltiraman. Biz bir guruh mutaxassis olimlar 1993-yili iktita muhim muvzu ustida ilmiy ish olib borish va kitob yozib berish haqida ahddilashdik va mablag' so'rab fan-texnika Davlat qo'mitasiga murojaat qiltdik. Mavzulardan biri «O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi», ikkinchisi «Markaziy Osiyo xalqlari». Biz yaratmoqchi bo'lgan bu kitoblarning ilmiy va amaliy ahamiyati ne chog'li ekanligi ma'lum. Mazkur ilmiy ishlarning nimaligi ularning nomidan yaqqol ko'rinib turibdi. Lekin afsuski, iltimosimiz yerda qoldi.

2. Prezident ijtimoiy fanlar haqida, xususan, Sharq tarixi, falsafasini, milliy merosni o'rganish borasida o'ta qimmatli gaplarni aytdilar: «Mamlakatimiz mustaqilligini mustahkamlash, milliy davlatlilikni shakllantirish, huquqiy demokratik davlatni barpo etish va fuqarolar jamiyatini qaror toptirishdek ulug' orzu-umidlar bizni yashar ekamiz, ijtimoiy fanlar sohasidagi ilmiy izlanishlar va ularning natijalariga alohida e'tibor bermaslik mumkin emas». Juda to'g'ri gap. Biz hali tarix, falsafa, qonunshunoslik va boshqa ilmlar ni rivojlantirish borasida juda orqadamiz. Masalan, Tarix instituti ko'pdan va'da qilib kelayotgan olti jildlik «O'zbekiston tarixi»ning endi bir jildi (uchinchi jildi) qo'limizga tegdi. Qolganlarini hali o'quvchi ko'rgani yo'q. Maktablar uchun pedagogika va o'quv-tarbiya ishlarning talablariga javob beradigan darslik va qo'llanmalar ham yaratilmagan. Sharq falsafasi va Sharq qonunshunosligi (tqib) bo'yicha esa bironta kitob yozilganicha yo'q, hali. Vaholanki, ularning uchun manbalar ham yetarli, mutaxassislar ham bor. Faqat yaxshi tashkilotchi yo'q, xolos. Bunday ahvolda milliy mafkura va milliy davlatlilik degan muhim tamoyillarni qanday qilib shakllantiraminiz?

3. Keyingi yillarda Akademiyaning institutlarida har xil gaplar, e'tiroz va norozilik kayfiyatlar mavjud. Prezident juda to'g'ri

aytdi mana shu katta yig'ilishda: «Rejalar aniq qo'yilmagan, buning ustiga, tashkilotchilik va talabchanlik past bo'lgan joyda har e'tiroz va tushunmovchiliklar paydo bo'lishi muqarrar». Bu gaplar ga adolatni ham qo'shib qo'ydi. «Adolat buzilgan joyda, — dedi — norozilik kuchayishi tabiiy». Misolni yana o'zim ishlab turgan Sharqshunoslik institutidan olaman. Bu yerda ilmiy tadqiqot ishlari ni rejalashtirishning o'zi chatog. Buni zamon va mamlakat talablari dan kelib chiqib, institut rahbariyati belgilamaydi, aksincha, ko'p hollarda, ilmiy xodimlarning o'zlari belgilashadi. Shunday hollarda ham bo'ladi, rejani u uddalay oladimi-yo'qmi, bu bilan ham ishlab bo'lmaydi. Bitta misol. Katta ilmiy xodimlardan biri Amir Temur davlatining tashqi siyosatini bizga ishlab bermogchi bo'lib shartnom ma tuzdi. Bunga katta pul oladi. Lekin u mavzuning manbalarini bil maydi, ikkinchidan esa material — asl manbalar Angliya, Fransiya, Turkiya va Venetsiya kutubxonalariida saqlanadi. Ular, asosan, lotin fransuz va italyan tillarida. Bular — Amir Temur va o'sha mamlakat podshohlarining maktublari. Bularni tadqiqotchi o'qiy olmay di. Yana bir mulohaza. Men ishlab turgan institutda maosh mehnat va uning natijasiga qarab emas, ilmiy xodimning egallab turgan lavozimiga qarab to'lanadi. Ilmiy xodim ishlasa ham shuni oladi ishlamasa ham. Kimdir yilda yo'q deganda bitta kitob nashr qiladi, uning 4—5 maqolasi chop etiladi, yo'q deganda bitta fan nomzodi tayyorlaydi. U ham, hech ish qilmay kun o'tkazgan doktor ham shuni olaveradi. Fandagi bu o'ta salbiy ko'rinishga chek qo'yilmagan ekan, ilm-fan rivojlanmaydi.

5. Ustoz-shogird, olimning ilmiy maktabi haqida aytilgan gap ham haqiqat. Kasb-hunarini boshqaga berish, shogird qoldirish xalqlarning, shular gatori o'zbekning ham, qadimiy udumi. O'zini bilgan mutaxassis kasb-hunari yo'q bo'lib ketmasligi uchun o'zidan shogird qoldiradi. «Olimning nufuzi, — prezident juda to'g'ri aytganlariday, — o'ziga shogird tayyorlash, munosib o'rindosar yetishtirish bilan baholanadi». Afsuski, hamma ham shunday emas. Faqat o'zining huzur-halovatini o'ylab, hayoti besamara o'tayotgan ancha-muncha olimlarni bilaman. Islom Karimovning keksa olim

bilan yoshlar o'rtasida uzilish borligi haqidagi gap ham to'g'ri. Hejlanganlikdanni, o'ziga ishonmaslikdanni yoki buning boshqa namunalari bordir, buni bilmadim. Akademiyaga shu yili bo'lib o'tgan aylovlarda o'zini fanda ko'rsatgan ancha-muncha olim o'tmay qolgan. To'g'ri, muxbir a'zolikka da'vogarlar orasida havaskorlar ham bo'lgan, ammo shu o'ringa munosib bo'lgan haqiqiy olimlar, jahon taniganlari ham ko'p edi. Tarixchilardan H. Ziyoyev (u fanlar ko'p zahmat chekkan tanikli olim edi), E. V. Riveladze va Telman Xojayevlar shunday jahon tanigan olimlardan edilar. Yana bir ozik olim Fathulla Abdullayevning saylamay qolganiga ham ko'p achindim. U yigit o'ta iste'dodli bo'lib, xorijiy mamlakatlarda o'qitib monografiyalari chiqqan ekan. Mirzo Abdulqodir G'ulomov-chi? Jahon tan olgan yirik olim. Uni ham akademiya a'zoliigiga aylashmadi. Iqtisod, falsafa, huquqshunos va boshqa fanlar namoyandalari ham omadi kelmadi. Afsus! Aynan shu paytda fanimiz uchun kerakli bo'lgan juda ko'p iste'dodli yoshlar yetishgan ekan. Bu — qirq yilda bir marta bo'ladigan hodisa. Akademiyamiz qarib borayotganini ko'ra-bila turib, bu omilni e'tiborga olmaslik kechirilmay bir hol bo'lsa kerak.

5. Muhtaram Prezidentimizning respublikadagi mavjud ilmiy potentsialni avaylab-asrash va uning kuch va imkoniyatidan to'g'ri foydalanish to'g'risidagi uqtirishlari ham juda to'g'ri. «Gapning rosh, — dedi u kuyimib, — keyingi uch-to'rt yil ichida bu masalalar yetilimi u yozda tursin, umuman, u davlat nazoratidan chetda qoldi». Ha, bu to'g'ri. Achchiq haqiqat. To'g'ri, birona yirik olimimiz o'zini va oilasining huzur va halovatini deb Amerika yoki boshqa biron xorijiy mamlakatga ketib qolgani yo'q. Chunki bunaqa odat o'zbekda yo'q. U hatto och-yalang'och qolganda ham kindik qoni to'kilgan yerni tashlab ketmaydi. Lekin yoshlar orasida ilm dargohidan ketib qolish, ilimga kam hafsala bo'lish hollari kuchaydi. Ular ko'proq diromadi bor yerlarga ketib qolishyapti, o'zlarini kommersiyaga urishyapti. Buning sababi bitta — maosh kam. Bunaqa maosh bilan hola-chaga boqish, ro'zg'or tebratish juda qiyin...

HAMMAMIZ UCHUN DASTURLAMAL

Muharram Prezidentimiz Islom Karimovning 1995-yil 23-fo-
ral kuni Birlinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis
ning Birlinchi sessiyasida qilgan ma'ruzasi menda chuqur taassuro
qoldirdi. Prezident mazkur ma'ruzasi milliy mustaqillik hamda
istiqloqlarning katta yo'lga chiqib olgan respublikamizning ijtimoiy
siyosiy va ma'naviy-madaniy taraqqiyotining ko'p yillarga mo'ljall
langan rejalari va asosiy tomonlarini aniq belgilab berdi. Ma'ruzada
davlat qurilishi, mavjud iqtisodiy munosabatlar, ma'naviyat va qad
riyatlarimizni tiklash, umuman, madaniy-ma'rifiy sohadaagi vazir
falar, respublikamizning milliy xavfsizligini mustahkamlash haqida
aytgan gaplari o'ta muhim va dolzarb gaplardir. Shu bois Islom Kar
imovning ma'ruzasi nafaqat katta-kichik rahbarlar, balki respublik
xalqi, shuningdek, biz ziyolilar: olimlar, adiblar, shoirlar, muallim
lar, tarbiyachilar va boshqalar uchun ham muhim dasturlamaldir.

Yangi demokratik jamiyatni, buyuk o'zbek davlatini barpo qilish
birgina iqtisodiy omillar bilan amalga oshmaydi. Har tomonlari
rivojlangan iqtisodiyot bilan bir qatorda, rivojlangan ilm-fan va yul
sak madaniyat ham kerak bo'ladi. Chunki jamiyatning tanasini iqt
sodiyot tashkil qiladigan bo'lsa, uning joni va ruhini ilm va madani
yat, ma'rifat tashkil qiladi. Bularsiz, jamiyatning o'zi bo'lmaydi.

Men mazkur ma'ruzada ilm-fan, ma'naviyat va qadriyatlarimizni tiklash va uni yangi jamiyat qurishga tatbiq etish haqida o'rta ga qo'yilgan masalalardan ikkita-uchasiga to'xtab o'tmoqchiman.

1) Islom Karimov mazkur ma'ruzasida ham ulug' ajdodlarimiz yaratib ketgan ming yillik ilmiy va madaniy merosimizni va qadriyatlarimizni chuqur tahlil qilish va uni yangi jamiyat barpo etishga xizmat qildirish vazifasini o'rta ga qo'ydi. Bu juda to'g'ri talab. Sirasini aytganda bu endi aytilayotgan gap emas. Prezident ilgari ham ko'p bor diqqat-e'tiborimizni shunga jalb qilgan. Ma'lumki, biz o'zbeklar ham, jahondagi boshqa xalqlar singari, ilmiy, madaniyati, ma'rifati xalqimiz. Bizning ham o'rtnishda jahon tanigan va tan olgan buyuk davlatlarimiz bo'lgan. Lekin biz ularni yaxshi bil-

maymiz, to'g'risi bunga yo'l berishmagan. Birinchi navbarda, biz shohlar: shargshunoslar, tarixchilar, huquqshunos va iqtisodchilar, shuningdek, adiblar va muallimlar ko'ha tariximiz va boy madaniyatimizni yaxshi o'rganishimiz, kutubxonalarda taxlanib yotgan boy xalqimizni va adabiy merosimizni xalqimizga teziq yekazib berishimiz, ular xalq ommasini, avniqsa, yoshlarimizni o'qitishimiz kerak.

Shu o'rinda ma'ruzada ko'tarilgan yana bir masala e'tiborni o'ziga tortadi. «Noyob tarixiy yodgorliklarni saqlash va ta'mirlash, deydi Islom Karimov, — o'zbek xalqi yaratgan va milliy boylik bo'lgan san'at asarlarini izlab topish, ularni O'zbekistonga qaytarish borasidamizdir». Bu juda to'g'ri gap. Hozirda respublikadagi o'nga yaqin kutubxona va muzeylarda qariyb 200 mingga yaqin ko'hna va qimmatli kitoblarni mavjud. Lekin ularning saqlanishini talab darajasida deb bo'lmaydi, chunki binolar qo'lyozma asarlar va noyob kitoblarni saqlashga moslamagan. Buning ustiga, ularni ta'mirlash va saqlash sharoiti ham qoniqsiz. Men ko'pdan beri qo'lyozma va noyob kitoblarni uchun zamonaviy maxsus bino qurish (u aslo beton-din bo'lmasligi kerak) va o'sha kitoblarni bir yerga to'plab saqlash va ishlash o'rganish zarurligini gapirib kelaman. Sharqshunoslik instituti (ular bizda bir emas, balki uchta) faoliyatini hozirgi zamon talab-hajratishining vaqtini yetdi. Ularning faoliyatini hozirgi zamon talab-hajratishining vaqtini yetdi. Bunda men boy ilmiy merosimizni har qanday bo'yisundirish payti keldi. Bunda men boy ilmiy merosimizni har qanday bo'yisundirish payti keldi. Bunda men boy ilmiy merosimizni har qanday bo'yisundirish payti keldi.

Ko'plab noyob san'at asarlari, zo'r ilmiy va san'at qimmatiga ega bo'lgan qo'lyozma asarlar Turkiston Chor Rusiyasi tomonidan bosib olingandan keyin, rus general-lari va amaldorlari tarafidan Rusiyaga olib ketildi. Hozir ular Maskov, Sankt-Peterburg kabi shaharlarning

kutubxonalar va muzeylarida saqlanadi, ularga ko'rk bo'lib turibdi. Bular, shak-shubhasiz, biz o'zbeklarning milliy boyligimiz. Prezident haq, biz ularni qaytarib olishimiz zarur. Qancha tez bo'lsa, shuncha yaxshi.

2) Prezident mazkur ma'ruzasida yana bir muhim, hayotiy masalani o'rta qo'ydi. Bu ertangi kunimiz bo'lmish yosh avlod bolalarimiz va nabiralarimizning taqdiri. Biz ularni yaxshi o'qitishimiz va tarbiyalashimiz lozim. Ularni el-yurtga, jonajon vatanga muhabbat, sadoqat ruhida tarbiyalashimiz, ularda insonparvarlik singari noyob fazilatlarni shakllantirishimiz zarur. «Farzandlarning milliyati, — deydi Islom Karimov, — o'z va demokratiya O'zbekistonining munosib o'g'li-qizlari etib tarbiyalash masalasi ma'naviy sohada ishlarimizning asosiy yo'nalishini tashkil etmoqchi kerak». Prezident maktabda, ayniqsa, Vatani tarixi va madaniyati, jug'rofiya va iqtisod fanlarini o'qitishga alohida e'tibor berish zarurligini aytdi. «Bog'chadan tortib oliy o'quv yurtlarigacha bo'lgan ta'lim-tarbiya tizimlarida, — deb uqtiradi Prezident, — mazkur fan va bilimlarni o'qitishga muhim siyosiy vazifa sifatida qaralmog'chi lozim. Bu esa, o'z navbatida, darsliklar va o'quv qo'llanmalarini milliy-ma'naviy nuqtai nazaridan yangidan qarab chiqishni taqozo etadi». Shu bilan birga, Islom Abdug'aniyevich hozirda juda ko'p darsliklarning eskicha, sifat va saviyasi past ekanligini tanqid qildi, «ularning chalakam-chatti tahrirlar bilan chop etilayotgani, mazmun darajasi eskicha, saviyasi sayoz» ekanligidan ko'yindi. Prezidentning gaplari haqida e'tirozi o'rindi. Hammamiz yaxshi bilamizki, o'quv-tarbiya ishinining taqdiri, muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz bo'lishi, ko'p jihatdan darslik va qo'llanmalarga, ularning sifat va saviyasiga bog'liq. Afssuski, maktablar uchun deb chiqarilgan va chiqarilayotgan darslik va qo'llanmalarining sifati va saviyasi juda tuban. Shuni achiqarib, darslikka arzimagan kitoblarni qo'llanma deb atab chiqarishmoqda.

Darslik va qo'llanmalarining talab darajasida bo'lmayotganining bitta sababi bor. Ularni ko'pincha haqiqiy tarixchi olim, metodist va yetuk tarix o'qituvchilari emas, balki boshqa sohalarining mutaxassislari va havaskorlar (baxtga qarshi, bularning urug'i borgan san ko'payib ketmoqda) yozishyapti. Respublika xalq ta'limi va oliy

ta'lim vazirliklarida o'tirgan mutasaddi janoblar esa bu muhim ijtimoiy-siyosiy masalaga panja orasidan qarab kelishmoqda.

Sifatli, yuksak saviyada bo'lgan darslik va qo'llanmalar yaratishining bitta yo'li bor: 1) bu ishni uch mutaxassisga: katta tarixchi olim, metodist va malakali muallimning qo'lliga topshirish; 2) darsliklar va qo'llanmalar yaratish ishini bir yerga-respublika pedagogika ilmiy-tekshirish institutiga markazlashtirish lozim. Bu ishga shu institut javobgar bo'lsin, chunki u yerda katta olim va yuqori malakali ilmiy xodimlar mehnat qilishmoqda.

3) Xalqimizni, ayniqsa, yosh avlodni Vatanga muhabbat, sadoqat va boy qadriyatlarimiz ruhida tarbiyalashda, ularda milliy g'urur, milliy iftixorni uyg'otish va milliy istiqbol mafkurasi shakllantirishda kino va televideniyaning ta'siri juda ahamiyatlidir. Lekin ochiq aytish kerak, kino ham, televidenie ham bu o'la muhim va dolzarb ishda qonigari faoliyat ko'rsatayotgani yo'q. Ko'hna tariximiz, boy madaniyatimiz, ibratli urf-odatlarimiz va an'analарimizning qiliadigan kinolar, videofilmlar, multfilmlar kam, yo'qday turg'ib qiliadigan kinolar, videofilmlar, multfilmlar kam, yo'qday darajada. Buning o'rniga bundan juda ko'p yillar avval Mosfilm, Lenfilm, Odesa va boshqa kinostudiyalarda yaratilgan, hozir Rusiyaning o'zida ham esdan chiqib ketgan eski kinofilmlar, «Nu, potd» Amerikaning sichqon va mushuk sarguzashtiga o'xshagan multfilmlar takror-takror ko'rsatilmoqda. Nima, biz o'zimiz yaxshi filmlar yaratishga qodir emasmizmi? Yoki mavzu uchun materialimiz yo'qmi? Hammasi bor, faqat qunt yetishmaydi chamasi. Ko'pchiligimizda milliy ruh, milliy g'urur, milliy iftixor yetishmaydi. Oramizda ahillik yo'q, guruhbozlik mavjud. Keyin bu muassasalarda mas'uliyatni his etish ham kamga o'xshaydi. Ikki misol keltiraman. Mana, ulug' olim, ilm-fan va madaniyat homiysi, yirik davlat arbobi Mirzo Ulug'bekning 600 yillik yubileyiga atab ikki seriyalik badiiy film yaratish rejalashtirilgan edi. Respublika hukumati bunga mablag' ham bergan edi. Film uchun yaxshigina ssenariy ham yozilgandi. Yubiley o'tib ketganiga olti oy bo'ldi, lekin kinodan hamon darak yo'q. Ikkinchi misol: Bundan olti-etti yil muqaddam hazrat Shohqiron Amir Temur haqida ham ko'p seriyalik bir film yaratish ustida ish boshlangan, filmni iste'dodli rejissyorlarimizdan Ali Ham-

rayev suratga olishga kirishganday bo'luvdi. Lekin film ustidagi ishlar keyingi paytlargacha sust bordi. Sohibqiron Amir Temurning 660 yillik yubileyiga esa sanoqli oylar qoldi. Biroq, bo'lajak film haqida ijobiy fikr aytish qiyin.

Muddaoga kelisak, kinostudiyalar va telestudiyalar faoliyatlarini tobora yaxshilashlari, zamon bilan hamnafas, hamohang tarzda bo'zirlavob bo'lishga harakat qilishlari lozim.

HAQ-HUQUQIMIZNI TAN OLSINLAR

(O'zbekiston Respublikasi Mustaqiligi Deklaratsiyasi va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari bajarilishi shart, 1991-yil yanvar)

1990-yilda jahon mihyosida ham, respublikamizda ham tarixda qoladigan anchagina voqealar sodir bo'ldi.

Dunyo viy voqealardan iktitasini alohida ta'kidlamogchiman, Biri — noyabr oyida Parijda bo'lib o'tgan Umumovrupa kengashi bo'lib, unda qabul qilingan hujjat ko'p yillardan beri davom etib kelayotgan «sovuq urush» siyosatiga tamoman barham berdi. Ikkinchisi — SSSR, AQSh, Angliya, Fransiya davlatlari tugan to'g'ri siyosat natijasi o'laroq Ikkinchi jahon urushi tufayli iktiga ajratib tashlangan nemis xalqining huquqiy talab, orzu-umidlari ushaldi — nihoyat GDR va GFR bir davlat bo'lib birlashdilar.

Respublikamizning ijtimoiy-siyosiy hayotida ham katta ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi. O'zbekistonning mustaqilligi haqida qabul qilingan Deklaratsiya yilning eng muhim hujjatidir. Erkinlik, o'z taqdirini mustaqil belgilash huquqi — hamma xalqning o'lmas orzusi, kurashlari ma'nosi. Shuning uchun ham buyuk tarixiy hujjat ahamiyatini bo'lajak ulug' ishlar salmog'i bilan o'ldaymiz.

Deklaratsiyada belgilanishicha, O'zbekiston bundan buyon siyosiy jihatdan ham, iqtisodiy taraftan ham to'la mustaqillikka erishadi, yer-suvga, mol-mulkiga o'zi egalik qiladi. Agar maqsadlar amalga oshadigan bo'lsa, nur ustiga a'lo nur! Lekin bu ham odadagidek qog'ozda qolib ketmasmikan, deb qo'rqaman. Chunki bunaga

deklaratsiyalardan ancha-munchasini ko'rganmiz. Masalan, Oktyabr inqilobidan keyin Ittifoqdagi barcha xalqlar teng, ozod, o'z-o'zini boshqarish huquqiga egaligi qayd etilgan ikti deklaratsiya qabul qilingan edi. Hujjatlarning osida Leninning imzosi bor. Lekin keyinchalik amalda nima bo'lgani hammaga ma'lum.

Aslini olganda, O'zbekiston har tomonlama iqtisodiy jihatdan ham, fan-texnika va madaniy taraqqiyoti jihatlaridan ham rivojlangan mamlakat. U shak-shubhasiz o'zini o'zi idora qilish imkoniyatiga ega. Lotin Amerikasida Surinam degan kichik bir yurt bor. Maydoni — 163 ming 300 kvadrat metr, aholisi — 480 ming atrofta. U 1975-yilgacha Gollandiyaning mustamlakasi edi; hozir esa mustaqil, o'ziga tinch davlat. Ovrupodagi Lyuksemburg degan davlarning aholisi bundan ham oz — 348 ming kishi. Lekin u ham mustaqil, taraqqiy etgan davlat. Qo'shimiz Mo'g'uliston-chi? Bir yarim million aholisi bilan u ham mustaqil mamlakat.

E'tibor bering: Surinam, Lyuksemburg, Mo'g'uliston — bular biri Birlashgan Millatlar tashkilotining a'zosi. Nahotki, 20 milliondan ortiq xalqi bo'lgan, zamini boyliklar bilan to'la, jug'rofiy va iqlim sharoiti qishloq xo'jaligi ekinlarining barcha turlarini, jahonda bor barcha meva-chevani, qolaversa, bug'doyi ham, sholini ham, go'sht va yog'ni ham yetishtirishga moslashgan O'zbekiston, o'zini o'zi idora qilolmasa?

Respublikamizda o'tgan yili sodir bo'lgan yana bir muhim voqeani alohida ta'kidlab o'tmogchiman. Bu — o'zbekning buyuk farzandi, ulkan shoir va olim Zahiriddin Muhammad Boburning butun jahon tan olgan shoh asari — «Boburnoma»ning 460 yilligi munosabati bilan o'tkazilgan tantanalardir.

Xalqimizning ruhini ko'taruvchi voqealardan biri — dehqonga yer-suv berish, qishloq xalqining turmush tarzini yaxshilash, ularni ichimlik suv va gaz bilan ta'minlash haqida Prezidentimiz Islom Karimovning farmonlari e'lon qilinishi. Bular tom ma'nosi bilan olamshumul tarixiy voqealardir.

Shuni ham aytib o'tay: dehqonga yer berildi, lekin imoratini nima bilan quradi? Bechora dehqon yana o'sha yog'och, shifer, cement va boshqa qurilish ashyolarini axtarib qorindor va dimog'dor

to'ralarning ostonasiga bosh urib yuritdi. Fikrimcha, faqat farmo yoki qaror chiqarish bilan kifoyalanib qolmay, farmoalarning joylari da qanday bajarilishini ham qat'iy nazorat qilish zaruratiga o'xshab qoldi.

Noxush, baxtsiz daqiqalarga kelsak, bu Farg'ona fojialarining davomi bo'lgan Bo'ka, Parkent, O'sh va O'zgandda yuz bergan xunrezliklardir. Qolaversa, shunday tinch zamonda Sovet Armiyasining xizmatiga olib ketilgan ba'zi yigitlarimizning temir tobutlarda qotayotgani ham 1990-yil qitobida motam satrlari bo'lib qoladi.

Fojialar haqida gapirganda, buni faqat milliy masala bilan bog'lab o'ta xatodir. O'ni qandaydir eketemiklar (vojab, 30—40-yillari «Xalq dushmani», 60—70-yillarda «disidentlar» degan tamg'alarni o'ylab topgan edilar!)ning ishi deb ham aytib bo'lmaydi. Bu aynan hayotiy qiyinchiliklar, tomir olib ketgan adolatsizlik va nohaqlik kabi ijtimoiy ilatlarning oqibatidir. Lekin ajablanarlisi shundaki, xunrezliklarning haqiqiy tashabbuskorlari va aybdorlari har gili ochilmay qolmoqda.

1990-yil ostonamizga bozor iqtisodi siyosatini olib kelib qo'ydi. Bashorat qilmasa ham ertangi kuimiz qanday bo'lishi bir qadar ravshan. «Ho'kizning shoxiga ursa, tuyog'iga zil ketadi» degan gap bor. Respublikamiz hali bozor iqtisodiga o'tganicha yo'q. Lekin bu haqda «Markaz»da gap ko'tarilgan kunning ertasigayoq butun mamalakida vaziyat o'zgardi: magazin va do'konlar bo'm-bo'sh bo'lib qoldi, bozorda narx-navo ikki barobar ko'tarildi. Holbuki, mehnat kashning maoshi o'zgarishsiz turibdi.

Katta-katta yig'ilishlarda esa faqat safsatabozlik davom etyapti, yangi-yangi qonun va qarorlar qabul qilinayapti, lekin ular bajarilmayapti.

Yaqinda respublika Kompartiyasining «O'zbekistonning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligi, ma'naviy yangilanish, ijtimoiy adolat va aholining munosib turmush sharoiti uchun» deb nomlangan harakat dasturi matbuotda e'lon qilindi. Ana shu hujjatda O'zbekistonning chinakam siyosiy va iqtisodiy mustaqillikka erishishi, xalq uchun farovon va adolatli turmush tarzi yaratish haqida juda yaxshi gaplar aytilgan. «Yaxshi miyat — yarim mol». Omon bo'lsak, ko'ramiz.

Uchinchi qism SUHBATLAR

AMIRNING QILICHI QAYERDA?

— *Mashhur kishilar hayotidan yozgan «Ulug'bek» esseyingiz o'z tariximizni o'rganishga changoq kishilar uchun ajoyib tufayl bo'lgan edi. Temur haqidagi kitobingiz qachon chiqadi?*

— Hozir akademik Galina Pugachenkova va professor Roziya Muqminova bilan hamkorlikda «Movarounnahrning Temur davridagi ijtimoiy-siyosiy hayoti» degan risola ustida ish olib boryapmiz. Bundan tashqari, «Amir Temur» degan esse yozish niyatim ham bor. Ishning qiyin va mashqatli tomoni shundaki, Temur — ulug' va murakkab shaxs. U faqat O'rta Osiyo va Sharq tarixida emas, balki G'arb mamlakatlari tarixida ham muhim o'rin tutgan ulug' inson. Negaki, u Oltin O'rtda 1391 va 1395-yillarda qilgan ikki bor yurishi tufayli Rusiyaning Oltin O'rdalik mo'g'ullar zulmidan ozod bo'lishini 300 yilga tezlashtirdi. 1402-yili Angara yonida turk sulmoni Boyazidni yengib, Bolqon mamlakatlarini usmonli turklar tomonidan qutqardi. Uni faqat bosqinchi, zolim deb ta'riflash jahonning buyukligini ko'ra olmaslikdan kelib chiqqan uydirma, biryoqlamalikdir.

Temurning O'rta Osiyo tarixida tugan o'rni esa beqiyos. U, birinchidan, bu yurtda mo'g'ul feodallari bosqinchiligini tugatdi. Ikkinchidan, mayda-mayda davlatchalarga bo'linib, bir-birini qirishlarga barham berdi. Bunday urushlar dehqon-u hunarmandni vayron etib, savdogarlarning boshqa mamlakatlar bilan aloqalariga zarba berar, o'z qobig'iga o'rallib qolish esa madaniy taraqqiyotga e'rov solar edi. Temur o'zaro feodal kurashlarga barham berib, yaxlit buyuk davlatga asos soldi, bu davlat Italiya, Ispaniya, Angliya, Xitoy, Hindiston, Yaqin Sharq, Osiyo mamlakatlari bilan savdo-sotiq va madaniy aloqalarning rivojlanishiga yo'l ochdi.

Uning Hindiston va Ozarbayjon, Eron, Arab mamlakatlari bo'lgan yurishlariga kelsak, bu o'sha davrning feodal davlatchilik siyosati bilan bog'liq. Beklar va amirlar mana shunday yurishlarni talab qilar edilar. Amaldorlar yurt bosib, boyishga o'rganib qolishgandi. Agar ularning qorni shu yo'sinda to'yg'azib turilmasa, davlatga xizmat qilmay qo'yardilar. Millatidan qat'i nazar, o'sha davrda o'lgan barcha feodal hukmdorlar shunday yo'l tutishga majbur bo'lganlar. Yozayotgan asarimda ularning hammasini kengroq qo'mrab olish niyatidaman.

— *O'lgan yili Temur mavzuvi qayta yuz ochdi. Tarixchi olim sifatida bu hol Sizni quvontiradimi?*

— Temur ko'p qirrali buyuk shaxs ekanini aytdik. Shuning uchun ham uning hamma qirralarini to'kis yozishimiz kerak. Shu ma'noda o'lgan yillarda boshlangan harakatni oldindagi katta tadqiqotlar ning debochasi deysish mumkin. Yana bir istagim: Temur, binobarin o'tmish tarix haqidagi oddiy maqoladan tortib, katta tadqiqotlar ga hammasi tarixni biadigan haqiqiy mutaxassislar tomonidan yozilsa. S. P. Borodin singari tarixni soxtalashituvchilarning kitoblari dan andoza olinmasa, ko'chirmakashlik qilimasa deymen.

— *Tariximizning hali xolis yoritilmagan shunday «oq dog'lar» ko'p. Yangi yilda ulardan qaysi birlari haqida so'z ochilishini istardingiz?*

— Shu choqqaicha O'rta Osiyoning chor Rusiyasi tomonidan bosib olinishi ilmiy jihatdan asosanib berilgani yo'q. Bu jarayon o'zining ilmiy-tarixiy asoslangan bahosini olishi kerak. O'lgan yili shu mavzuda bitta konferensiya o'tidi, yana bir anjuman uyushtirish kerak. Tariximizdagi xolis o'rganilmagan mavzulardan yana biri bu Oktyabr sharofigi bilan O'rta Osiyoda tashkil topgan davlat taqdiri. Ma'lumki Turkiston muxtoriyati nomi bilan yuritilgan bu davlat qurol yordamida yo'q qilingan. Shu haqda haqoniy ilmiy asarlarni yaratishning allaqachon vaqti yetdi. Jadidizm va «bosmachilik» tarixiga doir hujjatlar ham e'lon qilinishi kerak.

— *O'sha ur-to'polon yillarida xalqning qonuniy mulki bo'lgan ko'plab noyob boyliklar talangani xususida ma'lumotlar bor.*

Bu — alohida o'rganishni taqozo etadigan masala. Shunday boyliklardan birini aytay. Bu, Buxoro amirining asl, qimmatbaho hujjatlar bilan ziynatlangan qilichidir. Eshitishimizga qaraganda, uni Huxoroni ishg'ol etgan Frunze olib ketgan va keyinchalik Ivanovo mehnikashlariga sovg'a qilgan (qarang-a, otasidan qolgan ekanligi bu qilich!) Hozir o'sha qilich bu shahardagi muzeyda turibdi. O'zbek xalqiga tegishli bo'lgan bu buyumni o'zining shaxsiy buyumi deb sovg'a qilishga Frunzening haqqi yo'q edi. Istilochilikni nomun bo'yiga olgan odamgina shunday qilishi mumkin. Xullas, hujjat emas. Buxoro va Xivadan olib ketilgan ko'plab nodir asarlar ham o'zining qonuniy vorislarga qaytarilishi shart.

Suhbatdosh M. Abdullayev

«O'zbekiston adabiyoti va san'ati»,

1991-yil 4-yanvar

BIZKIM — MULKI TURON...

— *Prezidentimiz imzo chekkan Qarorda Amir Temurning to'rtinchi xizmati alohida ta'kidlab o'tilgan. Uni o'qib turib, qalbi-mizda beixtiyor ayricha faxr, g'urur tuyg'ularini his etamiz, to'g'ri-ming'i, boshimiz osmonga yetadi. Sohibqiron endigina xalqimizga, o'z Vataiga to'la-to'kis qaytayotgan qutlug' kunlarda buyuk bo'holonimizga berilgan g'oyatda to'g'ri, g'oyatda adolati ana shu to'rtinchi haqida to'xtalib o'tsak, nima deysiz?*

— Ma'qul. Lekin mulqotimizning avvalida Qaror to'g'risidagi hujjat ko'zlarimni aytib o'tishni istayman.

— *Bajonidil.*

— Bu juda katta tarixiy voqea bo'ldi. Biz shu kunlargaicha ta'kid o'tgan ulug' namoyandalarimizni, shuningdek, Amir Temur hujjatlarini ham «ulug'» og'amizga yodqay deb faqat qoralab keldik. O'g'ular bo'lsa o'z tarixini e'zozlab keldilar, madaniy yodgorliklari-miz qadar vayron qilmadilar. Agar Sankt-Peterburg yoki Rusiya-miz boshqa biron shahariga borsangiz ko'rasiz, podshohlarning

(Pyotr I, Pavel I, Nikolay I, Yekaterina II va h.k.) haykallari bugun ham mag'ruona turibdi.

Oltin O'rdaning bitta amirini (Tumanboshi Mamayni) butun m knyazlarini yig'ib yenggan Dmitriy Donskoyga qo'yilgan haykall esa behisob. Biz-chi, jallod Budyonniy bilan Frunzega haykal o'rnatdik, To'maris, Mahmud Torobiy, Temur Malik, Jaloliddin va Temurdek milliy qahramonlarimizni tilga olmadik. Shu bois respublika Prezidentining Qarori bu xususdagi birinchi Qaror bo'lishi bilan bir xiyidir. Men bir tarixchi olim sifatida bundan cheksiz mamnunman.

— *Sohibqironning davlat asoschisi sifatidagi buyukligi haqqida to'xtalib o'lsangiz.*

— Haqiqatan ham, Amir Temur butun jahonga shuhrat taratgan buyuk davlatga — buyuk Turkiston davlatiga asos soldi. Lekin bu oson bo'lmadi. Buning uchun tinim bilmay kurash olib borishga, to'rt klab mehnat qilishga, kerak bo'lganda qurbonlar berishga to'g'ri keldi. Keling, faktarlarga murojaat qilaylik. Amir Temur siyosat maydoniga qadam qo'ygani paytlarda Turonzaminda feodal tarqoqlik avjiga chiqqan edi. Boshqa so'z bilan aytganda, mamlakat o'rtaga yaqin feodal bekliklarga bo'linib ketgan edi. Bundan tashqari, qariyb 150 yildan beri Turonzamin mo'g'ul feodallarining oyog'i ostida edi. Amir Temur ko'p yillar davom etgan og'ir kurash va katta qurbonlar evaziga mamlakatni mo'g'ul feodallari hukmronligidan ozod qildi. 1370—1380-yillar orasida olib borilgan kurashlar natijasida feodal tarqoqlikka barham berib, Turonzaminni o'z tug'i ostiga birlashtirib markazlashgan feodal davlatga asos soldi.

Buyuk davlat yaratish uchun birinchi navbatda mamlakatda tinchlik va osoyishtalik qaror topgan bo'lishi shart. Xalq tinch mehnat qilish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. U, ayniqsa, tashqari dan bo'ladigan tazyiq va xurujlardan bexavotir bo'lishi zarur. Chunki Mo'g'uliston va Dashti Qipchoq ko'chmanchilari Movarounnahrning o'troq tumanlariga tez-tez bosqin qilib, aholini talon-toraj qilardilar. Amir Temur XIV asrning 80—90-yillari Mo'g'uliston hukmdorlari Qamariddin bilan Anqo to'raga hamda Oq O'rda va Oltin O'rda hukmdori To'xtamishga qaqshatqich zarba berib, Mo-

varunnahr xalqiga tinchlik va osoyishtalik bag'ishladi. Tinchlik va osoyishtalik bilgan odamga Allohning bandasiga bergan katta ho'natidir. Chunki busiz halovat ham yo'q, tarqaqiyot ham. Amir Temur Sharqda katta harbiy-siyosiy kuch va nufuzga ega bo'lgan Qamariddin, Anqo to'ra, To'xtamish va boshqa hukmdorlarga qarshi qator harbiy yurishlar qilganda el-yurtining tinchligi va farovonligini ta'minlashni nazarda tutdi.

Davlatning buyukligi dabdabali mahkamalar, son-sanog'siz amaldorlar, mo'r-malahdek qo'shin va mirshablar bilan belgilanmaydi. Davlatning buyukligi el-u yurtning boyligi, xalqining to'q va farovonligi va yuksak madaniyati bilan belgilanadi. Amir Temur davlat apparatini shakllantirganda birinchi galda uni ixcham va ishehan qilib tuzdi. Halol va tashabuskor odamlarni yoniga oldi. Bir uchi Sharqda Chin hududida, G'arbda Iroq bilan Shomda, Shimolda esa Sibir va Janubda Sind daryosigacha cho'zilgan ulkan bir mamlakatni birlashtirib bo'lib yetitta devon (vazirlik) yordamida boshqardi. Shu ulkan mamlakatni (hozir Amir Temur davlati o'rnida to'g'ri o'rta mustaqil davlat mavjud) idora qilishda Amir Temur Ulus tizimidan foydalandi. Masalan, ikki azim daryo — Amudaryo bilan Sirdaryo o'rtasida o'rnatilgan viloyatlardan tashqari mamlakatlarni to'rt o'g'liga taqsimlab berdi.

Amir Temur davlatni boshqarishda bir guruh amaldorlarga g'iyana tayanib qolmadi. U aholining barcha tabaqalariga: sayyidlarga, olimlarga, savdogar ahliga, dehqon bilan kosibga tayandi, ularning muqadd va manfaatlarini qattiq turib himoya qildi. Davlatni boshqarishda kengash (ya'ni yaqin odamlari bilan maslahatlashib ish ko'rish) va mashvarat (xalqning turli toifadagi vakillari bilan kengashib turish)larga amal qildi. Qo'l ostidagi mansabdorlarga mehnat shafqati bo'ldi, ularning boshini siladi. Shu bilan birga, ulardan ish talab qildi, qattiq qo'l bo'ldi.

Yana bir gap. Amir Temur qo'shni Sharq mamlakatlari bilan, shuningdek, Italiya, Ispaniya, Fransiya va uzoq Angliya bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar o'rnatib bildi. Uning izchil ichki

va tashqi siyosati tufayli Turonzamin buyuk davlatga aylandi. U butun dunyo tanidi va tan oldi.

Bu buyuk va mo'tabar insonning biz uchun azizligi ham shunda. Biz undan juda ko'p narsalarni, xususan, mamlakat va xalqni qanday idora qilish, davlatni qanday boshqarishni o'rganishimiz lozim.

— *Endi Amir Temurning ulug' sarkardaligi haqida gapirib bersangiz.*

— Avvalambor shuni aytish kerakki, Amir Temur zamonasining eng ilg'or armiyasini tuzdi. U, asosan, piyoda va o'tliq qismlardan iborat bo'lib, qilich, nayza, o'q-yoy, g'uzi, tabar (oybota), cho'qmor, chetan, nardbon bilan qurollangan edi. Temurbekning qo'shinida tosh, g'ola va neft otuvchi maxsus moslamalar (manjaniq, tosh artroda, naftandoz) ham bo'lgan. Bu moslamalardan qamal janglari paytida qal'a devorlari, istehkomlar va shahar ichidagi oliy binolarni buzishda foydalanilgan. Bu — o'ziga xos artilleriya edi.

Qo'shinning katta qismi lashkardan iborat bo'lib, yurish oldidan har bir piliyotdan to'plangan. Qurol-yarog' ko'tarishga qurbi yetgan har bir er yig'it harbiy ishlariga chorlanganda tayinlangan yerga aytilgan paytida yetib kelgan. U o'zi bilan ikki ot, bir oyga yetgulik oziq-ovqat va yem-xashak olib kelishi shart bo'lgan. Undan tashqari, o'zi bilan urush paytida kerak bo'ladigan boshqa yana ko'p narsalar (to'p-ignagacha) olishi zarur edi. «Temur tuzuklarida mana bularni o'qimiz: «... yurish vaqtida oddiy askarlardan har o'n sakkiz kishi o'zi bilan bir chodir olsun, har bir askar ikki ot, bir kamon, bir sadoq o'q, bir qilich, arta, bigiz, bir qop, juvoldo'z, bolta, o'nta igna va otqaga osiladigan charam xalta olsun». Qurol-yarog' bilan askar asosan davlat hisobidan ta'minlangan. Qurol-yarog'ni Ko'ksaroy va boshqa yerlardagi maxsus korxona (qurxona)lari ishlab berib turgan. Qo'shin o'nlik, yuzlik, minglik va tumani (o'n ming) deb atalmish qismlarga bo'lingan. Ularning tepasida o'nboshi, mingboshi va tumamboshilar turgan.

Amir Temur katta harbiy san'atkor edi. U qo'shinni ovlarda, chovgon o'yini, poygalar va boshqa mashqlarda chinigtirgan.

Armiyada ekinchi atalmish harbiy qismlar ham bo'lib, ular uzoq muddatga mo'ljallangan yurishlar vaqtida oldin jo'nab ketib, yo'lda ekin eikkanlar. Amir Temur bu bilan qo'shinning ta'minotini bir qadam yaxshilagan.

Amir Temur harbiy taktikaga ko'p yangiliklar: jang oldidan safni yetti qo'shin qilib tuzish, dushmani har xil yo'l bilan chalg'itish, unga kutilmagan yerda zarba berish kabi yangiliklar kiritdi. Amir Temurning harbiy taktikasidan o'z vaqtida Napoleon Bonapart va rus podshosining generallari keng foydalanishgan. Uning dushmani chalg'itish va kutilmagan yerda zarba berish taktikasidan Ikkinchi jahon urushi yillarida sovet armiyasi ham keng foydalandi. Temurning harbiy san'ati Ovrupo va Rusiyaning harbiy akademiyalarida keng o'rgatilgan. Masalan, rus armiyasi Bosh shtabining boshlig'i general-leytenant M. I. Ivanin rus harbiy akademiyalarida Amir Temurning harbiy san'atidan dars bergan. Uning shu masalaga bag'ishlangan va 1846, 1875-yillari chop etilgan «О военном искусстве и звезаниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Темур-лане» degan katta kitobi ham bot.

Xullasi kalom, buyuk bobomiz Amir Temur hazratlari ulug' shirkarda ham bo'lgan. Bo'lganda ham butun jahon tan olgan sarkardalari bo'lgan.

— *Amir Temurning betakvor ilm-fan va madaniyat tashkilotchisi va homiysi sifatidagi xizmatlari to'g'risida har qancha gapirsa arziydi-a'?*

— Ilm-fan va madaniyat tashkilotchisi va homiysi bo'lish uchun oliy hukmdorning o'zi o'sha ilm-fandan ozmi-ko'rmi xabarador bo'lmog'i zarur. Hazrat Sohbiqiron keng ma'lumotli hukmdorlardan edi. U Qur'on, hadis, fiqh, jug'rofiya va tarix ilmlaridan boshqalar ham bo'lgan. Uning majlislari hamma vaqt ulamo va fuzalolar bilan o'goyish to'rtgan. Amir Temur davrida yuqoridagi tilga olingan va olimlarning ilmlarining barchasi rivoj topdi. Bu podshohning ta'ba'i bilan bo'ldi, albatta. Hazrat Sohbiqironning «dushmani» tarixchi Ibn Arabshohday odam ham buni e'tirof etgan. Mana uning so'zlariga: «Xullasi kalom, Temur har bir (foydali) jom'i atrofga yig'ib, nima-

yiki bo'lsa, sarasini Samarqandga keltirdi. Natijada Samarqandda har bir ajib fan ahli namoyandasidan va san'atlar g'aroyib uslubidagi fazilati peshonasida nishona bo'lib, o'z tengqurlaridan ustun turgan o'z sohasida alloma kishilar yig'ilgan edi». Amir Temur naslida Ulug'bek, Bobur, Sulton Husayn Boyqaro, Jahongir, Gulbadan Begim, Zebuniso singari ajoyib olim va shoirlarning chiqishi ham, bo'zi emas.

— *Bobokalonimizning milliy madaniyat va me'morchilik san'atini rivojlantirishdagi ulkan hissasini baholab bo'lamikan?*

— Amir Temurning bu boradagi hissasi bebahodir. Shu o'rinda hazrat Navoiyning mana bu bayti beixtler yodga keladi:

Bu gulshan ichida yo'qdur bago gulig'a sabot,
Ajab saodat erur qolsa yaxshilik bila qolsa ot.

Bu misra to'lig'icha hazrat Amir Temurning hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga tegishli. Sohibqironning Turonzamin xalqlari madaniyati ravnaqiga qo'shgan hissasi juda katta. Bu haqda bir emas, bir necha kitob bitisa bo'ladi.

Qisqa qilib aytganda, Amir Temur bu borada bir emas, ming podshoh birlashtirib qilibmag'an ishini qildi. U Kesh (Shahrizabz), Samanqand, Buxoro, Yassi (Turkiston) va boshqa juda ko'p shaharlarni obod qildi, Chingizxon istilosi davrida vayron bo'lib yotgan Barokan (Shohruxiya), Boylaqon (Ozarbayjon) kabi shaharlarni qayta tikladi. Bag'dod bilan Darbandni ta'mirlatdi. Masalan, Bag'dodni ikki marta tikladi. Darbandni deyarli qaytadan qurdi. Nahrlar qazdirib, qazqaz yotgan yerlarga obi-hayot bag'ishladi, nafaqat Movarounnahrda, boshqa yurtlarda ham osmono'par masjid-u madrasalar, qasrlar va qal'alar qurdirdi, ajoyib bog'-u rog'lar yaratdi. Lekin o'z nomini abadiylashtiraman deb ularning bironasini ham o'z oti bilan atamadim. Masalan, Sirdaryo bo'yida qaytadan tiklatirgan azim shaharni o'g'li Shohrux nomi bilan Shohruxiya deb atadi. Samarqandda bino qildirgan ulkan Jome' masjidiga suyuqli xotini Bibixonimning no-

mini berdi, Ozarbayjonda qazdirtirgan katta nahmi esa Barlos ariq'i deb atadi. Bunday podshohni qayerdan topsa bo'ladi?

Tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiyning guvohlik berishicha, Amir Temur biron shahar yoki mamlakatda bo'lganda birona oliy bino qildirib, o'zidan yodgorlik qoldirdi. Umuman olganda, hazrat boboniz Movarounnahrda me'morlik san'atini rivojlantirishga juda katta hissa qo'shdi. Mashhur rus tarixchisi A. Y. Yakubovskiy uni yana bir mashhur podshoh Mahmud G'aznaviy bilan qiyoslab, Mahmud G'aznaviy butun dunyoni talab katta boylik yig'di, lekin o'zidan biron ko'zga tashlanarli yodgorlik qoldirmadi, Temur esa topganini o'z yurt obodonchiligiga sarfladi, deb yozgan edi.

Suhbatdosh — *Shuhrat Jabborov*
«O'zbekiston ovozi», 1993-yil 9-iyul

MANGU USTIVOR HAQIQAT

— *Hurmati Bo'riboy aka! Sizning ilmiy jasoratingiz alohida bir mavzu. Shu tufayli chiroqli sifatlashinglar-u, qator-qator unvonlaringizni sanab o'tirmadin. Qolaversa, muborak ismi-sharifingiz bugungi kunda maktab o'quvchisidan eng yuqori rahbarlargacha tarqash. Agar muddaoga o'tadigan bo'lsak, ildizi teran va baqarvat daraxting ko'rti, salobati ham shunga mos bo'ladi deyishadi. Shu nuqda olib qaralsa, turkiy qavmning tarixi va bugungi borig'i mu'noda olib qaralsa, o'ziga xos. Bu el daholari, buyuklari soni va o'rni jihatidan dunyo mezonida ham salmoqli mavqega ega. Sohibqiron Amir Temur tufayli esa biz uncha-buncha xalqqa nasib etmagan baxtga sazovor bo'lganmiz. Biroq voqealar ummonida qalqal turgan dunyoda tog'lar boshini ba'zan tuman qoplagandek, jahongir boboniz turli munosabatlarga girdobida umyuzaronlik qilib, buning kunlarimizgacha yetib keldi. Amir Temurga munosabatlari tarixi va uning sabablarini bayon etish bilan suhbatni boshlasak.*

— Jahondagi boshqa xalqlar, masalan, arablar, forslar, hindlar va xitoylar singari turkiy xalqlarning ham katta tarixi, madaniya-

ti, dunyo silsilasida o'ziga yarasha tugan o'rmi bor. Turkiy xalqlar juda katta chegarada — shimolda Oltoy, Sibiridan to janubda Marmar va O'rta yer dengizlari, Hindkush tog'larigacha, sharqda Xitoy va Mo'g'uliston hududlaridan g'arbda to Kavkazorti yerlarigacha bo'lgan katta muzofoda qadim-qadim zamonlardan beri istiqomat qilib keladilar. Ana shu joylarda ular katta-katta shaharlar bunyod etdilar, o'zlaridan jahonga ko'z-ko'z qilsa arzigudek madaniy va ma'naviy yodgorliklar qoldirdilar. Mo'g'uliston, Sibir, Qirg'iziston va Farg'ona hududlaridan todilgan yodgorliklar turklar tarixi ham asrlar qatiga chuqur tomir oiganidan guvohlik beradi. Muhimi shundaki, ular qadimdan mustaqil davlat bo'lib yashaganlar. Masalan, turklarning Turk hogonligi, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Jo'chi ulusi, Chig'atoy ulusi, Temuriylar, Shayboniylar kabi jahonga dovrug'i ketgan davlatlari bo'lgan. Abu Nasr Forobiy, Xoja Ahmad Yassaviy, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy, Xisrav Dehlaviy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Zahiriddin Muhammad Bobur, Alisher Navoiy va Shayboniynon singari juda ko'p daholai turkiy xalqlar orasidan yetishib chiqqan.

Lekin turkiy xalqlarning taqdiri bir qadar boshqacha bo'ldi. Ularni xitoylar, hindlar, inglizlar, franduzlar, olmonlar va ruslarga o'xshab milliy birligini saqlab qololmadilar. To'g'ri, Kichik Osiyodagi turklar XIV asrga kelib mustaqil davlat bo'lib oldilar, milliy mustaqilligini saqlab qoldilar. Sibir, Oltoy va Sharqiy Turkistondagi turklar esa Rusiya bilan Xitoyning tasarrufiga tushib qoldilar. O'rta Osiyo bilan Qozog'istonda istiqomat qilib turgan turklar esa o'zaro feodal kurashlar oqibatida XVI asr boshida avval ikki davlatga — Buxoro va Xiva xonliklariga ajralib ketdilar. XVIII asr boshida (1709-yil) Farg'ona o'lkasi Buxoro xonligi tarkibidan ajralib chiqdi. Bu davlat o'zini Qo'qon xonligi deb e'lon qildi. «Bo'linganni — bo'ri yer!» deb bejiz ayutmagan ekanlar. XIX asrning ikkinchi yarmida har uchala xonlikni Rusiya imperiyasi bosib oldi. Keyincha, bundan ham battar bo'ldi — asrimizning 20-yillari o'rtalarida bolshovoy hukmdorlar O'rta Osiyo bilan Qozog'istoni besh bo'lak qilib

qisqartirdilar. Bu bo'laklarga Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston, Tojikiston va Turkmaniston Respublikasi deb ot qo'ydilar.

Mustamlakachilikning o'ziga yarasha qonun-qoidasi, siyosati bo'ladi. Davlat deb atalmish ezish mashinasining bir o'zi miltiq va ambarakning kuchi bilan xalqni din-u e'tiqodidan, tarix-u madaniyatidan mahrum qilishi qiyin. Birinchi navbada, yetuk ziyolisi-millatchi, xalq dushmaniga chiqarib, mahv etib tashlash kerak. Mustamlakachilar Turkistonda shunaga siyosat yurgizdilar. Oqibati bugun hammaga ma'lum. Biz turkiyzabon xalqlar tariximiz, tilimiz, milliy madaniyatimiz va qadriyatlarimizdan tamoman ajrab qolishimizga bir bahya qoldi. Yaqin-yaqinlarda ham Amir Temurni, Ahmad Yassaviyni, Navoiyni, Boburni har na deb badnom qilib keldik. Sababi ma'lum: oxir-oqibat tariximiz, madaniyatimiz, qadriyatlarimizdan voz kechib, chor bosqinchilarining tarixi, tili, madaniyati va qadriyatlarini qabul qilishimiz kerak edi.

Yaratganga shukrlar bo'lsinki, SSSR degan davlat chilparchin bo'ldi. Uning tarkibiga kirgan respublikalar, shular qatori O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalari ham milliy mustaqillik va ishtirok yo'lga o'tib oldilar. O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalari rahbarlarining shu yil 3—4 yanvar kunlari Toshkentda yig'ilishib, Markaziy Osiyo ittifoqini barpo etish to'g'risida qaror qilganliklari muhim tarixiy voqea bo'ldi. Tarix orgaga qaytarilmaydi, lekin eski siyosat takrorlanib qolishi mumkin. Sababi — ulug' davlatchilik kuyfiyati hali yo'qolib ketgani yo'q. Shunday siyosat yurgizmoqchi bo'lganlar esa hali bor. Ularning sharpasi ahyon-ahyonda eshitilib turibdi...

— *Subhatimizga qaytib, chet ellarda Amir Temur shaxsiga muhosabamni eslab o'tsak...*

— Amir Temur — buyuk tarixiy shaxs. Yirik davlat arbobi, mo'ljir sarkarda. Shu bois ham uning tarixda, xususan, Turkiston xalqlari tarixida tugan o'rmi va roli benihoya katta. Bu bugun ko'pchilik olimlar, xususan, g'arb tarixchilari e'tirof etgan haqiqat. G'arbdan ko'z ketganda faktlarga murojaat qilaylik. Ma'lumki, Amir Temur shu paytgacha o'z yurtida qadr-e'tibor topmadi — zamonasozlik tu-

fayli uni tuprog' bilan teng qilib keldik. G'arbda esa Amir Temurning munosabat tamom boshqacha bo'ldi. Buni, eng avvalo, hazrat Sohibqironning hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga bag'ishlangan va o'sha uzoq yurtlarda nashr etilgan kitoblardan ham bilisa bo'ladi. Bunday kitoblari Ovrupo mamlakatlarida XVI asrdan beri muntazam chiqib turibdi. Forest (1543), Perondino (1553) va Meksika (1564) ning «Buyuk Temur» degan kitoblari, Silvestr De Sasi, Sharmu Elyass-Farmor, Mignapelli, Feridunbey va yana o'nlab boshqa sharqshunos va tarixchi olimlarning hazrat Sohibqironga atalgan asarlari shular jumlasidan. Faqat keyingi besh yil ichida Amir Temur haqida Fransiya, AQSh va Olmoniyada beshta katta kitob chop etildi. Men bu yerda fransuz olimlari Lusyen Karen, Jan Pol Ru, amerikalik sharqshunoslar Beatrisa Forbss Manz, Jon Vuds va mashhur nemis olimi Genri Ryomertlarning kitoblarini nazarda tutayotibman. Yana bir muhim fakt — Ovrupo mamlakatlarida XVI asrdayoq Amir Temur haqida sahna asari yaratildi. Ulug' ingliz dramaturgi, Shekspirning katta zamondoshi Kristofer Morloning «Buyuk Temur» asari o'sha paytdayoq Qirol teatrida sahnalashtirilgan edi. Fransiya haykaltaroshlari esa Amir Temurning oltindan quyilgan haykalchalarini yaratdilar, Bizda-chi...

Mana shularni xayoldan kechirib turib, ba'zi paytlarda «Amir Temurni ovrupoliklar tan olishganiga qoyil qolaman. Marhum SSSRda buning butunlay teskarisi bo'lganligiga hammamiz guvohmiz. Qonxo'r Stalinning o'zi «SSSR tarixi» darsligidan «Temur davlati» degan bo'limni oldirib tashlagani ham bor gap. Bir gunung da shunday latifanamo voqea eslandi: BMTning yig'ilishlaridan biriga borgan A. Kosigindan (u SSSR Ministrlar Sovetining Raisi edi o'sha paytda) gandaydir voqea munosabati bilan (balki Samarqandning 2500 yilligi arafasida) «Sizlarda Temurga munosabat qanday?» deb so'rab qolishibdi. Mamlakatimiz hukumatining boshlig'i Amir Temurning nomini ham eshitmagan ekan, dovdirab qolib «Yaxshideb yuboribdi. Keyin Moskvaga, KPSS MKga telefon qilib «qandaydir Temur haqida» so'rashgani yetkazdi. Bu mahkama SSSR Fanlar akademiyasiga Temur haqida ma'lumotlar to'plashni topshir-

ildi. O'z navbatida, bu topshiriq Toshkentga beriladi. Buni litfot deb tushungan bizning rahbarlarimiz «Biz tomonga ham iliq shahonchilar esib qolibdi», degancha quvonib ishga kirishib ketadilar. Qo'lyozmalar jamlanadi, manbalar o'rganila boshlanadi. Hatto akademik Ibrohim Mo'minov «Amir Temur va uning O'rta Osiyo xalqlari tarixidagi o'rni» degan risolasini e'lon qiladi. Oqibati esa muhim. «Nodoming aqli tushdan keyin kiradi» degandek, gap mamlakatimizni sezib qolgan «markaz» hamma narsani taqiblaydi, olimlarimizning boshiga ko'plab sho'rishlar tushadi. Mana shu dalilning o'ziyoq ko'p narsani anglab olishga yordam beradi. Mustamlakachilar bizning ulug' bobokalonimizni tanib, g'ururimiz uyg'onib qolishidan o'lgudek qo'rqqanlar. Bizni mudom boshimizni egib, qul-laracha mehnat qilishga majburlash choralarini izlaganlar.

— Xo'sh, endi munosabat o'zgardimi, bu borada qilinayotgan qanday xayrli ishlarni ta'kidlab o'tishni istardingiz?

— Yana uch yildan keyin, 1996-yilda Amir Temur tavallud to'g'ri (1336-yil 9-aprel)ga 660 yil to'ladi. (Sohibqironning tavallud sanalari ba'zi maqolalarda 8-aprel, hatto 7-aprel deb ko'rsatilmoqda. Bu borada olimlarimiz ertaroq bir to'xtamga kelsalar, yaxshi bo'lardi. — *Red.*) Bu muborak sanani butun dunyo keng nishonlaydi. Ko'p gatori bizlar ham. Bunga imonim komil. Mazkur katta bayramga tayyorgarlik boshlanganiga ancha bo'ldi. Bunga, shubhasiz, hazrat Sohibqironning hamyurtlari — qashqadaryoliklar jiddiy tayyorgarlik ko'rishayotibdilar. Hazrat Sohibqiron asli shahrisabzlik. Shu ko'hna shaharga qarashli Xoja Ilg'or qishlog'ida (bu qishloq hozir Yakkabog' tumani hududida) tavallud topganlar. Ishonchli manbalarda, hazrat Sohibqironga uzoq-yuqin zamondosh bo'lgan Nizomiddin Shomiy, Ibn Arabshoh va Fasih Ahmad Xavofylarning kitoblarida, shuningdek, Kastiliya elchisi Rui Gonsales Klavxonning asarlarida shunday deb ko'rsatilgan.

Albatta, munosabat haqida biror gap ayitishdan oldin O'zbekistonda mustaqillikning e'lon qilinganiga juda oz vaqt o'tganini nazarda tutish kerak. Ikki yil ko'hna tarix uchun bir soniyadek furt. Ammo uzoqni ko'zlab xayrli ishlar qiliyapti. Prezidentimiz

Islom Karimovning Vazirlar Mahkamasi Raisi sifatida Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yililgini nishonlash haqidagi qarori imzo chekkanlari kishida umid uyg'otadi.

Ma'lumki, e'tiqod yurakdan bo'lsa, uni har qanday ta'qib-uyg' yo'qota olmaydi. O'sha totalitar tuzum sharoitida ham haziri Sohibqironning chinakam muxlislari mechtlarini darig' tutganlari cho'chib, qarab o'tirganlari yo'q. Fikrlarimizning isboti — qisqa davr ichida Amir Temur haqida ko'plab kitoblar nashr etildi, asarlar yozildi. Bu 1—2 yilning mahsuli emas, uzoq tayyorgarlik samarasi. Olim va tarjimon Ubaydullo Uvatov bir necha yil oldin ushbu juda murakkab, hali biron tilga tarjima qilmagan Ibn Arabshohning «Ajoyib ul-maqdur fi axbori Taymur» degan kitobini o'zbekcha lashirib, izohlar bilan nashr ettirdi. «Turkiston» gazetasi qoshida tashkil etilgan «Amir Temur o'tgan yo'llar bo'ylab» ilmiy ekspeditsiya faoliyat boshlaganda Moskva qilichini qayrab turardi. Bu fidoyi jamoa Shahrizabz (1991) va Turkiston (1992) yo'nalishlarida safarda bo'lib, juda ulug' ishlarni amalga oshirdi. Poyon Ravshanovning sa'y-harakati bilan 1990-yilda mulla Salohiddin qori Toshkandiyning naql-rivoyatlar asosida yozgan va 1894-yili toshbosma usulida chop etilgan «Temurnoma» asari xalqimiz mulkiga aylandi. O'tgan yili hazrat Sohibqironning tavallud kunlari ilk marta ommaviy ravishda nishonlandi. «Amir Temur» ma'rifiy jamiyati tuzildi. Qashqadaryo viloyat teatri To'ra Mirzo pyesasi asosida spektakl tayyorladi. Yaqinda Amir Temurning o'zi tartib bergan tarjimai holi «Zafar yo'li» nomi bilan kitob qilib chiqarildi. Matbuotda, radio-televideniya ko'plab maqolalar, chiqishlar e'lon qilindi. Albatta, bular katta ishning boshlanishi, xolos. Oldinda ulug' rejalalar bor. Biz g'ayrat kanarini belga mahkam bog'lab, tayyor bo'lib turishimiz kerak, toki mustaqil mamlakatimizda bobokalonimiz yetarlicha izzat-e'tibor topsin.

— *Jahon kipoyulduzlari ishtirokida ko'p qismli film ishlanadi deb eshitgan edik.*

— Amir Temur haqida ko'p qismli film yaratish harakati 1988—89-yillari boshlangan. Bu mushkul, lekin xayrli yumushga tanqil kimorejissyor Ali Hamroyev bel bog'ladi va italiyalik ham-

korlari bilan hamkorlikda ishga tushdi. Lekin har qanday filmining muvaffaqiyati, avvalambor, ssenariyning saviyasiga bog'liq. «Amir Temur» filmining ssenariysi (uni Ali Hamroyevning o'zi olmoniyalik kimorejissyor Fridrix Gorishteyn va italiyalik Anjello de Jenta bilan hamkorlikda yozgan) boshda muvaffaqiyatsiz chiqdi. U olimlar va mutaxassislarning muhokamasidan o'tmadi. O'shanda men respublikam hukumatining qarori bilan bo'lajak filimga bosh ilmiy maslahatchi sifatida tayinlandim. Biz Ali Hamroyev va film muharriri D. D. Bulakov bilan ssenariyni bir necha bor ko'rib chiqdik va unga jiddiy tashvishlar kiritdik. Filmini suratga olsa bo'ladigandek edi. Lekin Ali Hamroyev bilan yana uchrasholmay qoldik. U ko'proq Italiyada...

*Subhaddosh — Hakingjon Sattoriy,
«Xalq so'zi», 1993-yil 10-yanvar*

MILLIY TARBIIYA SARHASHMALARI

— *Assalomu alaykum. Bo'riboy aka! Matbuot maydonida muhassamlarimizga ham ancha bo'ldi.*

— Va alaykum assalom, Abdullajon! Haqiqatan ham ancha bo'ldi. O'n besh yillar chamasi. U paytda siz ishlagan «Guliston» jurnaling doimiy muallifi edim.

— *Bugun men o'sha «Guliston» an'analari o'ziga xos davom ettirayotgan «Maktabgacha tarbiya» degan jurnal nomidan keldim. Ishitgandirsiz, ehtimol, yangi jurnal.*

— Eshitdim emas, ko'rdim ham. Bir necha kitobchasini qarab chiqdim. Xursand bo'ldim. Ayniqsa, jurnalning 1—2-qo'shma kitobchasidagi Amir Temur suratini yaxshi topibsizlar.

— *Rahmat, domla. Bugun Siz bilan milliy tarbiya, umuman, qadimgi zamonlardagi bola tarbiyasi, xususan, o'zbek millatining eng uyushgan, yuksakka ko'tarilgan davrlaridan birida, Temur va hamroyilar zamonidagi bola tarbiyasi haqida suhbatlashsak, nima deysiz?*

— Juda yaxshi, Abdullajon. Gap shundaki, qadimgi o'zbek xonadonidagi bola tarbiyasi necha o'n yillar mobaynida bizda hukm surib kelgan bir yoqlama, ildizsiz, zarpechakka o'xshash bolshevikcha tarbiyadan butunlay farq qiladi. Avvalo, umuman Sharqda, xususan, bizning mintaqada bola tarbiyasi an'anaviy ildizga ega. Odatda dehqon va hunarmandlar oqsoqol va imomlarga, ular esa beklar va amirlarga, beklar va amirlar esa podshoh xonadoniga taqidan bola tarbiyasi bilan shug'ullanganlar. Bu — tabiiy jarayon, albatta. Zero, xalq o'z bolalarining kattaroq odam bo'lishini doimo xohlagan.

— Bizda esa bolshevik mustamlakachilari hukmronlik qilgan paytlarda, esingizdami, *domla, yoshlarimiz radio, teledenie, ma'buot chiqishlarida o'zlarining sut sog'uvchi, suvchi, traktorchi bo'lishlarini aytib, boshqalarni ham shunga chaqirishardi. Men hayron qolardim: nahotki ular orasida olim, siyosatchi, diplomat, korxona rahbari bo'lishni istovchilar topilmasa!*

— Bular hammasi muayyan maqsadga yo'natirilgan siyosat edi-da, o'zi. Rahbarning bolasi rahbar, kolxozchining bolasi kolxozchi bo'lishi kerak degan yozilmagan qoida bor edi. Bolaning iste'dodi bilan hisoblashish — ikkinchi darajali deb qaralardi. Qadimda eseng yuksak tarbiya saroyda deb tushunilgan. Misol tariqasida Amir Temur saroyidagi tarbiyani keltirish mumkin: saroydagi bolalar shahzodalar to'rt yoshdan boshlab o'qitilgan. Dastlab, xat-savod o'rgatilgan, keyin 4—8 yoshida ularga maxsus qissaxonlar birtiktirib qo'yilgan. Qissaxonlar Abu Muslim, Hazrat Ali qissalari, payg'ambarlarimiz jangnomalari, Iskandar Zulqarnayn singari xalq qissalari va dostonlarini hikoya qilganlar. Shuniisi muhimki, tarbiyalanuvchi 4 yashar, qissaxon esa 10—12 yashar bo'lgan. Ular bo'sh paytlarida birga o'ynab yurishgan.

Qissaxonlik faqat bolani qahramonlik, sadogat, poklik ruhida tarbiyalashgagina emas, balki go'dak xotirasini mustahkamlash va quvvai hofizasini kengaytirish va mustahkamlash uchun ham xizmat qilgan. Masalan 1398-yili Mirzo Ulug'bek 4 yasharligida Hamza degan 12 yashar bola unga qissaxon qilib tayinlanadi. U Amir Temur qissaxonining jiyani bo'lgan. Uning otasi sarbadorlardan ekan. Otasi

vafot etib, u tog'asi qaramog'ida qoladi. Keyinchalik Hamza katta olim bo'lib yetishadi — Shayx Ozariy nomi bilan shuhrat qozonib, ko'pdan ko'p ilmiy asarlar yaratadi. Ulug'bek oradan salkam yarim asr o'tgach, u bilan Isfariy shaharida (Eron) tasodifan uchrashib qoladi. Darvesh libosidagi Shayx Ozariy Ulug'bek qoshiga boradi. Tanirmikin deb sultonga salom beradi. Ulug'bek taniydi: «Sen bobom qissaxonining jiyani Hamza emasmi?» deydi. O'ltirib, o'tgan bolalik yillarini eslashadi. O'sha kech Hamza — Shayx Ozariy Ulug'bek huzurida qoladi. Ulug'bek unga saroy xizmatiga kirishni taklif qilganda u: «Men ko'pdan buyon podshohlar xizmatini qilmay qo'yganimen», — deb rad javobi beradi.

— *Temuriylar, umuman, Sharq hukmdorlari saroyida nabiralarini tarbiyalash bir an'ana bo'lgan, shekilli?*

— An'ana bo'lganda ham har tomonlama puxta o'ylangan, foydali an'ana. Temur Shohrux Mirzo, Mironshoh mirzolarining o'g'illarini, Husayn Boyqaro Badiuzzamonning o'g'li Mo'min mirzoni olib tarbiyalagani ko'pchilikka ma'lum. Bunda hukmdorlar tomonidan ikki maqsad ko'zda tutilgan: birinchisi — bolaga shogona tarbiya berish; ikkinchisi — ayrim viloyatlar hukmdorlari bo'lmish o'g'illar o'z farzandlari ota saroyida ekan, podshoh otaga nisbatan o'z boshimchalik qilmaydilar, ya'ni isyon ko'tarmaydilar va buni o'ylamaydilar ham.

Qissaxondan keyin, bola 8 yoshga kirganda, uni madrasaga berilgan. Bu madrasalar litseyga o'xshash bo'lgan. Ularda diniy ilmlar bilan dunyoviy ilmlar birga o'qitilgan. Qur'on, Tafsir, fiqh, qiroat o'rgatilgan. Hamma shahzodalar Qur'onni yaxshi bilganlar, yaxshi qiroat qilganlar. Dunyoviy ilmlardan riyoziyot, falakiyot, mantiq, adabiyot, tarix singari fanlar o'rtilgan. Shuningdek, musiq va muqashunoslik, she'riy nutq va aruz ilmi bilan jiddiy shug'ullanishgan. Chunonchi, Ulug'bekning she'r yozgani ko'pchilikka ma'lum. Ayni paytda u besh-olti kuy ham bastalagan. Ularning ba'zilari o'ziga xos harbiy marsllar bo'lib, nog'ora va karnay vositasida ijro etilgan.

— Qadimgi adabiyotlarda — tarixiy asarlarda ham, badiiy asarlarda ham ov — shikor juda ko'p tilga olinadi, tasvirlanadi. Bolalikkadan shikorga chiqmagani, yoki unga qiziqmagani shahzodani uchraymiz. Shu haqda ikki og'iz to'xtasangiz.

— Harb ilmini o'rgatish uchun ham maxsus ustozlar yollangan. Shahzodalar, avvalo, ot minish san'atini o'rganishgan. Keyin nayza otish san'atini egallashgan. Daraxt shoxiga halqa osib qo'yib, o'shandan nayzani olib o'tkazishgan. Ot ustida chavgon, ya'ni otda chim xokey o'ynaganlar. Qilichbozlik san'atiga alohida e'tibor berilgan. Shuningdek, poyga qo'yish, ko'pkari chopish singari o'yinlar ham harb ilmi doirasiga kirgan. Bularning hammasini shahzodalar yeti-sakkiz yoshdan to 12 yoshgacha o'rganishi kerak bo'lgan. Ayni paytda 12 yoshida har bir shahzoda «Suuk ul-muluk» — «Podshohlar uchun qo'llanma» bilan ham tanishtirilgan. Hukumat vazifalarini qay yo'sinda bajarish, amirlarni qanday tayinlash, arz eshitiish, hukm chiqarish singari masalalarni o'sha kitobdan o'rgananganlar. Amaliy saroy odobi ham puxta o'rgatilgan. O'zga davlat hukmdorlari va elchilar kelganda, shahzodalar salomga kirganlar. Mehmonga bolani tanishtirganlar. Elchi kirganda esa ikki a'yon uni olib kirgan. Shunda podshohning yonida o'tirgan nevarasi elchidan maktubni olib, podshohga olib borib topshirgan. Xullas, saroyda bolalarning bo'sh vaqti bo'lgan emas.

— Shanzodalar o'n ikkiga to'lganda ularga viloyat berilgan. Obro'li amir yoxud bektardan biri unga murabbiy, ya'ni otaliq yoki

shabek etib tayinlangan. U shahzoda o'n olti yoshga yetguncha bola nomidan viloyatni boshqargan. Otaliqlar ko'p hollarda shahzodalar to'liq hokimiyatdan chetlatishga, hokim bo'lib olishga harakat qilganlar. Chamonchi, Shohrux mirzo o'g'li Ulug'bekni 15 yoshida Mo'g'uliston va Turkistonga hokim qilib yuboradi. Shohmalik degan atamaq uchun Muhammad Solimning bobosi — uni ancha siqishtirib qo'ygan. Shunda Ulug'bek Shohmalik otalig' ustidan otasiga arz qilib: "Yaqin ma'buur bo'lgan."

Qishloqlardagi masjid qoshida, albatta, maktab bo'lgan. Har qishloqdagi masjidlar soni ba'zan to'rttagacha yetgan. Qishloq bolalarini ota-onalari kelajakda masjidga imom yoki savodi yo'q odamlarga ariza yozib beruvchi mirza bo'lar degan maqsadda o'qitganlar. Qishloq maktablarida bolalar xat-savod chiqarganlar, mantiq, usul darslari o'tilgan. Hofiz, Bedil, Navoiy o'qitilgan.

nan, ham ruhan sog'lom bo'lishlari uchun avvalo mehnatda pishishlari lozim.

Qizlar, asosan, bo'lajak xonadon bekasi, erning yordamchisi sifatida tarbiyalanganlar. Ularga erkaklarga baxt bag'ishlovchi zot deb qaralgan. Qo'llari nozik, kiyimlari go'zal, bolalari sog'lom bo'lishi kerak deb hisoblangan. Malikalar biror musiqaga asbobni chalinib bilishi, she'r ilmi va na'fs san'atining ba'zi turlarini egallashlari shart edi. Zebunisobegim, Gulbadanbegim, Nodirabegim bunga misol. Ba'zi aslzoda ayollar, xususan, shohoyimlar saroy ishlariga aralashganlar. Bibixonim hatto qabul paytida Amir Temurning yonida o'tirgan. Xullas, qizlar tarbiyasi ham o'g'il bolalarning tarbiyasiga o'xshab tabaqalarning bir-biriga taqidi asosida tashkil etilgan.

— *Bo'riboy aka, ajoyib suhbatlingiz uchun jurnalkonlaringiz nomidan Sizga katta rahmat. Xudo sizga mustahkam sog'liq va quvvat bersin.*

— Sizga ham rahmat, Abdullajon. Jurnalningiz yana ham boobro' bo'laversin.

Suhbatdosh — Abdulla Sher,

«Maktabgacha tarbiya»,

1993-yil 9—10-sonlar

NOMI ABADIY O'CHMAS SHAXS

— *Bo'riboy aka, yaqinda matbuotda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlash to'g'risida» degan qarori chiqdi. 1996-yilda hazrat Shohibqironing 660 yillik to'ylari xalqaro miqyosda keng nishonlandi. Xo'sh, yubiley oldidan biz — ilm, ijod ahlining asosiy vazifasi nimadan iborat bo'ladi?*

— Prezidentimiz Islom Karimov imzo chekkan qaror olamshumul ahamiyatga egadir. Xususan, hukumat qarorida Shohibqiron Amir Temurni «Jahon tarixidagi buyuk siymolardan biri, Markaziy Osiyo xalqlarining iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy taraqqiyotiga ul-

kan hissa qo'shgan ulug' davlat arbobi va sarkarda, fan va madaniyat homiysi», deb alohida ko'rsatib o'tilgani menda faxr tuyg'usini uyg'otdi. Haqiqatan ham shunday-da, o'zi. Bunday siymolar tarix sahnasida juda kam. Modomiki, shunday ekan, buyuk bobokalonimizning qutlug' to'yiga munosib tayyorgarlik ko'rish va o'sha ulug' kunlarga munosib tufalar bilan borish lozim, albatta. Yubiley komissiyasi a'zosi va bir tarixchi olim sifatida tayyorgarlik ishlarida oldimizda ulkan, sharafli vazifalar turganini hozirdan his qilyapman.

Asosiy masala — Amir Temurning Vatani, xalqi va tarix oldidagi qilgan xizmatlarini xoh adabiyotda, xoh san'atda, xoh ilmda bo'lsin, to'laqonli yaratib berishdir. Bu ancha qiyin masala, albatta. Negahki, matbuotda chiqqan materiallarda fikrlar, talqinlar, munosabatlar turlicha. Ulardan haqiqiyini topish va e'lon qilish uchun arab va fors tilida bitilgan qo'lyozmalarni bir sidra varaqlab chiqish lozim.

— *Fikrlaringizga qo'shilaman. Bu borada Sizga o'xshagan Sharq qo'lyozmalari bilimdoni bo'lgan olim-u adiblarda inkoniyat katta. Hunning ustiga deng, marksizm-leninizm ma'furasi hukmronlik qilgan sho'rolar zamonida yo'l qo'yilgan barcha xatolarni birgina tadbir bilan tuzatishning o'zi bo'lmaydi. Yozuvchi, birinchi navbatda, Temuriylar davrini ham chuqur tadqiq etishi dardkor. Bir suhbatimizda: «Sinfy jamiyat sharoitida har qanday shaxs mayjud hukmron sinfning maqsad va manfaatlariga xizmat qiladi» degan fikrni aytgan edingiz.*

— Baxtiyor, bu haqiqatni yaxshi esimga soldingiz. Ne ajabki, biz ko'pincha ana shu achchiq haqiqatni unutamiz, to'g'risi, bunday fakt bilan hisoblashgimiz kelmaydi. Tarixga biryoqlama yondashish, uni moxtalashtrish hollari mana shular oqibatida yuz bermaydimi?!

— *Afsuski, shunday bo'ldi. Masalaning xuddi shu jihatiga e'tibor bermasdan yirik davlat arbobi, mohir sarkarda, ilm-fan va madaniyat homiysi bo'lmish Amir Temurning shaniga ko'p bo'lmag'ur vaqtlarni aytib keldik...*

— Men Amir Temurning ba'zi ishlarini, xususan, bosqinchilik yurishlarini to'la oqolmayman. Ayniqsa, Hindiston ustiga qilgan hurbii yurishi (1398—1399-yil apreli) garchi islomni himoya qi-

lish bayrog'i ostida o'tkazilgan bo'lsa-da, uni biron vaj yo sabab bilan oqlab bo'lmaydi. Lekin bir narsani unutmaylik: aslini olganda, Amir Temur ham hukmron feodal sinfning namoyandasi, o'sha sinf saylab, taxtga o'qizib qo'ygan oliy hukmdor edi! Shuning uchun ham u o'z sinfga xizmat qilishi, uning maqsad va manfaatlarini qo'llidan kelganicha himoya etishi lozim edi. Aks holda, o'sha sinf bunday hukmronni tarix sahifasidan ulocqirib tashlardi. Bunday hodisalar tarixda juda ko'p bo'lgan. Misol uchun, mashhur Rim imperatori Gay Yuliy Sezarni (mil. av. 100—44-yillar) olib ko'raylik. Rim aslzodalari va bir guruh eskilik tarafdorlariga oxir-oqibat uning faoliyati yoqmay qoldi. Natijada unga qarshi fitna uyushtirib, uni o'ldirdilar. Yana bir misol. Sosoniyar podshosi Xormuzd IV (579—590) bechora dehqonlarning ijtimoiy ahvolini yaxshilashga qo'l urib, badavlat kishilarning mol-mulkini musodara qildi... Oxiri, badavlat aslzodalar ruhoniylar bilan qo'shib, unga qarshi fitna uyushtirdilar va podshohni taxtdan tushirib, ko'zlarini o'yib oldilar. Amir Temur ham, Yuliy Sezarni ham, Xormuzd IV ham ma'lum bir hukmron sinfning yetuk bir namoyandasi edilar. Demakki, o'sha sinfga xizmat qilish va manfaatlarini himoya etishi kerak edi. Shuning uchun Amir Temur, ma'lum darajada zulmga erk berdi, boshqa mamlatlar va xalqlar ustiga bosqinchilik yurishlarini uyushtirdi. Chunki feodal sinfning asl maqsadi shu: faqat boylik! Boylik o'rtirishning muhim manbalaridan biri esa urush — bosqinchilik va talonchilik urushi.

— *Hali Siz Hindistoiqga qilingan harbiy yurishni oqlab bo'lmaydi dedingiz. Ammo hazrat Sohbtqironing ayrim urushlari oqibatida feodal tarqoqlik va o'zaro ur-yiqitilarga barham berilgani ko'pchilikka sir bo'lmasa kerak.*

— Ha, Amir Temurning Yaqin Sharq va Ovrupo davlatlari oldidagi ana shu xizmatini aslo unutmaslik kerak. Iroq-u Shom, Eron-u Ozarbayjon hududlarida Chingizxonning nabirasi Halokuxon asos solgan davlat inqirozga yuz tutganidan (1335) keyin Xurosonda Sabadorlar davlati (1337—1381, markazi Sabzavor shahri), Iroq, Kurdiston va Janubiy Ozarbayjonda Jaloiriyalar davlati (1336—1432), Janubiy Eronda Muzaffariylar davlati (1314—1393), Iroq

qum va Ozarbayjoning bir qismida Cho'poniyalar davlati (1336—1356), Diyorbakt, Sharqiy Anatoliya va Janubiy Ozarbayjoning bir qismida Oq Qo'yunli davlati (1378—1508), Iroq arab bilan G'arbiy Ozarbayjonda Qora Qo'yunli davlati (1380—1468) hammasi bir-birini yeb yotgandi. Buyuk Amir Temur Uch yillik, Besh yillik va Yeti yillik urushlar natijasida bu boshboshdoqlik va feodal tarqoqlikka nihoyat barham berib, ularni bir davlatga birlashtirdi!

— *Bundan tashqari, bir tarafdian Boyazid I Yildirim ko'plab davlatlarga xarj solib turgandi. Shunday emasmi?*

— Ha, Boyazid I Yildirim (1389—1402) o'z davrida nafaqat Kichik Osiyo va Bolqon yarim orolida, balki Markaziy Ovrupoda ham katta harbiy-siyosiy kuchga aylanib qolgan edi. 1389-yil Serbiyaning Kosovoye pole degan yerida va 1396-yili Boyazid Yildirim Dunay bo'yidagi Nikopol shahri yonida Fransiya, Vengriya, Germaniya va Valaxiyaning qariyb 70 ming kishilik tish-timog'igacha qurollangan Birlashgan harbiy kuchini tor-mor keltirib, butun Bolqon yarim orolida o'z hukmronligini o'rnatdi. Boyazid Yildirim qozongan bu g'alabalar butun Ovruponi talikaga soldi. Shunda Vizantiya imperatori Manuel Paleolog, Venetsiya doji va Fransiya qiroli Karl VI ning Kichik Osiyo va Sultoniyadagi elchilari Amir Temur qoshiga yordam so'rab, yalimb-yolvorib keldilar. Angliya, Fransiya va Italiya kutubxonalarida Amir Temur, uning o'g'li Mironshoh va Ovrupo davlatlari boshliqlari o'rtasida o'sha yillari olib borilgan ana shu yozishmalarning asl nusxalari saqlanmoqda. Bular o'shanda butun dunyo Amir Temurdan najot kutganidan dalolat beradi. Albatta, Turkiyaning bu qadar kuchayib ketishi Amir Temurni ham ma'lum darajada cho'chitib turgan edi. Ustiga ustak, Boyazid Yildirim Temur davlatining ashaddiy dushmanlari bo'lgan Jaloiriyalar, Qora Qo'yunlilar va Suriya bilan Misr ustidan hukm yuritib turgan Mamluklar (1250—1517) bilan ittifoq tuzib olgan edi.

— *Amir Temurning niyati urush ochish emas, sulh tuzish, do'stlik va hamkorlik rishmalarini bog'lash edi, nazarimda.*

— To'g'ri. Afuski, Boyazid Yildirim katta xatoga yo'l qo'ydi va uzatilgan qo'lni siltab tashladi. Buning oqibati yaxshilikka olib

kelmadi, albatta. Shu tariqa, Boyazid Yildirim 1402-yil 20-iyulda Ankuriya (Anqara) atrofida bo'lgan urushda tor-mor keltirildi.

— *Amir Temur bilan To'xtamishxon masalasi haqida ham ikki og'iz so'zlab bersangiz.*

— Bu o'zaro munosabatlar ham ayrica davom etdi. Zamoni zayilini qarangi, o'g'il tutingan To'xtamishxon ham shon-shuhrat yo'lida o'zligini yo'qotib, Amir Temurdan ko'rgan yaxshiliklarini unuti va hatto u bilan yovlashdi. 1387—1388-yillari Sohibqironning Movarounnahrda yo'qligidan foydalanib, bu zaminga bostirib kirdi va shahar-u qishloqlarini xonavayron qildi. Buning natijasida Temur davlatining Jo'chi ulusi bilan munosabatlari jiddiy keskinlashdi. To'xtamish o'sha yillari Rusiya, Kavkaz va Ozarbayjonga ham tahdid sola boshladi. 1382-yil u Maskovni olib, talon-toroj qildi, so'ng tamoman yoqib yubordi. Shunda Amir Temur boshqalari qiolmagan ishini qildi. 1391-yil To'xtamishxonga qarshi qo'shni tortdi va o'sha yilning 18-iyunida Samara bilan Chistopol oralig'idagi Qunduzcha degan yerda To'xtamishni tor-mor keltirdi. Ammo u bu gal ham qochib qutuldi. Oradan sal o'tib, 1395-yil Terak daryosida bo'lgan urushda Amir Temur To'xtamish (Oltin O'rda)ning juda katta armiyasini chilparchin qilib tashladi. Bu zarbadan keyin Oltin O'rda o'zini o'nglab ololmadi. «Temurning To'xtamish ustidan qozongan bu g'alabasi, — deb yozgan edi A. Y. Yakubovskiy, — nafaqat O'rta Osiyo va Janubi-sharqiy Ovrupo uchun, balki Rusiya uchun ham nihoyatda katta ahamiyatga molik bo'ldi».

— *Bundan chiqdi, Amir Temur tarix sahnasida o'ziga xos o'rnatilgan ekan-da. Siz «Amir Temur» tarixiy romaningizda hazrat Sohibqironning 1381—1404-yillar orasida To'xtamish, Sulton Boyazid, Qora Qo'yunlilar bilan olib borgan dahshatli, lekin xayrli urushlarini yaxshi yoritgansiz. Bu qiyin vazifani uddalash og'ir kechgandir?*

— Tarixda o'tgan buyuk shaxslar — Iskandar Zulqarnayn, Yuliy Sezar, Chingizxon va Amir Temurga o'xshash harbiy-siyosiy arboblarning haqida biron so'z aytish, kattami-kichikmi ilmiy yo'badiy asar yozish o'ta mushkul ish. Negaki, ularning hayoti, bosti o'tgan yo'li o'sha zamonga moslashgan va o'ta ziddiyatlidir... Shuning

uchun bu asarni yozishga uzoq tayyorgarlik ko'rdim. Nihoyat, 1994-yil bahorida uni yozib tugalladim. Men Sohibqiron Amir Temurning hayot va faoliyatiga baho berganda uning qilgan ishlarini aql taroqlarga solib tortdim, o'sha davr sharoitidan kelib chiqib baholadim va, albatta, Amir Temurni o'zidan avval yashagan hukmdorlarga nisbatan qilgan ulug' ishlari qaraib hukm chiqarishga intildim. O'zim o'qigan, bilgan behisob manbalar shularga zamin va asos bo'ldi.

— *Bo'riboy aka, bunday zarur, kerakli kitobning tezroq chop qilishini hamma inizzorlik bilan kutmoqda... Biz yuqorida Amir Temurning tashqi harbiy yurishlari va uning ahamiyati haqida gaplashdik. Endi Siz hazrat Sohibqiron hamda temuriylar avlodining Movarounnahr, Turkiston xalqlari oltida qilgan tarixiy xizmatlari xususida ham so'zlab bersangiz?*

— Bajonidil. Amir Temurning birinchi xizmati shundaki, u uzoq yillardan buyon davom etib kelayotgan feodal tarqoqlikka barham berib, markaziy feodal davlatga asos soldi va xalqni mo'g'ul istilochilari zulmidan xalos qildi. Ikkinchi xizmati shuki, u mamlakat ohodonchiligi, ilm-fan va madaniyatning taraqqiyotiga begiyos hissa qo'shdi. Amir Temur, xususan, Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Yassi kabi shaharlarni butunlay qayta qurish va obod qilish ishiga zo'r e'tibor berdi. Hazrat Sohibqiron nafaqat Movarounnahr-u Turkistonda, balki qo'shni mamlakatlarda ham qal'alar (Afg'oniston), shaharlar, qasrlar va nahrlar (Eron, Ozarbayjon, Afg'oniston) qurdirib, ayrim shaharlarni (Bag'dod, Darband) ta'mirlatib berdi. Hazrat Sohibqiron boshqa podshohlarga o'xshab faqat xazinani to'latish emas, balki mamlakatning kelajagiga poydevor qo'yadigan ilm-fan va madaniyatni ham taraqqiy ettirishda shaxsan jonbozlik ko'rsadi. Uning davrida Samarqand Firdavsmonanda mavlono Abdulmalik, Mir Sayyid Sharif Jurjoniy, Xoja Muhammad Zohid Buxoriy, mavlono Ahmad, Abdulgodir Marog'iy, Nizomiddin Shomiy, Hofizi Abro' kabi ko'pdan ko'p olimlar jam bo'ldilar. Temur ularning hoshini siladi. Movarounnahrda Qur'on va hadis ilmidan tashqari, tarix, falsafa, musiqi, rivoziyot, falakiyot, fiqh (musulmon qonunchiligi) ilmlari juda rivoj topdi. Bu davrda xalq amaliy san'ati: ba-

diyi o'ymakorlik, zargarlik, sahhoflik, zardo'zlik ham rivojlanib uy-to'zg'or buyumlarini yasash esa san'at darajasiga ko'tarildi. Samarqandda o'ziga xos tasviriy san'at maktabi bunyodga keldi.

Va, nihoyat, Amir Temurning Vatani, xalqi va tarix oldida qilingan yana bir katta xizmati borki, uni aytmay bo'lmaydi. Hazrat Shohibqiron Vatani va xalqini butun dunyo oldida yuksaklikka ko'tarib ulug'ladi! Ispaniya, Italiya, Angliya, Fransiya, Xitoy singari yirik davlatlar Amir Temur siymosida Turkiston zaminini tanidilar va tan oldilar. Biz buni o'sha mamlakat podshohlari bilan hazrat Shohibqiron o'rtasidagi yozishmalardan va o'sha zamonlardan qolgan tarix kitoblaridan yaxshi bilamiz. Amir Temur davlatining tashqi siyosati va jahonda tutgan mavqeyini bu maktublarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ularni maxsus o'rganmoq fursati yetdi deb o'ylayman.

— *Mana endi, Amir Temur tavalludining 660 yillik to'yi arafasida yana hazrat Shohibqironning shaxsiga qiziqish kuchaydi. Hozir dan nashriyotlarimizga ko'plab qo'lyozmalar kela boshladi. To'g'ri bahona deganlariday... Bu haqda Sizning fikringiz?*

Bilasizmi, so'nggi paytlarda hazrat Shohibqiron haqida ko'ta-kichik «ilmiy», badiiy yoki sahna asarlari yozadiganlar shunqayam ko'payib ketdi, biz tarixchilar o'zimiz ularga yetolmish qolaymiz. Axir, faqat birgina niyat bilan tarixiy mavzuda yangi asar dunyoga kelmaydi-da. Bu jiddiy, og'ir ishda «usta ko'rmagun shogird...» qabilida ish tutmasak, shoshqaloqlik qilmasak, yaxshi bo'lardi. Negaki, Amir Temur — abadiyatga dahldor shaxs!

*Subhaddosh — Baxtiyor Onon
«Ko'zgu», 1995-yil 12-yanvar*

SIBIRGA KETMAGAN O'ZBEK

— *Bo'riboy aka, olim mehnatini shunga qiyoslashadi: yonli o'zgalar davrasini ravshan qiladi. Bugun Sizni katta-kichik yaxshi taniydi. Taqdiringizdan mamnummisiz?*

— To'g'risi, olimning mehnatini nina bilan quduq qazishga o'xshatsa bo'ladi. Olimni ham ilm va ziyo taratgani uchun shamga

qiyos qilish mumkin. Chunki undan xuddi sham atrofida aylangan harvonaga o'xshab, ko'plar bahra oladi. Mening ham boshqalarim o'zmi-ko'pmi yorug'im tushgandir. Shogirdlarim bir talay. Ular barcha O'zbekistonda va xorijiy mamlakatlarda mehnat qilishyapti. Yuvonchlisi shuki, Qozog'iston va Qirg'izistondagi shogirdlarim tutib, o'z vatanlarida sharchunoslik markazlari tuzib olishdi. Demak, maktab yaratibman. Shunday bo'lgach, taqdirimdan mamnum. Har holda, hayotda samarasiz, soyasi o'zidan boshqaga uchmaydigan daraxt bo'lib o'tnabman. O'shandaylardan xudo arzasini!

Hozirgidan ham yaxshiroq natijalarga erishishingiz mumkinmi? Buning sabablari nima?

Men ilm-fan maydoniga ancha kechikib, 36 yoshimda kirganman. Buning sababi bor, albatta. To'rt yil urushda bo'ldim, frontdan qaytganimdan keyin o'rta maktabga kirib o'qishni qolgan yeridan to'ldirishga, tirikchilik deb uch-to'rt yil ishlashga to'g'ri keldi, chunki o'qilamizda kattasi men edim. 1953-yil O'rta Osiyo davlat doril-hunining (hozir Milliy universitet) sharq fakultetini imtiyozli diplom bilan tugalladim. Lekin meni Toshkentda aspirantura ham, ilimga ham olishmadi. Nega deysizmi? Talabalik yillari, xususan, 1950—1952-yillar fakultet partiya tashkilotining kotibi bo'lib ish bor edim. Buni biladigan odamlar bor. O'sha mash'um 50-yillarning boshida yetuk o'zbek ziyolilarini tutli jazoga tortib quvg'in ostiga olib, qamash, surgun qilish kuchayib ketdi. Men bunga chidolmadim, ochiqdan ochiq qarshi chiqdim. Matkura idoralaridan birining rahbari dorilfununimizni tekshirayotgan maxsus komissiyaga boshlikan, meni idorasiga chaqirtirib qoldi. Ish xonasida o'zidan boshlab yana uch-to'rt odam bor ekan. Shulardan birini menga VKP(b) Markaziy Qo'mitasidan kelgan mas'ul xodim deb tanishtirishdi. Ohangisi, subbat vaqtida, «Bu — o'zbek ziyolilarini yo'q qilib tashlashga qaratilgan harakat», — deb ochiq aytdim. Shu-shu bo'ldi, ko'chada qoldim. Oxiri qishlog'imga qaytib ketishga majbur bo'ldim; 1956-yilning yozigacha o'sha yerda muallimlik qildim. 1956-yilning kuzida bo'lsa kerak, O'zbekiston ziyolilarining Birin-

Afrika, Suriya va Falastinni bo'ysundirdi. Xaritada bir qarang Qadimgi Rim imperiyasi qanday ulkan davlat, ko'p mamlakatlar va xalqlarni o'ziga bo'ysundirgan davlat! Lekin tarixda bunaga davlatlar ko'p o'tgan. Misol qidirib uzozga bormaylik. Sobiq Rusiyani olib ko'raylik. U ham qadimgi Rim davlatiga o'xshagan mustamlakachi davlat bo'lgan. Ularning taraqqiyot jarayoni va taqdiri ham deyarli bir xil. Rusiya ham dastlab Maskov atrofidan shakllandi, ya'ni uning yirik davlat bo'lib shakllanishi tarqoq Rus knyazliklarining Maskov tomoniga birlashuvidan boshlandi. Bu Ivan Kalita (1325—1340) davrida edi. Ivan III (1462—1505), Vasily III (1505—1533) davrida Novgorod, Tver, Pskov, Smolensk va Ryazan yerlari yagona Rus davlatiga birlashtirildi. Ivan IV Grozny (1533—1584) vaqtida esa Rusiya boshqa mamlakat va xalqlarni asoratga solgan boshladi. XVI asrning o'rtasida Rusiya Qozon (1552) va Astraxan xonliklarini, asr oxiriga kelib Shayboniylarning Sibir xonligini bosib oldi. XVII asrda Volgabo'y, Ural hamda Sharqiy Sibir egallandi. Pyotr I (1672—1725) va uning vorislari Azov atrofidagi yerlarni, Boltiq bo'yidagi yerlarning bir qismini, Qrim, Janubiy Bug va Dnestr daryolari oraliqidagi yurtlarni bosib oldilar. Va, nihoyat, XIX asrda Rusiya Kavkaz, Qozog'iston va O'rta Osiyoni o'ziga bo'ysundirib, ulkan bir mamlakat, mustamlakachi imperiyaga aylandi.

Rusiya ham xuddi Rimga o'xshab avval mustabid podshohlilik tuzumi, so'ng bir kishining cheklanmagan hokimiyati o'rnatilgan diktatura davrini — sho'rolar hukumati davrini bosidan kechirdi. Qarang-a, har ikkala imperiyaning ham qulash sabablari o'xshash. Bu — birinchidan, asoratga tushib qolgan xalqlar bilan mustamlakachilar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning tobora ortib borishi, ikkinchidan, soliq, jarima hamda ekspluatatsiya zulmi, imperiya tayin etgan hokimlarning o'zboshimchaligi, uchinchidan, xalqlarni asoratda tutish quroli bo'lgan armiya va boshqa jazo muassasalarning ko'paytirilishi, ularga berilgan ortiqcha huquq va imtiyozlar, to'rtinchidan: zulm beboshliklarga qarshi xalq noroziligi va qo'zg'olonlarning kuchayib ketishi va, nihoyat, beshinchidan, davlat va hokimiyat tepasida turgan turli darajadagi hukmronlarning bun-

dan buyon mamlakat va davlatni boshqarishga qodir bo'lmay qolishi. Sho'rolar imperiyasi 70 yil dunyoni tahluka ostida tutdi. Uning qulashi masalasiga kelsak, fikrimcha u; 1) asoratga tushib qolgan xalqlarga qattiqroq zulm o'tkazdi, uni tarixi, madaniyati va hatto ona tilidan judo qilishgacha bordi; 2) butun dunyoga hokim bo'lish siyosatini tutib, shu yo'lida bor-yo'g'ini sovurdi, lekin bunga qurbri yetmadi.

— *Tarixchining siyosatga munosabati haqida nima deya olasiz?*

— Tarixning o'zi aslida siyosat bilan bog'liq fan. Hozir ham, o'tmishda ham shunday bo'ldi. U hukmron sinf va hokimiyat tepasida turgan tuzumning maqsad va manfaatlariga xizmat qilib kelgan. U shunday bo'lgandan keyin tarixchi ham ma'lum darajada siyosatdan boxabar bo'lishi va uni bilishi shart. Busiz davrlar o'zgarishini, jamiyatda sodir bo'lib turadigan hodisalarning mohiyatini anglolmaydi. Bu — masalaning bir tomoni. Uning ikkinchi taraf ham bor. Gap o'sha hodisa va voqealarni to'g'ri anglash, ularga to'g'ri yondashish va ob'ektiv baholashda. Tarixchi biron hodisa yoki voqea xususida hukm chiqarishdan avval uni o'zi anglab yetishi lozim. Iltislanmay, bilimay turib hukm chiqarish ayb hisoblanadi.

— *Ilmda olinning ideali bo'ladimi? Xususan, siz kimni «yulduz»*

deb tanlagandingsiz?

— Boshqa kasb-hunarda bo'lganidek, ilm-fanda ham ideal bo'ladi. Biroq hunar o'rnatishga qasd qilgan har bir odam kimnidir o'ziga ustoz deb tanlaydi, uning ketidan ergashadi. Bu to'g'ri, albatta. Lekin ergashuvchilarning shundaylari ham bo'ladiki, u o'ziga bir emas, balki bir necha murshidni pir tutadi. Masalan, Amir Temurni olib ko'raylik. U bir emas, uch piri: ko'proq Amir Kulol nomi bilan shuhrat topgan sayyid Shamsiddin Faxruriy (1371-yil vafot etgan), xurosonlik Zayniddin Abubakr Tayabodiy (vafoti 1389-yil) hamda andxudlik sayyid Barakalarning (1404-yil vafot etgan) etagidan tutgan. Fikrimcha, hazrat Sohbiqironning yo'rig'i to'g'ri, chunki dunyoda o'tmak olsa, ergashsa arziydigan odamlar ko'p. Har birining uning faqat bir o'ziga xos bo'lgan yaxshi xulq va xoriq odati bo'ladi. Odam qancha ko'p kishidan o'rgansa, piri-murshidi qancha ko'p bo'lsa, shuncha yaxshi.

Men ham hayotimda ulug' odamlarga ergashish, ulardan biror yaxshi narsani kasb atishga harakat qilaman. Xususan, ilm-fanlari O'rta Osiyoning tolmash, buyuk tadqiqotchisi akademik V. V. Bolotov, jahonga mashhur sharqshunos olimlar — professorlar Ilya Pavlovich Petrushevskiy bilan Alfred Karlovich Arendslarga ergashaman. Chunki ular buyuk olim bo'lishlari bilan birga, hayotda o'limni, ko'ngli ochiq va insoniy xislatlari ko'p kishilar edilar. Hashmatli uylarda turib, to'kin-sochin hayot kechirgan ba'zi kasbdoshlari ularni «darvest» deydirdi, «avliyo» deb ustidan kulishardi. Aytilganlaricha, kulgularicha bor edi-da o'zi. Akademik Bartold ham umr yetto'lada hayot kechirdi (1925-yil Neva toshganda, suv uning derazasidan kirib kvartirasini bosgan ekan), I. P. Petrushevskiy bilan A. K. Arends katalakday ikki xonali uyda umr o'tkazishdi. I. P. Petrushevskiy kvartirasiga bo'lsa yorug'lik tushmasdi, chunki derazasi yo'q edi. Harakat qilib yaxshiroq joy olsalar bo'lardi, lekin bu ularning xayoliga ham kelmagan. Idorama-idora yurishga vaqtlari bo'lmagan. Chamasi, balki katta-kichik to'ralarga arz-hol to'kishini istashmasdi. Ular kechani-kecha, kunduzni-kunduz demay ilm yo'llarida zahmat chekdilar. O'ylab ko'rsam, to'g'ri qilishgan ekan. Mana, oqibati xayrli bo'ldi. O'zidan dasta-dasta kitob, eng muhimi «chin olim» degan yaxshi nom qoldirdilar. Bu dunyodan kvartirani ham, mol-dunyoni ham orqalab olib ketib bo'lmagan ekan.

— *Siz o'zingizga va boshqalarga nisbatan o'la talabchansiz. Menincha, odamlarga bergan bahoyingiz ko'pincha to'g'ri chiqadi. Odamdek murakkab tilsimotni buncha aniq bilishni qanday o'rgan-gansiz?*

— Talabchanlik — yaxshi odat. Kishi qo'l ostidagilardan ko'ra o'ziga ko'proq talabchan bo'lsa — undan ham yaxshi. Lekin baxtga qarshi, boshqaga o'la talabchan bo'lamiz-u, o'zimizni esdan chiqaramiz. Shu payt o'zini fan xodimi deb hisoblab yurgan bir odam esimga tushdi. U bir umr yunshoq kursida savlat to'kib o'tirdi, mansab deganda hech narsaga qaramay, o'zini tomondan tashladi. O'tirgan yeri ilm maskani ekanligini, bu yerda har bir kishining qadr-qiymati ilm bilan o'lanishini unuttirdi. Faqat boshqalardan ish talab qilib o'tirdi. Kunmas-kuni «Xo'sh, o'zingiz-chi?» deb so'rab

qolishlarini xotirga ham keltirmadi. Mana, yaqinda qartayib, pen-siyaga chiqay deb turganda, odamlar unga soyasi o'zidan boshqa hech kimga tushmaydigan mevasiz daraxt deb ta'na qilishdi. Bilgan odamga bundan ortiq jazo bo'lmasa kerak. Odamni, uning kimli-gini bir ko'rishda anglash, yaxshi-yomonni xatosiz ajratish mas-a-lasiga kelmasak, bunaga xislat hayotning achchiq-chuchugini ko'p ko'rgan, borliqqa ham, yo'qlikka ham sabr-toqat qilib kun kechirgan odamlarning ko'pchiligida bo'ladi. Lekin men ba'zi-ba'zida adashib ham turaman. Ba'zilar yaxshilik qilib, yomonlik ko'rgan paytla-rim ham bo'lgan. «Hayvonning olasi tashida, odamning olasi ichi-lik» deb bejiz aytishmagan ekan donishmandlar.

— *Siz muttasil (hatto tobingiz bo'lmaganda ham) ishlashga odallangansiz. Bunga qanday erishgansiz?*

— Buning, yangilishmasam, bitta sababi bor — men mehnat ni-moligini bolalik paytlarimdan bilganman. Otam dehqon kishi edi. Sukkiz yoshimdan u menga bo'kiz yetaklatib, yer haydatgan, kolxoz tuzilgandan keyin maktabdan bo'sh vaqtlarim dalaga chiqib onanga qurashganman, keyinchalik oyoq ostiga yashik qo'yib bosmaxo-mda harf terganman... Xullasi kalam, tug'ilganimdan buyon mehnat bilan o'tayotibman, mehnat bilan suyagim qotgan. Qisqasi, uni quyub qolganman. Shuning uchun ham hatto sog'ilgim bir qadar yo-monlashib qolganda ham vaqt topib ishlayman. Hatto tezroq ishlay-man. Chunki mo'ljallab qo'ygan ishlarim chala qolishidan qo'rq-a-man. Chunki mo'ljallab qo'ygan ishlarim chala qolishidan qo'rq-a-man. Timmay ishlashimning yana bir sababi, uning orqasidan yurtda, xalqim orasida ozmi-ko'pmi obro'-e'tibor ortirdim. Buyuk dahola-rimiz Xoja Bahouddin Nahshband janoblarning «Dil ba Yor-u, dast ba kor» degan va «Harakat — sendan, barakat — xudodan» degan uqtirishlariga amal qilishga harakat qilaman.

— *Mabodo, Sizga yaxshi odamlarga rahmat aytish imkoni tug'il-mi, kimlarning nomini tilga olardingiz?*

— Imkoni bo'lganda, birinchi navbada, volidayi muhtaramam, onajonim Rohilaposhsha sayyid Kamol qizining poyiga tiz cho'kib, ul ajoyib insonga yana bir mara cheksiz minnatdorligimni izhor etgan bo'lardim. Chunki qo'limdan yetaklab, birinchi mara maktabga olib borib qo'ygan, bir umr borini sarflab meni o'qitgan, shu ulug' inson

bo'ldi. Va yana maktabda qo'limga qalam tutqazib, xat-savodimni chiqargan aziz muallimlarim, ilm-fan xazinasiga olib kirib qo'ygan ustozlarimga yana bir bor qulluq izhorini ado etgan bo'lardim. Ha yotimda ko'ngli qora, g'arazgo'y odamlarni ham uchradim. Endi ulardan xafa emasman. Chunki ular menga sergaklik va hushyorlikni o'rgatishdi.

— *Mo'jiza ro'y berib, aynan o'zingizga o'xshash boshqa Bo'ri bo'y Ahmedov bilan yuzma-yuz kelib qolsangiz, nimalarni nashrlatgildingiz, qanday maslahatlar berdingiz?*

— Siz aytganday mo'jiza ro'y berib, aynan o'zingizga o'xshash lekin yosh bir hamkasb uchraitib qolsam unga: «Umr — do'ppi aylanguncha o'tib ketadigan narsa. Shuning uchun vaqtningi behuda o'tkazma, fursat borida hunar kasb et, uni e'zozla» va yana «og'ir mehnatdan qochma, chunki zahmat chekmay murodga yetolmayсан» va yana «ustozingga bir umrga sodiq bo'l, uni ulug' va muqarram tut!» deb aytgan bo'lardim. Ta'bir joiz bo'lsa, boshimdan kechgan bir achchiq haqiqatni misol tariqasida keltirmoqchiman. Nomzodlik dissertatsiyasini yoqlab olganimdan keyin qariyb o'n yil shuhrat orqasidami yoki boshqami, bilmadim, o'z zimni u yoqqa, bu yoqqa urdim. Masalan, «AQSh va Afrika» «Ovrupo xavfsizligiga kim tahdid qilayotir?», «Lotin Amerikasi» degan kitoblar yozdim. Nimaga desangiz, o'sha vaqtlarda o'tmish tariximiz ta'qib ostiga olingan, hozirgi zamon masalalari bilan mashg'ul bo'lgan olimlarning esa oshig'i olchi tushgan paytlar edi. Bir kuni Alfred Karlovich meni uylariga chaqirib qoldilar. Bordin. Ustoz gap orasida: «Biz Ilya Pavlovich ikkiniz seni manbashunos qilib tartibyalagan, asrlar qo'lga tushishida shamehroq bo'lib xizmat qiluvchi ko'lyozma kitoblar olamiga olib kirib qo'yg'an edik. Sen bo'lsang...» — deb qoldilar. Shundan keyin yo'llimni yana topib oldim, qo'lyozma asarlarini o'rganish, ko'ha tariximizni «tiritirish»ga ozmi-ko'pmi xizmat qildim. Lekin o'sha o'n yil qulog'ini ushlagancha kerdi...

*Suhbatdosh — Hakinjon Sartoriy,
«O'zbekiston ovozi», 1994-yil 7-iyul*

TARIX VA KELAJAK

— *Donla, gap tarix haqida ketsa, mudom bir savol yuzaga qalqib chiqaveradi: nega yerlarimizni doim kimlardir bosib olgan? Doro, Iskandar Zulqarnayn qo'shinlari, arablar, Chingizxon, chor Rusiyadagi...* O'ta-byubolarimiz shu darajada notavon bo'lishganmi? Kinki hujumimizga yurish qilsa, maqsadiga, deyarli, yetavergan. Hech kim ularning hujumlarini qaytarolmagan... Bu mag'lubiyatlarning sabablari nimalarda deb o'ylaysiz?

— Bu savollar meni ham ko'p o'ylantiradi. Ammo dushmanlarning hujumlarini hech kim qaytarolmagan degan afsusimizga qo'shilolmayman. Qaytargan. Ko'p va xo'p qaytarganlar bo'lgan, tariximizda. Shiroq, To'maris, Spitamenni eslang. Amir Temur, lololiddin Manguberti va boshqa o'nlab ulug'larimizni eslang. Ko'plar bosqinchilarga qarshi kurashda qurbon bo'lishgan. Shuning uchun ularning nomlarini xalqimiz asrlar o'tsa-da unutmay kelyapti. Xalqim deb kurashgan unutilmaydi. Bunga moziyda misollar juda ko'p.

Endi, o'lkamiz bosqinchilar ko'zini bunchalar o'ynatib kelganiga to'xtalsak, bosh sabablardan biri — uning boyligi. Iqlimi — mo'tadil, yeri — serhosil, suvi — shifobaxsh, qazilma boyliklari — bisyor. bunday zamin dunyoda kam. Masalan, bosqinchilar hech qachon Shimol muzliklariga hujum qilishmagan. Qadimgi O'rta Osiyo yerlari esa ana shu fazilatlar bilan yovlarning so'lagini oqizgan.

Ammo ko'p hollarda bosqinchilar qo'lining ustun kelishiga xalqimizdagi tarqoqlik, noahillik sabab bo'lgan. Deylik, dushman O'qon xonligiga ko'z olaytursa, Buxoro amiri tinchligima kuzatuvchi bo'lib turgan. Buxoro yerlari yovga yem bo'layotganida Xiva tushishga tushmagan. Holbuki, ularning hammasi bir ota-onaning farzandlari, bir zaminning fuqarolari edilar. Yeri, suvi, urf-odatlar, hatto dini bir bo'lgan ularning!

Ming afsuski, bu tarqoqlik va noahillik hozir ham bor. faqat o'zini boshqacharoq ko'rinishlarda namoyon qilib turadi. Endi uning nomi — mahalliychilik. «Bu farg'onalik», «bu surxondaryolik» yoki

«bu toshkentlik» deb bir-birini oyog'iga qoquvchilar yo'q deysizmi, hozir? Ko'p. Shunday paytlarda: «O', birodarlari, biz — bir xalqmi? Ota-onamiz ham, tug'ilgan tuprog'imiz ham, suv ichar daryomiz ham, tilimiz ham, dinimiz ham, millatimiz ham bitta!» — deb hayqirgning keladi.

Bugun boshimizga tahdid solib turgan muammo va fojialarning bir uchi mahalliychilimizga borib ta'aladi. Bir elning bolalari hamjahat, aql yashashni o'rganmog'i lozim. Shunda u kuch-qudratli bo'ladi, shunda uning tuprog'iga bosqinchilar oyog bosolmaydi.

Hozir birlashadigan davr.

— *Shu kecha-kunduzda O'zbekistonning sakkiz jildlik tarixi yamgidan yozilayotganidan xabarimiz bor. Eshitishimizcha, Siz ham uning bo'lajak mualliflaridansiz. Shu ish jarayoni haqida gapirib bersangiz.*

— Sakkiz jildidan iborat «O'zbekiston SSR tarixi»ni (aslida, «O'zbekiston xalqlari tarixi» deb nomlansa, to'g'riroq bo'lardi) yaratish borasidagi ishlarning boshlanganiga besh yildan oshdi. Bu muhim ishga respublikamizning yetakchi mutaxassis-olimlari jalb etilgan. Agar ishlar jonlanib ketsa, mazkur asar kelgusi besh yillikda yozib tugallansa kerak deb o'ylayman. Men uning uchinchi jildini yozishda ishtirok etyapman.

— *O'lkamiz tarixi inqilobdan buyon nechanchi marta qayta yozilmog'da? Yillar o'tgach, bo'lajak sakkiz jildlikdan joy olgan gaplar yana yolg'on bo'lib chiqmasligiga kafolat berish mumkinmi?*

— O'lkamiz tarixi, haqiqatan ham, bir necha bor qaytadan yozildi. Shulardan eng muhimlari qatoriga atiqli tarixshunos olim, ajoyib murabbiy Bo'lat Soliyevning (1882—1937) «Turkiston tarixi» va shu kunlargaacha uch-to'rt bor o'zbek hamda rus tillarida nashr etilgan «O'zbekiston SSR tarixi»ni kiritish mumkin. Uni yaratishda ko'plab rus va o'zbek olimlari ishtirok etishdi.

Tarixni yozishdagi rost-yolg'on masalasiga kelsak, bu o'rinda Siz, nazarinida, sal oshirib yubordingiz. To'g'ri, o'tgan nashrlarda ayrim noaniqliklar, bo'rttirib ko'rsatishlar, voqea va shaxslarni idallashtirishlar (shuni aytish kerakki, bor gapni ochiq aytmay, fakt-

lardan davr uchun «qulay» bo'lganlarini yulib olib, talqin etish ham idallashtirishga kiradi) uchraydi. «Zamon ko'tarmaydi» qabilida ish tutilib, ba'zi voqea, hatto katta-kichik davrlar tarixini xaspo'shlab o'tish hollari ham bor. Yangidan yaratilayotgan tarix kitoblari hamdai hollarga barham berilishi lozim. O'tmish qanday bo'lsa, shu holda, bo'yamay, ob'ektiv tarzda yoritish kerak. Umuman, tariximizning barcha davrlarini ilmiy, adolat nuqtai nazar bilan qaytadan ko'rib chiqish kerak.

Bo'lajak sakkiz jildlik tariximizni yozayotgan o'rtoqlar, ayniqsa, bu ishning boshida turgan hurmatli akademiklarimiz, shunday yo'l tutadilar deb umid qilaman.

— *Sizningcha, tariximizning qaysi davrlari zamonga moslanib kelingan? Uning qaysi sohalariga «tesha tegmagan» yoki chala o'rganilgan?*

— Bunday sohalar, davrlar, afsuski, oz emas. Qaysi birini ayтай? Demak, O'rta Osiyoning o'ziga xos ishlab chiqarish usullarini o'ylaylik. U olimlarimiz uchun haligacha ochilmagan qo'riq desam, xato qilmagan bo'lamam. Holbuki, respublika ekonomikasini qayta qurishga kirishmagan mutaxassislarimiz tariximizning ana shu sarhadlarini ham o'rganishsa, foydadan holi bo'lmaydi.

Paxta yakka hokimligi ham ana shu tarixni bilmasligimizdan, iqtisodiyotda nusxa ko'chirishdan, zo'r berishdan kelib chiqdi. O'zbekistonda kattakon zavod yoki fabrikani markazning yordamida qurib, «Mana, O'zbekiston sanoati rivojlangan o'lkaga aylandi!» — deb bong urdik. Aslida esa bunday gigant korxonalarda ishlovchilar, mosan, chetdan keltirilardi. Tub aholi esa ishchilarning yarmini ham ushkiil etmasdi. Hozir ham shunday ko'pgina sanoat korxonalari-mizda.

O'ziga xos qadimiy ishlab chiqarish usullari bo'lgan O'rta Osiyoda ekonomikani yangidan hurishda talay shartlar hisobga olinishi kerak edi. Negaki, qadimiy ishlab chiqarish usullari xalqning hayoti, yashash tarzi hamda psixologiyasida o'z muhrini qoldirgan.

Yoki bugungi yoshlarimiz ota-bobolarining inqilobgacha ozodlik uchun olib borgan kurashlari haqida nimalar bilishadi? Hech narsa.

Ular Sarbadorlar harakatidan ko'ra, Spartak qo'zg'olonidan yaxshi roq xabardorlar deb ko'p aytilyapti va bu to'g'ri gap.

O'zbek xalqining kelib chiqishi va etnik tarixi haqida ham shunday gaplarni ayish mumkin. Xullas, tarixchilarimizning xalqimizdagi hali qarzlari ko'p. Biz o'lkamizning qadimgi davr va o'rta asrlar tarixi bilan izchil shug'ullanayotganimiz yo'q.

— *Shu o'rinda kishilarimizda, ayniqsa, yoshlarda, Amir Temur davriga bo'lgan qiziqish kattaligini, ammo u haqda birovta ham mu-kammal ilmiy asar yo'qligini, birlarini ham topish amri maholligini eslash joiz.*

— Amir Temur haqida mukammal asarni faqat biz yozmadik, xolos. Xorijda u haqda talay kitoblar yaratilgan. Bular orasida ingliz muarrix, marhuma Hilda Hukxemning bundan taxminan yigirmayil burun ingliz tilida chop etilgan «Fotih Temur» nomli katta kitobi alohida o'rin tutadi. Rusiya armiyasi Bosh shtabining rahbari general Ivanining 1875-yili Sankt-Peterburgda ikkinchi bor nashr etilgan «O'rta Osiyo xalqlarining Chingizxon va Temur davridagi harbiy san'ati» kitobi ham alohida ahamiyatga ega. Kitob rus harbiy akademiyasi tinglovchilari uchun qo'llanma bo'lib xizmat qilgan.

Eng achinarlisi shuki, so'nggi paytlargacha Temur haqida yozilgan ham, gapirish ham ta'qiqlandi yoki unga faqat bir tomonlama bosqinchi degan qora nuqtadan qarab kelindi. Natijada, bu bir tomonlamalik ko'pdan ko'p savollar, bahs-munozaralar, mish-mishlar tug'ilishiga sabab bo'lmog'da. Ularga chek qo'yimoq uchun Temur faoliyatini hamda davrini ob'ektiv pozitsiyadan turib chuqur ilmiy o'rganmoq va baho bermoq kerak.

— *Bundan bir necha yil burun «Gulliston» jurnalida «Temur tuzuklari» e'lon qilina boshlagan edi. Kutinaganda uzilib qolli. Endi bihyapimizki, turg'unlik davrining manqurt rahbarlari bunday odilona ishlarga to'sqinlik qilishgan ekan. Hozir, qayta qurish davrida, «Temur tuzuklari»dagi «ta'qiqlangan» degan tang'a oltin tashlanganmi?*

— Ha, gariyb 20 yil muqaddam, aniqrog'i, 1967-yilda «Gulliston» jurnali jasur muharrir Ibrohim Rahim rahbarligida ana shunday

avob ishga qo'l urgandi. «Tuzuklar»ni sharq tillari, qo'lyozmalari va tarixining bilimdoni Alixon to'ra Sog'unuy forschadan o'zbek tiliga o'g'irgan edilar. Afsuski, yuqorining ko'rsatmasi bilan asarni chop etish to'xtatib qo'yildi. O'sha kezlarda unga qo'yilgan ta'qiqlovchi tang'a esa, bilishimcha, haligacha olinmagan. Bu, menimcha, kat-ta adolatsizlik. Biz Temurning ijtimoiy-siyosiy faoliyati, temuriylar haqida yaratilgan boshqa asarlarni o'rganish va bosib chiqarish muasida ham haligacha kimdandir hadiksirab yuribmiz. Go'yo o'z ishtiyorimiz o'zimizda emas-u, kimlardandir inoyat kutaymiz... Natijoki, bobokalonimiz Temurning kimligini bilishimiz uchun ham muqazdan ruxsat kutsak?

«Tuzuklar»ning ilmiy qimmatiga kelsak, Temur va temuriylar davlatining ma'muriy tuzilishi, o'sha vaqlarda saroyda, xalq har-yolda hukm surgan tartib-qoidalarini o'rganishda, O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan eng yirik feodal davlatning mohiyatini anglashda muhim manba rolini o'tashi aniq. Shu nuqtai nazardan qaraganda, mu chuqur tahlil etib, zarur ilmiy izohlar bilan qaytadan, to'raligicha nashr etilsa, haqiqat tiklanardi.

Tarixni o'rganishga bo'lgan eskicha munosabat o'zgarmas ekan, muqtab nodir qo'lyozmalar temir sandiqlarda qolib ketaveradi. Tarix eshiklarini xalqqa ochmog'imiz kerak. Toki, u o'z o'limishida nimalar yaxshi-yu, nimalar yomon bo'lganligini bilib olsin, kerakli muosalar chiqarsin.

«Tarix bilan tarbiyalash» degan iborani men shunday tushu-monman. Ammo afsus bilan ta'kidlash kerakki, tariximiz eshiklarida-gi zang bosgan qulflarga kalit solingani bilan ular hali ochilganicha yo'q.

— *Domla, men Sizdan Spitamen, Jaloliddin Manguberti, Torobiy kabi buyuk ajdodlarimiz hayoti va faoliyatini maxsus o'rganityapimni deb so'ramog'chi edim. Bu gaplaringizni eshitib, iktitlanib qoldim.*

— Spitamen, Jaloliddin va Temur Malik haqida yozilgan yak-to yarim ilmiy magola yoki badiiy asarni hisobga olmaganda, ulug' qjodlarimiz faoliyati astoydil o'rganilmagan va o'rganilayotgani ham yo'q. Holbuki, ularning har birining hayoti o'ralab ilmiy va ba-diyy asarlarga mavzu bo'ladi.

Bu jihatdan ajdodlarimiz oldida qarzimiz ham, gunohimiz ham (bu befarqligimizni boshqacha atash mumkin emas) ko'p.

— O'imishda qaysi xonlik yoki amirlik bo'lmasin, barchasida saroy solnomachilari bo'lgan. Ular o'z davrining eng muhim voqealarini qayd etib borganlar. Solnomachilarning hammasi ham o'z bitiklarida hayotni to'g'ri tasvirlaganlar degan fikrdan yiroq turganim holda, ular qoldirgan hujjatlarning bugungi tarixiy ahamiyati behad yuqori ekanligini aytmoqchiman. Nega shu paytgacha xalqimiz tarixi bilai bog'liq birorta ham solnoma e'lon qilinmagan? Yoki ularning hammasi yo'qolib ketgami?

— O'imishda xon va podshohlarning saroyida bir emas, bir necha solnomachi bo'lgan. Ulardan biri munshiyi xos (podshoh yoki xonning shaxsiy kotibi, mirzosi), ikkinchisi — voqeanavis (soltanada sodir bo'lgan muhim voqealarni qayd etib boruvchi), yana biri lashkarnavis (qo'shin va lashkarlarning hisob-kitobini, faoliyatini bitib boruvchi) deb atalgan. Ular xon, podshoh yoki ularning keyingi vorislari hukmronlik qilgan yillarda mamlakatda yuz bergan voqealarni yilma-yil, oyma-oy, ba'zi hollarda kunma-kun yozib borganlar. Shuning uchun ham solnomachilar yaratgan asarlar hukmdorlarning nomi bilan, deylik, «Zafarnomayi Temuriy», «Shayboniynoma», «Ubaydullanoma» va h.k. deb atalgan.

— Fikringiz to'g'ri, solnomalarning ko'pchiligi o'rta asrlarda yozilgan va saltanat egalariining nomini ulug'lagan, hukmdorlarning maqsad-manfaatlariini himoya qilgan. Lekin barcha o'imishimizni solnomalarisiz o'rganolmaymiz. Chunki o'imishimiz to'g'risidagi faktik materiallar faqat o'sha asarlarning sahifalari dagina saqlanib qolgan. Shu jihatdan ular nihoyatda bebaholli Meningcha, ularning barchasini qunt bilan izchil o'rganish, zarurlarini o'zbek va rus tillarida, kerakti ilmiy izohlar bilan chop etishni yo'lga qo'yish vaqti keldi.

— Bu yog'ini aytisak, kuubxonalarining javonlarida, o'lkashunonlik muzeylari va davlat arxivlarida chang bosib yotgan ming-minglab jild qiimmatli qo'lyozmalar va yuridik hujjatlarning, hattoki qisqacha katalogi ham yo'q. Demakki, tarix va madaniyatimizga oid qan-

day muhim hujjatlar, asarlar, qayerda, qanday saqlanayotganligiga, ularning soni hamda sifatiga oid aniq ma'lumotlarga ega emasmiz. Maholanki, kataloglar shu qo'lyozma fondlarining kaliti hisoblanadi. Shu o'rinda bir haqiqatni aytib o'tmoqchiman: O'zbekiston Fanlar akademiyasi qoshidagi Sharqshunoslik institutining fondida 80 mingga yaqin qo'lyozma va toshbosma kitoblar, 3,5 mingga ziyod yuridik hujjatlar saqlanadi. Shulardan qo'lyozma asarlarni tavsiflashga urush yillarida, amirog'i, 1944-yilda kirishilgan edi. Oradan qirq besh yil o'tdi, lekin bu ish qaligacha tugatilgani yo'q. Aksincha, qo'lyozmalarni ilmiy tavsiflash tamomlanmay turib, mutaxassislarimiz yangi katalog tuzishga o'tidilar. Toshbosma kitoblarni tavsiflash esa butunlay to'xtatib qo'yildi.

Yana shuni ham aytish kerakki, 1970—80-yillar ichida tarixiy qo'lyozmalar deyarli nasrlar etilmadi. O'zbek va rus tillarida nasrlar uchun tayyorlab qo'yilgan ayrim asarlar ham to'kchalarda sarg'ayib yotibdi.

— Bunday paytlarda O'zbekiston tarixini o'rganishga o'zbek olimlaridan ko'ra rus olimlari ko'proq hissa qo'shganligini minnatdorchilik bilan eslaymiz. Asrimizdan avval va uning boshlarida O'rta Asiyo tarixini o'rganishga bo'lgan bu qiziqishning sababi nimada? Nega bu qiziqish yillar o'tishi bilan susayib bormoqda?..

— Haqiqatan, inqilobdan oldin ham, keyin ham rus olimlari O'rta Osiyo xalqlari tarixini, madaniyatini zo'r qiziqish va ishtiyiq bilan o'rgandilar. Xalqimiz haqida ajoyib asarlar yozib qoldirdilar. Iltimochi, bu qiziqishga o'lkamizning boy tarixi va ko'lna madaniyatli sabab bo'lgan. Hozir ham qiziqish bor, lekin tan olish kerak, ilgirtigidek emas. Qadimgi dunyo va O'rta asrlar tarixini yaxshi biladigan mahalliy kadrlar ham paydo bo'ldi. Biroq ularga yetarli e'tibor berilmadi. Yaxshi-yaxshi ilmiy tadqiqotlar, arabcha va forschadagi tarixiy kitoblardan qilingan tarjimalar yorug'lik yuzini ko'rmadi. Natijada, ko'plab yetuk mutaxassislarining ko'ngli ishdan sovuq, o'zlarini «zamonaviy» sohalarga urib ketdilar. Ilmiy izlanishlarini qo'yishib, oliy o'quv yurtlarida «KPSX tarixi», «Ilmiy kommunizm», «SSSR tarixi» kabi fanlardan tinchgina dars berishga o'tib

oldilar. Bu hol hozir ham davom etmoqda. Ularni bir joyga to'plash ko'hna tariximizni o'rganishga safarbar etish kerak.

— O'imishimizga oid noyob kitoblargaqi bunday ayanchli munosabatni bilgach, bu beradigan savolim ortiqchadek tuyuladi. Shunday bo'lsa-da, bilgimiz keladi, domla. Tariximiz haqidagi ko'plab qadimiy qo'lyozmalar, kitoblar xorijiy mamlakatlarda ham borligidan xabardormiz. Ularni topib, o'rganish borasida muayyislarimiz biror ish qilishyaptimi? O'zbek xalqining sevimli farzandi marhum Hamid Sulaymon Navoiy asarlarining ayrimlarini chet ellardan topib, o'z xalqiga sovg'a qilgan edi...

— Xalqimiz Hamid Sulaymonning bu ulug' ishini hech qachon unutmaydi. Qani endi barcha olimlarimiz Hamid Sulaymonni fidoyi, elparvar, dadili bo'lsalar! Olimlarimiz ko'p, lekin ular orasida Hamid Sulaymon yo'q hisobi.

O'rta Osiyo va Xurosonda (bunda Samarqand, Buxoro, Urganch, Xiva, Balx, Hirot va h.k. nazarda tutiladi) yaratilgan, faqatning ko'plab sohalariga oid minglab qo'lyozma asarlar jahonning turli burchaklaridagi (Angliya, Fransiya va AQShdan to Xitoygacha) kutubxonalarda saqlanmoqda. Inqilobga qadar qator rus sharqlashnoslari bu mamlakatlarga tez-tez safar qilishib, u yerlarda uzoq muddat qolishgan va o'sha fondlarni o'rganishgan. Bizning zamonamizda, tarix sahnasiga «temir parda» tutilgan yillardan boshlab bu lo'lib ko'lamani ancha toraydi. So'nggi yillarda xorijga borgan olimlarimiz ko'p bo'ldi. Lekin ulardan hech kim xorijdagi noyob qo'lyozmalarning taqdiri bilan astoydil qiziqib ko'rmadi.

Chet elga faqat qo'lyozma izlab borgan olimlarimizning birinchi va hozircha oxirgisi — Hamid Sulaymon. U Hindiston, Angliya va Fransiya bir necha bor safar qilib, nafaqat Navoiy, balki Hofiz Xorazmiy devonlari, O'rta Osiyo tarixiga oid talay qo'lyozma asarlarining mikrofilm va fotonusxalarini olib keldi. Yana takrorlaymiz: unga ana shu ishini o'zi uchun ham haykal qo'ysak arziydi.

— Domla, Siz uzoq yillardan buyon xalqimiz tarixi bilan shug'ullanasiz. Xalqimizning nafaqat bugun, o'imishda qanday yashaymishini yaxshi bilasiz. Aytinch, «o'zbek xalqi» qanday xalq o'ldi? Uning yaxshi tomonlari nimada? Qanday ojizliklari bor?

— U — O'rta Osiyodagi eng qadimiy xalqlardan biri. Xalq ham davr o'tishi bilan shakllanib boradi va turli zamonlarda uning turli fazilat va nuqsonlari ko'zga tashlanadi. Dunyodagi jamiki xalqlariga ham fazilat va nuqsonlar o'zbeklarga ham xos: mehnatkashlik, bolalilik, oliaga, tug'ilgan go'shaga mehr, shafqatlik, bag'ri kenglik, inqirilik... Lekin barcha millat va elatlar fonida o'zbeklar ikki jihati bilan ajralib turadi, meningcha. Bu — ularning behad xokisoriyati va qat'ivozligi. Xalqimizning baxti ham, kulfati ham shunda...

Qolganini o'zingiz tushunib olarsiz degan umiddaman.

O'zbeklarning kelib chiqishi juda murakkab va uzoq jarayon. Ular miloddan avval ikki azim daryo — Sirdaryo va Amudaryo oqilg'ida va uning tevaragida istiqomat qilgan saklar, massagetlar, sarmalar, keyinchalik, turklar, sug'diylar, baqtriyaliklar, xorazmliklar, shoashliklar va parkana (farg'ona)liklarning avlodidirlar. Miloddan avvalgi va milodning bir minginchi yillari va VI—VII asrlarda bu ikki daryo oralig'iga turklar kirib keldi, G'arbiy turk xoqonligi hukmronligi ostida bo'ldi. XI asr boshida bu yerda qoraxoniylar hukmronligi o'rnatilishi bilan o'zbek xalqining hal qiluvchi yadrosi shakllandi.

«O'zbek» nomi esa XIII asrning 80-yillari — XIV asr boshlarida Dashti Qipchoqda paydo bo'lgan va u «o'ziga beko», ya'ni o'zicha mustaqil, «o'ziga o'zi xo'jayin» ma'nolarini anglatgan. Dashti Qipchoqda istiqomat qilib turgan turk-mo'g'ul qabilalari ana shu nom bilan atalgan. Biz ularni hozir «ko'chmanchi o'zbeklar» deb nomlaymiz. O'rta Osiyoga bu nom XVI asr boshida Shayboniyxon bilan birga kirib keldi. Lekin bundan o'zbek xalqi XIV yoki XVI asrda kelib chiqqan degan fikrga borish mutlaqo xato bo'ladi. Bu o'rinda gap faqat nom ustida boryapti, xolos. Ilmiy tekshirishlardan olingan mulosalar shuni ko'rsatadiki, xalqning kelib chiqish tarixi nomidan avval yuradi. Masalan, ingliz va nemislarining xalq sifatida ma'lum bo'lishi miloddan avvalgi bir minginchi yillarga to'g'ri keladi. Lekin ular o'sha vaqtda boshqacha nom bilan atalganlar. Ingliz degan nomani ular milodning VI asrida olishdi. German degan nom esa XII—XIII asrlarda ommalashtgan. O'zbeklar ham shunday; xalq si-

fatida yadrosi, asosan X asr boshida shakllangan; etnik tarkib tople jarayoni keyin ham davom etgan.

— Endigi savollarim yaqin o'tirishimiz bilan bog'liq. Ch Rusiyasi va Turkiston munosabatlari haqida ikki xil fikr bo 1950—60-yillargacha bo'lgan tarixiy kitoblarda chorizm bu o'lk shafqatsiz ravishda bosib olganligi aytiladi. So'nggi paytlarda Turkiston, shunchaki «qo'shib olinganligi yoki xalqimiz katta imper yaga «o'z ixtiyori» bilan qo'shilganligi haqidagi gaplar quloqqa chalinadigan bo'lib qoldi. Ba'zi yozma manbalarda bu fikr ochiq e'itirof ham e'tiyapli. Siz tarixchi-mutaxassis sifatida bu haqda nima deya olasiz?

— Men har bir narsa o'z nomi bilan atalishi tarafdoriman. Inqilobgacha yashagan rus tarixchilari (A. A. Kaufman, A. G. Sebyannikov, M. A. Terentyev va boshqalar) hamda 1940-yilga qadar shu mavzuga to'xtalgan sovet tarixchilari ham (masalan, S. S. Dmitriyev, A. F. Kalujin, A. L. Popov) bu tarixiy aktni «присоединение» (qo'shilish, qo'shib olish) emas, balki ochiq-oshkora «завоевание» (bosib olinish) deb, Turkistoni esa «колония» (mustamlaka) deb atashgan. «O'zbekiston xalqlari tarixi»ning dastlabki nashrida hunga xuddi shunday baho berilgan.

Fikrimcha, «qo'shib olinish» iborasi Ikkinchi jahon urushidan keyin paydo bo'ldi. Bu Stalin olib borgan noto'g'ri milliy siyosatning ta'siri ekanligini payqash qiyin emas.

Shunga qaramay, olimlarimiz mustamlakachilik davri turli haqida gap ketganda, rus xalqi bilan rus chorizmini, chamasini farqlamaydilar. «Bosib olinish», «mustamlaka» so'zlarini ochiq-oshkora aytisak, «1916-yil qo'zg'olonini rus askarlari shafqatsiz bostirdilar» desak, rus xalqiga tegib ketmasmikan, degan mulohazaga borishib vogueini «yumshatib» ko'rsatishga urindilar. Holbuki, rus xalqi bilan chorizm va uning harbiy mashinasi boshqa-boshqa. Sini mi aytganda, chorizm rus xalqini ham ko'p ezgan. V. I. Lenin un «xalqlar qamog'xonasi» (TAT, 26-jild, 199-bet) deb bejiz atamagan albatta.

— Inqilobgacha Turkiston xalqining bor-yo'g'i ikki foizigina savodli bo'lgan degan gap ilmiy tekshirishlardan keyingi xulosani o'z ichiga oladimi? Bu raqam butunlay soxta, o'ylab chiqarilgan, degan fikrlar ham paydo bo'lyapti?

— Qarshi savol bersam maylimi?

— Marhamat, domla!

— Savodli deganda, siz chapdan o'ngga qarab o'qish va yozishni bilgan kishini nazarda tutyapsizmi, yoki o'ngdan chapga qarab muholas qiladigan odamimmi?

— Bu, endi davr va zamonga qarab belgilanadi-da.

— Xuddi shunday. Inqilobgacha bu o'lkada ommaning faqat ikki foizigina xat-savodli edi deb yuruvchilar aytgan o'sha vaqtda odamlar chapdan o'ngga qarab o'qiladigan alifboni bilmaganligini nazarda tutish kerak. O'rta osiyoliklar inqilobgacha (VIII—IX asrlardan boshlab) arab imlosida xat-savod chiqarganlar. O'lkamizda o'z masjidi bo'lmagan biror qishloq, madrasasi yo'q biror shahar bo'lmagan. Ming shukrki, ularning har ikkisini ham ko'rishga muvassarn bo'lganman. Masjid bor joyda boshlang'ich maktab bo'lgan. Madrasa esa o'ziga xos oliy o'quv yurti (universitet) hisoblangan. Afsuski, men shunday tarixiy ilm, o'choqlarining aksariyatini 20—30-yillarda o'qindaniy inqilobchilar» buzib yuborishdi.

Kutubxonalarimizda saqlanayotgan arab imlosida bitilgan o'ng-minglab jild kitoblar, xalqimiz orasidan Xorazmiy va Ahmad Farg'oniy, Beruniy va Ibn Sino, Ulug'bek va Ali Qushchi, Navoiy va Hobbur, Muqimiy va Furqat kabi yuzlab ulug' alloma hamda shoirilar yozib chiqqanligi ham «ikki foizchilar»ning da'volari haqiqatan ochiq-ochiq yitib ekanligini aytib turibdi. Bu da'vo xalqimizni kamalish uchun qilingan uydirma, xolos.

— Tarixchi olimlarni tayyorlash ham bugungi kunning katta muammolaridan biri. Ayniqsa, qadimgi davr va o'rta asrlar tarixini o'rganuvchi olimlarimiz tobora kamayib ketmoqda. Kuzatish-ta'vga qaraganda, ularning yoshi aniq fanlar bo'yicha ilmiy daraja olavotgan mutaxassislarimizdan ancha katta. Buning sababi nimada deb o'ylaysiz?

— Tashvishingiz juda o'rinli. Qayerdagi yoshlarning boshi lanssa, ularning ijodiy ravnaq topishlari uchun sharoit yaratilsa, o'rinli yerda o'sish bo'ladi. Qadimgi davr va o'rta asrlar tarixiga umumiylashtirib bag'ishlamogchi bo'lgan yoshlarimiz ko'p, ammo ularning ehtiyojlarini qondirish uchun doim ham sharoit yaratilmaydi. Deylik, matematikadan ilmiy ish qilishning «yugur-yuguri» tarixidan kashfiyot yaratishga nisbatan bir necha bor oson. Ayniqsa, qadimgi davr va o'rta asrlar bo'yicha olimlarni tayyorlashda bu hol yanada yaqqol seziladi. Bu, avvalambor, til bilish — sug'd, yunon, arab, fors, slovon, turkiy, ingliz, nemis va fransuz tillari bilan, arab imlosida bitilgan kitoblar va hujjatlarni o'qiy olish bilan bog'liq. O'zingizga ma'lumki, yetishib chiqayotgan yoshlarimiz hamma narsani bilish salar-da, ota-bobolarining sevimli alifbosini o'qishni bilmaydilar. Shuning uchun ham eski o'zbek alifbosini maktablarimizga majburiy programma qilib kiritish bugungi kunda hech bir kechiktirish bo'lmay ishdur. Axir, uni o'rganish uchun o'n yil emas, olti-etti oylik mashg'ulot yetarli. Shunday qilinsa, qadimgi tariximizni o'rganish uchun yaxshi bir qadam qo'yilgan bo'lardi.

— *Yoshlarimizga aytadigan yana qanday gaplaringiz bor?*

— Yuragimda yig'ilib yotgan dardlarim, gaplarim ko'p. Lekin so'zimni muhtasir qilib, ulardan bir ishini iltimos qilmoqchiman. Bizning zamonamizda xatolar ko'p bo'ladi. Hozir qayta qurish tashabbusi o'laroq, ularni tuzatmoqqa kirishdik. O'tgan yillarda yo'l qo'yilgan eng katta xatolardan biri, meningcha, xalqimizning o'z tarixidan qat'iylab qolgani bo'ladi. Siz, qaysi kasb egasi bo'lishingizdan qat'i nazar, agar o'zingizni o'zbek elining farzandi deb bilsangiz, bu ko'lmay va ibratli tarixni xalqingizga qaytarish uchun kurashing. Chunki turk kelajak demakdir. O'z kelajagingizdan ajralib qolmang, yosh do'stlarim!

Suhbatoch — Qulman Ochil

«Yosh leninchi», 1988-yil 1-avgust

NURLLI SAHIFALAR

— *Donla, Amir Temurning tariximizda tutgan o'rnini har kim ham xil baholaydi. Siz buyuk Sohibqironning tariximizda tutgan o'rnini haqiqatda nimalar deya olasiz?*

— Biz Amir Temur shaxsiga hozir birmuncha xolis baho berayapmiz. Uni katta davlat arbobi, mohir sarkarda, ilm-fan va madaniyat hamyosi deb e'tirof etyapmiz. Buning tagida olam-olam mazmun bor.

Amir Temur tarix maydoniga kirib kelayotgan vaqtda Chig'atoy ulusining bir qismi — Movarounnahrda juda katta parokandalik mavjud edi. Qozonxon o'ldirilgandan (1346-yil) keyin feodal tarqoqlik yana ham avj oldi. Oqibarda mamlakat o'nga yaqin mayda bo'liklarga bo'linib ketdi. Shahrisabz bekligi dastlab Qarshiga qarar edi. Hoji barlos uni tortib olib, o'zini mustaqil deb e'lon qildi. Samonqand atrofiga makon qurgan Hizr Yasovuriy ismli bir bek o'zini mustaqilman deb jar soldirdi. Xo'jandda Boyazid jaloir mustaqillik tug'ini ko'tardi, Xuttalonda Kayxisrav degan yana bir bek hech kimga bo'yusmasligini e'lon qildi. Hiroida Amir Husayn degan bek ham mustaqilman deb maydonga chiqdi va h.k. Mamlakatda yagona bir hukmdor yo'q edi. Buning oqibatida tinimsiz urushlar, talashlar mamlakatni borgan sari holdan to'ydirardi. XIV asrning o'rtalaridagi ahvol mana shunday edi. Hunarmandchilik, dehqonchilik, savdogachilik batamom izdan chiqdi. Ayniqsa, xalqqa juda ham jabr bo'lib ketdi. Bu ham yetmagandek, 1360-yilning bahorida Mo'g'uliston (Yettisuv, Ila vodiysi, Sharqiy Turkiston Mo'g'ulistonga qarar edi, hozirda Jete deb ham yuritilgan) xonlaridan Tug'luq Temur Movarounnahrda katta qo'shin bilan bostirib kirdi. Mo'g'ullarga qarshi turadigan kuch yo'q edi. Beklarning bir qismi qochib ketdi, bir qismi mo'g'ullarga taslim bo'lib, ularning xizmatiga kirdi. Shunda Temurning yakka o'ziga ularga qarshi jangga kirdi.

Temur 1358-yildan to 1370-yilgacha mo'g'ullarga qarshi kurashdi. Parokandalikka barham berdi, mamlakatni o'z bayrog'i ostiga yig'di. Bosqinchilarni yurtidan quvib chiqardi va 1370-yili

markazlashgan katta feodal davlatiga asos soldi. Mamlakatda hunarmandchilik, savdo-sotiq, ilm-fan, madaniyat rivoj topdi. Temurning tarix oldidagi buyuk xizmatlaridan biri mana shu.

Amir Temurni mohir sarkarda dedik. Men tarixni sinchiklab o'rganib chiqib, shunday xulosaga keldim: Temur oliy oy biron bir joyda tinchgina dam olib yotmagan. O't ustida hayot kechirgan. Buning ma'lum sabablari bor edi. Atrofda katta-katta podshohlilar mavjud edi. Amir Temur mo'g'ul xonlariga qarshi yetti marta yurish qildi. Oq O'rda xoni O'rxon Sig'noq tomondan Movarounnahr sari kirib kelardi. Undan keyin xon bo'lgan To'xtamish ham Shomoliy sarhadlarga xavf solardi. 1391-yilda Amir Temur va To'xtamishxon qo'shinlari ilk marta jang qildilar. Qattiq urushda To'xtamish tor-mor etildi, o'zi qochishga majbur bo'ldi. Hozirgi Volgograd va Samara shaharlarining o'rtasida — qadimda Qunduzcha degan shaharcha o'rnida bo'lib o'tgan edi bu jang. 1395-yil Terak daryosi bo'yida esa To'xtamish va uning ittifoqchilari qo'shini butunlay tor-mor etildi.

Xullas, Temur qudratli yengilmas armiyaga asos soldi. Temur davrida qo'shinlarning chap qanot, o'ng qanot va markaziga katta e'tibor berilar edi. Temur qo'shinining tarkibini boshqatdan yaradi. O'ng va so'l qanotlarini, shuningdek, markazni yetti qatordan qilib tuzdi. Zaxiraga alohida e'tibor berdi. Bu misli ko'rilmagan yangilik edi.

— *Amir Temur Sohibqironning turk Boyazid Yildirim bilan jang jahongir harbiy qudratining yana bir namoyishi bo'ldi, desak to'g'ri bo'ladimi?*

— Temurning sarkardalik mahorati turk sultoni Boyazid Yildirim bilan bo'lgan jangda yana bir karra namoyon bo'ldi. Aslida, bu urush bo'lmastigi ham mumkin edi. Amir Temur Boyazidga juda ko'p marta maktablar yuborgan. Do'stlik, tinchlikni, hamkorlikni hamda birga bo'lish, ittifoq tuzishni ko'p bor taklif etgan. Temurning bitta talabi bo'lgan: o'sha paytda katta qorago'yunli qavm bo'lar edi. Ular asosan yo'llo'sarlik, talonchilik bilan shug'ullangan. Xuddi shuningdek, Sulton Ahmad Jaloir Bag'dodni egallab, Arabi-

on va O'rta yer dengizi havzasiga o'tadigan yo'llarga hukmronlik qilur, shu bois hatto hajga borish ham to'xtab qolgan edi. Savdo-sotiq haqida gapirmasak ham tushunari bo'lsa kerak. Temur ularning hunchasini tutib topshirishni talab qilgan. Boyazid esa bu takliflarga qarshi chiqdigiina emas, ularga boshpana berdi.

Boyazid Yildirim ham kuchli, o'sha davrda butun Ovrupoga tahdid solib turgan podshohlardan edi. Ovrupo mamlakatlarining birlashgan qo'shinlariga qarshi maydonga tushgan Boyazid qo'shinlari ikki marotaba ularning ustidan g'alaba qozongan edi. Aslida, Temur Boyazid bilan jang qilishni istamagan. Buni Turkiyada, Istanbul shahridagi Fotih Sulaymon kutubxonasida saqlanayotgan Temur bilan Boyazidning yozishmalari ham tasdiqlaydi. Temur ko'p maktablarida do'stlikka, birdamlikka qancha da'vat qilsa ham bo'lmadi, hatto Boyazid bir xatida «Bu gaplarni jang bilan hal qilamiz», — deb o'chib-oshkora yozgan.

Shu o'rinda arxiepiskop Ioanning 24 bobdan iborat «Ulug' Temur tarixidagi hayot» deb nomlangan kitobi haqida gapirib o'tishni istardim. Ioann Temurni ko'rgan, Tabrizda Mironshohning huzurida ko'p vaqt bo'lgan. Ioanning Fransiya qiroli Karl VI ga yozgan bir tavsiyasida aytishicha, Ovruponing tinchligi shu ikki ulug' podshohni, ya'ni Temur va Boyazidni urishtirib qo'yishga ko'p jihatdan bog'liq deyilgan. Temur buni juda yaxshi tushungan. Shuning uchun ham Boyazid bilan jang qilishga ko'p vaqt kirishmagan. Lekin 1402-yilning 20-iyulida Angara yonida qattiq jang bo'ldi. Bu urushda, ma'lumimgizkim, Temur g'alaba qozondi!

Temurning buyuk sarkardaligi shundaki, u o'sha zamondagi muhtazam armiyaga asos soldi. Jangga yaramay qolgan jangchilarni o'z holiga tashlab qo'yimadi, ularga nafaqalar tayin etdi. Jang oldidan jangchilarga sov'g'a-salomlar ulashdi. Sipohga yetti oylik maoshini jangdan oldin tarqatdi, toki uning oilasi qiyinalib qolmasin, jangchining ko'ngli xotirjam bo'lsin. Temur armiyani o'nlik, yuzlik, minglik, tuman tarzida tuzdi. Har birining boshiga o'zini ko'rsatgan amirlarni boshliq qilib qo'ydi. Temur armiyani yaxshi qurollantirdi. O'zining katta qurol ustaxonasi bor edi uning. Ustalar jangchi-

lar uchun quril-aslahalar yasashdi. Hamisha uch oyga yetadigan yem-xashak, oziq-ovqat shay bo'lib turdi. Shu tariqa uning armiyasi yengilmas nomini oldi.

— *Tarixiy qo'lyozmalarining barchasida Amir Temurning madaniyatga, ilm-fanga chinakam homiy bo'lganligi yoziladi... Bir tomondan sarkarda, bir tomondan homiy...*

— Chindan ham shunday. Amir Temur shahar qurilishiga, ilm-fanga katta e'tibor bergan. Uning saroyiga atiq olimlar to'plangan. Ular orasida tarixshunoslar, roviylar, faqihlar, faylasuflar, muhaddislar, riyoziyotchilar, san'atkorlar, quruvchilar, qo'yinchi nomi chiqqan barcha ahli hunar ish olib borgan.

Olimlar yaratgan ajoyib kitoblar Temur davrini to'laqonli aks ettirish bilan birga Sohibqironning ilm ahlini qanchalar hurmatlaganidan ham dalolat beradi. Nizomiddin Shomiy, Ibn Arabshoh, Mirsaid Sharif Jurjoni, Ahmad al-Xorazmiy, No'moniddin Xorazmiy, Sa'diddin Taftazoniy singari huquqshunos, qur'onshunos, tarixchi, faylasuf olimlarning nomini bugun barchamiz hurmat bilan tilga olishimiz. Temur qasrga borsa, nomi chiqqan olim-u ulamoni, quruvchilarni ustalarini Samarqandga keltirgan. Bu haqda Ibn Arabshoh «Amir Temur tarixi» kitobida batafsil yozgan.

Sohibqironni qurilishga, obodonchilikka katta e'tibor bilan quragan dedik. Chindan ham Samarqandda qad rostlagan Bibixonim madrasasi, Go'ri Amir, Shohizinda, Shahrisabzdagi Gumbazi Sayidon maqbarasi, Oq saroy o'zining mahobati bilan hali ham butun olam ahlini hayratga solib turibdi. Agar o'qigan bo'lsangiz, Ohangaron bilan Chirchiq daryolarining qo'shildigan joyida Eski Toshkent (Binkent, Banokent deb ham ataladi) shahri bor edi. Uni Chingizxon 1219-yil vayron qilib tashlagan. XIV asrning 80-yillarida Amir Temur ushbu shaharni qayta tikladi va kenja o'g'lining sharafiga Shohruxiya deb nom berdi. Hozirgi Oqqo'rg'onning Sulton Segizboyev nomli davlat xo'jaligi hududidagi ulkan tepalik ostida bu shahar mangu uyquda yetibdi. Amir Temur Afg'onistonda ham ko'pdan ko'p qal'alar qurdirtdi. Eron Ozarbojondagi Boylaqon degan katta shaharni (1256-yilda Chingizxonning nevarasi Haloku buzib tashlagan edi) qayta tikladi.

Kavkazdagi Qorabog'da uzunligi yetti farsax keladigan ariq kavatib, nomini Barlos arig'i deb qo'ygan. Zangiota tumanidagi Zangiota maqbarasini, Turkiston shahridagi Xoja Ahmad Yassaviy maqbarasini Sohibqiron qurdirganini vatandoshlarimiz faxr bilan tilga oladilar. Qizig'i shundaki, Amir Temur qurdirgan binolar, rahotlar, bog'larning bironasiga o'z nomini qo'y-magan. Sohibqironga o'xshab uning avlodlari bo'lgan temuriylar ham shahar qurilishiga, obodonchilikka, yurt tinchligiga juda katta e'tibor berdilar.

Shunday bir rivoyat bor: Shohrux Amir Temurning xazinasi-ga kirganda u yerdan hech qanday mablag' topolmaydi. Tasodifan bironasi bir narsaga tegib ketgan ekan, egilib olib qarasa, bitta tanga ekan. Uni olib ko'ziga surtib: «Biz bugun otamizdin qolgan ushbu agcha bilan g'oni bo'ldik. Otamizning merosidan bahramand bo'ldik», degan ekan.

Shu rivoyat Amir Temur yurt uchun borini sarflagani, xususan, madaniyatga qanchalar e'tibor berganini tasdiqlab turibdi.

— *Donla, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Amir Temur tavalludining 660 yilligini nishonlash to'g'risida qabul qilgan qarorini xalqimiz zo'r qiziqish bilan kutib oldi. Bu ham mustaqilligimiz sharofiga, albatta. Nazarinda, amalg'a oshiriladigan ishlar ko'lamini nihoyatda kengga o'xshaydi...*

— Juda to'g'ri aytdingiz. Ishlar ko'lamini katta. Dastlab, Amir Temur davrida yozilgan va bizgacha yetib kelgan muhim kitoblarni o'zbek tilida chop etish kerak. To'g'ri, avvallari Temur va temuriylar davri haqida maqolalar yozilgan, risolalar yaratilgan. Lekin ularni yetarli deb bo'lmaydi. Temur avlodlari haqida yangi asarlar yaratish biz tarixchi, yozuvchilar oldida turgan eng mas'uliyatli vazifadir. Amir Temur va temuriylar tarixini o'rganish — jamiyat tarixini ham o'rganishdir. Yana sahna asarlari, kino, video, telefilmlar yaratish, romanlar, gissalar yozish, Amir Temur davridan qolgan yodgorliklarni ta'mirlash lozim.

Milliy g'urur, milliy iftixor tuyg'ularini aslida tarix shakllantiradi. Tariximizni biz qancha mukammal bilsak, milliy g'ururimiz shunchalar baland bo'ladi. Amir Temur esa tariximizda buyuk sahnalarni tashkil etgan tengi yo'q ulug' siymodir.

Yazirlar Mahkamasi qabul qilgan qarorda ta'kidlanganidek buyuk Sohibqiron tavalludining 660 yilligi munosabati bilan Shahrisabzda, Samarqandda Amir Temurning ulug'vor haykali o'rnatilgan. Qad rostlashi nur ustiga a'lo nur bo'ladi.

O'ylaymanki, biz tariximizni chinakam o'rganishni boshladik. Demak, tarixchi olimlarning vazifasi ushbu tariximizning bo'haqatini ro'yobga chiqarishdir. Sohibqiron Amir Temurning tavallud to'yi bu boradagi dadil qadam bo'ladi.

*Subhaddosh — Temur Ubaydullo
«Toshkent oqshomi, 1995-yil 30-yanvar»*

TARIX — HAQIQAT ONASI

— «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasining 1987-yil 4-sentyabr sonida O'zFA akademigi Erkin Yusufovning «Madaniy meros — bebaho boyligimiz» degan maqolasi e'lon qilindi. Shuq tillarida yozilgan qo'lyozma asarlarini yaxshi biladigan mutaxassislardan biri sifatida shu maqolada ko'tarilgan masalalarga munosibatingizni bilmog'chi edim.

— Maqola juda dolzarb mavzuga bag'ishlangani bilan e'tiborga molik. Unda xalqimiz asrlar davomida yaratgan ilmiy va madaniy merosining muhim qismini tashkil etgan nodir qo'lyozma asarlarni to'plash, saqlash, atrofficha o'rganish va nashr etish bilan bog'liq bo'lgan muammolar ko'tarilgan. O'rta qo'yilgan masalalar na faqat ilmiy, balki ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ham ega, chunki bu asarlar xalq mulkidir. Ilgarigi xatolarni tuzatish va tarixni qaytadan yozish masalasi ko'ndalang bo'lib turgan bir paytda qo'lyozma asarlar hamda qadimiy hujjatlarning qimmatini tushumlaslik kechirib bo'lmaydigan xato deb hisoblayman. Lekin afsus bilan aytish kerakki, bu nodir asarlar hozir ham ayrim tuturiqsiz kimsalarning xurujiga uchrab turibdi.

— Yaqin o'tmishda madaniy merosimizga mensimay qarashlari uni yo'qotishga intilishlar bo'lgan. Qancha asarlar yo'q bo'lib ketdi!

Ha, 1920—1930-yillar sodir boʻlgan yovuzlik tufayli juda koʻp nodir qoʻlyozma asarlar tamoman yoʻq boʻlib ketdi. Men bir necha marta arxeografik ekspeditsiyalarda qatnashganman. Aholi qoʻlida tasodifan saqlanib qolgan eski kitoblar va hujjatlarni toʻplash masalasida Fargʻona vodiysida, Samarqandda va Xorazmda ilgʻimman. Oʻshanda keksalardan bu yovuzliklar haqida dahshatli hikoyalarni eshitganman.

Bunday yovuzlik keyinchalik ham davom etdi, shekilli.

Baxtga qarshi, eski kitoblarga qarshi hujum keyin ham o'xtinmadi. 50-yillarning boshida «panturkizm», «panislomizm», «monopolizm» kabi «izmlar» tang'asi paydo bo'ldi. Bularni aslida bir hovuch demagog mansabparastlar bayroq qilib ko'tarib chiqdilar. Afsuski, olimlar orasida ham, adabiyotchilar safida ham «izmlar»ning ketidan ergashuvchilar, ularni qo'llab-quvvatlovchilar topildi. O'shanda qo'lyozma asarlarni saqlash va o'rganishning muvaffaq Sovet Ittifoqida, balki butun dunyodagi eng yirik markazlardan biri hisoblanmish O'zbekiston Fanlar akademiyasi qoshida va Sharqshunoslik institutini kommunistlarning eng katta gazetasi «Pravda»da «Hayotdan ajrab qolgan institut» deya tanqid qilishdi, institutdagi madrasa ko'rgan, nodir kitoblarni o'qib-o'rganuvchi ilmiy xodimlarni esa «mudrab o'tirgan mullabachalar», deb ata-

— 1956-yil kuzda bo'lib o'tgan respublika ziyolilarining syezdida bu masalalar muqokama qilingan edi. Anjumanidan keyin ana shu tushchiliklar qay darajada baritara? eildi?

—Ha, syezdda yuqoridagi nugsunlar fosh qilindi, qoralandi. Lekin baribir, o'sha harakat bir talay olimlarimiz, shoir va yozuvchilarning dilini tirnab ketdi. Eng dahshatlisi — marksizm-leninizm to'xtaga, adabiyotga, tarixiy va madaniy jarayonga vulgar sotsiologik nuqtai nafari bilan qarashni ma'lum darajada singdirib ketdiki, biz hmunuzgacha bunday g'ovlardan tamomila xalos bo'lolmayotibmiz. O'z'lyozma asarlarni o'rganish va uni o'z egasiga — xalqqa yetkazib berishda hamon oqsab yuribmiz.

1972-yil ba'zi mansabparastlar «fan va adabiyotda o'tmish bilan allashtirilyapti» deb ayyuhannos soldilar. O'shanda uzoq yillar mutaxassislarining tinimsiz zahmati, ko'z nurlari hisobiga arab va tojik tillaridan o'zbek, rus tillariga tarjima qilingan asarlarni chop qilish ishi ham to'xtatib qo'yildi. Masalan, O'ra Osiyo tarixining nohali asari bo'lmish «Abdullanoma»ning uchinchi jildini nashrga tayyorlab qo'yilgan yeridan olib, qo'limga qaytarib berishdi. Shu tariq bu muhim asarning qolgan qismi — 3 va 4-jildlari bosilmay, qo'lyozmaligicha qolib ketdi. Qisqasi, 1972-yil boshidagi «harakat» gadingi davr va o'rta asrlar tarixini, madaniy merosini o'rganishda to'g'anoq bo'ldi.

— O'rta asr tarixi va madaniyatiga oid qo'lyozma asarlarni to'plash va o'rganish ishining qoniqarsiz ekanligini ko'ra-bila turib, bunday holga toqat qilib kelyapmiz, bu borada astoydil jon kuydirmayapmiz...

— Bu ishning umumiy ahvoli qoniqarsizgina emas, balki yomon deb aytsa bo'ladi. Biz hozir yurtma-yurt kezib, qo'lyozma asarlarni to'plamay qo'ydik, xorijiy mamlakatlarning (Angliya, Fransiya, Gollandiya, GDR, GFR, Shveysiya, AQSh, Misr, Turkiya, Eron, Afg'oniston, Pokiston, Hindiston, Xitoy, Mo'g'uliston va hokazo) kutubxonalarda saqlanayotgan qo'lyozmalarni (ularning ma'lum qismi bir vaqtlar O'rta Osiyodan olib ketilgan) V. V. Bartold va Hamid Sulaymon singari o'sha mamlakatlarga borib, qo'lyozma asarlarni oylab-yillab o'rganolmayotibmiz. Birinchidan, hozir fidoyi olimlar kam, ikkinchidan, qo'lidan ish keladigan sanoqli mutaxassislar e'tibordan chetda. Biz hatto o'zimizning fondlarimiz va kutubxonalarimizda, arxiv va muzeylarning fondlarida saqlanib yotgan sharq tillarida yozilgan ming-ming yuridik hujjatlar (farmonlar, yorliqlar, inoyatnomalar, vasiqalar)ni deyarli o'rganmayotibmiz. Ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni, siyosiy va madaniy hayotni chuqur o'rganishda o'ta zarur bo'lgan bu kitoblar va hujjatlarni o'qiy oladigan, tarjima qilishga qodir bo'lgan mutaxassislar esa, haqiqatan ham akademik E. Yusupov to'g'ri ta'kidlagandek, borgan sari kamayib ketayapti. Borlarini asrash, ularga adolat yuzasidan munosabat

bo'lish, ularga g'amxo'rlikni kuchaytirish, moddiy va ish sharoitlarini yaxshilash lozim. Malakali mutaxassislar yetishtirish ishiga ham alohida e'tibor berish zarur. Bu ish oliy ta'limga mutasaddi bo'lgan shahar o'rtog'lardan, Fanlar akademiyasi, Sharqshunoslik instituti, qo'lyozmalar hamda Til va adabiyot institutlari rahbarlaridan jiddiy e'tibor talab qiladi. Eski yozuvni o'rta maktablarda o'rgatish haqidagi aytilayotgan takliflarni tezroq amalga tatbiq qilish, Toshkentdagi ayrim maktablarda asossiz ravishda o'qitish to'xtatib qo'yilgan arab til daryolarini qaytadan tiklash zarur.

Qo'lyozma asarlarni to'plash va o'rganish bilan bir qatorda, uni teng ommalashtirish zarurligi haqida biz mutaxassislar ko'pdan gapirib kelyapmiz. Tarix, adabiyot yoki fanning meditsina va falsafa singari boshqa sohalariga tegishli biron qo'lyozmani to'la tarjima qilish, zarur izohlar bilan nashrga tayyorlashning o'zi bo'lmaydi. Bunga kam deganda 4—5 yil ketadi. Bosharti, shu yo'l bilan bori-ildigan bo'lsa, ishning mirishkori hisoblangan mutaxassis olim umri davomida nari borsa uch-to'rt asarni chop qildira olishi mumkin. Unda merosimizni xalqqa qaysi asrda yetkazib bera olamiz?

Demak, boshqacha yo'lni qidirish lozim. Menimcha, birinchidan, qo'lyozmalar toshbosma kitoblar va yuridik hujjatlarni qisqacha bo'lsa-da, tezroq to'la kataloglashtirish va chop qilish, ikkinchidan, shu asarning muhim qismlarini o'zbek va rus tillariga tarjima qilib, xresmatiya yoki tematik to'plamlar (masalan, o'zbek xalqining kelib chiqishi va etnik tarkibi, yer-suv masalasi, xalq harakatlari, O'zbekiston va O'rta Osiyo xalqlarining xorijiy mamlakatlar xalqlari bilan munosabatlari va hokazo) tarzida nashr etish; uchinchidan, muhim asarlar haqida maxsus tadqiqotlar yaratish va nihoyat, to'rtinchidan, katta ilmiy qimmatga molik qo'lyozma asarlar va ularning mualliflari haqida umumiy ma'lumot beruvchi ilmiy-omnabop kitobchilarni ko'proq chop etish kerak.

— Tarixga biryozlama yondashish oqibatida juda ko'p madaniy, ijtimoiy-siyosiy voqealar, tarixiy shaxslar, umuman haqiqat haqidagi tasavvurimiz kengitiladi, omonat bo'lib qoldi. «Tarix — haqiqatning onasi», degan edi akademik Lixachev.

— Filkingizga to'la qo'shliaman. Nazarimda, biz tarixning buyuk, qudratli tarbiyaviy kuchini, ta'sirini e'tibordan soqit qilib qo'ydik. Tarixiy shaxslarga va ayrim tarixiy voqealarga baho beranda bir tomonlamalik, bordi-yu o'sha shaxs hukmronlar saroyida xizmat qilsa yoki shu sinfga mansub bo'lsa, uni tekshirmay-nel may reaksiyaga chiqarish, yomonotliq qilishdek bo'lmagur prinsip ko'pdan tarixda ham, adabiyotda ham hukmronlik qilib keldi. Vaholanki, tarixiy shaxs yoki tarixiy voqeani qanday bo'lsa, shundayligicha, bo'yamadan, xolis-ob'ektiv ko'rsatish kerak. Unga to'g'ri muhosabarda bo'lish lozim. So'z so'z yuritayotgan shaxs xoja. Ahromi, Temurmi, Boburmi yoki Ivan Grozniymi — qanday bo'lsa, shunday tasvirlash lozim. Tarixning ob'ektivligi ham shunda. Albatta, men bu o'rinda adabiyotdagi badiiy to'qimani inkor qilayotganim yo'q. Lekin to'qima ham tarixiy fakt asosiga qurilishi zarur.

— *Hozir Orol dengizining ayanchli ahvoli, taqdiri hammanzorni tashvishga solyapti. Uzoq o'tmishda ham shunday ahvol bo'lganmi? Tarixiy manbalarda bu haqda qanday ma'lumotlar uchraydi?*

— Qo'lyozma asarlarda Orol dengizi va uni suv bilan ta'minlab turgan Amudaryo bilan Sirdaryo haqida ma'lumotlar ko'p. Bu haqda qadimgi yunon olimi Strabon (miloddan avvalgi 63 — miloddan 20 yillari), rimlik olim Varron (miloddan avvalgi 116—27-yil), miloddan avvalgi 128—124 va 119-yillari O'rta Osiyoda bo'lgan xalq toylig' sayyoh Jan Syan, ulug' vatandoshimiz Abu Rayhon Beruniy (973—1048) asarlarida juda ko'p qimmatli ma'lumotlar uchraydi. IX—X asrlarda o'tgan arab olimlari ibn Xurdodbeh, al-Ya'qubiy, Ibn al-Faqih, ibn Rusta, Istaxriy, Ibn Xavhal va boshqa olimlar Amudaryo, Kaspiy, Orol dengizi, daryoning quyi oqimida chiqqan kanallar haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan. Xiva xoni, yirik tarixshunos olim Abulg'ozixon ilgari zamonalarda Amudaryo ham, Sirdaryo ham Kaspiy dengiziga borib quyilganligi, hijriy 986 yil (milodiy 1578) esa daryo o'zanini o'zgartirib, Xos minoraga deyarli manzil orqali Qora ayg'ir to'qayini kesib o'tib, Orol ko'liga qurult oga boshlaganini yozadi. Abulg'ozixon bilan zamondosh bo'lgan Mahmud Vali ham aynan shu gapni aytadi. Amudaryo, Sirdaryo va

Orol dengizi rus va chet el olimlari tarafidan ham ko'p o'rganilgan. Bu haqda V. V. Bartold, L. Berg, K. Bogdanovich, I. Mushketov, Le Strinj, Lens va boshqalarning muhim asarlari bor. Bu olimlar daryo o'zanining vaqti-vaqti bilan o'zgarib turishi, Amu suvi sathining pasayib yoki ko'tarilib turishiga olib kelgan sabablarni ham aniqlashga harakat qilganlar. Daryodan haddan tashqari ko'p kanallar chiqarilib, suvning behuda isrof qilinishi daryo sathining pasayib ketishiga olib kelgan sabablardan biri sifatida ko'rsatiladi. Bu fikr bizga tarix abog'i sifatida muhimdir. Agar biz quruq gaplardan tezroq amaliy ishga o'tib, Orolni asrab qolmasak, avlodlar buni aslo kechirmaydi.

— *Sizningcha, tarix fanida qayta qurish masalasi qanday hal olinmog'i lozim? Bu borada qilinayotgan ishlar Sizni qoniqtiradimi? Qanday o'zgarishlar bo'lishini istardingiz?*

— Qayta qurish ham, jadallashtirish ham inson omili bilan bog'liq. Hamma narsani odam, uning bilimi, qobiliyati, malakasi hal qiladi. Shunday ekan, har bir sohada, jumladan, tarix va sharqshunoslikda ham shu sohaning odami asosiy ishlarga bosh-qosh bo'lishi kerak. Lekin afsuski, bu vazifaning mohiyatini hamma ham tushunib yetmayotganga o'xshaydi. Umuman, kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish prinsipiga hali yetarli ravishda amal qilayotganimiz yo'q. Men tarix sohasida ham qayta qurish shu muhim prinsip asosida joriy qilinishini istardim. Agar har sohaning tepasiga o'z jonkuyar mutaxassisini qo'ysak, chinakam qayta qurishga, demakki, taraqqiyotga yo'l ochgan bo'lar edik. Shunday bo'lganda rahbar bugun nima qilishini, ertaga nima bilan mashg'ul bo'lishini har qamuga «maslahatchi»larsiz o'zi bilgan, o'zi hal qilolgan bo'lar, o'zi bosh bo'lgan sohaning ertangi kunini, kelajagini aniq ko'ra olar edi. Hozir tarix fanini bugungi kun talablari darajasida rivojlantirish uchun, yana juda ko'p ishlar qilishimiz kerak. Buni uddalash, yana takrorlayman, birinchi navbatda, inson omiliga: kadrlar masalasining to'g'ri hal qilinishiga bog'liq.

*Suhbatdosh — Shodmonbek Otayev,
«O'zbekiston adabiyoti va san'ati»,
1987-yil 30-oktyabr*

TEMURNING ULKAN XIZMATLARI

— *Domla, ko'pgina tarixchi olimlar Amir Temurni murakkab shaxs deyishadi. Ana shu murakkablikni, sizningcha, nimalar bilan izohlash mumkin?*

— Har qanday sinfni jamiyatning o'ziga xos qonuniyatlari bo'ladi. Bundan feodalizm jamiyati ham mustasno emas. Ushbu jamiyatda faqat qudratli, zo'r hukmron, zo'r davlatlarga yashash imkoniyatiga bo'lgan. Agar biz Temur davrini oladigan bo'lsak, u vaqtlarda saroy ahliga, ularning minglab xizmatkorlariga — katta qo'shin — amir, beklarga davlat xazinasiidan mablag' berib turilgan. Islom dini davlatning asosiy ustunlaridan biri hisoblangani uchun, din peshvolariga suyuq'ol tariqasida yer-suv, pul va boshqa hadyalar berilgan. Ularning ba'zilariga esa katta-katta viloyatlar ham in'om qilingan. Shu tariqa davlat boshqarilgan. Xazina esa ko'proq oliq-soliq va o'lja hisobiga boyitilgan. O'lja esa o'zga yurtlarni egallab olib orqali qo'lga kiritilgan. Shuning uchun ham saroy ahli, amir-u beklar katta o'ljalarni qo'lga tushira oladigan kuchli, tadbirkor, yengilmas hukmronlarigina qo'llab-quvvatlagan. Amir Temur ana shunday qudratli hukmronlardan biri edi. U o'z davri va sinfning vakili sifatida o'zga yurtlarga qo'shin tortib borishga, begunoh qon to'kishga majbur bo'lgan. Albatta, buning boshqa sabablari ham bor edi. Lekin shularga qaramasdan, Amir Temurning tarix, insoniyat oldida juda katta, ulug' xizmatlari bor. Uning katta xizmatlaridan biri, O'rta Osiyoda mo'g'ullar hukmronligini tamoman tugatishi bo'ldi. Bundan tashqari, u Movarounnahr, Sharqiy Turkiston, Yetisuv, Chuvohasi (hozirgi Olmaota viloyati va atroflari) hamda Xorazmning Sharqiy qismidan iborat juda katta maydonni egallagan Chig'atoy ulusini birlashtirdi. Bu ulus Temurgacha tarqoq holda bo'lib, unda o'zaro feodal urushlar ayiga chiqqan, bundan xalq cheksiz jabr tortayotgan edi. Temur hokimiyatni egallagach, urush-talashlarga, nohaq qon to'kishlarga barham berildi, el-ulus erkin nafas ola boshladi. Vayronalar o'rniida bog'-rog'lar, shaharlar, bir-biridan puvriqot, go'zal imoratlar bunyod qilindi.

1380-yildan keyin u Eron, Iroq, Hindiston va boshqa mamlakatlarga qo'shin tortdi, Eron va Ozarbayjonni o'z davlatiga qo'shib oldi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, bu yurishlardan asosiy maqsad o'lja olish edi. Lekin mazkur yurishlarning ham yaxshi, o'ziga xos progressiv taraffari bo'ldi. Birinchidan, 1391—1395-yillar Oltin O'rtda qilingan urush tufayli uning xoni To'xtamish yengildi. Bu bilan Temur Rusiyaning mo'g'ullar zulmidan ozod bo'lishini qariyb 100 yilga tezlashtirdi.

Temur qo'shini 1402-yil Turkiyaning Angara shahri yonida bo'lgan jangda turk sultoni Boyazid Yildirim qo'shini tor-mor qildi. Natijada Bolqon yarim oroli xalqlari Usmoniy turklar asoratidan qutildilar.

Temur davrida, ayniqsa, O'rta Osiyoning chet el mamlakatlari bilan savdo aloqalari rivojlandi. Movarounnahr va Xurosonda ilmiy, adabiyot va san'at, me'morchilik beqiyos rivojlandi. Boshqacha qilib aytganda, o'ziga xos madaniy inqilob yuz berdi.

Samargand, Buxoro, Kesh va boshqa shaharlarda juda katta, ulkan me'moriy obidalar qad rostladi. Madrasa, xonagoh, guzar va hollar (yopiq bozorlar), sardobalar qurildi. Bularning juda ko'pchiligi bizgacha yetib kelgan. Hozirgacha ular o'z salobati, chiroyini yo'qotgani yo'q.

— *Temurning ilmi, ma'lumoti haqida to'xtalib o'tsangiz.*

— Ma'lumki, o'sha paytlarda shoh, amir, beklarning bolalari 4 yoshidan boshlab turli fanlar bo'yicha yetuk muallimlardan saboq olganlar. Ot chopishni, qilichbozlikni, nayza otishni mukammal o'rganganlar. Bu saboqlardan Amir Temur ham benasib qolmagan. Chunki u aminning o'g'li edi-da. Bundan tashqari, u juda ko'p riyoatlarni yod bilgan, tarixni chuqur o'rgangan, falsafani bilgan, ilqidan xabardor bo'lgan, shaxmatni juda yaxshi o'ynagan.

Ayniqsa, Temur harbiy ilmini puxta egallagan edi. Mohir sarkarda alifbida tarixda tan olingan. Uning harbiy strategiya va taktikasi Oropodagi ko'p mamlakatlarning harbiy maktab va akademiyalarida muassis o'qitilgan.

— Temur haqida bor haqiqatni gapirish, yozish qayta qurish boshlangunga qadar qariyb ta'qirlab kelindi. Uning hayoti to'g'risida o'z zamondoshlari tomonidan yozilgan qadimiy kitoblarda xalqqa ma'lum qilmadi, chop etilmadi...

— Zamondoshlari tomonidan Temur haqida yozilgan kitoblarni xalqimizga qancha tez yetkazsak, shuncha yaxshi. Temur to'g'risidagi ilmiy maqolalarning ham tez-tez vaqti mabuo'tda chiqib turgani ma'qul ish. Lekin ochig'ini aytсам, mazkur maqolalarning ba'zilaridan ko'nglim uncha to'lmayapti.

Yaqinda bir maqola o'qib qoldim. Unda yozilishicha, Temur Boyazidni asir olgandan keyin, uni g'afasga solib ko'p mamlakatlarni ko'chalaridan aylantirib, sazoyi qilganmish. Bular S. Borodin ning ko'proq uydirmalardan iborat bo'lgan «Samarqand osmoni da yulduzlar» romanidan yoki bir turk yozuvchisining «Oqsoq Temur» asaridan olingan ko'rinadi. Negaki, Temur zamondoshlari yozgan kitoblarda, jumladan, Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» kitoblarida bu gaplar yo'q. Boyazid asir olinganidan keyin oradan ko'p o'tmay Temur uni ozod qilgan. Boyazid Yildirim Turkiyaning Oqsaroy shaharida 1403-yili o'z ajali bilan o'lgan. Temur uning ta'ziasida qatnashgan.

— Temur to'g'risida o'zingizning biron bir kattaroq ilmiy asar yozish niyatingiz yo'qmi?

— Hozir akademik G. A. Pugachenkova va professor R. G. Muqminova bilan hamkorlikda Temur va uning davriga bag'ishlangan ilmiy monografiya yaratish ustida ish olib boryapmiz. Ayon o'qigan bo'lsangiz, 1989-yil «Ulug'bek» nomli tarixiy essem bosilib chiqqan edi. Endi shu kitobga o'xshash «Amir Temur» nomli asar yozish niyatidaman.

Subhadosh — Turab Niyozov
«Lenin uchquni», 1991-yil 16-yanvar

TEMURSHUNOSLIKNI QAYSI YO'NALISHDA RIVOJLANTIRISH KERAK?

(Davra suhbatii)

B. A h m e d o v. Temurshunoslikning kelajakdagi yo'nalishlari masalasiga o'tishdan avval ilmiy jamoatchilik va o'quvchilar fikrini bir muhim narsaga qaratmoqchiman. Gap shundaki, hozir avval ham aytganimdek, temurshunoslar ko'payib ketdi. Qisqasi, bugun temur haqida bilgan ham yozyapti, bilmagan ham. Gapni cho'zib o'tirmay, bir-ikki misol keltirish bilan kifoyalanaman. Keyingi yil-larda asl manbalar (Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»lari, Abdurazzoz Samarqandiyning «Matla' us-sa'dayn», Mirxondning «Ravzat us-safo»si, Xondamirning «Xulovat ul-axbori» va boshqalar turganda, yengil-yelpi va naql-rivoyatlar asosida yozilgan kitoblarni chop qilish odat tusiga kirib qoldi. Avvallari gazeta va jurnallar biron tarixiy materialni bosishdan avval mutaxassisga murojaat qilib, uning fikrini olardilar. Hozir ayrim o'zi bi-lag'onlar mutaxassisga murojaat etishni o'zlariga ep ko'rmay qo'yishdi.

Muddaog'a kelsak. Fikrimcha, temurshunoslik quyidagi yo'nalishlarda olib borilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi:

1. XV—XVI asr boshida yozilgan va Temur hamda temuriylar tarixi va madaniyatiga bag'ishlangan qo'lyozma asarlarning muhim-hisli o'zbek va rus tillariga tarjima qilib, chop etish zarur. Ijtimoiy-iqtisodiy hayot, madaniyat va xorijiy mamlakatlar bilan munosabat-larga oid ma'lumotlarni (parchalarni) ham to'plab majmua shaklida nashr etmoq lozim. Shuningdek, Angliya, Fransiya, Ispaniya, Venet-siya, Turkiya kutubxonalarida saqlanayotgan yozishmalarni alohida to'plab kitob holida chiqarish zarur. Bularsiz XIV—XV asr tarixini poxta o'rganolmaymiz. Birinchi navbatda, Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»larini tezroq nashr etish kerak!

2. Temur va temuriylar davri tarixi va madaniyati haqida ko'proq ilmiy va ilmiy-omnabop kitoblar yozib berishimiz kerak. Bu ish-

da faqat asl manbaga tayanish, tarixiy haqiqat doirasida turib qalam tebratish talab etiladi. Soxtalik va biryozlamalikka berilib ketmaslik kerak. Vogelikni biryozlama bayon etish ham tarixni soxtalashirishga kiradi.

3. Temur va uning ulug' avlodlari haqida ob'ektiv, zo'r badiiy qimmatga molik romanlar, qissalar, she'riy va sahna asarlarini yaratmoq zarur.

4. Kino va televideniening ta'sirchan qudrati, zo'r tarbiya vositasi ekanligini hammamiz yaxshi bilamiz. Olimlar, adiblar, muallimlar va, umuman, biz ziyolilar targ'ibot va tashviqotning bu muhim va qulay vositasidan unumli foydalanishimiz zarur. Masalan, nafaqat Temur va temuriylar davri tarixini, balki o'zbek xalqining ko'p yillik ibratli tarixini, Ahmad Farg'oniy, Muhammad Muso Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Zamaxshariy, Ulug'bek va Ali Qushchi singari ulug' ajdodlarimiz tarixini, chechel bosqinchilariga qarshi o'z xalqini kurashga ko'targan To'mon, Shiroq, Spitamen, Jaloliddin, Temur Malik, Mahmud Torobiy kabi milliy qahramonlar jasoratini televidenie va kino orqali qisqa, lekin tushunarli qilib tushuntirsaq qanday yaxshi! Shunda xalqimiz tezroq o'z tarixini ozmi-ko'pmi bilib oladi, o'zligini anglaydi. Lekin afsuski, biz bunday ishlarni qilyotganimiz yo'q.

Kinoni olib ko'raylik. Ikkinchi jahon urushidan keyin «Tohir va Zuhra», «Alisher Navoiy», «Beruniy», «O'tgan kunlar», «Mahalla da duv-duv gap»dan boshqa durustroq film yaratilmadi. To'g'ri, boshmachilik haqida uch-to'rt film yaratildi (bunaga filmlar yaratishda ustasi «farang» bo'lib keldik, hatto), lekin shu davr ichida bironta tarixiy film yaratilmadi, ko'lna tarixga bironta kinorejissor murojaat qilmadi.

U. Uvatov: Buning uchun san'atkorlarimiz tarixni yaxshi bilishlari, o'tmish tariximizni yorhin sahifalar bilan bezatgan Amir Temur siymosi va uning faoliyatini o'rganishga alohida ahamiyat berishlari kerak. Bu o'ta zarur va xayrli ish. Eng avvalo, Temur va temuriylar davrida yaratilgan yozma manbalar — yodgorliklarni to'liq o'zbek tiliga tarjimai atroficha tadqiq qilish asosida amaliy

shartlashi lozim. Sohibqironning ilm-fan, madaniyat, ayniqsa, tarix-madaniyat ilmi rivojiga katta ahamiyat berganligi sababli o'sha davrda ham, undan keyin ham ko'pdan ko'p tarixiy asarlar yaratilgan. U asarlar, asosan, fors va arab tillarida yozilgan. Baxtimizga, bu bebaho manbalarining deyarli hammasi bizgacha yetib kelgan. Xilma-xil yo'nalish va nuqtai nazardan turib yozilgan bu qo'lyozmalarni bir-biriga muqoyasa qilish, ilmiy taqildan o'tkazish — Sohibqiron tuzgan davrlarning ichki va tashqi siyosati haqida to'g'ri va mukammal fikr yuritish, xulosa chiqarish imkonini beradi. Temur va temuriylar davrida yashagan muarrixlar: Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Vozidiy, Hofiz Abtru, Xondamir, Mirxond, Ibn Arabshoh, Abdurazzoq Samarqandiy, Fasih Havofiy, Muiniddin Natanziy va boshqa bir qator mualliflarning asarlari shular jumlasidandir. Mualliflarning shariyati o'sha davrda yashaganliklari uchun ham bo'lib o'tgan voqealarning bevosita shohidlari sifatida voqealarni jonli va ishonchli tarzda bayon qilganlar. Mana shu asarlarni o'zbek tiliga tarjima qilish va ular asosida chuqur, fundamental tadqiqotlarni amalga oshirish temurshunosligimizning dolzarb va kechiktirib bo'lmaydigan vazifalaridandir.

Yana bir gap. XV asrda yashagan tanikli arab tarixnavislari, jumladan, Ibn Xaldun, Ibn Duqmoq, Suyuti, Qalqashandiy, Saxoviy, Muhiiddin Ayniy, Ibn Iyos, Ibn Tag'riberti, Ibn Xojar al-Asqaloniy, Muqiriziy va boshqalar o'z tarixiy asarlarida Amir Temurga, ayniqsa, uning shaxsi, Iroq, Shomga qilgan harbiy yurishlari, diplomatik aloqalari haqida ko'pdan ko'p qimmatli ma'lumotlarni keltirganlar. Ayniqsa, bu ma'lumotlar hanzugacha deyarli o'rganilmagan. Amir Temurga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarda ham, ommabop nashrlarda ham ushbu ma'lumotlar o'z aksini topishi zarur.

B. Ahamdov: «Amir Temur tavalludining 660 yilligini niшонlash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori shartofati bilan Amir Temurning ijtimoiy-siyosiy faoliyatini o'rganish yanada jonlanadi. Shu munosabat bilan yana bir muhim gapni aytib qo'ymogchiman. Temur — murakkab shaxs, uningni ulug' podshohlardan bo'lgan. Modomiki shunday ekan,

uning ijtimoiy-siyosiy faoliyatining yaxshi tomonlari ham, salbiy taraflari ham bo'lgan. Ammo bor haqiqatni gapirish kerak. Xullai bular bo'lib o'tgan voqea. Uni Amir Temurning tarjimai holidan o'chirib tashlab bo'lmaydi. Uni aytmaslik ham tarixni soxtalashtirishga kiradi. Temurning Hindisonga yurishi yoki uning Boyazul bilan bo'lgan urushi haqida gapirilganda, ayrim kishilar: «Buni aytmasak hindlar va turklar xafa bo'lib qolishmasmikin?» — deb o'ylandi qoladilar. Yo'q, xafa bo'lishga o'rin yo'q, chunki bular bo'lib o'tgan voqealar. Bularni avlodlar bilishi shart. Buzib bugungi do'stona, yashash qo'shniçilik munosabatlarining qadriga yetmaymiz. Umumiy o'rinshga bugungi kunning qonun-qoidalaridan kelib chiqib baho berish yoki boshqa-boshqa davrlar mafkurasini bir-biriga sun'iy ravishda ko'chirib o'tish kechirib bo'lmaz xatodir. Hammamiz shu real haqiqatga amal qilishimiz lozim.

O. Yo'q u b o'v: Masala shundaki, agar tarix bobomiz haqida, kishining boshidan kechgan voqealar, muayyan fikrlar asosida tasavvur uyg'otsa, san'at va adabiyot bunday tasavvurni u zotining ichki dunyosini ochish, u kishining ruhiy/olanini ko'rsatish (hatto darhol hasratini deyshdan ham qo'rqmaylik) bilan, boshqacha qilib aytganda, tarix bir kitobxonga aziz bir insonni tasvirlash organi buni yaratadi. Ma'lumki, buyuk fransuz lashkarboshisi va imperatori Napoleon haqida yuzlab, balki minglab monumental asarlar yaratilgan. Lekin ularning ko'pi bizning qalbimizni jiz ettirib, bu ulug' insonga nisbatan dilimizda mehr va hurmat uyg'otmaydi. U yuksak qo'lli cho'qqilarday sovuq ko'rinadi. Lekin bundan bir-ikki yil muqaddam fransuzlar Napoleonga batamom teskari nuqtai nazardan yondashib, ya'ni uning insoniy xislatlarini ochish yo'lidan borib, mashhur kardaning joni, tirk obrazini yaratdilar, film ko'plarni lol qoldirdi.

Bu filmda Napoleon ulug' sarkarda sifatida namoyon bo'ladigan sahnalar yo'q qisob. Butun asar Napoleon bilan uning sevgilisi, o's davrining mashhur go'zali Jozefina xonim munosabatlariga bog'langan. Napoleon Jozefina kulasa kuladi, yig'lasa go'shilib yig'laydi. Mabodo jang maydonlariga Jozefina senga xiyonat qildi degan bi rorta gap yetib borsa, g'olib go'shinishi tashlab Parij tomon ol suradi

bu gaplar yolg'on ekaniga ishongach, Jozefina oldida tiz cho'kib, uning oyog'larini o'padi. Qarabsizki, biz o'zimiz sezmaganda holda, mufakat uning haqiqiy majnun tabiat bir odam ekanligiga, balki bekor ulug' bir shaxs va lashkarboshi ekaniga ham ishonamiz.

Xo'sh, bunday holatlar rahmatlik bobomiz boshidan ham kechmaganmi? Axir, bobomiz ham go'zallik shaydosi bo'lganlar. ko'p mara uylanganlar, hatto eng keyingi va eng sevimli ma'shug'alaridan biri unga xiyonat qilganini eshitganda uni qatl qilishni buyurganlar. Kexsa sarkardaning ruhiy holatini, chekkan iztiroblarini ochish imkonini beradigan bu ko'ngilsiz voqea yozuvchiga nihoyatda dramatik bir asar yaratish imkonini bermasmikin?

Ko'rinish turibdi, bobomiz obrazini yaratishda san'atkorlar ta'sirchi olimlardan farqli o'laroq, batamom boshqa, san'at qonunlariga asoslangan murakkab yo'ldan bormog'i shart. Bu esa haqiqiy iste'dodlarninggina qo'llidan keladi. Hozircha bu mavzuda yaratilgan asarlarni bu mas'uliyatli ishdagi ilk izlanishlar deb qaramoq kerak. Ilk izlanishlar esa biz istagan asarlarning yaratilishiga olib keladi, degan umidamiz.

B. A h m e d o'v: Mana ko'rdingizmi, biz tarixchi olimlar va salbiy Amir Temurdek buyuk siymo haqida hali juda ko'p ish qilishimiz kerak ekan. Xalqimiz bizdan bu ulug' inson haqida yuqori mavzuda yozilgan kitoblarni kutayapti. Shunday ekan, biz hammamiz solqimizdan qarzidor ekanligimizni unutmasligimiz, buni hamisha ko'z mas'uliyat bilan his etishimiz, bugun kechagidan, ertaga esa bugungidan yaxshiroq mehnat qilishimiz zarur bo'ladi. Xalqimizdan qiziqimizni faqat ahillik va bir yopqadan bosh chiqarib mehnat qilsak, kim uzishimiz mumkin.

Shu o'rinda men yana ko'pchilikka ma'lum, lekin bir muhim gapni aytaman deyman. Tarix bilan adabiyot bir-biriga yaqin, ular deymo bir-biridan oziqlanadilar, nafalanadilar. Shunday bo'lsa-da, ijtimoiy hayotda tarixning roli kattadir. Buni tarixiy mavzularda qat'iyon ta'bratgan adiblar ham yaxshi biladilar. Bo'ladigan gapni aytadigan bo'lsak, tarixiy mavzuda yoziladigan asarlar — u romanni, dramanni, sahna asarimi yoki kinossenariymi, bundan qat'i nazar,

naql-rivoyatlarga emas, balki tarixiy faktarlarga asoslanmog'i, bu haqiqatni o'zida aks ettirmog'i lozim.

To'g'ri, adabiyotning ham o'z qonuniyatlari mavjud. Masalan, unda badiiy to'qima degan narsa ham bor. Lekin o'sha badiiy to'qimaning zaminida havoyi gaplar emas, tarixiy haqiqat yotmog'i lozim. Uzoqqa bormay, Oybekning «Navoiy» romanini olib ko'raylik. Uni o'qigan sari o'qiging keladi. Haqiqiy umrbodiy roman Chunki u, birinchi navbatda, o'sha zamonlarda yozilgan «Ravzat ussafa», «Xulosat ul-axbor», «Habib us-siyar» kabi tarixiy asarlarni chuqur o'rganish va asarlardagi fakt va materiallar asosida yaratilgan. To'g'ri, hozirgi adiblarning va shoirimizning aksar qismi arab va fors tillarida yozilgan asarlarni o'qib o'rganish imkoniyatiga ega emaslar. Bunday holda tarixchi olimlar, xususan, qadimiy va o'rta asrlar tarixi bo'yicha tarixiy mavzuda qalam tebratuvchi olimlarning asarlari adiblar, shoirilar va dramaturglar uchun ma'lum darajada manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Mana shulardan kelib chiqib, biz olimlar va adiblar hamkorlikda, bir sqadan bosh chiqarib ishlashimiz zarur demogchiman. Shunday na boy ilmiy merosimiz, chunonchi Amir Temurning hayoti va faoliyati haqoniy tarzda xalqimizga tezroq va to'liq holda yetib borishi mumkin.

Subhadoshlar: M. Avdullayev va M. Ahmad

«O'zbekiston adabiyoti va san'ati»

1995-yil 17-avgust

TERAN TOMIRLAR

Talab — Bo'riboy aka, Siz ulug' ajdodlarimiz hayotini sinchiklab o'rgangan olimlarimizdansiz. Aytgunchi, bir zamonning o'zida dunyo tan olgan allomalar yetishib chiqqanligi tasodifiy, yoki bunda ham biror qonuniyat bormi?

Jahon — Ilmda, ayniqsa, tarix sahifalaridan joy oluvchi ilmda tasodifiy istisno etiladi. Modomiki, tariximizning muayyan bosqichida nomi

jahonni tutgan ulug' zotlar ketma-ket yetishib chiqqan ekan, demak, ular yashab o'tgan zamon muhiti, shart-sharoit ana shunday zakoniyl shaxslarning yetishib chiqishiga imkon yaratgan. Mana, Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy oling. Bu vatandoshimiz o'zining «al-Jabr va-l-muqobala» degan o'lmas asari bilan dunyo fani tariqatida qolgan. Buyuk mutafakkirning ana shu kashfiyoti matematikaning algebra sohasiga va algorifmga asos solgan al-Xorazmiyning yevropada algoritim ma'nosida biladilar. Yoki Sharq Arastusi yoki Muallim us-soniy, ya'ni Ikkinchi muallim degan unvonga sazovor bo'lgan hamyurtimiz Abu Nasr Forobiy oling. Jahon madaniyatiga beqiyos hissa qo'shgan bu mutafakkir yetmishdan ortiq tilni bilganligiga hozir ham hayratimizning cheki yo'q.

Abu Rayhon Beruniyning nomini yer kurrasida kim bilmaydi, deysiz? Oradan necha asrlar o'tgach, mashhur namoyandalar Beruniy haqida «Bu olim qiziqqan sohalarni sanab chiqishdan ko'ra, qiziqmagan sohalarni sanab chiqish osomroq», deganligi bejiz emas. Beruniydan bor-yo'g'i yetti yil keyin, atigi bir necha kilometr narida tug'ilgan Abu Ali ibn Sinoning dunyo tabobat ilmi qo'shgan hissasini qaysi o'lchov birligida ifodalab bo'lar ekan, bilmadim! Axir, uning yevropalashgan nomi — Avicenna bugungi meditsina so'zining o'zagi ekanligini jahon biladi.

— *Ayni paytda buyuk zamonlarning nafaqat mutafakkir yoki ilohkor, shu bilan birga dono siyosatchi, ogil yurtboshi bo'lganliklari ham tadqiqotchilar tomonidan alohida ta'kidlanadi...*

— Dunyoga mashhur Sohibqiron bobomiz Amir Temurni oling. Uning buyukligiga zarracha shubha qilgan odam shu kunlarda «O'zbekiston ovozi»da chop etilayotgan «Temur tuzuklari» boblariga nazar tashlasin. Temuriylar saltanati nomi bilan jahon tarix sahifasida mustahkam o'rinda olgan bu zot o'z davrida yirik feodal davlat asoschisi bo'lgan. Aynan shu Sohibqironning nabirasi Mirzo Ulug'bek yaratgan kashfiyotlari bo'yicha o'zidan oldin o'tgan barqaror o'lmasdoshlarini quvib o'tdi. Bugungi kungacha saqlanib qolgan uning rasadxonasini jahon sayyohlari hamon hayrat bilan tomonlari qurib qurib qurib qurib qurib qurib qurib qurib qurib qurib qilishmoqda. Ham shoirlik, ham vazirlik ishlarini qo'shib olib

borgan Alisher Navoiy haqida ortiqcha ta'rifga hojat bo'lmasa kerak. Temuriylar avlodidan yana bir zako — Zahiriddin Muhammad Boburning dunyo adabiyoti, ilm-fandagi rahbarlik san'ati borasidagi dasixati betakroridir.

Demak, buyuk davlat qurish uchun chog'langan ulug' xalqning ana shunday daholariga tayanib ezuq niyatlariga albatta yetajak!

Suhbatdosh — Shuhrat Jabborov
«O'zbekiston ovozi», 1993-yil 23-fevral

O'TMISH O'ZAGIMIZDIR

— Tariximiz — ruhimiz. Har bir jamiyatda ma'naviy dunyo qonin darajada bo'lsa, jamiyat ham xuddi shu darajada bo'ladi. Qonin qurish jarayonida biz o'z xatolarimizni ko'ryapmiz. Buning uchun naqarat kechagi ko'p xatolarini tuzatmog'imiz, balki o'tigan kun nung yaxshi tomonlarini ham o'rganmog'imiz lozim. Shu o'rinda bir savol tug'iladi. O'timishda bolalar, xususan, o'zbek bolalari qon tarzda o'qitilgan?

— Bolalarning o'qishi masalasiga kelsak, bolalar boshlang'ich ma'lumotni diniy xarakterdagi maktabda olganlar. Bunday maktablar O'rta Osiyoda IX—X asrlarda paydo bo'lgan. Bular masjidda qoshida, shuningdek, xususiy hovlilarda tashkil etilgan. Bu maktablarga 5—6 va undan yuqori yoshdagi bolalar qabul qilingan. Maktabda madrasa (oliy maktab)ni tamomlagan kishi muallimlik qilgan. Qiz bolalar alohida, xususiy hovlilarda o'qitilgan. Muallim Toshkent va Farg'onada Otinbibi, Buxoroda Bibixalifa yoki Ilti otin, Xorazmda Elitibi deb atalgan. Bolalar avval arab imlosidagi harflarning nomi va yozilishini puxta o'rganishgan, so'ng Qur'on oyatlarini hijjalab o'qishga tushishgan, keyin uni yod olishgan. Bu maktablarda Navoiy asarlaridan parchalar o'qilgan, shuningdek arifmetika o'rgatilgan.

Ba'zi maktablarda bola o'qiyotgan kitobiga qarab, «taxtaxonlar» (taxtaga yozib o'rganuvchilar), «haftiyakxonlar» (Qur'ondan olin

gan ayrim kichik suralar majmuasini o'rganuvchilar), «Qur'onxonlar» (Qur'on o'quvchilar), «Abjadxonlar» (abjad usulini, ya'ni arab alifbosi sirasidagi harflarning son hiymatini o'rganuvchilar) degan guruhlar bo'lingan.

— Shary madaniyati, shu jumladan, Samarqand atrofidagi qadimlardan, Bolalik tepadan, qadimiy Xivaning yon bag'irlaridan bolalarning haykallari, bolalar haqidagi hikoyalarga ishlangan devoriy suralar, o'yin maydonchalari topildi va topilmogda. Bolalar adabiyotiga kelganda, hazrat Navoiyning Farhod yo Qays, Dilomlarning bolaliklarini va boshqa allomalarning qahramonlarini yetuk obraz sifatida ko'rsatishimiz mumkin. Ularda bolalarga tarbiya berish kattalarga berilgan tarbiya bilan uyg'unlashib ketgan. Yoki o'tgan asrlarda bolalar adabiyoti alohida bo'lganmi?

— Ha, bo'lgan. Avvalambor shuni aytish kerakki, o'zbeklarning ham, boshqa xalqlarning ham bolalar adabiyoti og'zaki adabiyot (folklor) zaminida yaratilgan. Uning ildizlari maqollar, topshmoqlar, ertaklar, «Qayumars afsonasi», «Jamshid to'g'risidagi afsona», to'maris, Shiroq, Strangeya va Zara hamda Iskandar Zulqarnayn haqidagi gissalar, «Shohnoma», «Go'ro'g'li» va «Alpomish» singari qahramonlik dostonlariga borib taqaladi.

Bolalar yozuvchilari masalasiga kelsak, o'timishda faqat bolalar uchun yozadigan maxsus sho'r va yozuvchi bo'lmagan. O'timishda yozuvchi va sho'rlar ayni bir vaqtda hamma uchun — bolalar uchun ham, kattalar uchun ham yozishgan. Misol tariqasida Fariddin Attor (1148—1219)ni olib ko'raylik. U diniy mavzuda birtalay asarlar («Muxotnomma», «Husravnomma», «Asromnomma», «Musibatnomma», «Allohytnoma») «Me'rojnomma», «Tazkirat ul-avliyo» va boshqa) yozgan. Lekin uning inson tabiatiga xos takabburlik va xudbinlikni qonlovchi, vafodorlik, olijanoblik, saxiylik, do'stlik singari oliy fazilatlarni ulug'lovchi «Mantiq ul-tayr» («Qushlar so'zi») asarini hamnaga — kattalarga ham, bolalarga ham mo'ljallangan. Yo bo'lmasa Muslihiddin Sa'diy (1210—1292)ni olaylik. G'azal mulking sultonlaridan hisoblangan bu mutafakkir sho'rning «Gulistan» (1258-yil yozilgan) va «Bo'stom» (1257-yil bitilgan) asarla-

rida oddiy mehnatkash xalq hayoti talqin etiladi. Shoir odamlarni xalqparvarlikka, sofдилikka, mard va rostgo'y bo'lishga chaqiradi. Bu asar XVII asrdayoq bir qator Yevropa tillariga — nemis, fransuz tillariga tarjima qilingani ham bejiz emas, albatta. «Guliston» ham «Bo'ston» ham eski maktabda o'qitilgan. Alisher Navoiyning «Lison ut-tayr» («Qushlar tili») ham ayni bir vaqtda bolalarga mo'ljallangan. Gulxaniyning «Zarbulmasal»dagi maqol va masallar o'quvchi ni mulohazalik bo'lishga, hushyorlikka chorlaydi. Vatandparvarlik va elsevarlik asarning bosh g'oyasidir. Maxmur va Muqimiy satirasi, Furqat va Avaz O'tarning bolalarni ilm-ma'rifatga chaqiruvchi «Ilm xosiyati», «Gimnaziya», «Tib», «Maktab» she'rlarining ahamiyati ham katta. Agar Furqat:

Ko'ngullarning sururi ilmdandir,

Ko'rar ko'zlarining nuri ilmdandir; —

deb yoshlarni ilm olishga, yetuklikka chorlasa, Avaz O'tar ularni il o'rganishga, bir emas bir necha tilni zabt etishga chaqiradi.

Ro'yxatni yana davom ettirish mumkin. Lekin keltirilgan misollardan o'tmishda O'rta Osiyoda bolalar adabiyoti ham mavjudligi ma'lum bo'lib turibdi.

— *Mashhur allomalar (Ulug'bek, Bobur va boshqalar)ning ta'lim olishi qanday kechgan?*

— Afsuski, kitoblarda bu haqda yetarli ma'lumot yo'q. Lekin o'tgan asrlarda ham kishilar bolalarning tarbiyasiga alohida e'tibor berganlar. Chunki xonning bolasi — xon, amirning bolasi — amir, vazirning bolasi — vazir, savdogarniki — savdogar bo'lib yetishi shi va o'ta o'rinni bosishi shart bo'lgan. Shuning uchun ham ulu bolalarini 4—5 yoshidan boshlab o'qitganlar. Bu haqda shahzodal va xonzodalar uchun bitilgan «Suluk ul-muluk» («Podshohlarning qo'llanma») deb atalgan kitoblarda qimmatli ma'lumotlar bor. Amshu ma'lumotlarga qaraganda, podshohlar, xonlar va yirik mansabdorlarning saroyida va uyida hukm surgan tartib-qoidaga ko'ra, shahzoda, xonzoda va bekdodalar tarbiyasi bolaligidanoq ularni

muhofaza qilish, turish-turmushini kuzatib borish yuqori ostonalik va davlat nishonlik amirlarning qo'lga topshirilgan». Ulardan biri qissaxon, yana biri otaliq deb atalgan. Otaliqlar mo'tabar bir tariqiy kitobda yozilishicha, «to'la ulug'vorlik bilan shahzodalarning xizmatida g'ayrat ko'rsatib, hamisha xayrixohlik va xizmatkorlik kamarini bellariga bog'lab... ularni tarbiyalash aqidi qo'ldan bermaganlar». Xullasi kalom, shahzodalar, xonzodalar va bekdodalar umuman 4—5 yoshidan boshlab o'qish va yozishni o'rganganlar, maxsus birkirilgan qissaxonlar o'zlari eshitgan va bilgan foydali narsalardan, jahon ajoyibotlari va g'aroyibotlaridan so'zlab, ularning zehni va xotirasini peshlaganlar. Qissaxonlar birinchi muallim hisoblangan. Shahzodalar, xonzoda va bekdodalar savod chiqarganlaridan keyin ularga «Go'zalliklar va latifalarni naql etuvchi» qalam o'rniiga «suvday naqshlik xanjar va olov sochuvchi qilichni ishlatish, nayzabozlik va kamondan o'q otish san'atini o'rgatganlar, chunki «chaqonlik bilan bel bog'lab, olam ochuvchi shamsir ishga tushirilmasa, bilish mumkinki mamlatat qalam xizmati bilan muhofaza etilmaydi». Bundan tashqari, shahzoda, xonzoda va bekdodalar ot chopish, chovgon o'ynashini ham o'rganganlar. Shundan keyin, yana «Suluk ul-muluk»da aytilishicha, bo'lajak hukmdor davlatni idora qilish san'atiga: turli mansablarga munosib kishilarni tayinlash, din peshvolari, mansabdorlar hamda boshqa mamlatatlardan kelgan elchilarni qabul qilish, xayr-u sadaga berish kabi tartib-qoidalarga ham o'rgatilgan. O'sha zamonlarning taomili shunaga bo'lgan.

Shubhasiz, Ulug'bek bilan Bobur ham mana shu maktabni o'rganagan. Masalan, Ulug'bek bobosi Temur saroyida juda kichkinaligidan boshlab tarbiyalandi. Unga 1398-yil, to'rt yoshga to'lgandan keyin, Temur qissaxonining jiyani Hamza ibn Ali birkirib qo'yildi. U Ulug'bekdan 8 yosh katta, xat-savodi chiqqan, ko'p narsalardan xabardor edi. Ulug'bek keyinchalik Shayx Ozariy (1382—1462) nomi bilan shuhrat taratgan bu olim bilan bir necha yil birga bo'lib, undan ko'p ilm-u hunar o'rgandi. Shayx Ozariy Ulug'bekning birinchi muallimi desa bo'ladi. Falakiyot ilmini esa Ulug'bek Temur saroyidagi munajjimlardan, o'zidan avval o'rgan olamlarning kitoblardan, keyinchalik, astronomiya, matematika, fqh, ilohiyot so-

hasidagi ilmini chuqurlashtirishda Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Janshid Koshoniy, Abulfath Daylar, mavlono Muhammad singari olimlardan o'rgandi.

Bobur xususida ham shunday deysiz mumkin. U ham ilk ma'lumotni otasi Umarshayx mirzo saroyida oldi. U ko'proq ilohiyot, she'r ilmi (aruz, qofiya), musiq va harbiy ishlar ilmi va tarix ilmi ga qiziqdi. Bobur hammasi bo'lib 48 yil umr ko'rdi. Shundan 30 yildan ziyodrog'ini ot ustida, urushlarda o'tkazdi. Faqat 1526-yildan keyin nisbatan tinch hayot kechirish va astoydil ijod bilan mashg'ul bo'lish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bobur o'zidan katta ilmiy meros qoldirdi. Masalan, she'r ilmi ga oid «Mufasssal», tarix, geografya va ilmning birmuncha sohalarini qamrab olgan «Boburnoma» asarlari ni, shuningdek, katta she'r iy devon yozib qoldirdi.

— *Bo'riboy aka, o'zbek xalqining kelib chiqishi haqida ham o'quvchilarimizga qisqaroq bo'lsa-da, so'zlab bersangiz.*

— Biz tarixchi olimlar, xususan, tarix fani tepasida turgan mutasaddi o'rtog'lar bu masalada xalqimizdan qarzdor bo'lib turibmiz. Hozircha bu to'g'rida quyidagilarni aytish mumkin. «O'zbek» nomi etnik atama sifatida XIII asrning 80-yillari — XIV asr boshlarida Dashti Qipchoqda paydo bo'ldi. XVI asr boshida esa «o'zbek» atalmish dashtiqipchoqliklarning bir qismi Shayboniyxon boshchiligidan Sirdaryo bilan Amudaryo orasidagi yerlarga ko'chib o'tdilar, hatto ki, Amudaryoning so'l sohilidagi yerlarni — hozirgi Afg'onistonning shimoliy qismini ham ishg'ol qildilar. Lekin bundan o'zbek xalqi XIV yoki XVI asrda paydo bo'lgan degan xulosa chiqarish xato bo'lar edi. Xalqning kelib chiqish tarixi uning nomidan ancha oldin yuradi. O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi ham, uzog' tarixga egaligi, yuksak madaniyatni tufayli ko'pdan beri butun jahonning diqqat-e'tiborini o'ziga tortib keladi. Ammo baxtga qatnashi, ko'pchilik yoshlarimiz o'z yurtining tarixini yaxshi bilishmaydi. Chunki yaxshi darsliklar va qo'llanmalar yo'q; maktabda ham, oliy maktabda ham — O'rta Osiyo tarixini, shuningdek, O'zbekiston xalqlari tarixini o'qitishga juda-juda kam soat ajratilgan. Yangilish masam, bu 7—9-sinflarda 30 soatdan oshmaydi; oliy o'quv yurtlarida ham ahvol shunday. Buni ko'rib achinaman, albatta...

O'rta Osiyo xalqlari, shu jumladan, o'zbeklarning ajdodlari ham, qadimdan shu hududda istiqomat qilgan saklar va massagetlar, keyinchalik esa sug'diyar, xorazmliklar, baqtriyaliklar, parkona (farg'onaliklar) bo'lgan. Fikrimcha, o'zbeklarning xalq sifatida tarkib topishi X asr oxiri — XI asr boshlariga to'g'ri keladi.

— *Sizningcha, hozirgi o'qitish sistemasiga qo'shimcha ravishda yana nimalarni kiritish kerak? Nimalar yetishmaydi? Yana nimalar xalaqiti beryapti?*

— Fikrimcha, o'quv dasturlarida nomutanosiblik borgan o'xshaydi. Masalan, yuqori sinflarda ona tili va adabiyot fanlarini o'qitishga boshqa fanlarga nisbatan kam soat ajratilgan, matematika dasturi esa o'ta og'ir. Ko'pchilik uni o'zlashtirmayapti. Yuqorida aytib o'tdik — bolalarimiz o'z yurti va xalqining tarixini yaxshi bilishmaydi. Darsliklarning sifati yaxshi emas, ularning ko'pchiligi boshqa shaharlarda yozilib, so'ng o'zbek tiliga tarjima qilingan. O'quv qo'llanmalari bo'lsa yo'qday. Bundan tashqari, sinfdan tashqari ishlar (to'garaklar, olimlilar, kursiyalar) ham talab darajasida emas. Maktab-maorif ishiga mutasaddi bo'lgan tashkilotlar va rahbar o'rtog'lar buni tezroq va yaxshiroq o'ylab ko'rishlari zarur. Bundan tashqari, ona tili o'qitish dasturiga eski o'zbek imlosini o'rgatishni ham kiritish zarur, chunki ota-bobolarning ilmiy va madaniy merosi shu imloda bitilgan. Maktab kelajakda shu ulkan merosni o'qitadigan, o'rganadigan va xalq ommasiga yetkazib beradigan yigir-qizlarni tarbiyalab yetishtirishi lozim.

*Suhbatdosh — Muhammad Ismoil,
«Lenin uchguni», 1989-yil 17-yanvar*

O'TMISHI YO'QNING KELAJAGI YO'Q

(Talabalarining savollariga javoblar)

Ha, bu gapning tagida ulkan haqiqat, zo'r hikmat mujassam. Aslida, har bir xalqning — uning ko'p yoki oz sonli bo'lishidan qat'i nazar — o'z tarixi bor. Ba'zilarining tarixi uzun, boshqa birlariniki esa nisbatan qisqaroq. Lekin qanday bo'lmasin, xalq atalishi uchun

uning to'la haq-huquqi bor. Biz o'zbeklar ham ko'plar qatori uzun va boy tarixga egamiz. Ahmad al-Farg'oni va Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy va Mahmud Koshg'ariy, Ibn Sino va Abu Rayhon Beruniy, Ulug'bek va Ali Qushchi, Abdurrahmon Jomiy va Alisher Navoiy, Amir Temur va Bobur, Abdullaxon va Abulg'ozixon singari faxrlansa arzigulik ajdodlarimiz o'tishgan. Bu Ular yaratgan va jahon ilm-fan xazinasidan munosib o'rin olgan boy ilmiy va madaniy merosning merosxo'rlarimiz.

Lekin bu boy xazinani, ko'p ming yillik tariximizni yaxshi bilamizmi? Yo'q, bilmaymiz. Bunga ko'p jihatdan biz kattalar sababchimiz. Biz bolalarimizga Rusiya, Qvrupe xalqlari tarixi va adabiyotini ko'proq o'rgatdik, ota-bobolarimiz tarixini esa ulardan yashirdik. Dahshatlisi shu bo'ldiki, ota-bobolar ming yildan beri qo'llab kelgan eski arab imlosini o'zgartirish yo'li bilan yosh avlodni boy va rang-barang ilmiy va madaniy merosdan sun'iy tarzda ajratib tashladik. Buning oqibati nimalarga olib kelgani bugun hamмага ayon.

Men yoshlar huzurida tez-tez bo'lib turaman. Shunda yoshlarimiz bundan ko'p afsuslanayotganliklarini payqayman, ota-bobolar tarixiga, Turkistonzamin tarixiga naqadar chanoq ekanliklariga ishonch hosil qilaman va savollarga javob berishga harakat qilaman. Lekin ba'zida, ayrim sabablarga ko'ra, ularning bircha savollarga javob qaytarishga ulgura olmayman. Mana shunday voqea O'rta Osiyo pediatriya tibbiyot instituti talabalari va respublika yosh yozuvchilarining seminarida yuz berdi. Vaqt yetishmay, yoshlarning bir necha savollariga javob qaytarishga ulgurmadim. Shundan beri qandaydir, noxush kayfiyatda yurgandim. Xayriyatki, «Yosh leninchi» (hozir «Turkiston». — *Tahr.*) ro'znomasi tahrir hay'ati qarzini shu ro'znomaga orqali uzishimga lutfan rozilik berdi. Yoshlarimiz bergan savollarda qayd etilmaganligi sababli ko'pchilik savol beruvchilarning ism-sharifini ayitish imkoniyatiga ega emasman.

Savol: Tarixni bilish ko'p jihatdan darslik va o'quv qo'llanmalariga bog'liq. Bizda esa hanzugacha yaxshi darslik va qo'llanmalar yaratilmagan. Buning sababi nimada?

Javob: To'g'ri, maktab uchun ham, oliy o'quv yurtlari uchun ham tarixdan, aniqrog'i, O'zbekiston xalqlari tarixidan (men uni O'zbekiston SSR tarixi deb atalishiga tarafdor emasman, chunki O'zbekiston SSR degan tushuncha 1924-yil paydo bo'lgan) yaxshi bilishlik va qo'llanmalar yo'q darajada. Buning sababi, fikrimcha, O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi va Oliy ta'lim vazirliklarida o'tirgan mutasaddi o'rtoqlarning ishga sovuqqonlik bilan qarashida. Aslida, bu ish o'zibo'larchilikka tashlab qo'yilgan. Buning ustiga, darslik yozuvchilar ancha ko'paygan, lekin ularning bilimi, malakasi nimaga qodir ekanligi bilan mutlaqo qiziqishmaydi. Xalqimizda o'tinmunchuq so'ysa ham qassob so'ysin» degan maqol bor. Shunga asoslanib qilib ish ko'rilmas ekan, yaxshi darslik va qo'llanmalar yaqinda yaratilmaydi.

Savol: Respublika Fanlar akademiyasida O'zbekiston xalqlari tarixining sakkiz jildlik nashri ushida ko'pdan beri ish olib borilayotganligini eshitganimiz. Ya'ni uning to'rt jildi qadim-qadim zamonlardan to'rtinchi jildigacha bo'lgan katta davrga, qolgan to'rt jildi sovet davriga ajratilgan deb ham eshitdik. Bu haqda sizning fikringiz qanday?

Javob: Aslida, bu savol akademiya rahbarlariga yoki tarix ilmiyotining direktoriga berilsa o'rinni bo'lardi. Bu xususda mening shaxsiy fikrim shunday: bu katta ish 1985-yil boshlangan va 1990-yil o'rtalariga qadar rejalashtirilgan edi. Lekin bunga ulgurmadik. Menimcha, buning ayrim ob'ektiv va sub'ektiv sabablari bor. Hozir, har holda, keyingi vaqtda mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan o'zgarishlar olimlarni bir qadar o'ylanitirib qo'ydi. Qisqasi, ko'p jildlik «O'zbekiston xalqlari tarixi»ni yozib tamomlash ishi 1995-yilgacha cho'zildi. Katta bir tarixiy davr bilan yetinchi yillik nisbatan kichik bir davrga bab-barobar o'rin berilganligi muassasiga kelsak, bu o'sha paytlarda hukm surgan qarashlarning, har jihatda hokimi mutlaq bo'lgan ma'muriy-byurokratik uslubning yomon oqibati natijasidir. Afsuski, bu uslubdan hozir ham to'la qutulib keganimiz yo'q. Bir so'z bilan aytganda, men bu kuzatish, qadim zamon va o'rta asrlar tarixiga hech bo'lmaganda olti jild ajratilishiga tarafdorman.

Savol: Arablar Movarounnahrda boshqinchilik yo'li bilan kelgan deb talqin qilinadi va hozir ham ba'zan shunday deyshmoqda Bunga ishonmayman, chunki islom dini adolaparvar, insonparvar dindir. Umuman, Sizing islom diniga bo'lgan munosabatingiz!

Javob: Haqiqatan ham shunday deyiladi. Arablar O'rta Osiyoga gul ko'tarib emas, balki qilich osib, nayza ko'tarib kelganlar. Shunday gap hozirgi tarixchilar tarafidan o'ylab topilgan gap emas balki o'sha davrdan qolgan tarixiy manbalardan, Tabariy, Ya'qubiy, Balazuriy, Muqaddasiy kabi arab tarixchilari va jug'rofiya olimlari ning asarlaridan ma'lum. Men bu xususda iktita dalil keltirish bilan kifoyalanaman.

Birinchisi: 712-yil arab qo'shinski bir necha kun davom etgan og'ir janglardan so'ng Qutayba ibn Muslim (715-yil o'ldirilgan) boshchiligidagi Samarqandni istilo etganlaridan keyin istilochilar bilan So'g'd podshosi G'urak (710—737) o'rtasida tuzilgan shartnomada mana bunday moddalar bor:

1) Samarqand, Kesh va Nasaf xalqi arablarga bir paytning o'rtasida birvarakayiga 2 million dirham va har yili 200 ming dirhamdan o'zlariga to'laydi.

2) So'g'dliklar yiliga 3000 gul yetkazib berish majburiyatini oladilar.

3) Islomni ixtiyoriy ravishda qabul qilmaganlar 200 dirham miqdorida yoki qimmatli matolar bilan juzya to'laydilar.

4) So'g'diyalar Allohning bandasi al-Valid ibn Abdumalik (xalifa 705—715)ga, amir Xajjoj ibn Yusuf (xalifaning Ajnam mamlakatlaridagi noibi, 661—714)ga va amir Qutayba ibn Muslimga itoat qilish va tobe'durlar (Ibn al-A'sam, «Kitob al-futub»).

Odatda, faqat g'olib bilan mag'lub o'rtasida shunday mazmundagi shartnoma tuzilishi hammaga ma'lum. Demak, qonli urush bo'lgan.

Ikkinchi dalil: yirik qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy (973—1048) «Osor ul-bodiyah» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar») degan asarida (1000-yil yozib tamomlangan) arablar o'sha 712-yil Xorazmni ham istilo qilganlarida o'lkadagi boy kutubxonalarning

butkuli ko'kka sovurganliklarini va olimlarini o'ldirganliklarini aytadi. U, xususan, bunday deb yozadi: «Qutayba Xorazm yozuvini yaxshi biladigan, xalq tarixi va rivoyatlarini o'rgangan va boshqalarga o'rgatadigan kishilarni qatl etib, butkul yo'q qilib yuborgan edi». Shunday faktlarni o'sha davrdan qolgan tarixiy va jug'rofiy kitoblardan istagancha topsa bo'ladi.

Islom diniga kelsak, u Arabistonning o'zida ham VII asrning boshlarida, ko'p hollarda qur'ol kuchi bilan tarqatildi. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom Madinada o'zi va musulmon jamoasining mavqeyini mustahkamlab olgandan keyin, qarshilik ko'rsatgan boshqa arab qabilalari, xususan, Madina atrofidagi qabilalarga nisbatan harbiy kuch ishlatgani tarixdan yaxshi ma'lum. Hozir olingan manlaktarlarda, Eron va Turkistonda ham, islom dinini qabul qildirishda hamma vositalar (missionerlik, soliq solish, qur'ol ishlatish)dan foydalanilgani ham tarixdan ma'lum. Qur'oni karimda «qilod», «muqaddas urushlar» haqidagi gaplar ham so'zimizga dalildir. Islomning insonparvarligiga kelsak, mening bunga hech qanday shak-shubham yo'q. Islomda, xususan, barcha mo'min-musulmonlarning muqaddas kitoblari bo'lmish Qur'on va hadislarida iborat bo'ladigan, zo'r tarbiyaviy ahamiyatga molik fikrlar, odamlarni o'zaro insof va poklikka chorlovchi gaplar juda ko'p. Umuman, tarixda islom dinining ahamiyati benihoyat katta. Islom madaniyatining islom madaniyati tarixidagi o'rni fanda allaqachonlar e'tirof etilgan. Shu boisdan mening muqaddas dinimiz Islom xususidagi fikrim ijobiy.

Savol: «Temur tuzuklari» aslida qaysi tilda yozilgan?

Javob: Avvalambor shuni aytish kerakki, «Temur tuzuklari» yirik sakarda va davlat arbobi Amir Temur (1336—1405)ning hayotidagi ijtimoiy-siyosiy faoliyati va u tashkil etgan davlatning ma'muriy tuzilishi va yangi armiya haqida qimmatli ma'lumot beruvchi muhim manba. Asar Sohibqiron hayotlik kezlarda turkiy tilda yozilgan. Lekin hukmga qarshi, uning turkiycha nusxasi bizning zamonamizgacha yetib kelmagan. Har holda, asarning asl nusxasi XVII asrgacha mavjud bo'lgan va Boburiylardan Shoh Jahon (1628—1657)ning topshirig'i

bilan Mir Abu Tolib Husayniy Turbatiy degan kishi fors tiliga tarjima qilgan va hijriy 1047 (milodiy 1637—38) yili podshohga taqdim qilgan. Asar fransuz (1787), ingliz (1830), urdu (1845), rus, (1894, 1934) va eski o'zbek (1835, 1857, to'liq bo'lmagan holda) tillariga tarjima qilingan. «Tuzuki Temuriy»ning hozirgi o'zbek tiliga tarjimasi yaqin orada kitob shaklida bosmadan chiqib qoladi.

Savol: *Bugun Temur haqida elini sevgan ham, shuhratni sevgan ham so'zlayapti. «Temur tuzuklari» endilikda o'zbek tilida chop etilmogda. Holbuki, bundan uch yil ilgari tezguzartik ba'zi kishilar «Temur tuzuklari»ni rus tilida o'qib yurgan edilar. Bu asar rus imlosida akademik I. Mo'minov tomonidan chop etilgan edi. Vaholanki, Temur haqida ijobiy gaplarni bundan 20—25 yil ilgari I. Mo'minov aytdigan edi. I. Mo'minov ana shu gaplari uchun ko'p qiyinlangan deydlar. Risolasi uchun ham.*

Sizdan ilimos, mumkin bo'lsa, 60-yillarda Temur va uni yoqlaganlarga bo'lgan munosabatlar haqida matbuot aytmagan gaplarni aytisangiz.

Javob: Haqiqatan ham, Temur va uning zamoni bilan qiziquvchilar va qiziqayotganlar ko'p. Temur haqida ko'p jihatdan afsonalar va tarixchilarga yaxshi ma'lum bo'lgan rus va o'zbek tillaridagi kitoblardan isifoda etib yengil-yelpi, xato va noto'g'ri fikrlar bilan to'la maqolalar yozuvchilar ko'payib boryapti. Buning oxiri yaxshilikka olib kelmaydi, albatta. Har holda, har kim — olimmi, yo jurnalisti, bundan qat'i nazar — o'z kasb-kori bilan mashg'ul bo'lgani ma'qul.

«Temur tuzuklari» XVII asrdan beri ilmiy jamoatchilikning diqqat markazida bo'lib kelayotir. Marhum Ibrohim Mo'minovning nashriga (Toshkent, 1968) kelsak, u to'la ravishda N. P. Ostroumov (1846—1930) nashrining (Qozon, 1894) aynan o'zginasi (fotoreproduksiyasi)dir. Shuni ham aytish kerakki, 1967-yil «Guliston» jurnalining bir qator sonlarida «Temur tuzuklari»ning o'zbekcha tarjimasini (tarjimon Alixon To'ra Sog'uniy) ham e'lon qilingandi. Risolaga kelsak, domla Ibrohim Mo'minovning bu asari «Amir Temur va uning O'rta Osiyo tarixidagi roli va o'rni» (Toshkent, 1968) deb ata-

ladil. Asarning jiddiy ilmiy kamchiligi yo'q. Unda voqealar, asosan, to'g'ri yoritilgan. Domlanning Amir Temur xususidagi xayrli ishlari haqida bilangina cheklanamaydi. 60-yillarda Ibrohim Mo'minovning muhabbusi bilan Sharqshunoslik ilmgohida Amir Temur davri tarixi va manbalarini o'rganuvchi bir ilmiy bo'lim ham tashkil etilgan edi. Ho'lim qisqa umr ko'rdi, lekin samarali ish qilib ketdi. Sharaftdin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarining forscha matnini bosmadan chiqardi (Toshkent, 1972).

O'sha yillari Ibrohim Mo'minov ham, boshqalar ham ancha jabr chekishdi. Bu ham yetmaganday 1972-yil jumhuriyat Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining Feodal o'rni haqida soxtalashtirishga qarshi muxsus qarori chiqdi. Shundan keyin o'rning qurug'i ham, qo'lim yondi. Uning ta'siri ko'p yillarga ketdi.

Amir Temur va uning tarixini o'rganish masalasiga kelsak, uning tarixi uzun. Uni o'rganish Ovrupodan boshlangan, ya'ni XVI asrdan, Foresting «Temurning hayoti» (1543), Meksikaning «Buyuk Temurning hayoti» (Venetsiya, 1564), Sharmuanning «Temurning To'xtamishga qarshi yurishi», 1391 (SPb, 1853), Perondining «Temurning hayoti» (Florensiya, 1553), Silvestra de Sasining «Temurning Karl VI bilan yozishmalari» (Parij, 1822), Xingtonning «Genrix IV davridagi yozishmalar» asarlari shular jumlasidandir. Ya'ni ingliz olimlari Xilda Hukkenning «Fotih Temur» (1962) degan katta kitobini ham eslatib o'tish zarur. Rus olimlari ham Temur va uning davri haqida ko'pgina asarlar yaratdilar. Bu o'rinda A. Y. Yakubovskiyning 1941-yil chop etilgan «Temur (qisqacha siyosiy xarakteristika)» degan qimmatli kitobini (Moskva, 1946), L. V. Stroyevaning «Temurning ko'tarilishi» (Leningrad, 1952) va I. I. Umyakovning 1956-yilda Samarqandda chop etilgan «Markaziy Osiyoning XV asr boshlaridagi xalqaro aloqalari» asarini, B. D. Grekov va A. Y. Yakubovskiyning davlat mukofoti bilan taqdirlangan «Oltin O'rda va uning qulashi» (Moskva—Leningrad, 1950) kitoblarini tilga olish kifoya. Taniqli sharqshunos olim Mahkam Abduraimovning (1916—1975) 1948-yil yozib tamomlangan «Temur va To'xtamish» degan asarini ham eslatib o'tmoqchiman. Lekin bu kerakli asar o'z vaqtida nimagadir bosilmasdan qoldi.

Ko'rib turibsizki, Amir Temur haqida XVI asrdan beri ko'p kitoblar yozildi, yaxshi fikrlar aytib kelimoqda. O'tgan 1989-yil va shu yili AQShda ingliz tilida Temur haqida yana ikkita monografiya chop etildi. Faqat biz o'zbek tarixchilarigina bu borada yaxshi ishlamayotibmiz. Bizni 1937—1952, 1972-yillar ilm-fandan yitqan bo'lgan va yunshoq kursida o'tirgan siyosatdonlar ancha qo'rqitib qo'yishdi. Shu vaziyatdan foydalanib, bir-biridan o'ch olgan olimlar ham bo'ldi. Temur va uning davrini o'rganishga bel bog'lagan I. Mo'minov ham ana shu muhitning qurboni bo'ldi.

Savol: 1941-yil respublika hukumat komissiyasi Samarqandda Temurning qabrini ochgan, suyaklarini olib, tekshirishgan. Suyaklari yana joyiga qo'yilgami-yo'qmi?

Javob: 1941-yil 16—20-iyun kunlari (umumiy ish 24-iyunda yakunlandi) Respublika hukumati va partiya Markaziy Qo'mitasi ning o'sha yilning 23—29-aprelida qabul qilgan 437-raqamli qarori bilan O'zbekiston hukumati ning maxsus komissiyasi (hujjatlar da «maxsus arxeologik ekspeditsiya» deb yozilgan) Samarqandda Go'ri Amirda dafn etilgan Amir Temur va uning to'rt avlodi: o'g'illari Mironshoh bilan Shohruh va nabiralari Muhammad Sulton bilan Mirzo Ulug'beklarning qabrini ochdilar. Komissiyaga o'sha vaqtda O'zbekiston Respublika Vazirlar Kengashi raisining o'rinbosari, professor Qori Niyozov boshchilik qildi. Komissiya tarkibida arxeolog, professor V. A. Shishkin, antropolog-professor L. V. Oshanin, sharqshunos-professor A. A. Semyonov, Leningrad davlat Ermitajining ta'minchisi, ximik-professor V. N. Kononov, antropolog-haykaltarosh M. M. Gerasimov, yozuvchi Sadridin Ayniy, me'mor B. N. Zaisipkin, Navoiy yubileyini o'tkazish Qo'mitasining ilmiy kotibi Hodi Zarifov o'rtoqlar bor edilar. Qazuv-qidiruv ishlarida me'mor O. V. Krinitskiy, antropolog V. Y. Zezenkova, qutuvchi-texnik G. I. Solov'yev, laborant-arxeologlar L. I. Albaun bilan V. I. Sprishevskiy, suratchi I. P. Zavalin, kinorejissyorlar N. A. Kim bilan Malik Qayumovlar ham ishtirok etdilar.

O'shanda komissiya Amir Temurning nuftuzli xotini Bibixonimning ham qabrini ochdilar.

Qo'yinchi, o'sha kunlari barcha qabrlar ochilib, murdalarning suyaklari olib chiqilib tekshirildi, tekshirilganda ham SamDU laboratoriyalarida tekshirildi, ba'zi birlarining suyaklari Toshkentga olib kelib tekshirildi, ba'zilarining bosh chanoqlari Moskvaga ham olib bo'ldi... Butun qazuv-qidiruv jarayoni kinolenaga tushirildi...

Temur va temuriylar xilxonasida 1941-yilda o'tkazilgan qazuv-qidiruv ishlarining tarixi juda katta. Gap ko'p, ko'mir oz deganlaidik, bu kelajakda katta ilmiy ishlarga mavzu bo'lishi mumkin. Bu ishning umumiy tafsiloti yosh arxeolog olim Amriddin Berdimurodovning «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasining shu yil 10-noyabrda sonida bosilgan axborotida bayon etilgan. Siz uni o'sha gazetadan yana bir bor o'qib olarsiz. Men masalaning boshqa tarafi xususida o'zining ayrim fikr-mulohazalarini o'rta qo'ymoqchiman.

Birinchi. Hujjatlarga qaraganda, bu ish buyuk o'zbek shoiri va muallifakiri Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligini o'tkazish va Samarqand tarixini chuqur o'rganish uchun qilingan emish. O'z-o'zidan savol tug'iladi — Amir Temur avlodi suyaklarining yubiley va shahar tarixini o'rganishga qanaga aloqasi bo'lishi mumkin? Xun mardorlari, Misr fir'avlari va Xitoy imperatorlarining xilxonalari o'g'ridan cho'chib yer ostiga juda mustahkam qilib qurilgani, shunday bo'lsa ham ularning ba'zilar o'g'rining egri qo'lidan qutulib qololmaganligi tarixdan ma'lum. Fir'avnlr va qadimiy Misr podshohlarining qabrida boylik bo'lgan, lekin musulmonlar orasida muddini boylik bilan qo'shib ko'mish odati yo'q-kul. Har holda, Temur xilxonasini ham bekorga ochilmagandir. Avlodlar bir kunmas-bir kun buning asl sababini bilib olishar.

Ikkinchi. O'sha 1941-yilning 24-iyun kuni hukumat komissiyasining respublika Vazirlar Kengashining vakili N. A. Ovsyannikov, Samarqand NKVDsi vakili A. K. Klitskiy va boshqalar ishtirokida tuzilgan dalolatnomada Temur va avlodining suyaklari, qabrdan topilgan boshqa narsalar atrofigicha tekshirish uchun olib qolingani, qabr toshlari vaqtinchha joy-joyiga qo'yilganligi, so'ngira xilxonaning deraza va eshiklari maxsus ishlangan temir panjara bilan to'sib,

gulf Xalq maorifi komissariatining muhri bilan muhrlanib, mulhning o'zi saqlash uchun hukumat komissiyasining kotibi Hodi Zaitfovg'a topshirigani qayd etilgan. Boshqa ma'lumotlarga qaraganda, suyaklar Toshkentga olib kelib tekshirilgan, so'ng qayta joy-joylarga qo'yilgan. Yana bir gap: antropolog-haykaltarosh M. M. Gerasimov mahumlarning bosh chanoqlarini o'rganish asosida Amir Temur Shohrux, Mironshoh va Ulug'bekning skulptura suratini yaratgan. Bu bir-ikki oy ichida qilinadigan ish emas, albatta. Buning uchun ko'p vaqt, maxsus laboratoriya kerak. Albatta M. M. Gerasimov katta va mushkul ishini Samarqand yoki Toshkentda bajarmagandir. Qolaversa, uning o'zi moskvalik, laboratoriyasi ham o'sha shaharda edi. Shuning uchun ham Amir Temur, Mironshoh, Shohrux, Muhammad Sulton va Mirzo Ulug'bekning ustixonlari to'la-to'kis o'z o'rniga qaytarib qo'yilganmi-yo'qmi — hozircha buni aytish qiyin. Men faqat bir narsaga hayronman. 1947-yili Moskvaning 800 yilligi, 1953-yil Leningradning 250 yilligi bayram qilindi. Lekin hech kim na Ivan Grozniy yoki Petr I ning qabrini ochgani yo'q. Rus polshohlari hamon Kremning ichida, Petr I Petropavlovsk qal'asida yotibdilar. Ularning qabridan gulchambarlar hali ham arimaydi.

Uchinchi. Qirg'in-barot urushlar, zilzila va suv toshqinlari va, nihoyat, shu 70 yil ichida ko'rgan-kechirganlarimiz: har turi «madaniy inqilob»lar, quvg'inlar, ta'qiqlar va qatag'onlar xalqimizni ko'p moddiy va ma'naviy qadriyatlaridan judo qildi. Shunga qaramay, ota-bobolarimiz yaratib qoldirgan ulkan ma'naviy boylikning bir qismi saqlanib qolgan. Ularni ko'z qorachig'iday asrashimiz, o'rganishimiz va kelajak avlodga bekam-ko'st uzatishimiz lozim. Bu rekonstruktsiya ishtiromat qilib turgan barcha kishining, birinchi galda rahbarlarimiz, olimlar va ziyolilarning muqaddas burchi bo'lishi kerak. Muzeylarda va kutubxonalarda saqlanayotgan kitoblar, hujjatlar va boshqa yodgorliklarni asrash, imkoni bo'lganda ko'paytirish yoshlarimizning ham vazifasi bo'lishi kerak. Chunki bular kechagi tariximizdir. Bularsiz tariximizni bilolmaymiz. Lekin ming afsuski, ularni saqlash va o'rganish mutlaqo yomon ahvolda. O'sha kutubxona va muzeylarni tom ma'nosi bilan muzey va kutubxona deb bo'lmaydi.

Kitoblar, xujjatlar va eksponatlar har yer-har yerda sochilib yotibdi, ularni ega o'g'irlab ketishgan. O'sha Go'ri Amiridan olingan narsalar ham hozir har yerda. Masalan, Amir Temurning tobuti Samarqandda, hopyog'i Toshkentda yotibdi. Qabrlardan topilgan narsalar ham Toshkentda, Adabiyot muzeyida. Ularni saqlash esa mutlaqo ularning javob bermaydi. Darvoqe, qabrlarni ochish jarayoni fotosuratlar va kinolentaga olingan ekan. Fotosuratlar o'sha muzeyning korollaridan birida ochilib-sochilib yotibdi, izohi bo'lmagan suratda ega etirilgan, suyaklarni o'ziga xos g'urur va surur bilan ko'tarib, harayib turgan odamlarning kimligini, narsalarning kimga tegishligini bilib bo'lmaydi. Suratlar tarixi ham qayd etilmagan. Shu asosda yana bir gapni aytish esindan chiqayozibdi. Go'ri Amiridan 1941-yilning 16—20-iyunida olib borilgan qazuv-qidiruv jarayoni aks ettirilgan 20—25 minutlik kinoplyonka ham shu adabiyot muzeyida saqlanayapti. Muzeylarda joy bo'lmagani sababli ko'p muvob eksponatlar zax yerto'lalarda yotibdi.

Qani endi muzeylarimiz ham, kutubxonalarimiz ham shinam, zamonaviy texnika usullari bilan jihozlangan binolarda joylashtirilgan. Biz hamon faqat shu orzu-umid bilan yashayotibmiz. Aqvol shu bo'lq davom etaveradigan bo'lsa, ijtimoiy-iqtisodiy jahada bo'lganidek, madaniy hayotda ham qayta qurish bo'lishidan bo'lmashligi muvroqqa o'xshaydi. Bunaqa ko'hna va boy tariximizdan ajralib qolishimiz mumkin.

«Yosh leninchi», 1990-yil 11-dekabr

HAMMA NARSAGA EGAMIZ, AMMO...

(Talabalar bilan suhbat)

— Amir Temurning harbiy taktikasi xorijiy mamlakatlarning harbiy akademiyalarida dars sifatida o'qitiladimi?

— Amir Temur tajribali va tadbirkor davlat arbobi bo'libgina qolmay, balki yirik sarkarda, urushning taktika va strategiyasini yaxshi bilgan odam bo'lgan. Amir Temur biron marta ham kuragi yerga

tegangan sarkarda sanaladi. Shuning uchun harbiy san'ati inqilobga qadar Rusiya va Fransiya harbiy akademiyalarida maxsus o'qitilgan Uning harbiy san'ati haqida maxsus kitoblar bitilgan. Shunday kitoblardan bittasi mening kutubxonamda ham bor. Kitobni Rusiya armiyasi Bosh shtabining mas'ul xodimi, general-leutenant M. I. Ivanov yozgan. Kitob «О военном искусстве в завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Темур-лане» deb ataladi. U 1875-yili Sankt-Peterburgda chop qilingan.

— *Keyingi yillarda «Bobunoma», «Shayboniynoma» va «Temurnoma» kabi o'rta asrlarda yozilgan kitoblar chop etildi. Aytilishlariicha, Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» degan asari ham bo'lgan. Shu asar ham chop etiladimi?*

— O'tmish tariximizga oid va chop qilinishi zarur bo'lgan qo'lyozma asarlar ko'p. Biz hali ularning mingdan birini ham o'rganib ulguramiz yo'q. Amir Temur va uning O'rta Osiyo bilan Hindistonni 488 yil (1370—1858) idora qilgan avlodi tarixiga bag'ishlangan kitoblar esa son-sanogsiz. Sohbiqiron Amir Temurga bag'ishlangan kitoblarning o'zi ham anchaagina. G'iyosiddin Ali, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir singari zabardast muarrixlar yozib qoldirgan katta-katta kitoblar bor. Ularning mazmunini juda kam mutaxassis biladi. Afsuski, bu kitoblar hanzugacha tarjima qilinmadi, vaholanki, Amir Temur va uning ajoyib farzandlarining kimligini, ularning haqiqiy qiyofasini, qilgan katta-kichik ishlarini, ular hukmronlik qilgan davrda mamlakat va xalqning umumiy ahvoli qanday kechganini yaxshi bilmaymiz. Shu paytgacha faqat Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla' us-sa'dayn va majma' ul-bahrayn» («Ikki suudati yulduzning chiqish o'rni va ikki azim daryoning quyilish joyi») degan kitobining bir qismi o'zbek tilida, G'iyosiddin Alining «Amir Temurning Hindistonga qilgan urushi kundaligi» kitobi rus tilida chop etildi, xolos. Mana, endi Poyon Ravshanovning sa'y-harakati bilan o'tgan yili toshkentlik Salohiddin qori nomi bilan bog'liq «Temurnoma» degan asar nashrdan chiqdi. Lekin Amir Temur to

li bo'yicha eng ishonarli va qimmatli manba hisoblannish Nizomiddin Shomiy bilan Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» nomi shon asarlarini hali ko'pchilik o'qimagan. Shu yerda bir gapni aytmoqchiman. Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma»si 60-yillardayoq fors va arab tillarining bilimdoni, yaxshi manbashunos olim marhum Yunusjon domla Hakinjonov tomonidan forschadan o'zbek tiliga tarjima qilingan edi. Lekin u ham o'sha dog'uli yillarda yotug'dunyoyo yuzini ko'rolmadi. Bilishimcha, O'zbekiston FA Sharqshunoslik oliygohida bu asarni nashr qilish ustida ish olib borilyapti. (Ishqilib tayyor oshga sherik ko'paymasa bo'lgani.) Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»sini esa biron mutaxassis o'zbekchaga tarjima qilyotgani haqida ma'lumotga ega emasmiz. Bu ajoyib asar birinchi marhum Y. A. Polyakova tomonidan rus tiliga tarjima qilingan edi, lekin afsuski, tarjima qo'lyozmasi yo'qolganiga o'xshaydi.

— *Oliy bilimgo'hlarning tarix bo'limlarida arab yoki fors tili o'qitilishiga qanday qaraysiz?*

— O'zingiz o'ylab ko'ring, VIII asrdan to XX asrning birinchi chorragigacha bo'lgan, ya'ni qariyb 1200 yillik tariximizning manbulari, asosan, arab va fors tillarida yozilgan. Shu asarlar ichidagi fakt va ma'lumotlarsiz qanday qilib tariximizni o'rganishimiz mumkin? Bundan tashqari, o'zbek tili tarkibidagi so'zlarning ma'lum tolini arab, fors va baynalminal so'zlar tashkil etadi, chunki asrlar davomida biz o'zbeklar arablar, forslar va boshqa juda ko'p xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqada bo'lib kelganimiz. Qisqartirib aytib har ikkala tilni — arab tilini ham, fors tilini ham tarix va filologiya fakultetlarida (va hatto matematika fakultetida ham) o'qitishni qo'lyan joriy qilishimiz lozim deb hisoblayman.

Shu o'rinda men yosh yigit-qizlarimizga yana bir gapni aytib qo'ymoqchiman. Sizlar fors va arab tillaridan tashqari, bitta xorijiy tilni — inglizni, fransuzni, nemisni yoki ispan tilini yaxshilab bilib olishingiz zarur. Bundan tashqari, texnik ma'lumotingizni ham oshirishingiz zarur. Biron texnikaviy kasb-hunarni egallab olishingiz lozim. Buzis kelajakda qiyinalib qolasiz. Jumhuriyatimizning gapda

emas, amalda to'la mustaqillikka erishishi ko'p jihatdan sizlarning keng ilmi, yuksak madaniyati bo'lib yetishishingizga ham bog'liq.

— *Manzilgoh, xo'jalik va ko'chalarimizning nomlari ko'pincha ruscha. Bu tarixga xilof emasmi?*

— Savolingizda jon bor. Biz ko'pincha inqilobchilar, sho'ro davlati va Kommunistik firqa rahbarlarining nomini — u odam o'sha yerda bo'lganmi-yo'qmi, o'sha yerni obod qilishga xizmati singganmi-yo'qmi — bundan qat'i nazar, shahar, qishloq, tuman, jumma xo'jaliklari va maktablarni ularning nomi bilan atab kelganimiz. Xizmati singganlar esa ko'pincha chetda qolib ketishgan. Masalan, V. V. Bartold, V. L. Vyatkin, A. A. Semyonov, V. P. Nalivkinga o'xshagan juda ko'p rus fan arboblari Turkistonda yashaganlar; ular tariximni o'rganishgan, urf-odatlarimiz, madaniyatimizni hurmat qilishgan. O'lkada ilm-fanni rivojlantirishga o'z hissaslarini qo'shganlar. Lekin Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Namangandagi biron ko'cha ham told, Semyonov, Nalivkin nomi bilan atalmagan, Eski joy nomlari masalasida shuni ayitish kerakki, shahar, ko'cha ilgariidan qanday atalgan bo'lsa, uni o'zgartirmaslik darkor. Basharti o'zgartirib yuborilgan bo'lsa, darhol o'z nomini qaytarish kerak.

Shu xususda yana bir muhim gap. Institut va universitetlarning tarix va filologiya fakultetlari talabalari, tarix o'qituvchilari joylarning asl nomlarini surishtirib (buni biluvchi qariyalar borgan sari ha mayib borayotganini hisobga olgan holda), ro'yxatini tuzib qo'yishlari, o'sha joylarning tarixini so'rab-surishtirib yozib olishlari hozir juda zarur. Chunki qadimiy shahar, qishloq va guzarlarimizning haqiqiy nomi yo'qolib ketayapti. Masalan, Andijonda Asaka, Qo'qon suv, Kampirrabot degan qadimiy joylar bo'lardi. Bu joylar ko'pincha beri Lening, Ilichevsk, Sovetobod deb ataladi. Yana 30—40 yildan keyin bu joylarning eski nomini hech kim aytib bermoqlasligi tungi gap. Shuning uchun, birinchidan, joylarning eski nomlarini tiklash kerak, ikkinchidan, joy nomlari ro'yxati tuzilishi, ularning tarixi qanday tarzda bo'lsa ham yozib olinishi zarur. Bu har bir ilmi tolib va ziyolining burchidir.

— *Inqilobdan avvelgi adabiyotimizni yo'gqa chiqarib keldik. Shu to'g'ri bo'ldimi?*

— Yo'q, albatta. Bu ish «o'ylamay, bilimdan qilindi», deb ayolmayman, aksincha, bihbi turib atayin qilindi. Yosh avlodni ma'boosining tarixidan, madaniy merosidan ajratib tashlash maqsadida shunday qilindi. Vaholanki, inqilobdan avval yaratilgan asarlar tariximiz va madaniyatimizning o'q ildizi edi. Xullas, ko'rib turlmiz, buning oqibati yomon bo'ldi. Ma'naviy qashshoq bo'lib qoldik. O'tmishimizdan ajralib, o'zligimizni yo'qotib qo'yishimizga bir bahya qoldi...

Termiz davlat pedagogika instituti talabalari bilan suhbat.

«Yosh leninchi», 1991-yil 20-aprel

AMIR TEMURGA MAKTUBLAR

Assalomu alaykum, Sohibqiron hazratlari!

Ko'p yillardan buyon Sizga tinimsiz xatlar yozaman. Ota yurtiingiz Shahrisabzga, poytaxtingiz Samarqandga, Qorabog', Tabriz, Bag'dod va birtalay shaharlarga jo'nataman deb konvertga solaman-u, yana o'ylab ko'rib qaytarib papkaga solib qo'yaman. Chunki yetib borolmaydi deb qo'rqaman. Yillar o'tib papkani ochib qarashni ular ancha-muncha yig'ilib qolibdi. Ularni qayta-qayta o'qib chiqurkamman, o'z vaqtida yubormaganimga bir qadar pushaymon bo'ldim. Didagi ancha gaplar aytilgan ekan, ularda. SSSR deb atalmish qizil imperiyaning chilparchin bo'lishi va O'zbekiston milliy mustaqillik istiqloli yo'lga o'tishi arafasida unga hammafash bo'lib yozilgan ekan bu maktublar. Ba'zi maktublarning o'ta ehtirosli shundan bo'lsa ajab emas. Mana endi nafasimni bir qadar roslab oldik. O'zbekiston qisqagina to'rt-besh yil ichida ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha jabhalarida misli ko'rilmagan muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. U noati va madaniyati rivojlangan bir mamlakatga aylanib bormoqda. Rahbar ham, xalq ham Turkistonning Sizning davringizdagi, hozirgi Sohibqiron, ulug'ilgini tiklash yo'lida astoydil mehnat qilmog'da. Shunday kunlar yaqin. Men bunga aminman.

Milliy istiqlol arafasida va mustaqillikning dastlabki yillarida didan kechgan ba'zi ilmiy, ijtimoiy-siyosiy muammolar xususida arz qilingan edi ushbu maktublarda. Papkada qolib ketganidan ne foyda? Ko'p gaplar, hatto shubhalar, e'tirozlar didan kechgan ekan unda. Aslini olganda, bu ham tarix — ijtimoiy-siyosiy tafakkur tarixi. Shuni o'ylab, a'lo hazrat, Sizga yozgan o'sha maktublarni jumlab, chop etishga jazm etdim.

BIRINCHI MAKTUB

Hazrati oliylari!

Dilni o'rtaydigan bir gapni Sizga arz qilishga jur'at etdim. Har gal bron xorijiy mamlakatdan kitob olganimda, ayniqsa, o'sha kitob Sizning xavf-xatarga to'la hayotingiz, el-yurtning emn-u-omonligi va farovonligi yo'lida qilingan ijtimoiy-siyosiy faoliyatingizga bog'ishlangan bo'lsa, behad suyunaman, ham faxrlanaman. Va, natijani aytсам, iztirob ham chekaman. «Nega shunday kitob o'z yurtimizda bitilmaydi va chop etilmaydi», — deb afsuslanaman. Yaqinda Amriqo, Hindiston va Farangistondan Sizga bag'ishlangan to'rtta kitob oldim. Hajm jihatdan ham, mazmun jihatdan ham ancha mukammal kitoblar ekan, ular. Masalan, Amriqodan olingan kitoblardan biri sharqshunos olim Beatrisa Manzning galamiyga munsub. Men bu iste'dodli ayolni yaxshi bilaman. Bundan 10—15 yil muqaddam O'zbekistonga, bizning Sharqshunoslik ilmgohiga mulaka oshirish uchun kelgan va Toshkentda uzoq muddat turgan edi, bu olim. Men o'shanda uning ilmiy mashg'ulotlariga maslahatchi va rahbar bo'lgandim. Beatrisa Manzning menga yuborgan kitobida Chig'atoy ulusining XIV asrdagi parokanda ahvoli, Sizning oltindagi feodal tarqoqlikka barham berish, markazlashgan davlat harpo etish yo'lidagi sa'y-harakatlaringiz va Siz asos solgan davlat va lashkarning tuzilishi bilan bog'liq masalalar bayon etilgan ekan. Hindistonlik olim Sayyid Jamoliddinning kitobi, shuningdek, Parijdan kelgan Jan-Pol Ru va Lyusyen Karenlar yozgan ikki kitobning mazmuni ham taxminan shunday. Bu kitoblar Movarounnahrning XIV—XV asr boshlaridagi siyosiy tarixini o'z ichiga olgan. Xullai, faqat bizning asrimizda Ovrupo va Amriqoda Sizga bag'ishlab o'tilgan yaqin katta-katta kitoblar yozilibdi. Ovrupolik dramaturglar bizning haqingizda ajoyib sahna asarlari yaratdilar, farangistonlik buykaltaroshlar Sizning oltindan haykalchangizni quyib, ko'pgina muzeylarda namoyish qildilar.

Xo'sh, shunday ishni Siz bilan bizning yurtimizda ham qilish bo'larmidi? Bo'lardi, albatta. Bu ishni qoyillatib qiladigan ma-

lakali, iste'dodli olimlarimiz bor edi. Qo'limizda buning uchun manbalar ham yetarli edi. Axir, xorijdagi kasbdoshlarimiz o'z kitoblarni bizning kutubxonalarimizda saqlanayotgan yoki falakning gardishi bilan o'sha yurtlarga borib qolgan noyob qo'lyozma kitoblarni o'qib-o'rganib yozishdi-ku. Lekin ming afsus-u nadomlat bo'lsinkin, bunday kitoblar yozishimizga bizga shu paytgacha nasat berishmadi. «Nega? Kim bunga monelik qildi», — deysizmi? Buning sababi bitta: biz o'zbeklar, turkmanlar, tojiklar, qirg'izlar va qozoqlar 1864-yildan beri Siz o'sha, bir paytlar Oltin O'rda isitib didan xalos bo'lishga yordam bergan Rusiyaning mustamlakasiga aylanib qolgandik. Ana shu mustamlakachilar bunga yo'l berishmadi. Nafaqat Sizing hayotingiz va faoliyatingizni, hazrat Sohbiqon balki, umuman ko'p ming yillik tariximizni o'rganishimizga monelik qildilar ular. Bizning tarafimizdan bu borada biron xatti-harakatni payqab qolguday bo'lishsa, darhol chora-tadbirlarini ko'rdilubizlarni millatchiga chiqardilar, peshonamizga panislomchi, paniturchi degan tang'alarni bosdilar. Ha, darvoqe, bu yog'ini aysan hozir Sizni ham panturkchiga chiqarib qo'yдилar. «Dailing bormi? — deysizmi? Bor. Masalan, Maskovda «Drujba narodov» («Xalqlar do'stligi») degan bir jartida chiqardi. O'sha «Drujba narodov»ning 1990-yil chiqqan to'qizinchi sonida biz bilan qo'shni respublikada istiqomat qilib turgan hurmatli bir akademikning (Sizga tushunarli bo'lsin, deydigan bo'lsak — allomaning kattasi) katta maqolasi e'lon qilindi. Hurmatli akademikimiz Sizni «Temur — panturkchideb ochiq yozibdi. Yo rabbiy! Quruq tuhmaddan o'zing saqla! Sinyashagan zamonda «panislomizm», «panturkizm» degan gap yo'q edi-ku! O'sha zamonda turk-u tojik, fors-u arab — barcha mo'min musulmon Siz barpo etgan davlat soyasida bir otaning bolasidek yashashgan-ku! «Panturkizm»ga kelsak, bu g'oyaviy oqim Siz huyotdan ko'z yumgandan qariyb 500 yil keyin paydo bo'lganini ham ma biladi. Hatto akademik bo'lmagan odam ham. Agar bu haqiqatni kimdir bilmasa, hech bo'lmasa barchaga ma'lum qo'llanmalar muhojaat qilsa bo'lardi. Masalan, hatto o'sha «panturkizm»ni kasht etgan sho'ro davrida nashr qilingan qomuslarda ham «panturkizm»

haqqidagi mana bunday izohlangan: «Panturkizm — turk tilida bo'zlashuvchi barcha xalqlarni Turkiya qo'l ostida birlashtirish g'oyasini ilgari surgan g'oyaviy oqim. Panturkizm XIX asr oxiri XX asr boshida Turkiya buyurpomeshchik doiralari o'rtasida va Rusiyaning ayrim turkiy xalqlari yashaydigan rayonlarida paydo bo'lgan». (Историческая энциклопедия, Т. 8, с. 403.)

Ahvol mana shunaga, hazrati oliylari! Bir bechorani malomatga qo'yish, unga istagancha tuhmat qilish va hatto ozgina bo'lsa ham shubha tug'dirgan odamni yo'q qilib yuborish hech gap bo'lmay qolgan edi, yaqin-yaqinlarda. «Dali-isboting bormi?» — deysizmi? Iyov, albatta. Uni istagancha keltirish mumkin. 30—40-yillarda o'zbeklarga qatag'on... Yaqin kunlarda yuz bergan xunuk voqealar... Yana bitta misol keltiraman. Ibrohim Mo'minov degan mo'min-musulmon bir ulamo — Tangri taolo uning ruhini shod qilsin — 1968-yil «Amir Temurning O'rta Osiyo tarixidagi roli va o'rni» degan kichik bir risola yozib chop ettirgandi. Hazrati oliylari, uning bu jasorati ikkala qo'lga kishan urilgan odam o'sha alpozda ekin ekib elni to'ydirgandek benihoya savob bir ish edi. Men domla bilan yaqindan tanish edim. Muhtaram domla mazkur kitobcha bilangina cheklanib qolmoqchi emas edilar. Kelajakda o'rta asr tarixini bi-lalagan odamlarni bir yerga to'plab, Sizing tarixingiz bilan atrof-icheha shug'ullanish ishini tashkil etmoqchi edilar. Siz va vorislari-og'iz davrida bitilgan asarlarni o'zbek va rus tillariga tarjima qildirib, nashr ettirish niyatida edilar. Lekin ul zoti kitomning bu xayrli niyati uqulmay qoldi. Chunki ul tabarruk zotning yo'lini to'sib, o'zini ur-kallak qilishdi...

Qisqasi, biz o'zbek tarixchilari ham ko'p narsaga qodir edik, lekin qo'limizni bog'lab, tepamizda kallak ko'tarib turib oldilar. «Kim», deysizmi. Kim bo'lardi, xalqqa farovon turmush, baxti ha-yot va'da qilib, uni 75 yildan beri laqillatib kelgan, million-million kishilarning suyagini Sibir va Uzoq Sharq o'rmonlari, botqoqliklari ichida chiritgan bolsheviklar partiyasi va sho'ro rahbarlari-dal Tang-ri taologa ming bor shukrki, ularning kimligi, asl qiyofasi bugun hammaga oshkor bo'ldi. Lekin o'zimizda ham ayb katta. Shu o'tgan

130 yil ichida bizlar tamoman o'zgarib qoldik. Hozir siz bilgan yildil, hamjahat, jangari o'zbek bo'lmay qolganimiz. O'lguncha bo'takalluf, loqayd, mutega aylanganimiz. Tinim bilmay mehnat qilish bola bog'ishdan boshqani bilmaymiz. Och bo'lsak ham, ustimiz yo'pun bo'lsa ham, o'lgan kunimizga shukr qilib kun kechiruvchi o'lmonga aylanib qolganimiz. Maskovlik boshliq va uning tepanlariga o'tqizib qo'ygan noiblari «Tur o'ringdan!», desa turdik, «O'rti» desa o'tirdik. Oxir-oqibat, hazrat Sohbiqiron, mana shunaga bo'lib qoldik. Tariximizni, qadriyatlarimizni, urf-odatlarimizni umidda ona tilimizdan ajratib qolishimizga bir bahya qoldi. Mana, qarama-hozirgacha juma kunini emas, balki yakshanbani (босқечена) ya'ni Iusus Xristos qayta tirilgan kun) dam olish kuni deb, shunga odatlanib qolyapmiz. Vaholanki, musulmonlarning dam olish kuni — juma kuni bo'lgan.

Xayriyati, hazrat Sohbiqiron, yaqinda bir zamonlar Sizing qo'l ostingizda bo'lgan Turkistonzaminidagi jumhuriyatlarda o'z milliy mustaqilligini qo'lga kiritdilar. Lekin bu, tom ma'nosi bilan, to'liq mustaqillik degani emas hali. Hali ma'lum darajada iqtisodiy qaramligimiz bor. Bizni faqat xom ashyo (paxta, oltin, qorako'l teri, pilla bog'dorchilik mevalari va poliz ekinlari) yetishtirib beradigan xalqlar aylantirib qo'yishgan. Bularni arzon bahoga tashib ketishib mana na va uskunalarini bizga oltin bahosida sotishgan. Mana shularning oqibatida mustaqillikka erishganimiz bilan iqtisodiy qiyinchiliklar iskanjasida qoldik...

Ammo respublikamizning Prezidenti (Biz u kishini oddiyroq Prezident, ya'ni Yurtboshi deb ataymiz) tashabbusi bilan katta-katta ishlar boshlandi: odamlarga yer berildi, uzoq-yuqin qishloqlarga ichimlik suv va gaz olib borildi, kamdaronmad odamlar, oltin ko'p bolaliklar va nogironlar davlat himoyasiga olindi... Uyushgan jinoyatchilarga, otdan tushsa ham, uzangidan tushmay yurgan to'ralarga qarshi ayovsiz o't ochildi. Inshoolloh, to'qchilik va fan von kunlarga ham yetib qolarmiz. Bu yog'i ko'p jihardan o'zimizga bog'liq.

Yana bir dahshatli ahvol shu bo'ldiki, Sohbiqiron hazratlari, bo'turkistonliklarni 1924-yil bo'lib tashlagan edilar. Shu paytgacha

bo'lib bo'lakligimizcha — O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Qozog'iston bo'lib yashayapmiz. Bu ahvol aslida tili bo'ldi-u-e'tiqodi bir, urf-odati bir xalqlarning kelajagi uchun qanday bo'larkin? Bu yog'ini xudo biladi. Harholda, «Bo'linganni bo'ri» degan gap bor...

Mana ham qildik. Inson bolasi doimo orzu-umid bilan yashaydi. Turkistonzaminini xalqlari Sizing davringizda bo'lgani kabi mana bir o'ila bo'lib yashaydigan zamonlar kelib qolar. Mana, yaqinda O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston bir iqtisodiy ittifoqqa uyushdilar, chegaralarni ochib tashladilar. Bu — bozorimizni bitta bo'lishiga katta yo'l ochib berdi. Bilganga bu katta ishl! Men o'zbek, tojik, turkman, qirg'iz va qozoq xalqlarining aql-zakovatiga ishonaman. Bu yo'lda bizlarni ilohin Sizing muqaddas ruhingiz qo'llasin, hazrat Sohbiqiron.

*Muarrir Bo'riboy Ahmedov
Hijriy 1412-yil rajab oyi.*

IKKINCHI MAKTUB

Assalomu alaykum, hazrat Sohbiqiron!

Keyingi yillarda o'zbekning ko'krasiga o'zgina bo'lsa-da erk va hujjatli shamoli tekkanday bo'ldi. «Biz ham xalqmiz, millatimiz, bo'lma va boy tarixga egamiz», «Amir Temurdek ulug' inson bizlarga hujjatli bo'ladi», deb ayitish huquqiga ega bo'ldik. Xudoga bahoiboh boshladi, shu kunlarga yetkazgani uchun! Endi olimlari-mu'ayyeng shomarib o'ta qadimiy va ko'lma tariximizni varaqlashga boshladilar. Nihoyat, Sizing tarixingizni ham o'rganishga kiritishdik. Lekin to'g'ri bo'layotibmi, yo aksimi, bilmadin-u, bu ishini bilgan ham qilyapmi, bilmagan ham. Aksiga olib, Nizomiddin Shomiy, Hozir Abro', Sharafiddin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond va Xondamirga o'xshagan Siz bilan zamondosh, hamasr to'rtinchi qolib ketib, ba'zi «tadqiqotchilar» Sizing haqingizda turli davrlarda to'qilgan afsonalar va naql-rivoyatlarni ro'kach

qilib, bizni tarixdan o'qitmogchi bo'lib yuribdilar. Va hatto manba aniq bo'lmagan «Temurnoma» degan kitobni ham chop qildirishni hammaga ko'z-ko'z qilib yurishibdi. Dahshatli shundaki, ular buni Sizga to'ngayotishibdilar. Hamma balo tarixni, o'sha tarix bilmagan tili bilmashlikdan deb o'ylayman. «Usta ko'rmagan shogird ham lom, Temurshunoslar o'rninga «Temirchilar» ko'payib boryapti. To'ma'nosi bilan Temirchilar!

Misol tariqasida ana shunaga cho'pchaklardan bir-ikkitasini berga aytib bermoqchiman, chunki Sizning so'rab-surishtirmay bir qorog'a kelmaydigan odatiingiz bor.

Birinchi misol: Respublika gazetalaridan birida 1990-yilning oxirig'ida tanqli jurnalistning maqolasi e'lon qilindi. Maqola umuman olganda, yomon emas.

Lekin maqolada keltirilgan bir dalil kishini ajablantiradi. Chunki u tamoman haqiqatga ziddir. Muallif uni sobiq KPSS (Siz bu qudratli siyosiy tashkilot haqida eshitgan bo'lsangiz kerak. Sobiq SSSR xalqini ham bearmon ezib kelgan bu tashkilotning kirdikori endi fosh bo'ldi)ning bosh gazetasi bo'lgan «Ippax»dan o'qib, saqlab qo'ygan ekan. «O'n beshinchi asr boshlarida, — deb yozilgan ekan o'sha «Ippax» gazetida, — Angara qal'asi devorlari yonida Temur Rivoiat qilishlaricha, Boyazid Yildirim qo'shini tor-mor keltiradi larida sultonni ko'rib, Amir Temur kulib yuboradi. Boyazid Yildirim g'azabga kelib: «Meni o'ldir, ammo holimga kulma!» — deydi bu dunyo qanchalik keng, jozibali. Shunday ajoyib dunyoni tasavvut qilish kelib-kelib menday cho'loqqa-yu, sendek ko'rga qolsa-yalo — debdi. Sulton Boyazidning bir ko'zi ko'r edi. Shunday deya ol ish uchun faqat Amir Temur bo'lish kerak! Yana rivoiat qiladilarki, Amir Temur asir sultonni podshohlarga xos izzat bilan oltin qafasi aravada o'z saltanatiga qarashi mamlakatlarni «tomosha» qildirgan.

«Jurnung-a? Bu qanday beodoblik! Boyazidday ulug' podshohnigina emas, balki oddiy insonning ham qadr-qimmatini oyoq osti qiladigan bir hol-ku bu! Nahotki, Siz shunday qilgan bo'lsangiz, hazrat o'liylari? Jurnalist keltirgan rivoyatni Nizomiddin Shomiyning ham, Sharafiddin Ali Yazdiyning ham kitobidan qidrib topolmadim. Uning Angara yonida hijriy 804-yil zulhijja oyining 19-kuni (milodiy 1402-yil 20-iyul kuni) qozongan o'sha g'alabangiz va Yildirim Boyazidning asir olinishi tafsiloti o'ta qimmatli solnomamizda, ya'ni Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»sida bunday bayon qilinmagan. «Zafar asarlik lashkardan chekinib borayotganlarni ta'qib etib boruvchilar orasida bo'lgan Sulton Mahmudxon¹¹ Yildirim Boyazidga yetib oldi va uni tutib olib, o'sha zahotiy oq jahongir podshoh hozrat Sohibqiron huzuriga jo'nardi. Davlat do'stlari amalda bo'lgan qoldaga binoan g'aybati Rumning qo'llarini bog'lab, xufton paytida olampanohning huzuriga olib kirdilar. Uning podshohona xush axloq xatirlari jo'sh urib va tarafni olib, uning qo'llarini yechish, so'ng hazrat-ikrom bilan dargohga olib kirish haqida farmoni o'ly berdilar. Hurmat-ehtirom bilan uchrashganlaridan keyin [hazrat Sohibqiron] unga hurmat-ehtirom ko'rsatib yonidan joy tayin qildilar. [So'ng] g'ina-kudurat o'rninga yaxshilikni so'zlovchi, nodir ma'nolarni bayon etuvchi va g'aybati sochuvchi og'izlarini [so'zga] ochib dedilarki: «Qanday bo'lmasin jahon ahvoli tamoman Parvardigori olamning hodasi va qudratiga bog'liqdir, hech kimning buni ta'qib etishga ixtiyor va qudrati yetmaydur. Lekin insof bilan to'g'risini aytmoq ke-
rkki, sen o'zingdan boshqani ko'rmayturg'on bo'lib qolg'onsen... ko'p vaqtlardan beri bosar-tusaringni bilmay qolding; meni «imtiqom uchun kina-qudrat saqlab yuritibdi», — deb o'ylading. Shu diyorda imtiqomat qilib turgan kofirlarga g'azo qilish maslahatida edim; mu-
almonlik va xush andishalik borasida nimaiki hozir bo'lsa [shunga amal qilib] sen bilan murosa-yu madorada bo'ldim, ya'ni murosa-
ozlik qilib keldim. Va, o'yladimki, maslahatlarimga qulog' solasen, tobelik va bo'yusinish tariqini tutasen. [Shunday qilganingda] seni qo'llab-quvvatlardim, nimaga ehtiyojning bo'lsa, mol-mulk xususi-

¹¹ Sulton Mahmudxon — Chingiziy, faqat nomigagina xon (1388—1402) hitoblangan.

dami, lashkar xususidami, [hammasini] berardim, toki tamkinlik va baland martabangni [kofirlarga qarshi] g'azoga sarf qilg'ini va jihod tig'i birilan dinsiz shirkatlarni islom diyoridan surib chiqarish imkoniga ega bo'lg'ini... Sendan iltimosim shulki, qal'alarini bizga taslim et, qo'l ostingdagi bahodirlarni yuborginki, Qora Yusuf turkmanni mamlakatdan quvib chiqarsinlar. [Xullas] ahdu paymon bilan o'rta da sulh tuzish uchun huzurimga ishonchi odamini yubor. [Lekin] shu kichik yurishda tanglik, sarkashlik va o'jarlik qilding. Oqibada gap-so'zga qolding. Barchaga ma'lumki, bordi-yu ahvoling buning aksini bo'lganda, hazrati Parvardigor menga baxsh etgan bu qudrat va fathlar seniki bo'lar erdi...»

Yildirim Boyazid xijolat va uyat maqomida qolib va xato-kamchiliklarini e'tirof etib, dedi: «Darhaqiqat, xato qildim, hazrat Sohbiqironning so'zlariga qulog solmadim. Shuning uchun [ham] jazoini tortib turibmen. Agar podshohona inoyat qilib, gunohimni kechsalar, o'zim va farzandlarim, to tirik ekamiz, oyog'imizni farmonbardorlik va xizmatkorlik tariqidan boshqa yo'lga qo'ymaymiz». Oliyhimmat Sohbiqiron uning yelkasiga podshohlarga munosib chopon tashladilar, turti-tuman siylov va navozishlar bilan siyladilar. Qaysar [hazrat Sohbiqironning] xush axloqini mushohada qilib, duo va hamd-u sanolardan so'ng, arz qildi: «Farzandlarim Muso birlan Mustafo jang paytida yonimda erdilar, yo'qolib qolishdi. Agar ularning holi ahvolini taftish qilib, tirik bo'lsa olib kelishlari haqida farmoni oliy bersalar, bu [avval ko'rguzgan] iltifotlariga qo'shimcha bo'lar erdi». Farmoni oliy berildi va tavochilar shu zo'hotyoq ularni qidirib ketdilar. Bir kecha-kunduzdan keyin Musoni topib, Sohbiqironning huzuriga olib keldilar. [Hazrat Sohbiqiron] unga podshohona marhamatlar ko'rsatib, uni xos chopon bilan siyladilar va otasining qoshiga jo'natib yubordilar».

Xo'sh, keyin nima bo'lgan edi? Siz o'shanda (1402-yil 20-iyul voqesidan keyin) Boyazidni qo'yib yuboringiz va 1403-yilning

¹² Ozarbayjon va Iroqning bir qismini 1380—1468-yillar idora qilgan Qora qo'yunlilar sulolasidan chiqqan hukmdor (1389—1420); zo'limligi va yo'llo'sarligi bilan shuhrat topgan.

8-martigacha, ya'ni vafotigacha u Oq shaharda¹³ istiqomat qildi. Yildirim Boyazid vafot etgan paytda Siz yo'lida edingiz. Bu haqda xabar olinishi bilan marhumning o'g'li Muso Chalahiyi xos chopon, murassa xanjar-u kamar, oltin sadoq va 100 bosh nasidor ot bilan siylab, unga Rumning qadimiy poytaxti Bursa shahrini in'om qildingiz. Boyazid vafot etgandan keyin o'sha Oq shaharda shayx Mahmud Hayron mazoriga omonatgima dafn etib qo'yilgan edi. Siz marhum sultonning jasadini u yerdan Bursaga olib bordirib, tirikligida o'zi bino ettirgan maqbaraga dafn ettirdingiz.

Aslida voqea mana shunaga bo'lgan. Oltin qafaslik arava ham bo'lmagan, Sizga tobe bo'lgan mamlakatlarda bo'yliab sayr-u sayohat ham bo'lmagan. Oltin qafasli arava haqidagi afsona Kristofer Marlo va Husayn Jovidning xomxayoli bilan kashf etilgan bo'lishi kerak.

Ikkinchi misol. Siz, hazrat Sohbiqiron, 1381—1402-yillar orasida Eronga, Ozarbayjon, Armaniston, Gurjiston, Iroq, Shom va Hindistonga qo'shin bilan bostirib kirgansiz. Natijada o'sha mamlakatlarga, ayniqsa, xalqiga ziyon-zahmatlar yetgan, ko'p odam o'lgan. Biz ijtimoiy-siyosiy faoliyatingizning bu tomonini ko'p ham oqlamaymiz, albatta. Ikkinchi tараfdan, buning uchun faqat Sizni, bir o'zingizni qoralamaymiz ham. Chunki davr o'zi shunaga edi. Faqat zo'ravonlik asosiga qurilgan sinfiy jamiyat, uning mafkurasi va siyosati bosh aybdor edi bunga. Siz hukmron feodal sinf namoyandasi sifatida o'sha sinfning siyosatini amalga oshirishga majbur edingiz. Aks holda, o'sha hukmron sinf Sizni saltanat kursisidan ulog'itirib tashlardi. Shu bois Sizing taqdiringiz ham Iskandar Zulqarnayn va Qutayba ibn Muslim, Chingizxon va Botuxon, Ivan Grozniy va Pyotr I taqdiriga o'xshashdir. Lekin Sizing o'zga yurtlardagi faoliyatingizni faqat qora bo'yog'da ko'rsatishiga qo'shilmayman. fikrimni isbotlash uchun bir-ikki dalil-isbot keltiraman. Sizni faqat bosqinchilik, buzuq'unchilik va talonchilik chiqarib qo'yish hollari nafakat o'zbekistonda, balki boshqa respublikalarda ham bo'lgan. Ozarbayjonda yaratilgan «Nasimiy» filmi ko'z oldingizga keltiring-al-

¹³ O'rinni aniqlab bo'lmadi. Tarixiy asarlarda keltirilgan voqealar tafsilotiga qaratganida, Husro tarafida bo'lsa kerak.

Dalshat, uydirma va tuhmatdan iborat bu film. Ammo so'nggi yillarda ozarbayjonlik olimlarning o'zlarini ishonchi qo'yozma asarlari va manobialarni sinchiklab o'rganib, tamoman boshqa fikrga keladilar. Masalan, yirik sharhshunos olim A. G. Ragimov «Ozarbayjonda Temuriylar bilan xurfiylarning»¹⁴ o'zaro munosabatlari xususidagi fikr-mulohazalar» degan katta ilmiy maqolasida («Ozarbayjonda xulosaga kelgan: «Temur Ozarbayjonga bostirib kirib, jiddiy qarshilikka uchratmaganidan keyin hech qanday ommaviy qirg'in o'tkazmagan, shaharlarni vayron qilmagan. Aksincha, vayron bo'lgan shaharlarni tiklash ishlarini amalga oshirgan. Masalan, Shirvon viloyatini shimol tomonidan (Oltin O'rda tomonidan) bo'ladigan xurfiylardan saqlash uchun Darband qal'asining devor va istehkomlarini qurib, fath etilishiga yo'l qo'ymadi». Siz, hazrat Sobhigiron, Ozarbayjonda yana boshqa qurilishlar ham qilgansiz, suv chiqarib ancha-muncha yerlarni obod qilgansiz. «Zafarnoma»da Sizning sa'y-harakatingiz bilan mo'g'ullar xuruj vaqtida tamoman vayron etilgan Boylaqon shahri qaytadan bunyod etilgan. Araks daryosidan nahr chiqarib, tevarak-atrofdagi cho'llar obod etilgan haqida qimmatli ma'lumotlarni uchratamiz. Keling, ana shu ma'lumotlarning o'zini kelib chiqqo'ya qolaylik. «Zafarnoma»da mana bularni o'qiydiz: «Hazrat Sobhigiron [Gurjiston yurishidan qayayotib] Boylaqon yonida to'xtaganlarida... Boylaqonni ta'mirlash uning muborak xotiridan kechdi. Bu shahar ko'p zamonlardan beri shu qadar xarob ediki, imoratidan asar va na dunyoda bor hasharotdan boshqa narsa qolmagan edi, unda. Aholiga joy bo'lmaganidan, ilon-u chayondan boshqa maxluq qolmagan edi, ilon bilan chayon shu qadar ko'pligidan yerda turish mushkul edi... [Hazrat Sobhigiron] o'sha yerga kelib tushganlaridan keyin «ravshan ravon muhandislar va ishning ko'zi bilan bilgan me'morlar [bo'lajak] shaharning tarixini, devorlari, binolari, to'rtta bozori, ko'pdan ko'p uy-joylar, hammomi, qasri, bog' va bo'stonlari va boshqa [bino]lari bilan qo'shib, tuzsinlar», — deydi

¹⁴ Shita mazhabini ichida 1386—87-yilda paydo bo'lgan diniy oqim. Asoschisi — Ibrohim Ibrohimovich Astrobody.

qo'lyozma farmoyish berdilar. Va uning asosini tuzib, [hurilish ishini] amalga oshirib shahzodalar va amirlarga taqsimlab berdilar. Lashkarimnom jahd bilan ishlarga kirishdi. Imoratlarning barchasini pishiq qilibdan bir oy muddat ichida qurib bitirdilar. Devorlarning uzunligi katta gaz bilan o'changanda 2400 gazga, eni 11 gaz, balandligi qariyb 15 gazga barobar bo'lgan. Handaqlarning sathi 30 gaz, chuqurligi qariyb 20 gaz. [Shahar devorining] har bir burchagida hisor va burjlar qurildilar, [ularning] oralig'ida ham toshdan burjlar bino qildilar. [Har birining] ikki tarafga ikki darvoza ham qurildi. Insof yuzasidan o'ylash kerakki, qudratli sultonlar bir yil ichida qurib bitirishi qiyin bo'lgan [bu qurilish] bir oy ichida, yana havo sovuq bo'lib, tinimsiz yog'in-sochin bo'lib turgan bir paytda qurib bitkazildi...»

Va yana Sizning sa'y-harakatingiz bilan, Sobhigiron hazratlari, o'zida paytda Ozarbayjonda Araks daryosidan katta bir nahr qazib bitirilgan edi. Bu haqda ham «Zafarnoma»da ishonchli ma'lumot bor. «Araks daryosi tevarigidagi cho'lga, — deb yozadi Sharafuddin Ali Yuzdiy, — bir zamonlar katta nahr chiqarilgan edi. Vaqt o'tishi bilan u qurib, yo'q bo'lib ketib edi. Ov paytida qudratli Sobhigironning nazari o'sha [qurib ketgan] nahrga tushdi va podshohona marhamati qo'zib, uni ta'mirlashni buyurdi. Va Araks daryosining narhi sobhligiga o'tgach, uni ta'mirlash haqidagi farmonga imzo chekdi. O'liy hazratlarining ko'rsatmasi bilan favochilar ishini amirlar bilan lashkarga taqsimlab berdilar. Bir oy deganda uzunligi 10 farsaxdan ziyod bo'lgan bir nahri qurib bitirdilarki, unda kemalarning ham suzib yurishi mumkin edi... Nahrga «Juyi barlos» deb ot berildi».

«Zafarnoma»da yana bir muhim ma'lumot uchratdik, olampadshah «Hazrat Sobhigiron qachonki biron yurtga borib tushganlarida o'zidan yodgor bo'lsin deb o'sha yerda birona imorat qurdirganlar», deyilgan. Darhaqiqat, shunday bo'lgan. Demak, Siz faqat buzgan ommasiz, qurgan va ko'p yerlarni obod qilgan sobhi bo'stonsiz. Inshoalloh, sobhi bo'stonlik ko'pchilikka nasib etgay. Omin!

UCHINCHI MAKTUB

Assalomu alaykum, Sobiqiron hazratlari!

Keyingi yillarda, aynigsa, 1990-yildan beri (uzr, hazratim, bizni ko'pdan nasroniylarning mana shu yil hisobini yuritib kelayotibmi?) Sizga, Sizing ijtimoiy-siyosiy faoliyatigizga bag'ishlangan muqolalar soni ko'paydi. Shoiriatimiz Sizga atab she'rlar yozishyapdi, rassom va haykaltaroshlarimiz ham qo'l qovushtirib o'tirishgani yo'q. Ular Sizing muborak siymongizni tasvirga tushirmoqdalar. 1993-yilning avgust oyida el-yurt sevgan Prezidentimiz Islom Abdug'aniyevich Karimovning sa'y-harakati bilan Toshkentning eng obod joyiga Sizing haykalingiz o'rnatildi. Ajoyib mo'ygalam sohibi professor Malik Nabiyeu Sizing suratigizni chizib, ko'pchilikning hurmatiga sazovor bo'ldi. Bu yaxshi, quvonchli voqealardir. Vaholanki, bundan o'n-o'n besh yil muqaddam bunday qilolmasedik. Hadeb bo'ynimizga turti-tuman yoritqlarni osishaverib, bizni qo'rqoq qilib qo'yishgandi, qaddimiz dol bo'lib qolgandi.

Bir-ikki misol keltirib o'tay. Hali-hamon esimda, 1962-yili «O'zbeklarning kelib chiqishi tarixidan» degan bir risola yozgan edim. Qo'lyozmani O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining «Fan» nashriyoti chop qilish uchun qabul qilib oldi-yu, lekin ish bosmaxonaga borganda to'xtab qoldi. Meni nashriyot idorasiga chaqirtirilib, «asaringizni shu alfozda nashr qilolmaymiz, sababi marksizm-leninizm klassiklarining asarlari, kommunistik partiya syezdlari va konferensiyalarining qarorlari, partiya rahbarlarining magola va ma'ruzalaridan biron parcha keltirmabsiz», — deyshib, «Xo'sh, endi nima qilay?» — deb so'radim nashriyot boshlig'idan. Kitobingizning biror joyiga marksizm-leninizm klassiklari yoki kompartiya rahbarlarining kitob yoki maqolalaridan birorta parcha topib qo'shinge», — deb maslahat berdi u. Marksizm-leninizm klassiklarining asarlarini yaxshi bilardim, chunki ularni dorilfununda, aspiranturada o'qib yurgan kezarimiz o'qidik. Shunday bo'lsa ham, dohiylarimizning kitoblari yana bir karra varaqlab chiqqdim. Lekin kitobimga mos tushadigan biror gap topmadim. Chunki ular

O'zbekni yaxshi bilisharkanlar-ku, lekin uning tarixi va xalq sifatida kelib chiqish masalasini bilishmas ekan-da. Keyin gazeta va jurnallarning ikki-uch yillik sonlarini sinchiklab titib chiqqdim. Ni-hoyul, kitobimga mos tushadigan parchani «Qizil O'zbekiston» (hoyul, bu gazeta «O'zbekiston ovozi» deb ataladi) gazetasi 1961-yil 11-noyabr kungi sonidan topdim. Sobiq Sovet Ittifoqi Kommunistik partiyasining bosh kotibi N. S. Xrushchev o'sha yil noyabr oyida paxsh etishitiruvchi respublika rahbarlarining Toshkentda bo'lib o'tgan kongressida bunday degan ekan: «Haqiqatan ham, biz rus kishilari bilan chor Rusiyasining sobiq chekka o'lkalaridagi xalqlar ravnaqligini ko'rish yoqimli va quvonchlidir... Endilikda sizlarning respublikangiz tanib bo'lmaydigan bo'lib qoldi. Bu respublikalarning qudrati sanoati, yuksak darajada rivojlangan qishloq xo'jaligi, ilg'or sotsialistik madaniyati bor. Sizlardagi kadrlarning o'sganligini aytmaysizmi. Sizlarning xalqlaringiz orasidan ajoyib olimlar, injenierlar, agronomlar, yozuvchilar, rassomlar, artistlar yetishib chiqqdi». Panchani ko'chirdim-u, nashriyot idorasiga qarab chopqdim. Boshliq o'z o'rnida ekan, ko'chirmaning uning stoli ustiga qo'ydim. U parchani diqqat bilan o'qib chiqqdi-yu, suyunib ketdi. «Mana endi bo'ldi, domla. Uzukka ko'z qo'yganday bo'ladi, olib kelganimiz», — dedi ko'chirmaning qo'limga tutqazib. N. S. Xrushchevning so'zlarini kitob ko'limasiga kiritqdim. Kitobim shundan keyin chop etildi.

Ikkinchi misol. Sertashvish va sernashaqqat asrimizning 60-yilida, ya'ni bundan qariyb 30—35 yil muqaddam Afrika qit'asining ko'pchilik xalqi mustamlakachilar zulmidan qutulib, o'zlarini mustaqil davlat deb e'lon qildilar. Men o'shanda asrlar davomida mustamlakachi davlatlar tomonidan asoratga solingan bu xalqlarning istiqboliga chiqishidan quvonib «AQSh va Afrika» degan kitob yozib, O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy qo'mitasining Birlashgan nashriyotida (Toshkent, 1966) chop ettirgan edim. Kitob nashrdan chiqqib, hali o'quvchining qo'lga yetmasdan, meni Markaziy Qo'mitaga chaqirtirishdi. Targ'ibot va tashviqot bo'limining mas'ul xodimi kitobning 29-sahifasini ochib, ko'rsatkich barmog'ini uning bir joyiga qadab: «Mana bu jumlaning o'qig'ing va matnarni qilib men-

ga uni tushuntirib bering!» — dedi va zarfa bilan kitobni mening oldimga surib qo'ydi. Rahbar o'rtog' ko'rsatgan joyni hali o'qib ulgurmasindanoq u: «Siz bu yerda O'zbekistonni nazarda tutayotgan bo'lsangiz kerak?» — dedi istehzo bilan. Elektr toki oyog'imdagi urib, miyandan chiqqanday bo'ldi, lekin o'zimni bosdim. «Yo'q aslo, — dedim men unga vazminlik bilan, — bu gapni men aytgan emasman. Buni Kremldagi qabul marosimida Mistr Birlashgan Arab Respublikasining prezidenti Jamol Abdulnosir janoblari aytgan. Bu gapni endigina mustaqilligini qo'liga kiritgan mamlakati haqida aytgan», — dedim. U shunda bo'zarib ketdi va yuzimga tik boqib, yunimimallardir demog'chi bo'ldi. Sumkamdagi «Pravda» gazetasini olib stol ustiga yozdim va qalam bilan chizib qo'yilgan yeriga rahbar o'rtog'ning e'tiborini jalb qildim. Mana o'sha so'zlar: «Xalqlarimiz mustaqillikni faqat tashqi ko'rinish — milliy bayroq, davlat gerbi, madhiyasi va Birlashgan Millatlar Tashkilotining a'zosi bo'lish bilan qanoatlanib qolmay, balki bu mustaqillik ma'lum mazmunga ega bo'lishini ham istaydilar. «Rahbar o'rtog' o'sha satrlarni ko'zdan ko'chirib, allaqanday bo'lib ketdi, lekin u ham bo'sh kelmadi: «Harhol da, bunga gapni keltirmasangiz ham bo'lardi», — dedi, so'ng qo'li bilan «ketavering» deb ishora qildi.

Yaratganga shukrki, hazrat Sohibqiron, hozir zamon o'zgaradi. Endi har bir odam dilidagini aytaladi. Bu ko'p yaxshi bo'ldi. Lekin ahyon-ahyonda o'ylamay-nustmay gapiradiganlar ham uchrab turibdi. Biz olimlar birorta tarixiy voqea haqida fikr bildirishdan avvali uning to'g'ri yoki noto'g'ri igini manbalardan tekshiramiz. O'tgan zamonlardan qolgan kitoblarni sinchiklab o'rganamiz. Bir emma, bir necha asarni yonma-yon qo'yib, bir-biriga solishtiramiz. Faqat shundan keyin obdan o'ylab, aql tarzusida tortganimizdan keyinagina o'sha voqea haqida fikr bildiramiz. Shunda ham fikrlar turlicha bo'lishi mumkin. Bu tadqiqotning fikrlash qobiliyatiga bog'liq.

Muddaoga o'tadigan bo'lsak, hazrat Sohibqiron, yana o'sha avvalgi maktublarimda aytilgan o'xshash gaplar. Sizning tarixshunngiz, ijtimoiy-siyosiy faoliyatingizning ba'zi bir nozik tomonlarini yoritishdagi ayrim haqiqatdan uzoq fikrlar xususida Sizga arz-hol

qilmoqchiman, hazrati oliylari. Mendan ko'p odamlar «Amir Temur Maskovni olganimi?» — deb so'rashadi. Qo'limdagi dalillarga asoslanib «Yo'q, u faqat unga bir oz yaqinlashgan, uning tevarak-atrofidan qaytgan», — deb javob qilaman. Lekin afsuski, «Maskovni Amir Temur olib, g'orat qilib ketgan», — deb aytuvchilar ham chiqib qoldi. Masalan, «Fan va turmush» jurnalining 1990-yil 8-sonida chop etilgan bir maqolada (muallifning ism-sharifini aytmaganim o'qul, chunki u menga o'zimi yaqin olib yuradigan odam) «men bu gaplarni mashhur muarrix Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafar-noma»sida o'qiganman», — deb yozgan. Darhaqiqat, mazkur asarda (575-bet) shunga o'xshash gap bor: «Hazrat Sohibqiron, — deyiladi o'sha asarda, — amirzoda Mironshoh, Shahonshoh bahodir, [shuningdek] tuman va hazora¹ boshliqlariga buyurdiki, lashkarni olib, to'chi ulusining barong'orini bossinlar. Bekyoruq o'g'lon va [boshqor] amirlarni tutib o'ldirsinlar, yurtlarini g'orat qilsunlar... Shundan keyin hazrat Sohibqiron o'ris shaharlaridan Maskovga qarab yurdi, unom viloyatni, shahar va uning tevarak-atrofni g'orat qilib, jamiy amirlarni azobga soldi». Nizomiddin Shomiyning shu nomi asarida ham (158-bet) shunga o'xshash gap bor: «Amir Sohibqiron, — deb yozadi u, — o'rush Maskov deb atalgan tarafga yurish qildi va o'sha viloyatni tamoman g'orat etdi va lashkarlar behisob o'ljani qo'liga kiritdilar. Yana bir katta tarixchi olim ibn Arabshoh o'shanda faqat «Temur [askarining ilg'or qismlari Azovgacha [Azovgacha] yurdi. U Saroy [Berka], Saroychuk, Hojitarxon va o'sha hududlarni vayron qildi», — deb yozadi (Ibn Arabshoh «Ajoyib ul-maqdur», I-kitob, tarjimon va noshir Ubaydulla Uvatov, Toshkent, 1992, 157-bet). Har ikki asarda, Nizomiddin Shomiyda ham, Sharafiddin Ali Yazdiyda ham, «viloyat» so'ziga ko'proq urg'u berilgan. «O'rush Maskov (O'ris Maskov) tarafga» deganda, Maskov shahari emas, balki, umuman, ruslar yurti, Rusiya anglashiladi. Bundan tashqari, sharq tarixchilarining ko'pchiligi xorijiy jug'rofiy manzillarni yuxshi tasavvur etolmaganlar. Buni biz Sizning, hazrati oliylari,

¹ Tuman va hazora — qo'shim turlari. Masalan, tuman — tarkibida 10 000 kishi bo'lgan qo'shni; hazora — 1000 kishilik qo'shni.

musulmon bo'lmagan mamlakatlar: Rusiya va Hindistonga qilgan yurishingiz tafsilotida ham yaqqol ko'ramiz. Rui Gonsales de Klivixoning «Kundaligi» ham bunga yaqqol misoldir. Bundan tashqari, Amir Temurning Maskovni olganligiga faqat fors tilida bitilgan o'sha ikki asaridagina ishora bor. Bunday sharoitda ikkinchi tarafdin fikrini ham bilish joiz. Masalan, rus manbalari: solnomalar, Klyuchevskiy, Karamzin, Solov'yev kabi ulkan tarixchilarning ham fikrini bilish zarur edi.

Rus solnomalarining afzal tomoni shundaki, ularda bo'lib o'tgan voqealar, faqat Rusiyadagi voqealargina emas, balki qo'shni mamlakatlarda bo'lib o'tgan voqealar ham, qisqa lekin aniq bayon etilgan. Rus solnomalarida, masalan, «O'ta va Old Osiyoda bo'lib o'tgan voqealarning aniq va to'g'ri tasviri»gina emas, — deb yozgan edi. A. Y. Yakubovskiy, — bu mamlakatlardagi ko'pgina viloyatlar to'g'risida ham aniq jug'rofiy ma'lumotlarni uchratamiz» (B. D. Grekov, A. Y. Yakubovskiy, Oltin O'rda va uning qulashi. Moskva-Leningrad, 1950, 396-bet). Olim fikrida davom etib, yana bunday deydi: «Nizomiddin Shomiy va Sharafuddin Ali Yazdiyning xabar berishlaricha, Temur Mashkov (Maskov) shahari viloyatiga bostirib kirgan va bu yerda hamma yoqni xonavayron qilib, juda ko'p boyliklarni o'lja qilib olib ketgan. Rus solnomalarida Maskov va uning rayonlari tilga olinmagan. Shu sababdan biz bu ma'lumotlarga ishonolmaymiz. Sharq manbalarida Rus yerining jug'rofiy holati xato ko'rsatilib, Ryazan yerini Maskov knyazligining chegarasiga bulustirib bilan chalkashirib yuborilgan. Shuning uchun rus manbalaridagi aniqroq ma'lumotlarga murojaat qilaylik. «Nikon solnomasi»da aytilishicha, Temur juda katta qo'shin bilan Ryazan yeriga bostirib kirgan va Yelets shahrini bosib olib, Yelets knyazini qo'lga tushirgan, odamlarini asir qilib olgan, boshqalarini esa o'lgudek kaltaklagan. Bu voqeadan xabardor bo'lgan knyaz Vasily Dmitriyevich ko'pdan ko'p polklar to'plab, Kolomna shahriga qarab yo'lga chiqqan va Oka daryosidagi kechuvi egallagan. Temur... Ryazan yerini talagandan keyin janubga qarab yo'l olgan...» (B. D. Grekov, A. Y. Yakubovskiy, Oltin O'rda va uning qulashi. 369—370-betlar).

Yuqorida nomi tilga olingan M. S. Solov'yevning rus solnomalari va bir talay muhim arxiv materiallari asosida yozilgan 15 jildlik «Rusiya tarixi» asarida ham bu xususda shunaga fikr aytilgan: 1195-yil To'xtamish Terak daryosi bo'yida mag'lubiyatga uchradi va qochib Bulg'or o'tmonlari ichiga yashirinishga majbur bo'ldi. Temur esa Rus yerlariga kirib kelib, Yeletsni egalladi, knyazini asir olishdi, tevarak-atrofdagi yerlarni talon-toroj qildi. Bosqin tasodifiy yuz bermagan edi. Shuning uchun knyaz Vasily Dmitriyevich o'ziga ta'vullarga qaratib ko'rib olish imkoniga ega bo'ldi. Katta qo'shin to'plab, o'z knyazligi (Maskov knyazligi. — B. A.) chegarasiga, Oka daryosining qirg'og'iga kelib tushdi. Lekin dushman kelmadi. Temur Ryazan yerlarida 15 kun turib va Don daryosining har ikkala qirg'og'idagi qishloqlarni talab, rus yerlarini tashlab chiqdi» (M. S. Solov'yev, История с древнейших с времен. Т. II, Книга 2, Москва, 1960, 369-bet).

Ko'rinib turibdiki, Siz hazratni o'yladi, Maskovga kitmaganiz. Agar shunday bo'lganda, hatto ki kichik-kichik voqealarni ham e'tiborsiz qoldirmagan rus solnomalari bu haqda yozmay qo'yilmagan bo'lar edilar. Axir, Maskov kichkina joy emas-ku! U, aksincha, ulug' rus knyazining qarorgohi bo'lgan.

Hazrat Sohibqiron, agar toliqmagan bo'lsangiz, muborak e'tiboringizni yana bir masalaga tortsam. Bu — Sizning qayerda tavallud topganingiz haqidagi masala. Bu xususda keyingi kunlarda bahs-tortishuvlar boshlandi. Tortishuvlar, asosan, uch taraf — Kesh (Shahrizabz) ilklar, Sizni Shahrizabzda tug'ilgan desalar, yakubog'liklar «Sohibqiron Xoja ilg'or qishlog'ida tavallud topganlar, bu qishlog' esa hozirda Yakubog' tumaniga qarag'di», deyishadi. Muborakliklar bo'lsa, Sizni Qozonxon (1343—1346)ning oliy qarorgohi bo'lmish Zanjirsaroyda (u Muborakdan 10—12 chaqirim нариноqda bo'lgan deb taxmin qilinadi) tug'ilgan deb aytishayotibdilar. Poyon Ravshanov bilan Juma Qutubonlar yaqinda mishonliklarning davosini qo'llab, «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» haftanoma-sining 1992-yil 14—28-fevral hamda 20-mart sonlarida katta maqola bilan chiqish qildilar. Maqola, asosan, turli davrlarda yozilgan

naql-rivoyatlardan iborat «Temurnoma»lar («Mujmal-i Fasixiy» kabi bir-ikki tarixiy asarlar va muhim tadqiqotlardan ham foydalangan holda), hozirda hayot bo'lgan keksa faxriylarning og'zaki ma'lumotlariga asoslangan.

Xo'sh, tomonlarning qaysi biri haq? XV asrda o'tgan katta muarrix Sharafiddin Ali, Yazdiy hazrat Sohibqiron «sichqon yiliga muvofiq bo'lgan hijriy 736-yil 25-sha'bonda seshanba kuni kech qurun dilkash Keshning tashqarisida, unga yaqin bir mavze'da tavallud topganlar» deb yozgan («Zafarnoma» 192-bet). Nizomiddin Shomiy ham shunday deb yozgan. Ibn Arabshoh, «Uning tug'ilgan joyi Xoja ilg'or deb ataladigan qishloqdir. Xoja ilg'or Keshga qarashi joylardandir», deb aytgan. «Mujmal-i Fasixiy» muallifi ham Sizning, hazrat Sohibqiron, Keshda tug'ilganligingizni aytgan: «Amiri Sohibqiron Amir Temur Ko'ragon ibn amir Tarag'oy ibn Berkal ibn Ilangiz ibn Ijil Tuminaxon ibn Boysung'uxon ibn Qayduxon ibn Alonguva xotin hijriy 836-yil sha'bon oyining 25 kuni Keshda tug'ildi» (Fasih Ahmad Xavofiy, «Mujmal-i Fasixiy» 59-bet). Ko'rib turibsizki, Sharafiddin Ali Yazdiy bilan Nizomiddin Shomiy hazrat Sohibqiron Keshga yaqin bir mavze'da tug'ilgan, deydilar. Ibn Arabshoh esa o'sha mavze'ning aniq nomi Xoja ilg'or ekanligini aytadi. Yazdiy bilan Shomiy bu mavze'ning aniq nomini aytishmaganligiga e'tiroz bildirmasa ham bo'ladi. Chunki o'rta asrlarda, odatda, katta-katta joylar, masalan, viloyat va ulkan shaharlar nomi aytilib, ko'p hollarda, ularga qarashi qishloqlarning nomi tilga olinmagan. Masalan, Kesh, Nasaf, Buxoro, Choch, Andijon va h.k. Bu birinchidan, ikkinchidan esa, har ikkala olim ham «Hazrat Sohibqiron dilkash Keshga qarashi va unga yaqin mavze'da tug'ilgan», deb ochiq yozmoqdalar. Fasih Ahmad Xavofiy esa Amir Temur Ko'ragon Keshda tug'ilgan, deydi. Shunga qaraganda, shahrisabzliklarning da'vosi asoslidir. Yakkabog' tumani kelajak, bu ma'muriy birlik sho'rolar davrida paydo bo'lgan va yangi ma'muriy bo'linishga ko'ra Xoja ilg'or qishlog'i Yakkabog'ga o'tib qolgan. Bu jihatdan qaraganda, Amir Temur bizga hamyurt deysizga yakkabog'liklarning ham ma'lum darajada haqlari bor. Endi, hazrat

Sohibqiron, Muborakda, Qozonxonning Zanjirsaroyida tug'ilgan, degan gapga kelsak, bu bizning fikri o'jizimizcha asossiz da'vodir. U alohiddan qorining «Temurnoma»sida (54—56-betlar) keltirilgan ahonaviy rivoyatlarga asoslangan. Siz nima deysiz bunga, hazrat Sohibqiron? Nima bo'lganda ham Siz, Sohibqironi a'zam, birinchi mavbatda, butun Qashqadaryo vohasining shu jumladan muborakliklarning ham o'g'lonisiz. Qolaversa, Siz butun O'zbekiston, balki butun Turonxanning asl farzandisiz.

Parvardigor yana yurtimizga Siz kabi farzandlar ato qilsin. Omin!

Muxlisi sodiq Bo'riboy Ahmedov.

Hijriy 1412-yil ramazon oyi.

TO'RTINCHI MAKTUB

Assalomu alaykum, Sohibqironi muazzam!

Yana o'sha o'tmishda kechgan ba'zi bir voqealar ustida fikr yuritish, ularga baho berishda yuz berayotgan chalkashliklar xususida sizga arz-hol qilmoqchiman. O'zingizga ma'lumki, o'tmishga baho berishda ehtiros-u havoyi gaplardan qochish va asl manbalarga — ularda keltirilgan ma'lumotlarga suyanisa, xato balosidan qutulish mumkin. Lekin manbalarda keltirilgan ma'lumotlar turlicha bo'ladimi, baxtga qarshi, qalbakiylari ham uchrab turadi. Shu bois ularni o'rinchiklab tekshirish, haqiqiyisini ikkinchi darajali dalillardan, uyalmalardan ajrata bilish darkor.

Siz va buyuk farzandlaringiz haqida juda ko'p asarlar bitilgan. Ularning orasida haqiqiyatlari ham, naql-rivoyat va uydimtalarga asoslanganlari ham uchrab turadi. Haqiqiyatlari orasida G'iyosiddin A'launing «Ro'znomayi g'azovoti Hindiston» (1399—1403-yillar orasida yozilgan), Sizning ishtirokingiz bilan bitilgan «Malfuzoti Temuriy», Nizomiddin Shomiy (yanglishmasam, u 1393—1404-yillar Sizning xizmatigizda bo'lgan)ning «Zafarnoma»si, Sharafiddin Ali Yazdiyning 1425-yil yozib tamomlangan shu nomdagi («Fathnomayi Sohibqironiy», «Zafarnomayi Temuriy» nomlari bilan ham at-

aladi) qimmatli asari, Mir Hovandshoh (1498-yilda vafot etgan)ning «Ravzat us-safosi, Hofzu Abru (1430-yil vafot etgan)ning «Majmu' at-tavorix»nomli katta asarining «Zubdat ut-tavorixi Boysun quriy» deb ataluvchi to'rinchi kitobi, Abdurazzoq Samarqandiy (1413—1482)ning «Matla' us-sa'dayni, Mo'iniddin Natanzynning «Muntahab ut-tavorix» asari, G'iyosiddin Xondamir (1475—1533)ning ko'p jildlik «Habib us-siyar» kitobi, Zahiriddin Muhammad Bobur (1483—1530) qalamiga mansub «Boburnoma» («Voqitoh Bobur») asarlarini ko'rsatish kifoya. Bu asarlar 1370—1506-yillar orasida Turkistonzamin va Xurosonda bo'lib o'tgan voqealar, ya'ni Temuriylar xonadonining 136 yillik tarixi (Sizning, hazrati oliylar, farzandlaringiz Shohrux bilan Ulug'bek, Sulton Abu Said mirzo va Sulton Husayn Boyqaro tarixi)ni o'z ichiga oladi.

Lekin aslida mo'tabar xonadonimizning tarixi 1858 yilgacha, ya'ni yana 332 yil davom etganligini ko'pchilik bilmasa kerak. Men bu o'rinda, Sohibqiron hazratlari, Sizning beshinchi avlodlaringiz atog'li shoir va olim, iste'dodli davlat arbobi, mohir sarkarda Zahiriddin Muhammad Bobur uzoq Hindistonda asos solgan yirik feodal davlatni uch asrdan ko'proq davr mobaynida idora qilgan farzandlaringizni nazarda tutayotibman. Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodi o'sha zamonda feodal tarqoqlik iskanjasida qolgan ulug' Hind xalqining boshini qovushirib, mamlakatning iqtisodiyoti va madaniyatini ravnaq toptirishda beqiyos xizmat ko'rsatdilar. Ular Hindistonning shahar-u qishloqlarini obod qildilar, ilm-fan va madaniyati ravnaqiga hissa qo'shdilar. Bu davrda farzandlaringizning sa'y-harakati va homiyiligi ostida Hindiston va hind xalqining XVI—XVII asrning o'rtalarigacha bo'lgan tarixini yorituvchi ko'plab asarlar yaratildi. Xoja Nizomiddin Ahmad al-Haraviyning «Tabaqoti Akbarshohiy» (1593-yil yozib tamomlangan) asari, Abdul-fazl Allomiy (1551—1602)ning uch jildlik «Akbarнома»si, Abdul-qodir Badoniy (1615-yil vafot topgan)ning «Muntahab ut-tavorix», Sunjonroy munshiyning «Xulosat ut-tavorix» kitobi, Nuriddin Jahongir podshoh (1605—1627)ning o'zi yozgan «Tarixi Jahongiriy» kitobi, Abdulhamid Lohuriy (1654-yil vafot etgan)ning Hindiston-

ning Shohjahon (1628—1657) davridagi tarixidan hikoya qiluvchi «Podshohnoma»si, Abu Tolib Hamadoniy (1651-yil vafot etgan)ning qalamiga mansub «Zafarnomayi Shohjahoniy» kitobi, podshoh Aringzeb Olamgironing saltanati (1638—1707) tarixini o'z ichiga olgan va Muhammad Kozim munshiy (1684-yil vafot etgan) tomonidan yozilgan «Olamgironoma» asari, Abdulhaq Buxoriy (1551—1642)ning «Tarixi Haqiqiy», Muhammad Solih Lohuriy (1675-yil vafot etgan)ning «Amali Solih»i shunday asarlar jumlasidandir.

Bunday asarlar bilan birga, hazrat Sohibqiron, naql-rivoyatlar asosida bitilgan kitoblari ham oz emas. Bularning mualliflari, afollari, Sizning shaxsingizni ilohiy lashtrishga harakat qilganliklari bundoq ko'rinib turibdi. Men bu borada Poyon Ravshanov va Juma Qurbonlarning «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» haftanomasiining 1992-yil 14 va 28-fevral hamda 20-mart sonlarida e'lon qilingan katib maqolasida aytgan: «Tarixni naqlar va og'zaki gaplar bilan tiklab bo'lmamizmi?» va «albatta, biz forsiy «Temurnoma»ni (ko'p sonli «Temurnoma»lardan biri. — B. A.) tarixiy asar demogchi emasmiz», degan gaplariga to'la qo'shilaman. «Temurnoma»larning tarixiy ahamiyati to'g'ri, lekin bunday asarlarda ham e'tiborga molik bo'lmaydi. Shu bois ularni «tarixiy asar emas» deb atash ma'lumotlar mavjud. Shu bois ularni «tarixiy asar emas» deb atash iborat asarga tayanib tarix xususida hukm chiqarish xatari. Shu bois sizni, hazrati oliylari, Zanji saroyda tug'ilgan degan, da'vo bilan chiquvchilar atidan, Salohiddin qorining «Temurnoma»sida keltirilgan quduq voqeasiga (Poyon Ravshanov nashri, Toshkent, 1990, 45-bet) asoslanganga o'xshaydilar. Shu quduq voqeasi va tekshira otaxonlarning aytganlariga qarab «Zanji saroy mana bu yerda edi», deb aytilish ham to'g'ri bo'lmasa kerak. Cho'lda nima ko'p, quduq ko'p, qadimgi odam makoni — eski manzilgohlar ko'p. Zanji saroy Poyon Ravshanov va Juma Qurbonovlar taxmin qilgan joydani yoki boshqa yerdani — buni faqat qo'lyozma manbalar va arxeologik qazishmalar aytil berishi mumkin. To'g'ri, Siz, hazrati oliylari, Zanji saroyda bir necha bor bo'lgansiz, bu haqiqat. Lekin

zikt' etilgan maqolada Sizning o'sha Zanjirsaroyda tug'ilganingiz baribir isbotsiz qolgan.

O'sha maqolada bahs-e'tiroz qo'zg'atuvchi yana ikki-uch ma'sala bor. Birinchisi, Sizning, janobi oliylari, qaysi qavmga, turk (barlos) qavmiga, yo mo'g'ul qavmiga tegishli ekanligingiz masalasi haqida. Maqola mualliflari Sizni «Chingizxon qavmidan» qilib ko'rsatishga zo'r berib urinishlarga e'tiroz bildiradilar. Haq gapni aytganda, ularning e'tirozlari to'g'ri. Biz ham shunday fikrdamiz. Lekin baxtga qarshi, ularning e'tirozi dalil-isbotsiz qolgan. Turk-mo'g'ul xalqlari orasida mavjud bo'lgan an'anaga ko'ra o'sha vaqtlarda ko'chmanchi feodal jamiyati «oq suyak» va «qora suyak»larga bo'lingan. Chingizxonning ota-bobolari va avlodi «oq suyak» hisoblangan. Chunki ular Alonquva avlodi. Shuning uchun ham «oq suyak» bo'lmagan, lekin el-yurt o'rtasida katta obro'-e'tibor qozongan, toj-u taxt havasi bilan yurgan qavm boshliqlari ham o'z nasi-u nasabini Chingizxonning ajdodlariga olib borib taqashgan harakat qilganlar. Sizning ham, Chingizxonning ham ota-bobolaringiz, aslida, «qora suyaklar»dan bo'lishgan. Masalan, Sizning ajdodingiz, aslida, turkning barlos qavmiga mansubdir. Shu dalil e'tiborga molikki, atog'li tarixchilar (Juvayni, Rashiddin, Sharafiddin Ali Yazdiy va boshqalar) barloslar ham, Chingizxonning qavmi qiyosinunlar ham o'sha turk-mo'g'ul qavmlarining afsonaviy onasi Alonquvadan tarqalgan, deb aytadilar. Masalan, «Mu'izz ul-ansob»dan ma'lum bo'lishicha, Chingizxon ham, Amir Temur ham Chingizning to'rtinchi jaddi Tuminaxonning avlodi bo'lgan. Chingizxon o'sha Tuminaxonning oltinchi o'g'li Qobilxonning, Amir Temur esa o'sha Tuminaxonning kenja o'g'li Qochuli bahodirga avlod bo'lgan. (Rashiddin. «Jomi' ut-tavrix», 1-jild, 2-kitob, 9—59-betlar). Bundan chiqdi, Chingizxon bilan Amir Temur og'a-inining avlodi ekan-dir! Lekin bu shajara qanchalik to'g'ri, hozircha bu haqda qat'iy bir fikr aytib bo'lmaydi. Faqat shuni aniqlik, Chingizxon ham, Amir Temur ham yirik va badavlat qabila boshliqlarining bolasi. Chingizxon avval «oq suyak» bo'lib qolgan. Amir Temur esa shu sharaftga undan

176 yil keyin musharraf bo'lgan. Demak, Chingizxonning ham «oq suyak»ligi dalil-isbot talab qiladi. Biz masalaga keyincha qaytamiz.

Ikkinchi masala Shayboniylarni ham muarrixlar negadir zo'r berib Chingizxon qavmidan qilib urinishlari masalasi shunchaki urinish emas, to'g'ri fikr. Shayboniylar haqiqatan ham, Chingizxon xonadoniga mansub sulola — Chingizxonning to'ng'ich farzandi to'chixonning beshinchi o'g'li Shaybonning naslidandirlar. Chingizxon tarximi qammamizdan ko'ra puxta bilgan tarixshunos olim Rashiddin (1247—1318) Jo'chixonning o'n to'rt o'g'li bo'lib, Shaybon uning O'rda, Botu, Berka va Berkachordan keyingi beshinchi o'g'li ekanligini aytgan (Rashiddin. «Jomi' ut-tavrix», 11 yoki II jild, Moskva, Leningrad, 1960, 66-bet). O'sha Shaybonning XIII—XV asrlarda o'zbek ulusida hukmronlik qilgan avlodi: Tulunbek, Ilpon, Alpxo'ja, Bahodir, Qoonbek, Arabshoh, Abulhayxon va XVI asr boshida Movarounnahrni idora qilgan Shaybonixon, Jo'chqunchixon, Abdullaxon birinchi, Iskandarxon va Abdullaxon ikkinchilar o'sha Shaybon naslidandir. Bundan Shayboniylar asli mo'g'ul ekan, degan xulosa kelib chiqmaydi. Sirasini aytganda, Chingizxon va uning o'g'illari Movarounnahr va Dashi qipchoqqa kelgan vaqtda qo'shin birgina mo'g'ullardan iborat bo'lmagan. Ularning orasida turkiyzabon xalqlar ham ko'p edi. Mo'g'ullarning o'zlari esa tez orada Movarounnahr va Dashi qipchoqning turkiy xalqi bilan qo'shilib, uning tarkibiga singib ketdi. Masalan, XIV asrning o'rtalariga kelib Mo'g'ulistonida qolib ketgan mo'g'ullar Movarounnahrda o'rnatib qolgan qabiladoshlarini qorunas (dunqun) deb, qorunaslar esa ularni jete (bosqinchi, talonchi, yovuz) atashlari bejiz emas, albatta. Bu birinchidan, Chingizxonning o'zini ham to'laqonli mo'g'ul deb bo'lmaydi, chunki uning onasi Yesugoy (Yesugo) bahodirni turklarning burkut qavmidan bo'lmish malika Suyunchik Ko'chin tugagan. Mo'tabar bir tarixiy manbada (biz uning nomini hozircha aytmay turamiz) yana mana bunday ibora bor: «Chingizxonning nasi-u nasabi qiyot va nutungga tortib ulanadi. Bu ikki qavm (to'ifa) o'zbeklarning ulug' urug'laridan (umogot'dir). Shuning uchun ham falonchi mo'g'ul bo'lgan,

pistonchi turk edi, deb ajratmachilik qilishga hech qanday ehtiyoj bo'lmasa kerak. Biz XIII asrda Chingizxon bilan Movarounnahr va Dashti qipchoqqa ko'chib kelgan xalqni va o'sha yurtlarda, ayniqsa, XIII—XV asrlarda Dashti Qipchoqda ko'chib yurgan qavmlarni turk-mo'g'ul qavmlari deb aytganimizda birinchi navbatda, shu ma'lumotlarga suyanamiz. Tarix saboqlari shuni ko'rsatadiki, dunyo «men sof, o'zgalar bilan aralash-qur'ash bo'lib ketmagan toza irqman» deguvchi bironta millat bo'lmasa kerak. Insoniyatning ko'pining yillik tarixi, xususan, ayrim ijtimoiy hodisalar, urushlar, savdo va madaniy aloqalar hammamizni aralash-qur'ash qilib yubordi. Ana shu jarayonda qaysi qavm ko'p sonli bo'lsa, o'sha yurtda uning nomi g'olib ketgan va xalq nomi sifatida qaror topgan.

Uchinchi masala — «ko'ragon» atamasi masalasi. «Sohibqiron tug'ilgan joy» maqolasining muallifari bu atamaning etimologiyasini «ko'rkli», «ko'rkam» so'zlaridan topadilar. Mazkur maqolada mana bularni o'qiymiz: «Forscha «Temurnoma»ning 119-sahifasida bir jumla borki, bu Temuriylarni mo'g'ullarga olib borib taqashining asossizligini ko'rsatish uchun kifoya: «Ko'ragonlar asli turklar edilar. Urfga ko'ra ko'ragon deyishadi. Herman Vamberi ko'ragon urug' nomi ekanligini, aniqroq aytganda, barlos urug'ining tarmog'i ekanligini aytgan edi. «Barlos urug'ining ko'ragon tarmog'idan Temur bekning maydonga chiqishi buyuk hodisa bo'ldi. «Ma'lum bo'layotirki, forscha «Temurnoma» muallifi Herman Vamberidan ancha oldin bu fikrni ta'kidlagan. Shu yerda Herman Vamberi asarining o'zbekcha nashriga so'zboshi yozgan adib Tohir Qahhorning ushbu izohlarini eslab o'tish joiz. «Vamberining bir izohida «ko'ragon» so'zi (biz hozirgacha o'rganганиmiz «kuyov» emas. — *T. Q.*) «go'zal» ma'nosini bildirishi, ko'ragon — ko'rkli, ko'rkam ekani aytiladi». Muallif yana «Temurning urug'i barlos bo'lgan, ammo oila tarmog'i ko'ragondir», deydi. Demak, Temur barlos qabilasining ko'ragon — ko'rkam urug'i oilasidan bo'lgan. Hozirda Shahrisabz va boshqa yerlarda yashovchi barlos qavmiga mansub kishilarning ko'rkamligi ham olimning bu fikrini tasdiqlaydi». («O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 1992 yil 28-fevral soni). Birinchidan, forsiy «Temurnoma»

da aytilgan «ko'ragon»lar asli turklar edilar. «Urfga ko'ra ko'ragon deyishadi», degan jumladan «ko'ragon» urug' nomi degan ma'no ilhommaydi. Vamberining bu gapini «ko'rag'on» faxriy laqabiga muvasssar bo'lgan Temur va avlod-ajdodi asli turk edilar, lekin ular ko'ragon deb atash urf-odat bo'lib qolgan», deb tarjima qilinsa, to'g'riroq bo'lardi. Ma'lumki, o'zingiz ham, oliy hazrat, o'g'ullaringiz Jahongir, Mironshoh, nabirangiz Ulug'bek Chingizxon avlodiga uylanganligingiz sababli shunday faxriy laqabga — ko'ragon, bo'ni xon kuyovi laqabiga muvasssar bo'lgan edingizlar: «Temur Movarounnahrni egallab o'z raqiblaridan ustun chiqqach», — deb illo'ya qiladi Ibn Arabshoh, — xonlarning qizlariga (Qozonxonning qizi Saroy Mulkxonim va keyinchalik Xizrxonning qizi To'kal xonim) — *B. A.*) uylangan edi. Natijada uning laqablari ustiga ko'ragon so'zini qo'shdi. Bu so'z mo'g'ul tilida «Xatam» (xon kuyovi) demakdir» (Ibn Arabshoh, «Ajoyib ul-maqdur». Ubaydulla Uvalov nashri, Toshkent, 1992, 1-kitob, 71-bet) Yuqorida aytilganidek, ulfaqt o'zingiz, hazrati oliylari, balki ayrim farzandlaringiz Chingizxon avlodiga uylanib, ko'ragon degan faxriy laqabga muvasssar bo'lishdi. Masalan, to'ng'ich o'g'lingiz Mirzo Jahongir 1374-yil (olin O'rda xoni O'zbekxon (1312—1342)ning nabirasi Suyunbeka ko'proq Xonzoda nomi bilan mashhur)ga uylanib ko'ragon bo'ldi. Uning vafoti (1376)dan keyin Suyunbekani Mirzo Mironshoh o'z nikohiga olgach, u ham ko'ragonlikka musharraf bo'lgan. Mirzo Ulug'bekni O'gaday qon (1227—1241)ning avlodi qo'g'irchoq xon Sulton Mahmudxon (1388—1402)ning qizi Oq sulton xonikaga uylanitirib qo'yilgan va shu sababdan u ham ko'ragonlik martabasiga musharraf bo'lgan.

Xullasi kalom «ko'ragon» atamasining hech qanday turkiy so'z yoki urug' nomi bilan aloqasi yo'q. Buni isbotlovchi misollar ko'p. Shulardan bir-ikkitasini keltiramiz. Chingizxonning qizlariga uylangan mo'g'ullarning inkirso qavmi yetakchisining o'g'li Butu, uyrot qabilasi yetakchisining o'g'li Tarulchi, o'ng'utlar sardori Olavush, tur ham ko'ragon (gyorgen) atalgan (Rashiddiddin, Jomi' ut-tavrix, I-jild, 2-kitob, 70-bet). Do'g'lot amirlaridan Muhammad Husayn

(1508-yil o'lgan) Mo'g'uliston xoni (Chig'atoyxon avlodi) Yumxon (1469—1487)ning uchinchi qizi Xub Nigor xonimga uylangan uchun unga ham ko'ragon faxriy laqabi berilgan. Ularning farzandlari mashhur tarixchi olim Muhammad Naydar (1500—1551) ham shu bois ko'ragon deb atalgan. Bunday misollarni istagancha ko'rish bo'ladi.

Endi «ko'ragon» atamasining lug'aviy ma'nosini tekshirib ko'raylik. Lug'atlarda (Gerhard Doyotfer. «Yangi fors adabiyatida turk-mo'g'ul elsmenlari», nemis tilida, Visbaden, 1963; J. Бударов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий СПб. 1869, va b.) «ko'ragon» atamasi aslida mo'g'ulcha so'z (guyugun) bo'lib, «xon kuyovi» degan ma'noni anglatadi. «Chig'atoyxon avlodiga uylangan Temur va avlodi nomiga qo'shib aytiladigan faxriy laqab. Shu nikondan tug'ilgan va o'zi ham xon avlodiga uylangan sulton, shahzoda» deb izohlangan. Maqola muallifi ham, N. Vamberining «История Бухары или Трансоксианские помли китоби (SPb. 1873)ning o'zbek tiliga qilingan tarjimasiga so'zbo'shi yozgan yozuvchi Tohir Qahhor ham Vamberining «История, именно в Кешу и Нахшабе, дом Барлас водрузил знамя самостоятельности на развалинах монгольского владычества. Из этого последнего рода, и именно из фамильной ветви коёкк, произошел Темурбек...» (Т. 1, 182-бет) jumlasidagi «фамильный» va «ветвь» so'zlarining ma'nosini to'g'ri anglashmagun chattami «Familiya» (lotincha)ning ism-sharifi dan boshqa «oilal», «xonadon» degan ma'natlari ham bor. (q. Русско-узбекский словарь. Москва, 1954, с. 919; Словарь иностранных слов, Москва, 1955, с. 71) «ветвь» so'zining esa «катмоч», «bo'lak», «sho'ba»dan tashqari, «avlod», «ajdod», «pushh» va «shajarga» degan ma'natlari ham bor (ruscha-o'zbekcha lug'at, 71-бет). Vamberining bu gariida xonadon (фамилия), avlod (ветвь) so'zlarini nazarda tutilganligi shundog'ina ko'rinib turibdi. Demak, olimning bu gari «Janubda, xususan, Kesh bilan Naxshabda, barlos xonadoni mo'g'ul hukmronligi vaytonalari terasiga mustaqillik bayrog'ini tikdi va aylan o'sha xonadonning ko'ragon deb atalgan avlodidan Temurbek kelib chiqqan», deb tar-

qilinsa to'g'riroq bo'lardi. «Ko'ragon» so'ziga N. Vamberi bergan izoh: «Прежасный» (go'zal, ko'tkam)ga kelsak, bu gariida mulhavo mantiq yo'q va biz bunga yuqoridagi lug'atlardan dalillar ko'rsatdik.

Xullas, «ko'ragon» atamasi, aslida, mo'g'ulcha so'z bo'lib, uning ijtimoiy ma'nosi — «xon kuyovi» demakdir. Bu atamaning tub ma'nosi (xon kuyovi) mo'g'ul feodal jamiyati, xususan, Chingizxon imperiyasi tarixini puxta bilgan V. Y. Vladimirtsev (1884—1931), V. V. Bartold (1869—1930), Temur va temuriylar tarixining bilimdoni A. Y. Yakubovskiy (1886—1953) va boshqalar juda yaxshi bilishgan. Shuning uchun ham Royon Ravshanov va boshqa ko'lma tarihining iker-chikirlari bilan qiziquvchilar shu va boshqa olimlarning asarlariga bir ko'z tashlab o'tsalar, yomon bo'lmasdi.

Mambalarni tarjima qilganda va ulardan istifoda qilganda tarjimon (tabdilhchi ham) yo'tadqiqotchi turi atamalar, atloqli otlar, joy va etnik nomlarni, ijtimoiy istilohlarni to'g'ri o'qish, yo'lish, tarjima qilish ishiga zo'r mas'uliyat bilan qarashi lozim. Lekin hozirgi holatqiron, so'nggi paytlarda Sizing haqingizda gazeta va jumalardagi maqola e'lon qilyotgan o'tloqlar — aslida temirchilar (o'tloq yuvovchilar, olga taqa doquvchilar) bu bog'ada xato va kamchiliklarni yo'l qo'ymoqdalar. Masalan, Bayon sulduzni — Bayon Salduri, Joku barlosni — Chag'uy barlos, ko'ragon o'tmiga go'ragon («Fan va jumush»ning 1990-yil 8, 9, 10-sonlari) Fasih Ahmad Xavofiy o'tmiga — Fasih Xavofiy, Tarag'oy o'tmiga — To'ragoy va To'rgay, Xoja Hasan Nisoriy — Xoja Hasan Nishoriy, Doshmamdcha o'g'lon Doshmamdchi, Duvaхon — Davaxon, Keraхon — Kereхon, Quzag'on — Qozog'on, Ijil no'yon — Injil no'yon («O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992, 14, 28-fevral sonlari) deb xato yozilgan. Afuski, aylan shunday holni Royon Ravshanov tarafidan choratilgan «Temurnomada ham uchratamiz. Masalan, Fasih Ahmad Havofiy — Fasih Ahmad Havofiy, Taragoy — To'ragay, Ilangiz — Ilangiri, Duttam Menen, Buttun ibn Mannon, Alanhuya — Alan Tova, Ijil — Injil, Qochuli — Qojuvli, Joku-Choku bo'lib ketgan.

Mulla Salohiddin qori «Temurnoma»sining nashrida xatolarning bir qismi tabdil etuvchi, ya'ni arabiy imlodan hozirgi o'zbek tili imlosiga o'giruvchining e'tiborsizligi bilan sodir bo'lgan. Ro'znoma, haftanoma, oynomalarda bosilgan va chop etilayotgan maqolalar haqida ham ko'p gapirish mumkin. O'sha «Temurnoma» ham, ro'znoma, haftanoma, oynomalar ham shaxsiy kutubxonangizga borib turgandir. Bo'sh sayrlaringizda ularni o'qib tasarlaysiz, deb o'ylayman. Shu bois gapni shu yerda muvaffaqiyatli narsalarni iltimos qilsam deymen.

O'tmishimiz tarixi bilan qiziqqanlari durust, savob ish. Lekin bundan buyon biron tarixiy voqea ustida fikr yuritmoqchi bo'lsalar, birinchi navbada asl manbaga tayansalar, fikr-mulohazalarini bildirmas, balki bir necha ishonchli manba asosiga hursalar.

Bilmaganlarini bilmaganlardan so'rab-surishtirib ish tutsalar. Chunki bilmaganini so'rab o'rganagan ayb emas. Shuni doimo esda tutish kerakki, kitob yoki maqola qo'lyozmasi nashriyotga topshirilguncha asar muallifining inon-ixtiyorida bo'ladi, uning mulki hisoblanadi, lekin qo'lyozma kitob yoki maqola bo'lib bosmadan chiqqandan keyin u xalq mulkiga aylanadi. Buni esdan chiqarmaslik zarur.

Salafning ishlari biron kamchilik sezganda, ularni malomat qilish o'zidan bo'lmas. Axir, so'g'moq yo'ldan birinchi bo'lib o'rganma hamma vaqt qiyin bo'lgan. U qo'qiladi, yiqiladi, biron a'zo sig'a zahm yetadi. Uning izidan boruvchiga esa ming karra oson. Chunki u qo'qilmaydi, yiqilmaydi, biron yeri shililmaydi, qonamaydi. Shu bois V. V. Bartold buyuk tarixchi olimga tosh otish odatidan emas. Biz tarixchilar o'la Turkistonimizning ko'lna tarixini V. V. Bartold, A. Y. Yakubovskiy, I. P. Petrushevskiy, S. P. Tolstoy, Bo'lib Soliyev, A. Fitrat, Zaki Validiy, Yahyo G'ulomov va boshqalarning kitoblaridan o'qib o'rganamiz. Aytim kamchiliklariga qaramay, ularning kitoblari hamisha stolimiz ustida, ko'z o'ngimizda. Biron masalani yechishda zarurat tug'ilganda ularga murojat qilib turamiz... Hadisi sharifda mana bunday uqtirish bor: «Kimki Tangri nazrida o'zini kamtar tutsa, uning martabasi va obro'sini [tangri taoloh] ziyoda qiladi».

Mening ruhi pokingiz a'lo hazrat, biz osiy bandalarning ham mulklarini mag'firat qilsin. Omin!

Sodiq muxlisingiz Bo'riboy Ahmedov
Hijriy 1412-yil shavvol oyi

BESHINCHI MAKTUB

Assalomu alaykum, hazrat Sohibqiron!

Mening bu maktubim, sezib turibman, Sizga bir qadar ranju alam oshirishi turgan gap. Chunki unda Parvardigori olam aziz va mukarram qilib yaratgan insonning qadr-u qimmatini toptalgan xunuk voqecaga to'xtalmay jim turolmayman. Tarixda juda kam uchraydigan, axloqsizlikning bemisli ko'rinishi bo'lgan g'ayrimusoniy bu musoly ishga hozirgacha biron munosabat bildirilmagani haqida Sizdan arz-hol, obidiyda qilmogchiman. Oliy ostonada o'tirganlar bu musoly ishga hech bo'lmasa shu kunlarda munosabat bildirurlar deb o'ylagandik. Lekin hamon sukut saqlanmoqda. Balki ular bundan shursiz bo'lsalar kerak, degan fikrga ham bordin. Balkim ularning shu tushirish lozimdir degan maqsadda gazeta sahifalarida bir qancha ovoza qilib ko'rdik. Afsuski hamon o'sha-o'sha sukunat?! Shu shubhdan Sizni yana bezovta qilayotibman. Buning uchun bandani ayv elgaysiz!

Hammasi bundan to'rt yil muqaddam bir katta yig'indan boshlangan. O'shanda mo'tabar adiblarimizdan biri menga qaltis bir savol bilan murojat etib qoldi:

— Ma'lumki, 1941-yilning iyun oyida Amir Temurning Samarqanddagi qabrini ochishgan edi. Suyaklari hozir Maskovda emish. Ular yirik tarixchi olimsiz, bundan xabaringiz bormi?

O'shanda nafaqat Sizing qabringiz, Sohibqiron hazratlari, balar o'g'illaringiz Mironsloh, Shohrux hamda iqtidorli nabiralaringiz Muhammad Sulton bilan Mirzo Ulug'beklarning ham qabri ontartilgan qilinganidan, suyaklari shahar-shahar tashib yuritilganidan boshlab edim. Bu yovuz ishni ne maqsadda ko'zlab qilganlarini ham

paygardim. Lekin boshda nima deyishni, muhtaram adibimizga qanday javob qaytarishni bilmadim. Keyin, o'zimni qo'lga olib: «Bu xabarim bor, lekin Amir Temurning suyaklarini Maskovga olib ketilganligi masalasini sinchiklab tekshirib ko'rish kerak», deb qo'yib qoldim. Chunki birinchidan, og'zimga bosib qo'yilgan muhr hali tamom olib tashlanmagan, ikkinchidan esa, bu gapning ommalashtib, ortiqcha shov-shuvlarga sabab bo'lib ketishidan cho'chirdim. Sizing oddiy shaxs emasligingizni, xalqimizning yurakdan suyig'ini e'tiqod qilgan asl o'g'loni ekanligingizni yaxshi bilardim. Bunday ulug' zotning xoki xor qilingani eshitgan xalq olimlarni ham hokimlarni ham urkatrak qilmasmikan, deb qo'rqdim. Ertasidan bu gapning orqasidan tushdim. Avval Go'ri Amirning qazilishi bilan bog'liq hujjatlarni sinchiklab o'rganib chiqish va o'shandan keyin bor gapni Fanlar akademiyasining rahbarlariga yetkazish, ularni ochilgan qabrlardan olingan suyaklar haqiqatan ham o'rimga qayta ko'milgan-ko'milmaganligini maxsus komissiya tuzib tekshirish, Amir Temur va Temuriylarning hayoti, ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga oid materiallarni to'plab, maxsus muzey tashkil etish, hech bo'lmaganda, O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyidan bir nechta xona ajratib, ularni o'sha xonalarga joylashtirishni taklif etmoqchi edim. Alai xusus, O'rta Osiyo xalqlari tarixining oltin davri hisoblangan Temur va Temuriylar davri tarixi, madaniyatini o'rganish masalasini tubdan yaxshilashning o'zini tuzgan rejalarni aytib, rahbar o'rtoqlarning e'tiborini shunga tortmoqchi bo'ldim. Shu maqsadda shogirdim Azamat Zissvni yonimga olib, O'zbekiston davlat markaziy tarix arxiviga, Alisher Navoiy nomidagi respublika adabiyot muzeyiga, kutubxonalarga borib, 1941-yil Go'ri Amir maqbarasidagi qabrlarning ochilishi masalasiga aloqador hujjat va materiallar bilan tanishdim.

Respublika davlat markaziy tarix arxivida omadimiz kelib, Amir Temur maqbarasining ochilishi bilan bog'liq bo'lgan bir-ikkita hujjat topdik. Bular 1941-yilning 24-iyunida tuzilgan professor T. N. Qori Niyoziy boshchiligidagi maxsus hukumat ekspeditsiyasining akti (fond 2296, qayd 1, ish №315), o'sha ekspeditsiya a'zosi

kollektor B. N. Zasipkin tuzgan Go'ri Amir maqbarasini ta'mirlash loqahdagi ilmiy hujjat (fond 2406, qayd 1, ish №611) va yana o'sha B. N. Zasipkinning Samarqandning Alisher Navoiy davridagi qiyofasi haqidagi kichik bir maqolasi (fond 240, qayd 1, ish №210)dan iborat muhim hujjatlar edi.

Alisher Navoiy nomidagi respublika Adabiyot muzeyida ham 1941-yili Temuriylar xilxonasining ochilishi jarayoni tasvirlanган 30 ga yaqin fotosurat, qabrlardan topilgan ba'zi bir ashyolar (qorayib ketgan bir-ikki dona ayollar tahinchogi, kafan parholari; Sizing, hazrat Sohbiqiron, saqlanib qolgan o'ng hoshingiz, Mirzo Ulug'bekning kamari) bor ekan. Ular bilan tanishdik. Baxtga qarami, ashyolar yomon sharoitda, nodir ashyolarni saqlashga moslashmagan oddiygina kitob javonlarida saqlanar ekan. Bu ham yetmaganay, yaqinda bu ashyolarning hammasi Samarqandga olib ketilibdi. Aytishlaricha, ular hozir Arxeologiya institutida saqlanayotgan emish.

Biz kutubxonalardagi materiallar, xususan, 1941—42-yilda chiqqan gazeta-jurnallar, partiya arxivi bilan ham tanishib chiqdik. Shu ish asnosida kutilmaganda «Lenin yo'li» (1990-yil, 6-noyabr) hamda «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» (1990-yil, 16-noyabr) hamda «Yosh arxeolog Amridin Berdimurodovning «Amir Temur maqbarasi» va «Temuriylar xilxonasi» degan maqolalari haqida bosilib qolsa bo'ladimi! Bolasi tushmagur shoshib, o'tni avval qamchilab qolgan ekan. Xo'b to'olon bo'lsa kerak deb cho'chidim. Ammo to'olon u yoqda tursin, hech kimdan sado chiqmadi. Biron-ta olamda tashvish alomati ham sezilmadi. Xuddi hech narsa bo'lmaganday... Shundan keyin, «bo'lar ish bo'ldi!» — deb biz ham tutli uchrashtirishlar va gazetalarda chop etilgan maqolalarimizda (masalan, «Yosh leninchi», 1990-yil 11-dekabr) Go'ri Amirning ochilishi sirini shunchaki oshkor qilgan bo'ldik. Lekin bunga ham hech kim e'tibor bermadi. Yana o'sha jimjilik. To'olon ham bo'lgani yo'q (qul bo'lib qolgan xalqdan nimani ham kutish mumkin), biron rahbar o'rtoq bizni chaqirib, so'rab-surishtirgani ham yo'q. Tarix tahqirlanib, ulug' bir inson xoki toptalgan bo'lsa-yu, hech kim indamasa

alam qilar ekan, kishigal! Azbaroyi kuyinganimdan buni Sizga yozib o'tiribman, a'lo hazrat. Iloj qancha?

Xo'sh, yuz bergan bu jinoyatning qisqacha tafsilotini bayon etsam. Avval o'sha Go'ri Amirni ochish ishida qatnashgan maxsus hukumat ekspeditsiyasining tarkibi bilan tanishing. Unga o'sha kezlarda O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti Raisining o'rinbosari bo'lib ishlagan professor Qori Niyoziy boshchilik qilgan. Komissariya, asosan, olimlardan tuzilgan edi. Mana ular: arxeologiya fanlari doktori, professor M. Y. Masson, antropolog professor L. V. Oshanin, sharqshunos professor A. A. Semjonov, kimyo fanlari doktori, Davlat ermitajining (Sankt-Peterburg) ta'minchisi V. N. Kononov, SSSR Fanlar Akademiyasi ashyoviy madaniyatlar tarixi institutining katta ilmiy xodimi antropolog-haykaltarosh M. M. Gerasimov, o'zbek va tojik xalqlarining atog'li adibi Sadriddin Ayniy, arxeolog olim, professor V. A. Shishkin, arxitektor B. N. Zaspikin, Navoiy yubileyi (100 valludining 500 yilligi)ni nishonlash respublika bo'limining ilmiy kotibi Hodi Zarifov, laborantlar: L. I. Albaun, V. I. Sprishevskiy va Hojiddin G'ulomov, arxitektor O. V. Krunskiy, antropolog V. Y. Zazzenkova, texnik-huruvchi G. I. Solovov, fotosuratchi I. L. Zabeilin, Malik Qayumov va N. A. Kim boshliq kinotavirchilar guruh. Ekspeditsiya besh kun ichida Mironshoh (16-iyun kuni), Shohrux (17-iyun kuni), Mirzo Ulug'bek (18-iyun kuni), Muhammad Sulton (19-iyunda) qabrlarini va, nihoyat, Sohibqiron hazratlari, 20-iyun kuni Sizning qabringizni ochdilar. O'shanda go'rkovlar ayollarining xokini ham tinch qo'yadilar. Ular Bibixonim xonagosisga borib, uning qabrini ham ostin-ustun qildilar.

Qabrlardan olingan suyaklar Toshkentga keltirilib, maxsus laboratoriyalarda qandaydir kimyoviy tekshiruvdan o'tkazildi. Muhojirlarning bosh chano'g'i esa Maskovga olib ketildi, chamas. Bu xususda ma'lum dalil-isbotlar ham mavjud. Professor L. V. Oshaninining guvohlik berishiga qaraganda, o'shanda Mironshohning bosh chano'g'i M. M. Gerasimov tomonidan Maskovga olib keltirilgan. Ma'lumki, antropolog-haykaltarosh M. M. Gerasimov bosh chanoqlarni sinchiklab o'rganish asosida Sizning a'lo hazrat, amir

Mironshoh, amirzoda Shohrux hamda Mirzo Ulug'beklarning shajara-suratlari yaratgan edi. O'z-o'zidan ma'lumki, bir emas, balki to'rt kishining bosh chano'g'iga qarab ularning skulpturasini yaratish bir-ikki oy ichida bitadigan ish emas. Buning uchun juda ko'p vaqt talab qilinadi. Va yana maxsus laboratoriya kerak. Gerasimovning maxsus laboratoriyasi esa Maskovda edi. Imonim komilki, M. M. Gerasimov o'shanda natqat Mironshoh, balki boshqalarning ham bosh chanoqlarini Maskovga olib ketgan.

Shu yerda, hazrat Sohibqiron, yana bir muhim gapni aytmoqchiman. Qabrlar qazilib, suyaklar tashqariga chiqarib olingandan keyin ularni Leningradga olib borib tomosha uchun Ermitajga qo'yilmoqchi bo'lishdi. Lekin urush va Leningradning dushman qo'lga o'tib qo'lib xavfi go'rkovlarni bu yo'ldan qaytardi. Ularning yovuz niyati amalga oshmay qoldi.

1941-yilning 24-iyun kuni zikr etilgan ekspeditsiya a'zolarining respublika Xalq Komissarlari sovetining vakili N. A. Ovsyannikov, NKVDning Samarqand viloyati bo'limi vakili A. K. Klitskiy va boshqalar ishtirokida tuzgan dalolatnomasida Sizning, Sohibqiron janoblari va qabrlari ontar-to'ntar qilingan farzandlaringizning suyaklari maxsus tekshiruvlardan o'tkazilgan, yana joy-joylarga dafn etildi deyilgan. Unday bo'lsa nima sababdan Sizning tobutingiz boshqarida qoldi, u suyaklar bilan birga o'rninga qo'yilmadi. Tobut hozir Samarqand muzeyida turibdi, qopqog'i esa boshqa yerda!

Nima bo'lganda ham qabrlardagi hamma narsa o'rindami yo'qmi, bir tekshirib ko'rilsa yaxshi bo'lardi. Buni agar biz qilmasak, albatta avlodlar qilishadi. Ishqilib, malomatga qolmasak bo'lgani.

Natqat meni, balki sof vijdoni odamlarni ham 1941-yili Samarqandda, Temuriylar xilxonasida o'tkazilgan maxsus ekspeditsiyoning ikki jihati qiziqtiradi. Birinchisi: nima sababdan xilxonaga qo'l tekizildi? Ko'nina qabrlarni ochib, ontar-to'ntar qilishdan mudaho nima? Axir, qabrni buzish shariatda (boshqa mazhablarda ham) jinohi azim hisoblanadi-ku! Hukumat qarorida — O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti va O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1941-yil 23 va 29-aprelda qabul qilingan 437-raqam-

li qarorida (qaror «Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligini mshonlash bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar haqida» deb atalgan) aytilishicha, bu ish Navoiy davrini va Samarqand tarixini chuqurroq o'rganish uchun qilingan emish. Bu yerda o'z-o'zidan qonuniy savol tug'iladi: Amir Temur va uning xilxonasini buzish, uni tintuv qilish, xilxona ichidagi qabrlarni ochish va bundan qariyb 500 yil muqaddam hayotdan ko'z yungan marhumlarning suygani olib chiqib tekshirishning Navoiy yubileyini o'ikazish va o'sha davrdagi Samarqand tarixini chuqurroq o'rganishga nima aloqasi bor? Naqadar beo'xshov vajh! Bunaqasini tarix bilmaydi. Ma'lumki, 1947-yili Moskva shahariga asos solinganiga 800, 1953-yili Sankt-Peterburgning bunyod etilganiga 250 yil to'lishi katta bayram bilan nishonlandi. Lekin hech kim Moskva Kremilda Voznesenskiy cherkovida dafn etilgan rus podshohlari, Sankt-Peterburg, Petropavlovsk qal'asida dafn etilgan Pyotr birinchi va Romanovlar sulolasining boshqa vakillari qabriga qo'l tekkizgani yo'q-ku! Aksincha, ularning qabri e'zozlanib asraladi, ularning ustidan gulchambarli arimaydi.

Samarqanddagi Temuriylar maqbarasining qazilishi va qabrlardagi suyaklarni tekshir-tekshirdan kuzatilgan maqsad aslida tarixni o'rganish uchun qilingan ish emas. Mening fikri o'jizimcha, hazrat Sohibqiron, O'zbekistonning o'sha vaqtdagi hukumati Sizning va bolalarinigizning qabridan oltin va javohirlar topib, Maskovga olib borish va Stalinga topshirib, undan siylov olish niyatida qilgan bu yovuz ishini. To'g'ri, respublika rahbarlarining Go'ri Amirda oltin va javohirlar bor deb taxmin qilishlariga ma'lum darajada asos bo'lgan. O'tmishda podshohlarning xilxonasiga katta boylikni yashirib qo'yish hollari tarixdan ma'lum. Masalan, Mistr fir'avnlari, Xun podshohlari va Xitoy imperatorlarining xilxonalaridan katta boylik chiqqani, aniqrog'i, o'sha katta boylik o'g'irlab ketilgani tarixdan ma'lum. Lekin o'sha fir'avnlar ham, Xun podshohlari ham, Xitoy imperatorlari ham o'zga dinga mansub odamlar edilar-ku! Aksincha, Siz ham, Sohibqironi a'zam, farzandlaringiz ham mo'min-musulmon farzandisizlar. Islom aqidalariga ko'ra, inson onadan qandiy

tug'ilgan bo'lsa, uni shu tarzda go'rga qo'yadilar. Faqat yuvib-tarab, kufanga o'rab ko'madilar. Go'ri Amirdan oltin-u-javohir qidirganlar, muhotki, hamma bilgan shu rasm-odatni bilishmagan bo'lishsa?

Ahvol mana shunaga, hazrat Sohibqiron. Vassalom!

*Faqir-u haqir Bo'riboy Ahmedov,
Hijriy 1412-yil zulq'ada oyi.*

OLTINCHI MAKTUB

Hazrati oliylari! «Dardni yashirsang, istimasi oshkor qiladi» degan gap bor. Va yana «Gapni gapir uqqanga, dini dilga suqqanga» degan maqol ham mavjud. Shu bois dildagini aytish, aytganda ham uqadigan, dardingga malham bo'ladigan odamga aytish joiz ekan. Hadisi sharifda juda to'g'ri aytilganidek, «Kimmiki Tangri do'st tutgan, odamlarni unga hojatmand qilib qo'yadi». Kamina Sizni shunday hojatbaror odamlardan deb biladi. Jismingiz allaqachon yo'q bo'lib ketgan bo'lsa-da, muqaddas ruhingiz hamisha tirik. Shu bois, hazrat Sohibqiron, ko'pdan beri yurakni o'rtab kelayotgan gaplardan yana iktisini Sizga arz qilib, ko'ngilni bo'shatay degan fikrga keldim. Aybga buyurnasangiz, hazrati oliylari, o'z zamonangizning tashvish-u anduhlari, hasrat-u nadomatlari yetmaganday, Sizga buyungi kunning muammolari xususida arz qilib o'tiribmiz. Iloj qancha? Arzlar mana bular:

B i r i n c h i a r z: Sohibqiron a'zam, shu paytgacha chiqqan tarix kitoblarimizga bir nazar tashlab ko'ring-al! Ularda o'tmish jaholat va fazolatlardan iborat, podshohlari bo'lsa zolim, jallod, qonxo'r, bosqinchil qilib tasvirlangan. «Ulug' oktyabr inqilobi» deb atalmish inqilob (aslida u hech qanaga inqilob bo'lmay, qonuniy saltanatni qurol vohitasi bilan ag'darib tashlash, boshqacha qilib aytganda, o'ziga xos davlat to'ntarishi edi)dan keyin boshlangan Sho'ro davri esa odil va ozod jamiyat, inson turmushining gullab-yashnagan davri deb, yushli bo'yoqlarda tasvirlanadi. Aslida esa, bu gaplar haqiqatga taqqipar bo'lib chiqdi. To'g'ri, o'tmishda o'tgan hukmdorlarning ta-

biatida shunday xislatlar ham bo'lgan. Lekin bu ba'zilarida ko'proq, boshqalarda esa kamroq edi. Ular ma'lum darajada bosqinchilik ham qilishgan, qon ham to'kishgan. Moziyda o'tgan podshohlarning ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga diqqat bilan nazar tashlar ekamiz, bunaqa hodisalar ko'p uchraydi. Sizing ijtimoiy-siyosiy faoliyatingiz ham, hazrati oliylari, xudo shohid, bundan xoli bo'lmagan. Lekin o'sha paytlarda zamon zo'r hukmdorni yoqtirgan. To'g'risi, hukmronlik — bu siyosat, hukmron sinf yoki ma'lum tabaqaga xizmat qilish, uning maqsad va manfaatlarini himoya qilish demakdir. Va yana shuni ham borki, bordi-yu u zo'rlik, qattiqqo'llik bilan ish tutmasa, shijoat ko'rsatmasa, boshqa bir zo'ravon uning yurtiga bostirib kirib, elini bosib olishi, buning oqibatida katta qurbonlar berilishi, mamlakat og'ir ahvolga tushib qolishi mumkin bo'lgan. Tarixga bir nazar tashlang-a, biz ko'p bor shunday kunlarga qolganimiz. Shuni bila turib, bizlar Siz va Sizga o'xshagan o'tmishda o'tgan podshohlarga malomat toshini o'tib keldik. Sizlarni zolim, qonxo'r, bosqinchi deb atah, Sho'ro davrida o'tigan dehiylarimiz — Leninni ham, Stalinni ham, ulardan keyin hukm surganlarni ham farishta deb ko'rsadik, soylariga yeti bukilib salom berdik. Aslida esa, ular ham biz o'ylaganiday farishta emas ekanlar. O'sha farishtalar XX asrda 40 milliondan ziyod begunoh odamlarni, ayniqsa, dehqonlar bilan ziyolilarni qatag'on qilishgan. Shundan 20 millionini turti jazoga tortishgan, 5 millionini esa he yo'q, be yo'q shartta o'tib tashlashgan. Qolganlarini esa Rusiya, Sibir o'rmonlari va botqoqliklari ichida suyaklarini chiritib yubordilar. O'sha inqilobdan keyin, sal o'tmay ziyoli odamlar yoppasiga qatag'on qilindi. Siz bo'lsangiz, hazrat Sohbiqiron, o'sha farishtalardan farqli o'laroq, ziyolilarni o'ldirmangansiz, aksincha, hatto bosib olingan mamlakatlarda ham ularni himoyangiz ostiga olgansiz. Bu haqda Sizing «Tuzuklar»ingizda va Sharaftiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»sida juda ko'plab dalil-isbotlar bor. «Qayyi mamlakatni zabt etgan bo'lsam, — deyiladi «Tuzuklar»da, — o'sha yerning obro'-e'tibori kishilarini aziz tutdim: sayyidlari, ulamlari, fuzalo va mashoyixiga ta'zim bajo keltirdim, hurmatladim va

ularga suygur'ol¹⁶, vazifalar berib, maoshlarini belgiladim, o'sha millat, mamlakatlarning ulug'larini og'a-imimdek, yoshlari va bolalarini bo'lsa o'z farzandlarimdek ko'rdim» («Temur tuzuklari», Toshkent, 1991, 94-bet). «Zafarnoma»da hijriy 803 (milodiy 1401) yili Dimishq olinganda hunarmandlar, ahli san'at va tabiblar asirlar omidan ajratib olinib, qirg'indan omon saqlab qolinganihi hikoya qilinadi («Zafarnoma», Toshkent, 1968, v. 384). Farishtalar — Lenin bilan Stalin esa ziyolilar u yoqda tursin, hatto din peshvolarini ham ayab o'tirmadilar.

Stalinning vorislari davrida qo'shinlarimiz hatto xorijiy mamlakatlarga bostirib kirdilar. Masalan, N. S. Xrushchev hukm surgan davrda, 1956-yilning oktyabr oyida qizil qo'shimiz Vengriyaga bostirib kirdi va kommunistik tuzumga qarshi ko'tarilgan xalq harakatini ayovsizlarcha bostirdi. Saxiy otamiz L. I. Brejnevning amru-u farmoni bilan yana o'sha qizil qo'shin 1968 yilning avgust oyida Chexoslovakiyaga bostirib kirib qilgan ishlarini ham-ma biladi. Bundan 14 yil muqaddam, 1979-yil sovet armiyasining qah-qirnog'igacha qurollangan qismlari yana o'sha L. I. Brejnevning buyrug'i bilan qo'shni Afg'oniston tuprog'iga bostirib kirdi. Oqibatda minglab odamlarning qoni to'kildi, qariyb 5—6 million afg'on vatangado bo'ldi. Sho'ro kishilarining milliard-milliard jam'ar-ma-ai ko'kka sovruldi, o'n uch yarim mingdan ziyod yigitlarimiz (bu taxminiy ma'lumot, albatta)ning temir tobutga solingan o'tliklari kel-di. Eng dahshatlisi shuki, biz afg'on xalqi oldida ham, jahon afkor ommasi oldida ham badnom bo'lib qoldik. Oxir-oqibat haq qaror topdi. Biz o'sha Afg'onistonda kuch bilan o'rnatgan kommunistik rejim chilparchin bo'ldi. Afg'on xalqi o'tgan asrda (1832—1842 va 1878—1880-yillari) Angliya bilan bo'lganday, bizning ustimizdan ham zafar qozondi. O'z ozodligi va mustaqilligini himoya qila bildi, hokimiyatni o'z qo'liga oldi. Lekin u endi kechirarmikin? Buni xudo biladi.

¹⁶ Suyurg'ol — toj-u taxt oldida ko'rsatgan katta xizmatlari uchun beriladigan mukassab in'om: yer-suv, viloyat va boshqalar.

Ikkinchi arz. Tangri taologa behad shukrlar bo'lsinki, Sohibqiron hazratlari, 130 yildan beri orziqib kutgan yorug' kun ham yetib keldi. Qizil imperiyaning qulligidan qutulganday bo'ldik. Jahonning aksariy mamlakatlari O'zbekistoni mustaqil davlat sifatida tan oldilar. Birlashgan Millatlar tashkiloti va boshqa ko'pgina xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'ldik. Bu — xalqimiz va respublikamiz hukumatining qo'lga kiritgan bebahoyat katta muvaffaqiyati! Lekin hali to'la haqiqiy mustaqillikka erishganimizcha yo'q. Buning uchun yana ko'p vaqt yeng shimarib kurashishimizga to'g'ri keladi. Hazrat Sohibqiron, Siz bilan yana bir muhim muammo xususida fikrlashib olmoqchi edim. Eshigandirsiz, o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganiga ham ancha vaqt bo'ldi. Biroq hanuzgacha, joy, manzilgohlarni qanday atash masalasi to'liqicha va uzil-kesil hal qilinganicha yo'q. Rayonni birov «nohiya» desa, boshqa birlari «tuman»; institutni bir joyda oliygoh («ilingoh» desalar ham mayli edi), ikkinchi joyda «doru muallimni»; jurnalni birov «jarida» desa, boshqalar «oynoma», fakultetni bo'lsa «kulliyot» (bu so'z aslida bir shoirning turli formadagi she'riy parchalari jamlangan to'planma, masalan, «Kulliyoti Joniy», «Kulliyoti Navoiy») deb atashyotishibdi. Ikkinchidan, pochta, telegraf, transport idoralarining ko'pchiligi va hatto ayrim davlat muassasalarida hamon ish rus tilida yuritilayotir. Hali til qonuni shunday to'la hayotga tatbiq etilmagan bir paytda, «imlomisini o'zgartiramiz, xususan, lotin alifbosiga o'tamiz», deb jopini jabborga berib yuruvchi olimlar ko'payib ketdi. O'tgan 1993-yil shunday qonun ham chiqarildi. Lekin sirasini olganda, bunaga shoshma-shosharlik bilan ish tutish to'g'ri bo'larmikin? Har qanday islohotning ham iqtisodiy, ham ma'naviy taraflari bor. Respublika Prezidenti Islom Karimov juda to'g'ri aytganlariday, bu — yetti o'ylab emas, balki ming bor o'ylab qilinishi lozim, bo'lgan ish, Lotin alifbosiga tarafdor bo'lib yurgan olimlar shu fikrni aytishdan avval, do'ppini olib qo'yib bir o'ylab ko'rishlari zarur edi. Siz ham o'ylab ko'ring, Sohibqironi a'zam, hozir amalda bo'lgan imlomis — rus imlosini o'zgartiradigan bo'lsak, unda yoshi 50 dan oshib qolgan odamlar savodsiz bo'lib qolishi turgan gap, chunki yangi im-

lomi o'zlashtirib olish ular uchun umuman qiyin. Ikkinchidan, shu yo'lga o'tadigan bo'lsak, ko'p yillar mobaynida rus imlosida yaratilgan ilmiy va madaniy merosdan ham avlodlarimizni mahrum qilib qo'yamiz-ku! Shuni unutmashlik kerakki, avval lotin imlosiga, keyin rus imlosiga o'tishimiz oqibatida ajdodlarning 1200 yil mobaynida arab imlosida yaratgan ilm-fan va madaniy merosidan ajralib turibmiz. Hozirda Ahmad Farg'omiy, al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Abdulloh Muhammad Xorazmiy, Abu Nasr Muhammad Ubiy, Jamol Qarshiy kabi yuzlab zabardast olimlarning asarlarini aslida o'qiy oladigan odamlar juda kamdan kam. Shu 1200 yil ichida yaratilgan ilmiy merosimizning aksariy qismi arab, fors tillarida yozilgan va ilm-fanning barcha sohalarini qamrab olgan. Adabiyot va ilshunoslikka oid meroslardan ham bir umrga mahrum bo'lib turibmiz. O'zingiz bir o'ylab ko'ring, hazrati oliylari, bizlar VIII asrdan to 1928-yilgacha, ya'ni 1213-yil mobaynida arab imlosida yozib o'qib kelganimiz. Lotin imlosi hammasi bo'lib 12 yil amalda bo'ldi. 1940-yildan beri rus imlosida (kirillitsada) o'qib-yozib kejamiz.

Shuni aytish joizki, lotin imlosiga, undan esa rus imlosiga o'tish niyosati, aslida, uzoqni ko'zlab qilingan, bolshevizm istibdodiga tushib qolgan xalqlarni ruslashtirishga qaratilgan bir siyosat edi, o'zi.

Asl muddaoga ko'chadigan bo'lsak, janobi oliylari, shu davr ichida, ya'ni o'tgan 50 yildan ortiq vaqt mobaynida biz hammamiz, yosh-u qari, rus imlosiga o'tganib qoldik. Yuqorida qayd etilganday, shu imlodagi asrlarga tatiguvchi ilmiy va adabiy asarlar yaratildi. U ham 1200 yil ichida arab imlosida yaratilgan meros kabi bo'lgan avlod uchun xizmat qilishi lozim. Ayrim o'rtoqlar keyingi paytda «Turk modeli» tevaragida kuchayib ketgan shovshuvlardan foydalalanib, aslida biz respublikamizni to'la iqtisodiy, siyosiy, madaniy mustaqillik va yuksalishga olib chiqadigan ko'p modellarga — Amerika, Angliya, Germaniya, Yaponiya, Shveysiya modellari ham sharoitimizdan kelib chiqib yondashishimiz lozim. O'zimizning ota-bobolar yaratgan modellarni bor. Axir, bir qo'yni bir tangaga beradigan vaqtlar ham bo'lgan-ku, tarixda. Bizlarni yana 1928-yil-

ga qaytarishmoqchi. Boshqa soʻz bilan aytganda, bizni, yana «Shu (savodi boʻlmagan), «ChS» (chala savod) maktablarining kursisiga oʻtkazishmoqchi, chamasi. Yaqinda boobroʻ bir tilshunos olimimiz «Lotin imlosiga oʻtganimiz maʼqul, chunki arab imlosi kompyuterga tushmaydi», — deb ishonitirmoqchi boʻldi meni. Menimcha, bu gapning tagida hech qanday asos yoʻq. Nima, Eron va arab mam-lakatlarida kompyuter yoʻqmi? Xitoy, Koreya va yaponiyaliklarning imlosi qanday murakkab! Lekin ular allaqachon kompyuterga oʻtib olishgan-ku! Arab imlosini ham bemaʼlol kompyuterga tushirish mumkin ekan. Men buni oʻz koʻzim bilan koʻrdim. Bu — vazifa beruvchining ilmi va malakasiga bogʻliq ekan. Aslida, mening fikri oʻjizimcha, aʼlo hazrat, rus imlosini hozircha saqlagan holda, lotin-chani ham, arab imlosini ham oʻqitaverganimiz toʻgʻri boʻlsa kerak. Keragini xalqning oʻzi tanlab olsun. Shunda 20—30 yil ichida lotin-chani, yoki arab imlosini hayotga toʻla tatbiq etilishi mumkin. Bu haqda Siz qanday fikrdasiz, hazrat Sohbiqiron?

Qimmatli vaqtingizni olganim uchun afv eting.

Boʻriboy Ahmedov

Hijriy 1412-yil zulhijja oy

YETTINCHI MAKTUB

Hazrat oliylari!

Duoyi salom va yaxshi umid-istaklar izhoridan soʻng, yana bir muhim gapni muborak fikr-mulohazangizga yetkazishga jazm etdim. Gustohlik qilganim uchun bandaning jarimalari yuziga avf chizigʻini tortarsiz degan umiddaman.

Oʻzingizga ayon, hazrat Sohbiqiron, Siz bilan bizning jonajon Oʻzbekistonimiz mustaqillik, milliy istiqloqlarning gʻadir-budir va ser-mashaqqat yoʻliga chiqib olganiga ham 2 yil boʻldi. Takror boʻlsa ham aytishga toʻgʻri keladi: biz bunga qariyb bir yuz oʻttiz yillik mustamlakachilikning azob-uqubatleri va zulmidan keyin erishdik. Oʻzingiz bilasiz, mustaqillik va milliy istiqloq bizga osongga tushma-

di — juda katta qurbonlar evaziga erishdik bunga. Abdurauif Fitrat, Abululla Qodiriy, Abdulqamid Choʻlpon, Fayzulla Xoʻjayev, Ak-mol Ikromov singari ming-minglab millatsevar ota-bobolar kurashi-mizdan erishdik bu kungi mustaqillik va istiqloqlarga. Biz oʻzbeklar ham, aʼlo hazrat, bundan buyogʻi oʻz taqdirimizga oʻzimiz egalik qilmoqchimiz. Bor-yoʻgʻimizga, boyliklarimizga oʻzimiz xoʻja-boʻlmogchimiz. Koʻp yillar kamситilib, hatto tahqirlanib kelgan boʻlma va boy tariximizni, bir zamonlar jumlayi jahonning tahsin-u-tilborini qozongan ilm fan va madaniyatimizni, hamma-ni orzu-havasini keltirgan qadriyat va anʼanalarimizni qaytadan tiklamoq-chimiz. Xoʻsh, buning nimasi yomon? Buning oʻzbekdan boshqa kimga ogʻirligi tushishi mumkin? Har bir xalq, u kattani, kichikni, bundan qatʼi nazar, oʻzini oʻzi eplasa, aravasini oʻzi tortsa yomon-mi? Yoki oʻsha xalq nima qilishini, qanday tarzda kun kechirishini boshqalardan soʻrab, ularning rozi-rizoligi bilan qilishi kerakmi?

Sirasini olganda, mustaqillikning xosiyati katta ekan, hazratlari Sohbiqiron. Mana biz oʻzbeklar shu qisqa fursat ichida ijimoiy-siyohbiqiron. Mana biz oʻzbeklar katta-katta yutuqlarni qoʻlga kiritdik. Uy va madaniy hayotimizda katta-katta yutuqlarni qoʻlga kiritdik. Oʻxamlarimiz yer-suvlik boʻlishdi, shaharlarni, hatto qishloqlarim-izda koʻplab sanoat korxonalari qurilib, ishga tushirilmogda. Ilgari avtomobil ishlab chiqarish oʻzbekning tushiga ham kirmagan. Hozir boʻlsa respublikada Germaniya va Janubiy Koreyaning yordami bi-lan bir emas, balki ikkita ulkan avtomobil zavodi qurilmogda. Xudo ko-hlasa, janobi oliylari, yaqin yillarda natifagat Oʻzbekiston boʻylab, balki Siz bir umr qoʻriqlagan qadimiy Ipak yoʻllarida oʻzbek avto-mobillari qatnay boshlaydi. Neft, oltin va boshqa yer osti boyliklari-mizning yangi-yangi zaxiralari ochildi. Respublika hukumati ularni ishga tushirish borasida katta ishlarni amalga oshirmogda. Bir-ikki yil qiyinchilikni oʻzimizga olsak, yaqin orada don va yonilgʻi maq-sadlari bilan ham oʻzimizni oʻzimiz toʻla taʼminlaydigan boʻlamiz, inshoalloh.

Lekin toʻla iqtisodiy mustaqillik sari odimlarimiz osonlik bilan kechayotgani yoʻq. Har turli qiyinchiliklarga duch kelayotibmiz. Ayrim sanoat korxonalari ehtiyot qismlar va xom ashyo tanqisi-

gi orqasida to'la quvvat bilan ishlayotgani yo'q. Bularni biz og'ir shartlarni bajarish evaziga boshqa mamlakatlardan olib kelishga majburiy, hozircha. Bozor iqtisodiga o'tish munosabati bilan ham bir qator qiyinchiliklarga uchrab turibmiz. Hamma narsa, hatto davlat korxonasida ishlab chiqarilgan va davlat do'konlarida qat'iy bir narxda sotilishi lozim bo'lgan tovarlar ham olib sotuvchining qo'liga o'tib ketdi. Keyingi paytlarda chayqovchi bozor va savdo-sotiqqa to'la xo'jayin bo'lib oldi. Yuz so'mlik molni hech tap tortmasdan ming so'mga sotadigan bo'lib oldi u. Sabab, mahalliy hokimiyat chayqovchining mushugini «pishsh» demay qo'ydi. Zimmasiga bozorda narx navoni nazorat qilib turish yuklatilgan bozor oqsoqollari bilan chiptachilar bo'lsa chayqovchiga gumashta bo'lib olishdi. To'g'ri, respublika hukumati bozor va savdo-sotiq ishlarini tartibga solish, xususan, olib sotuvchi tekinoxo'rga qarshi kurash ishida muhim tadbirlarni amalga oshirib turibdi. Biroq mehnatkash xalqni, ayniqsa, aholining maosh olib tirikchilik o'tkazuvchilarni himoya qilishga qaratilgan bu tadbir mavsumiy bo'lib qolmasligi kerak-da. Chunki chayqovchi yashovchan xalq. Nazorat kuchayganda o'zini panaga olib, nazorat susayishi bilan yana bozor rastasidagi eski o'rinni egallab, qalloblikni davom ettiraveradi. Ularga nisbatan, o'zgarilgan haqiga xiyonat qilib, egri yo'llar bilan mo'may daromad o'rtittuvchi tekinoxo'r sifatida munosabatda bo'lish zarur. Ularga mehnatkash xalqning ashaddiy dushmani sifatida qarash va ular bilan muntazam ravishda keskin kurash olib borish darkor. Chayqovchi xususida hazrat Navoiy «Mabub ul-qulub» kitobida bunday deb yozgan edilar: «Shahar olib-sotari xiyonatchi, o'ziga foyda va mo'min-musulmonlarga qahat istovchi. Xalqqa ziyon uning foydasi, arzon olib, qimmat sotmoq — uning orzusi. Olishda qatoni¹⁷ bo'z deydi, sotishda bo'zni qaton deydi. Sholni qimmatbaho kiyim o'rinda o'tkazadigan bo'lsa kechiktirish yo'q, bo'yani zarbati¹⁸ o'rinda sotib oladigan bo'lsa to'xtatib turish yo'q.

Do'konida insofdan boshqa barcha mol mavjuddir, unda o'z uyiga iqrar bo'lishdan boshqa noinsofning barcha tur topilur».

¹⁷ Qaton — kamopdan tikilgan kiyimlik.

¹⁸ Zarbati — zardari to'qilgan mato.

Ha, hazrat Sohibqiron, ilgari zamonlarda chayqovchilik, bir mo'min-musulmonning haqiga xisnat qilish kechirib bo'lmaydigan jinoyat hisoblangan. Shu o'rinda tarixdan ikki voqea xotirimga kelibdur. Ulardan biri, bundan o'n asr muqaddam G'aznaviy sultonlardan Sulton Mas'ud (1031—1041) zamonida, ilk bahor paytida sodir bo'lgan. Voqeaning qisqacha tafsiloti bunday: Kunlardan bir kuni hindistonlik bir karvonboshi sultonning huzuriga kirib arz qilibdi: «qutlug' va serbarakot shaharingizga kelganimizga bugun uch kun bo'ldi. Lekin bozorda ham, guzarida ham non sotilmaydi. Och qol-lik...» Sulton darhol mushrifni¹⁹ chaqirtirib surishtirdi:

— Mana bu hindistonlik musofir «uch kundan beri shaharda non sotilmaydur», deb arz-dod kilib kelibdur, shu to'g'rimu? Ne sababdan durussaltanada²⁰ non yopilmaydur?

— Omborxonalarda don qolmogon ermush, — deb javob qildi mushrif ikki buki²¹ ta'zim qilib.

Sulton boshda hayron bo'ldi. Axir, yangi hosilga hali olis. To'rt oy vaqt bor. Omborxonada bo'lsa don qolmaydur. Endi nima qildik? Mo'ng mehtari novvoyxonani²² chaqirtirdi:

— Balkim siz menga aytib berarsiz, muhtaram zot, shaharda ne vujudin non yo'q?

Mehtarning rangi-quti o'chdi, a'zoyi badanini titroq bosdi, so'ng o'zini bosib qo'rqa-pisa javob qildi:

— Shahardin xabarim yo'q, oliyhzarat, lakin saroyda non uzil-gini yo'q. Muttasil yopib turibmiz.

Sulton darg'azab bo'ldi va mushrifga bu kor-holni to'xtovsiz sunibdurib arzga yetkazishni buyurdi. Mushrif so'rab-surishtirib, o'sha kunyoq haqiqatning tagiga yetdi va choshgohda dargohga kelib, bor gipini sulton hazratlarining arziga yetkazdi.

— Chorsudagi omborxonadan bor g'allani tunov kuni mehtari novvoyxona saroyiga deb olib ketgan erkan, boshqalarida hali don-don bor, olampanoh.

¹⁹ Mushrif — davlat nazoratchisi.

²⁰ Durussaltana — saltanat eshigi; poytaxt.

²¹ Mehtari novvoyxona — saroy novvoyxonasining boshlig'i.

O'sha kunyoq sulton omborxona mehtarlari va dorug'ani chagiririb o'zi so'roq qildi. Raas va musofirlarga aziyat yetkazgan uchun mehri nonvoyxona bilan omborxona mehtarlari oliy javonga hukm etildilar. Chorsuda to'plangan tumonat odam oldida ulam quturgan fillarning oyog'i ostiga tashladilar. Fillar bir zumda ulam majaqlab tashladi.

—Ulug' sultonimizning amr-farmoyishlari shulki, bundan buyuk kimki xalqni nonsiz qoldirsa, qismati xuddi mana shunday bo'lur!

Afsuski, bizda olib-soltarga qatigroq qonun yoʻq. Muhtaram Prezidentimiz Islom Karimov, hazrati Sohibqiron, xalqparvar odam Xalq uchun koʻp kuyunadi. Lekin afsuski, bozor va savdo-sotiq ustdan mutasaddiy boʻlib oʻlinganlar bunaga emas. Majlisdan keyin bir muhlat gʻimillab turishadi, keyin yana parvoyi palak. Bozor oqibo qollaridan-ku umid yoʻq, lekin soliq nazoratchilari, davlat nazorati idoralarining xodimlari, qonunni himoya qilib turishi lozim boʻlgan boshqa katta-katta mahkama va idoralarning rahbarlari-chi? Xudol haqqi ularni bilmadim.

Xullasi kalom, qiladigan ishlarimiz boshimizdan oshib-toshib yetibdi. O'zimiz bilan o'zimiz ovoramiz. Qolaversa, biz o'zgalarning ishlariga aralashayotganimiz yo'q, hech kimga xalaqi beryotganimiz ham yo'q. Sirasini olganda, o'zbekning bunaga odati yo'q.

shunda. Ammo shunga qaramay, bizni o'z holimizga qo'yishmay olib bidi qilib turadiganlar ham topiladi. Ayniqsa, Rusiyaning vaqtli savdosi milliy mustaqilligimiz e'lon qilinganligining ilk kunlaridan respublikamizga, uning rahbarlariga qarshi malomat toshini olib keladilar. Bu ham yetmaganday, ayrim siyosiy guruhlar «Itgari MSR tarkibiga kirgan hamdo'stlik ma'mlakatlarida Rusiyaning alohida manfaatlari bor», «o'sha jumhuriyatlarda istiqomat qilib turgan ruslarning hayotiga qandaydir xavf-xatar mavjud» deb hamma tomonlari jar soldilar. «Biz ularni yolg'iz qoldirmaymiz, qattiq choralar qo'llaymiz» deb do'q-po'pisa qildilar. Qani, aytinchi, boshqa respublikalarda istiqomat qilib turgan rus kishilariga kim tahdid qilayotibdi ekan? Lekin muhtaram janoblar bu haqda biron dalil-isbot keltirmaydilar.

Atsunki, bunaga odamlar orasida rus xalqi ishonch bildirib, davlatning o'liy idorasiga saylab qo'ygan ayrim deputatlar ham bor. Men bu yerda, birinchi galda, Rossiya Davlat dumasiining a'zosi Vladimir Volfovich Jirinovskiyini nazarda tutayotibman. U kim deysizmi? Vladimir Jirinovskiy — rus liberal-demokratik partiyasining raisi. Hozircha o'sha Davlat dumasiining a'zosi, ertaga kim bo'lib qoladimi, buni xudo biladi. U hech tap tortmay ochiqdan ochiq ulug' davlatchilik va mustamlakachilik siyosatini targ'ib etyapti. Vladimir Jirinovskiy eski Rossiya imperiyasini tiklash, chorizm barpo etgan mustamlaka tuzumini qaytadan tiklashni partiyasining asosiy dasturiga aylantirgan. U bugun o'z milliy mustaqilligiga erishgan respublikalarning bironitasini ham tan olmasligini ochiqdan ochiq aytmoqda. Eng dahshatlisi shundaki, uning fikricha, Rossiya idoralarida faqat ko'k ko'zlik, malla soch ruslardan boshqa birona millat bo'lmagani, sobiq SSSR tarkibiga kirgan respublikalar esa Rusiyaning gubernatorialariga aylantirilishi lozim emish. Fashizm ruhi bilan sug'orilgan bu mash'um nazariyani Vladimir Jirinovskiy Adolf Gitterning 1925-yili chop etilgan «Mayn Kampf» («Mening kurashim») degan asari»ga taqlid qilib yozgan «Brosok na yug» («Janub sari ham-» degan kitobida ochiq oshkora bayon etgan. «Jirinovskiyning bu hamiasi janubdagi mamlakatlarga qaratilarkan, biz ersak, Sharq-

damiz», — deb g'afiat uyqusiga botmang, aziz o'rta osiyolik va zo'g'istonlik birodarlari! Vladimir Jirinovskiy Rusiya hududidan tashqari rib gapiryapti. Rusiyaga esa, ma'lumigizkim, Sibir va Uzoq Sharq o'lkalari ham qaraydi. Jirinovskiy kelgusida Qozog'iston va O'zbekistonda Osiyoga ham qo'shin kiritish niyatida... U janubga hamlasini xotirladi 1850—1860-yillar Chor armiyasi qilganday ikki front bo'yicha: 1) Markazdan Janubga va undan Orenburg va Astraxan orqali Kavkazga; 2) Sibir orqali uyushirish niyatida. Qarang, qanchalik raziloma yosat!

Rusiya saylovchilarining katta qismi 1993-yil 12-dekabrda bo'lib o'tgan saylovlarda hozirgi mavjud iqtisodiy qiyinchiliklarni demokratlardan ko'rib, fashistlar va kommunistlarga ovoz berishni xato qilishdi. Aslida, odamlar qiziq bo'ladi, o'zi. Poezd yoki samolyot bir-ikki soatga kechikkuday bo'lsa, buni hukumatdan ko'rib qoladi. Oziq-ovqat do'konida bir kun mineral suv bo'lmay qolsa, buning ham hukumatni aybdor qilishadi. Boshqa sabablarini esa so'ralib o'tirishmaydi. Axir, buning tepasida mutasaddi odamlar bordir, balkim o'shalarining aybi bilai shunday bo'lgandir deb o'tirish ham o'tirishmaydi. Rusiyalik saylovchilar ham iqtisodiy qiyinchiliklarning sababchisi B. N. Yeltsin bilan demokratlar degan xulosa ga keldilar chog'i, Jirinovskiyning quruq va da-yu shirin so'zlariga uchib, uning partiyasiga ovoz berdilar. Mana, fojia gayerda! Buning oqibati toshbaga bilan chayon qissasiga o'xshab qolmasmikan deb qo'rqaman. Mana o'sha qissa: kunlardan bir kuni nishida zahari toshgan toshgan va tabiatida yomonlikdan boshqa narsa bo'lmagan chayon safarga o'tlanibdi va bir azim daryoning bo'yiga kelib qolibdi. Lekin daryodan o'tishning ilojini topolmabdi. Shu payt o'sha atrofla yotgan toshbahaga ko'zi tushibdi. «Jon toshbahajon, meni ushingga mindirib daryodan o'tqazib qo'y, bir umrga xizmatkorimg bo'lay!» deb yalimb-yolvoribdi unga. Toshbaga rahmi kelib, chayonni ustiga mindirib, daryoga tushibdi. Lekin suvning qoq o'trasiga borganide chayon xiyonat qilibdi — toshbaqaning bo'yiga nish urib uni zaharlabdi. «Bu nima qilganing, nomard? Yaxshilikka-yomonlikmi?» — debdi toshbaga jon talvasasida. «Kasbim shunaga», — deb javab

qilibdi chayon pinagini buzmay. Shu yerda toshbaga jon beribdi va azallari cho'kib — toshbaga ham, chayon ham suvga g'arq bo'lib ketib bo'libdilar. Ha, bunaqasidan xudo asrasin.

Keyingi paytlarda, hazrati oliylari, ba'zilar qandaydir Yevroosiylarning tuzish shiorini ko'tarib chiqmoqdalar. Bu o'sha SSSRning qiyva tiklashga qaratilgan urinishlardan yana bittasi. Lekin buning odamlar, inshootlo, bizning el-yurt ichida chiqmasa kerak. Biz shiorlar bitta shior bilan — ulug' va ozod O'zbekiston mamlakatini harpo etish shiori bilan chiqqanmiz. O'rtaqay qaytadigan niyatimiz

Gaplar shunaga, Sohibqiron hazratlari. Bunday paytlarda «It hukm, karvon yo'lida davom etaveradi», deb xotirjam o'tirsa bo'larmikan? Masalan, Siz, hazrati oliylari, saltanatni boshqarishda hamisha hushyorlik va ehtiyotkorlikka qattiq rioya qilish zarurligini ko'paytirar edingiz. O'zbekiston hukumatining rahbari, yurtboshimiz, Ibrohim Karimov ham shunday qiladilar va shunga da'vat etadilar. O'g'ri qiladi! Nima bo'lganda ham ehtiyot bo'lgan yaxshi. Balodan hozir! Mirzo Ulug'bek hazratlarining bir she'rida mana shunday ogohlantirish bor:

Ey, on-ki mulki husn be zeri nigini tust,

Sho'xi makun-ki chashmi badon dar kamini tust.

Tarjiması:

Ey husn mulki sening muhring ostida bo'lgan,

Sho'xlik qilma, yomonlarning ko'zi senga tuzoq

qo'yib o'tiribdur.

Bu yerda «Sho'xi makun» iborasi aslida «sho'xlik qilma» degan ma'noda emas, balki «ehtiyot bo'l» degan ma'noda kelgan.

*Sizga kamoli ehtirom va hurmat bilan
Bo'riboy Ahmedov.*

Hijriy 1414-yil sha'bon oy.

SAKKIZINCHI MAKTUB

Duoyi salom va yaxshi umid-istaklar izhoridan so'ng Sizning, hazrati oliylari, el-yurt farovonligi uchun qilgan ibratli ishlarini, ngizdan ba'zilarini yodga olgan holda, o'zimizning ham bu yo'lida amalga oshirayotgan ishlarimizdan ayrimlarini Sizga ma'lum qilmoqchiman.

O'zingiz yaxshi bilasizki, hazrati oliylari, SSSR degan qudratli va ko'p zamonlar jumlayi jahonni qo'rquv va tahlika ostida tutib kelgan davlat mavjudligida ham O'zbekiston mustaqil, suveren davlat deb atalardi. U hur respublikalar ittifoqiga kirgan teng huquqli davlat hisoblanardi. Uning zarur davlat ramzlari: bayrog'i, tamgasi (gerbi) va madhiyasi bo'lgan. Konstitutsiyasi ham bor edi. Lekin ularning hammasi qog'ozda edi. Ha, qog'ozdal Amalda esa u hech qanaga huquqqa ega emasdi. Tom ma'nosi bilan mustamlakaning aynan o'zginasi edi. Masalan, O'zbekistondagi birona davlat idorasi Maskovning ijozatisiz mustaqil qadam qo'yolmas, bosolmas edi. Va hatto bironamiz o'sha Maskovning ruxsatisiz xorijiy mamlakatlarga borolmas edi. Xorijda esa O'zbekiston degan millatni hech kim tanimasdi! Xorijiy mamlakatlarda «Sovet yunioni» degan mamlakat va «sovet» degan millatni bilshardi, xolos. Alam qiladigan yeri shundaki, yelkamiz yag'ir bo'lib yetishtirgan paxtaminning biron kilosini, pillaminning biron qadog'ini, qorako'l terimining biron donasini o'zimiz sotolmas edi. Uni maskovlik og'alar sotadilar. Behisob oltin, kumush va marmarlarimizni esa bearmon tashib ketdilar...

Yaratganga shukrlar bo'lsinkim, biz endi shu qaramlikdan ma'lum darajada qutuldik. Ixtiyorimiz endi o'z qo'limizda. Lekin ma'lum sabablarga ko'ra iqtisodimiz Rusiya iqtisodiga qaram bo'lib qolgan. Shu bois biz hali ko'p vaqt ular bilan iqtisodiy aloqa qilishimizga, murosayi madoraga borishimizga to'g'ri keladi. Bu aynan shu og'ir kunlarda har ikkala mamlakatning manfaatiga mos tushadi. Biz, sirasini olganda, o'zaro manfaatlariga xizmat qiladigan munosabatlarga tarafdormiz. Lekin Rusiyaning rasmiy doiralari bu

jarb bo'lmaydigan og'ir shartlarni o'rta qo'yib bizni iqtisodiy quruv iskanjasiga olmoqchi bo'lishyapilar. Masalan, ikki o'rta qo'yilishuvga rioya qilmasdan bizni «rubi»dan siqib qo'ydilar. Keyin barcha yo'li bilan, ya'ni molga mol almashish yo'li bilan muomala qilishga majbur etishdi. Bunaga tartib inson taragiyotining ilk bosqichida, ya'ni tovar-pul muomalalari joriy bo'lmadan avval mavjud edi. Iloj qancha? Biz bunga ham rozi bo'ldik. Biz yana kutdik. Lekin gap boshqa-yu, ish o'zgacha ekan, buni fahmlab qoldik. Xavriyati, Prezidentimiz Islom Karimov — bu masalalarni yaxshi tushunadigan iqtisodchi olim odam. Xalqimizni iqtisodiy mustaqillik suri yetakladi. Biz Ingliston, Farangiston, Olmoniya, Xo'landiya, Shveysariya, Turkiya, Janubiy Quriya kabi mamlakatlar bilan iqtisodiy munosabatlar o'rnatib oldik. Ular bizga sanoatning barcha sur sohalarni rivojlantirishda ko'ngildan yordam berishyapti. Masan, masalan, Olmoniya bilan Janubiy Quriya yordamida bir emas, ikki avtomobil zavodini quraymiz, ilg'or Ovrupo mamlakatlari va oltin konlarimizni ishga tushirishda ko'maklashmoqdalar.

Yodga shukr!

Savdo-sotiqda ham gap ko'p. Siz, hazrat Sohibqiron, 1402—1403-yillari Farangiston podshosi Karl VI (1380—1422) va Ingliston podshosi Xenrix IV (1399—1413)larga yo'llagan mak-lahalariningizda xalqlar va mamlakatlar o'rtasida savdo-sotiq muo-shalarini o'rnatish va rivojlantirishning ahamiyati juda katta ekan-likni takror-takror aytgan edingiz. Masalan, hozirda Parij milliy iqtisodiy xonasida saqlanayotgan xatlarinizdan birida Siz Farangiston podshosiga bunday deb yozgan edingiz: «... Biz hamma vaqt sizning xalqini kayfiyatda ekanligingizni eshitib turish ishtiyqidamiz va yana ingizlariningizning shu bugundan e'tiboran bizning mamlakatimiz- ga kelib-keib turishlarini, bizning fuqarolarimiz esa sizning mam-lakatingizga borib turishlarini istar edik. Bu — siz bilan bizning o'rtasidagi mas'uliyatdir. Xullasi kalom, bizning mamlakatimizda savdo ahli naf' ko'rur erdi. Xullasi kalom, bizning mamlakatimizda savdogarlariningizning turishi uchun barcha sharoit yaratilgan, ularning xavfsizligi ta'minlangan...» «Chunki, — deb yozgan edi-

ngiz yana bir boshqa maktubingizda, — mamlakat va xalqlar savdolariga qarab, «Temur baxtiyor, o'z yurtini o'z yurti bilan oboddir!» Siz a'lo hazrat, so'zingizga egalik qiladigan odam edingiz. Bo'ladigan gapni aytardingiz, aydingizmi uni, o'z yurti bilan, amalga oshirardingiz. Siz bilan Ovrupo podshohlari o'rtasidagi elchilik qilgan arxiyepiskop Ioann ham buni tasdiqlaydi. U o'zining «Temurbek va uning saroyidagi tartib» degan qimmatli kitobida, xususan, uning «Temurbek o'ziga qarashli shaharlar va mamlakatlarning o'rtasidagi savdogarlarining o'rtasidagi savdogarlik o'rtasidagi savdogarlik tartib haqida» deb atalgan 19-bobida bunday deb yozgan: «U omilkorlik bilan savdogarlarning xavfisizligini ta'minlagan. Mamlakat salan, unga qarashli yerlarda chet ellik biron savdogarni talab ketmagan bo'lsalar, hokimidan yo'qolgan molini ikki barobar qilib undirib olingan. Bundan tashqari, undan davlat hisobiga besh barobar jamiyat ham undirilgan. Mazkur farmoyishning bajarilishi ustidan nazorat qilib turish maxsus mansabdorning zimmasiga yuklatilgan».

Bizning chegaralarimiz va to'kin-sochin bozorlarimiz doim uychun so'zda emas, amalda hamisha ochiq.

TO'QQIZINCHI MAKTUB

Mashhur muhaddis, ulug' vatandoshimiz Imom Ismoil Buxoriy (810—870) o'zlarining «al-Adab al-mufrad» («Adab durdonalari» degan mashhur kitoblarida o'ta-ona yorug' dunyodan ko'z yumgan) dan keyin farzandlarining ularga qiliadigan yaxshiligi haqida mu-

[illegible]

hibqiron, keyingi bir-ikki yil ichida qilingan va qilinayotgan ayrim ishlar haqida Sizga qisqacha soʻzlab bersam degan edim. Avf etib yana qimmatli vaqtingizni oladigan boʻldim.

Birinchi axborot. Respublika olimlari Sizing ijtimoiy siyosiy faoliyatingizdan hikoya qiluvchi tarixiy kitoblarni arab, tojik tillarida oʻzbek tiliga tarjima qilish va ularni koʻp millionli kitobxon ommasiga yetkazib berish ustida ketgʻ koʻlmanda ish boshladik. Yozuvchilarimiz va shoirlarimiz Sizing haqingizda romanlar, dostonlar, qissalar biddilar va bitmoqdalar. Bir-ikkita sahna asari ham yozildi, shuningdek, kinofilm va telefilmlar ham yaratilmoqda.

Bu yillar ichida chop etilgan kitoblardan biri Sizing muhori nomingiz bilan bogʻliq «Temur tuzuklari» (Gʻafur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti, Toshkent, 1991) boʻldi. Yangilishmasam, kitobxon asarni mamnuniat bilan kutib oldi. Shundan keyin «Tuzuklar» qozoq, ozarbayjon va usmonli turk tiliga (arab imloda) agʻdarilib chop etildi. Usmonli turkchasini muhtaram Shahobiddin Yassaviy janoblari chop ettiribdilar. Mingdan ming rahmat noshirlarning hammasiga! Va yana sharqshunos olim Ubaydullo Uvatov Siz boshini silab tarbiyalagan Ibn Arabshoh (1389—1450) ning 1437-yil yozib tamomlagan «Ajoyib ul-maqdur fi tarixi Taymuriy» (Amir Temur tarixi taqdir ajoyibotlari) degan katta kitobni arab tilidan oʻzbek tiliga tarjima qilib chop ettirdi. (Toshkent, 1992). Olimning Siz boʻysundirgan mamlakatlar, xususan, Xorazm, Moʻgʻuliston, Dasthi Qipchoq, Kichik Osiyo va Arab mamlakatlari boʻylab qilgan sayohatlari, koʻrgan-eshitganlari natijasida toʻplangan boy faktik material asosida yozilgan bu oʻziga xos tarixiy badiiy asar Oʻrta Osiyo xalqlarining XIV asr oxiri va XV asrning birinchi choragidagi tarixini oʻrganishda muhim manbalardan biri boʻlib xizmat qilishi turgan gap. Toʻgʻri, ne sababdandir, Ibn Arabshoh mazkur kitobida faoliyatingizning baʼzi qitralarini oʻzicha talqin qilgan. Lekin uning talqin va tanqidlari, aslini olganda, koʻp jihatdan asosli ekanligi oʻz-oʻzidan koʻrinib turibdi. Shu sababli Ibn Arabshohning mazkur kitobini tanqidiy nuqtai nazar bilan oʻrganish, uni Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiyarning «Zafarnoma»si, Holi

Almoʻ (1430-yil vafot etgan)ning «Zubdat ut-tavrix» («Tarixlar qaynomasi»), Abdurrazzoq Samarqandiy (1413—1482)ning «Matlaʼ us-sayyayn va majmaʼ ul-bahrayn» («Ikki saodatli yulduzning qoʻshilish ikki daryoning quyilish joyi») kitobi, Mirxond (1433—1498)ning «Havzat us-safo» («Poklik bogʻi») kitobi, Xondamir (1475—1535)ning «Xulosot ul-axbor» («Tarixlar xulosasi») va «Habil us-siyar» («Boʻshing tarjimai holi») asarlari bilan muqoyasa qilib oʻrganish kerak, deyiladi.

Yana bir necha tarixiy, ilmiy va adabiy asar nashrga tayyorlandi. Shulardan biri oʻzingiz bilgan va tanigan Nizomiddin Shomiy (XIV asrning ikkinchi yarmi — 1404-yildan keyin vafot etgan) ning 1960-yillari fors va arab tillarining bilimdoni Yunusxon domla Hukmjonov tomonidan oʻzbek tiliga tarjima qilingan «Zafarnoma»si (1991) yosh sharqshunos olim Habibullo Karomatov nashrga tayyorlangan ham bor. Kamina qulingiz, bir-ikkisi shogirdini yoniga olib, suyaklari qabriga qoʻyib, Mirzo Ulugʻbek (1393—1449)ning «Tarixi arbaʼ-ulus» («Toʻrt ulus tarixi») asarini oʻzbek tiliga tarjima qilib, nashrga topshirdi²³. Olim Ashraf Ahmedov zikr etilgan nabirangizning yana bir asari «Zifi jadidi Koʻragoniy» («Ulugʻbek Koʻragonning asonaviy jadvali») asarini nashrga topshirib qoʻydi²⁴. Yosh sharqshunos olimlarimizdan Omonullo Boʻriyev Sharafiddin Ali Yazdiy (1454-yil vafot etgan)ning «Zafarnoma»si tarjimasi ustida oʻtitiribdi. Taniqli adib va shoir Muhammad Ali Sizing ijtimoiy-siyosiy faoliyatingiz avvalida boʻlib oʻtgan katta ijtimoiy-siyosiy voqea — Muhammad qoʻzgʻoloni (1365) haqida durustgina bir roman yozib kitobxon ommasiga taqdim etgan.

Hayotingiz va ijtimoiy-siyosiy faoliyatingizga bagʻishlangan kinofilmlar ham yaratilmoqda, hazrat Sohbiqiron.

Xullas, Sizing hayotingizga bagʻishlangan yaxshi ishlar endi boshlandi.

Ikkinchi axborot. 1991-yili «Yosh leninchi» (hozir bu gazeta «Turkiston» deb ataladi) gazetasi tahririyati va «Turon»

²³ «Toʻrt ulus tarixi» 1994-yil «Cholpon» nashriyotida chop etildi.

²⁴ Asarning ruscha tarjimasi 1994-yil «Fan» nashriyotida chop etildi.

uyushmasi Sizning, hazrat Sohibqiron, muborak qadamingiz yolgʻan joylarni ziyorat qilish uchun uch bosqichdan iborat ilmiy ekspeditsiya uyushtirish rejasini tuzdi. Ekspeditsiya oʻz oldiga Sizning aziz nomingiz bilan bogʻliq boʻlgan qadamlarni ziyorat qilish xalq oʻrtasida Sizning haqingizda aytib yuritilgan naql-rivoyatlarni toʻplash, oʻsha joyning xalqi bilan uchrashuv subhatlar oʻtkazish va nihoyat, oʻsha qadamlarni tasvirga tushirishni oʻz oldiga maqsad qilib olgan.

Birinchi ilmiy ekspeditsiya 1991-yil 1—20-avgustda oʻtdi. Ekspeditsiya jamoasi toʻrt olim, shuncha jurnalist, «Turon» jamiyatida uch kishi va ikki muhandis (kinochi) — hammasi boʻlib oʻn uch kishidan iborat edi. Ekspeditsiya, Sizning asl vataningiz Shahrisabzda, Qashqadaryo viloyatining Yakkabogʻ, Chiroqchi va Qamash tumamlariga qarashli birtalay qishloqlarda, Hisor tizma togʻlari orasida, Qalʼayi sheron darasida joylashgan betakror Toshqoʻrgʻon qishlogʻida boʻldilar, ana shu daradagi mashhur Amir Temur gʻorini borib koʻrdilar. Qashqadaryodagi qadimiy kosiblar shahari Kashi ni, Samarqand viloyatiga qarashli qadimiy Urgutga borib, Sizning muborak qadamingiz yetgan muqaddas joylarni tavof etdilar. Ekspeditsiya jamoasiga qoʻshilgan olimlar xalq orasida Sizning haqingizda doston boʻlib yurgan naql-rivoyatlarni (masalan, Darvozomomo rivoyatini) yozib oldilar. Bular jamlanib kelajakda bir kitob holiga keltirilsa, yaxshi boʻlardi deb turibmiz. Ilmiy ekspeditsiyaning shu 20 kun ichida kechgan faoliyatini jurnalist inimiz Hakimjon Sattoriy (ha darvoqe bu yigʻit asli Toshqoʻrgʻonlik, Siz bilan hamyol ekan) «Yosh leninchining 1991-yil 7, 10, 11, 13, 14, 17-dekabr sonlarida chop etilgan hujjatli qissasida batafsil bayon qilgan ekan» oʻqib bagʻoyat xursand boʻldim. Ekspeditsiyaning ikkinchi mavlati ham yaxshi oʻtdi. Bu safar yigitlarimiz Turkiston, Arslonbob Oʻtor, Sayram va Turkistonning boshqa yerlarini borib ziyorat qildilar. Bu safar ham yaxshi material toʻplandi.

Lekin achinarlisi shuki, ekspeditsiya borgan oʻsha yurtlarda ham masjid-u madrasalar, qasrlar-u mozorlar xor qilingan ekan. Halkimjonning oʻsha qissasida keltirilgan maʼlumotlarni oʻqib izlamoq

ga tushasan, kishi. Gapimiz quruq boʻlmasin uchun bir-ikki misol keltirishni lozim topamiz. «Xoja Ilgʻor qabristoni, — deb hikoya qiladi Hakimjon, — tashqi tomondan juda koʻrimsiz, yaʼni diqqatni tortmaydi, uning ichida esa minglab qabrlar, egalari xudo rahmat qilgin, qurshovida olis tarixga daxldor narmar qabr toshlar, eski yozuvlar, sopol idish parchalari sochilib yotibdi. Yaqin atrofdagi toʻrt qishloq, besh tepalik, yettita chashma bor ekan. U tepaliklar hozir koʻzga tashlanmaydi, ular tekislab yuborilgan (toʻgʻrisi paxta yoki hosilga ekin maydonlariga aylantirib yuborilgan boʻlishi kerak. — H.A.). Oʻsha yerdan qurʼol-aslahalik odamlarning jasadlari chiqqan ekan.

Shu yerdagi katta jomeʼ masjid ham buzib tashlangan, oʻrni tepalik boʻlib turibdi. Shu yerda hozir ham juma namozi oʻqiladi. Qabriston chetidagi katta arigʻda esa temir tobutlar qalashib yotibdi».

Xoja ilgʻor yonidagi bu jomeʼ masjidining buzib tashlanishi maʼnolisi tushunarli. Ilgari kommunist rahbar oʻrtoqlar hamma yerda dunyoqarash qilishgan. Xudoni tanimagandan keyin masjidini boshlagan urismini, ular! Lekin qabristonning (yana koʻhna tarixiy qabristonni) shu ahvolda tashlab qoʻyilishi chidab boʻlmaydigan hol. Katta arigʻlar ichida qalashib yotgan temir tobutlarga kelsak, oʻsha temir tobutlarga Afgʻonistondagi urushda shahid boʻlgan yigitlarimizning jasadlari solib kelingan. Katta xalqaro jinoyatning ashyoviy dalili bu hol! Lekin ularni shu alfozda qoldirilishi hech qanday axloq doirasiga sigʻmaydi.

Yakkabogʻdagi Yodgor vallamat madrasasi ham shu tarzda xarob boʻlib yotibdi. Uni Shoʻro hukumati vaqtida hammom, aroq doʻkoni va harbiy komissariatga joy qilib berishgan ekan. Qanday razillik!

Sizning davringizda, aʼlo hazrat, Qamashi tumanidagi zoʻr did va hafsala bilan bino qilingan katta jomeʼ masjidining ahvoli ham avvalon shunday. Naqshinkor masjid devorlariga oʻz vaqtida oʻn ming boʻlak laʼl oʻrnatilgan deysinadi. Lekin laʼllarning hammasi choʻqib olingan. Masjid yonida joylashgan Langar ota maqbarasi ham vayron qilinibdi.

Qalʼayi sheron vodiysida joylashgan mashhur Amir Temur gʻorini ham zamondoshlarimiz tarafidan iflos qilingan. «XX asr odamining

iflos panjasi, — deb davom etadi Hakimjon, — xilvat g'or qa'riga ham yetgan. Ichkarida chaynab tashlangan suyaklar, maydalangan shisha sinqlari har qadamda uchraydi. Hatto keng to'ra ham shunaga manzara. Bu zamondoshlarimizning ichki dunyosi, madaniyatidan dalolat...»

Ishtar mana shunaga, a'lo hazrat. Nima ham derdik. Zamon o'zi shunaga bo'lgan. Xudosis bolsheviklar (ular o'zlarini ilmiy ateistlar deb atashgan, hozir esa bir yunalab, islomshunosga aylanib olishib) odamlarni dinsiz, diyonatsiz, insofsiz qilib qo'yishgan. Mana emel yaxshi zamonlar ham yetib keldi. Bu gaplarni o'qib, yana xafa bo'lib yurmang, hazrat Sohibqiron. Siz obod qilgan o'sha qadanjolar vaqti kelib yana o'sha eski asliga qaytishga imonim komil. Chunki xalqimiz yaxshi xalq. Rahbarlarimiz sofdil. Men bunga ishonaman. Ilmiy ekspeditsiyaning uchinchi bosqichi kelgusi yillarga to'jajalashirilgan va u xorijiy mamlakatlar bo'ylab o'tadi, deyshiyapti. Bu va boshga tadbirlar xususida o'rni kelganda o'zingizga alohida hikoya qilib beraman. Hozircha, xayr.

Saminiy salomlar va xolis niyat bilan

Sizning Bo'riboy Ahmedov

Hijriy 1413-yil jumodi ul-avval oyi

JAHON MEHROBIDA PAYDO ALISHER

Ne kelmak ayon bo'ldi, ne ketmagin,

Ne mabda' yaqin bo'ldi, ne rij'atim.

Ne kasbim ulum eti hal mushkulim,

Ne tuti ilk taqvi-yu toatin.

Mir Alisher Navoiy

«Amr qildimkim, vazirlar ushbu to'rt sifatga ega kishilardan bo'lishlari lozim: birinchisi — asillik, toza nasillik; ikkinchisi aql-farosatlilik; uchinchisi — sipoh-u rayyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomala bo'lishlik; to'rtinchisi — sabr-oh damlilik va tinchlikssvarlilik» («Temur tuzuklari»dan).

B. A h m e d o v : Amir Nizomiddin Alisher Navoiy temuriylar saltanatida martabaga erishgan muborak zotlardan edi. Xuroson podshosi Sulton Husayn Boyqaro unga o'z saroyidagi oliy unvonlardan birini — muhdor vazifasini in'om etadi. Podshohlikning qizil muhri (ol timg'a) Alisher Navoiyda turadi. Demak, u Bosh vazir hisoblanadi. Vazir qanday sifatli shaxs bo'lishi lozim ekani Sulton Husayn juda yaxshi bilardi. Chunki o'sha paytlarda shahzodalar yoshlik paytlaridan e'tiboran davlatni boshqarishga maxsus o'rgatilardi. Muhabbasizki, temuriylarga, birinchi galda, Sohibqiron Amir Temur tuzuklari» alohida uqdirilar edi. «Temur tuzuklari»da haqiqiy vazir to'rt sifat sohibi bo'lmog'i lozim ekani ko'rsatib o'tilgan. Bundan tashqari, vazir va, umuman, davlat tepasiga keladigan har qanday rahbar to'rt kishi bo'lishi, iqtisodiy jihatdan biror narsaga muhtoj bo'lmashligi shart. Aks holda, davlat ishlari bir chetda qolib, vazir o'z nafsini to'ydirish bilan o'zora bo'lib ketadi, davlat kissasiga qo'l umdi. Hech shubha yo'qki, Sulton Husayn bolalik do'sti bo'lmish Alisher Navoiy timsolida saltanatning risoladagi vazirini ko'radi va shu yonglishmaydi:

«**Amir Firuzshoh masjidi.** Hozirda olijanob, sulton hazratlarining yaqin do'stining sa'yi-harakatlari bilan yangilandi.

Xoja Chihilgaz mozori ustiga qurilgan gumbaz. Oliyhimmat amir Alisherning e'tibori bilan obod bo'ldi va olimlardan biri u joyda muallimlik mansabida turibdi.

Mirzo Alovuddavlaning Chorsudagi masjidi. Olijanob sulton hazratlarining yaqin do'sti bino qildirgan.

Saripuldagi In'il masjidi. Tengri yo'q amir Alisherning himmati bilan qurilgan va shak-shubhasiz bag'oyat ulkan, go'zal va betimsol binodir.

Chashmayi Mohiyonda qurilgan imorat. Baxtiyor amir Alisherning imoratlaridan.

To'g'iz rabot. Ul hazrat amir Alisherning imoratlari jumlasidandir...

Tamgining yaqin do'sti xoja Abdulla Anso'riy fayz asarlik mo'lasiga qurilgan xonagoh. Sharofatli va chiroyli manzil. Ob-havosi

jannat nasimi bilan ko'ngili ochuvchi, suvi jannat bulog'ining mudday tozadir. Ushbu muhoarak joyda xos-u avom uchun hamma va turli-tuman taomlar muhayyo...» (Xondamirning «Xulosat ul-axborot asaridan).

*
*
*

B. Ahmedov: Xondamir va boshqa tarixchilar Alloh Navoiy tomonidan Hirotda hammomlar, shifoxonalar, madrasalar masjidlari qurilganini raqam etganlar. O'sha inshootlar va ta'minot ishlari bevosita Navoiyning xususiy jamg'armasi hisobidan amalga oshirilgan. Hatto,ki, ul hazrat saltanatda muhim vazifani ado etgan uchun ham davlatdan ma'lum miqdorda maosh olmagan. Ammo iqtisodiy jihatdan to'la-to'kis ta'minlangani, o'ziga to'q shaxs bo'lganini tutayli ham iqtisodiy, ham ijtimoiy jihatdan mustaqil, erkin shaxs bo'lgan. Ya'ni xususiy mablag'ini xalq manfaati yo'lida sarflagan. Imkoniga ega bo'lish bilan birga, ayni zamonda, aql-zakovati bilan xalqqa xizmat qilgan. Iste'foga chiqish Navoiy uchun fojia emas. Amalg'a tirmashib olib, davlat va xalq mablag'idan o'z nafi yo'lida foydalanish uchun ming bir maqom saroy fitnalari o'ylab chiqaradigan manfaatparastlarga ul zot bemalol zarba bera olardi. Chunki Navoiyning xalq oldida ham, podshoh oldida ham yuzi yorug' bo'lib, biron-dan tili qisqir joyi yo'q edi!

*
*
*

«O'g'u'l va qiz va ahli asli yo'q, olamni tayt-u fard va jond o'ikardi. Avoyil muhrdor erdi. Avosit bek bo'lib, nechta mahul Avotobodda hukumat qildi. Avohir sipohiylikni tark qildi. Mirzoli (Sulton Husayndan) hech nima olmas, balki yilda mirzog'a kulluq mablag'lar peshkash qilur erdi...

Sulton Husayn Mirzo... avval taxt olg'onda xayoli bor edi durkim, duvozda (o'n ikki) imomni xutbada o'qutg'ay. Alishoheva ba'zilar man qilibturlar. So'ngilar hud jami ish kuchi summi jamoat mazhabii bilan muvofig edi» («Boburnoma»dan).

*
*
*

1. A h m e d o v : Sulton Husayn Boyqaroning baxti shunda edi-
lim, u to umrining oxiriga qadar davlat ishlarida Alisher Navoiyga
oyanadi, hazratning maslahatlarini yerd qoldirmadi. Aslida, Sulton
Husaynning buyukligi ham mana shunda — Navoiydan uzoqlash-
mogunida. Temuriylar saltanatiga Husayn Boyqaro podshohlik qil-
gan yillar tarixi sinchiklab o'rganilgan payida qay bir zot — Alisher
Navoiyni yoki Sulton Husayn Boyqaroni, haqiqiy podshoh ekanini
bilish bo'lmaydigan holatlar anchagina uchraydi.

«Amir Nizomiddin Alisher bir necha vaqt muhrdorlik vazifasida turgandan keyin bu mansabdan iste'foga chiqdi va amir Nizomiddin Shayx Ahmad Suhayluni muhrdor etib tayinlashni podshohdan iltimos qildi. Hoqoni Mansur bu iltimosni qabul qilib, hijriy 876-yilning sha'bon (1472-yilning yanvar) oyida amir Navoiyni muhori mansabga — devoni oliy amirligi mansabiga tayinlamogchi bo'ldi. Amir Nizomiddin Alisher boshda bu mansabni qabul qilmadi. «Men hozir nihufar ostonaning ichkilari jirg'asida o'tiribmen. Mansab egasi emasmen, lekin osmoniy hashamatli taxtga boshqa ahul» amirlardan ko'ra yaqinroqmen. Bordi-yu, amirlik mansabiga boshqa bo'lsam, mugarrarki, mavjud turaga binoan ba'zi barlos va o'rtalar amirlar mendan yuqori o'tiraturg'on bo'ladi. Bas-shunday erkan, amirlik martabasiga kafillik qilish mening martabamni pasaytiradi», dedi. Hoqoni Mansur bu uzrni qabul qilmadi va: «Oliy darjalar amirlardan amir Muzaffar barlosdan boshqa hech kim amir Alisherdin avval muhr bosmasin» degan humoyun hukm e'lon qilindi».

Xondamning «Habib us-siyar» asaridan).

*
*
*

B. A h m e d o v : Shahzoda-farzandlar podshoh otaning yuz-
dan oyogʻi qoʻyishlari, yaʼni qurʼolli qoʻzgʻolon koʻtarishlari mum-
kin edi, ammo ixtiloflarga hazrat Navoiy aralasgan zahoti barcha
kima-qudratlar unutilardi, yarash toʻgʻrisida bitim tuzilardi. Xalq oʻz
podshosiga — Sulton Husaynga qarshi bosh koʻtarishi mumkin edi,
ammo Hazrat Navoiy xalq huzuriga borsa — bas, darhol sulh tuzi-

lardi; aybdorlar jazolanardi, adolat chinakam tantana qilardi. Chundi shahzodalar ham, xalq ham bilishardikim, hazrat Navoiy hech qachon adolatga xiyonat qilmasdi; mudom haqsizlikka uchragan kishilarni tarafini olardi. Navoiy uchun adolat, haqiqat hamma narsadan, hatto o'zining podshoh do'stidan ham ulug'roq edi! Bu o'rinda biz Navoiy bilan Sulton Husayn Boyqaro do'stligini shubha ostida qoldirmoqchi emasmiz. So'zsiz, ular chin do'st edilar. Biroq har ikkisi uchun ham adolat, haqiqat yaqinroq do'st edi. Istaymizmi-yo'qmi, shaxslar do'stligidan ikki taraf ham manfaatdor bo'ladi. Demak, Alisher Navoiy bilan Sulton Husayn Boyqaroning ijtimoiy sa'y-harakatlari rida har qanday shaxsiy manfaatlardan yuksak ko'tarila olgan ulug'zotlardir». Biz — o'zbeklar tariximizda bunday ulug'zotlarining o'lg'ani bilan har qancha faxrlansak arziydi.

«892-yilning qish fasli (1487-yil)... [podshoh] sulton hazratining yaqin do'sti Nizomiddin Alisherni dorulfath Astrobodning hokimligi bilan sarafroz etishga mayl qildi. Ravshan dildagi sulton to'g'ri tadbirli amir oldida o'rta qo'yganda, tangriga shukrkim, avval tariqat sulukiga muhabbati ortiqligidan muattar xo'iriga hoga'ning muhim ishlariga kafil bo'la olishi va bu amirni qabul qilishi xususida og'iz ochmadi. Lekin o'tinib so'ragandan va muhlag'adan so'ng rozi bo'ldi. Olampanoh dargohning mulozimlaridan amir Nizomiddin Bobo Ali va amir Badriddin birga olib ketdi. Amir Alisher Astrobodga yaqinlashishi bilan amir Mo'g'ul shaharni (Jomjoni) bo'shatib chiqdi va azimat bayrog'ini Marvga qarab ko'turib Adolat xislati Amirning hashamatli kelishi bilan Astrobod gulzarlari eram gulistonining rashkini keltiradigan bo'ldi. Sayyidlari, ulamo, sharo'fatli kishilar faxrlandilar, raiyat va dehqonlar ushbu adolat va insof nuri bilan zulm-u istibdoddan najot topib, emn-u omonlik to'shagida rohat topdilar. Mozandarun, Rustandor va Gilon viloyatlarining hokimlari ul jamoaning hukumat tepasiga kelganini eshitib bo'yinlarini itoat halgasiga soldilar va Astrobodga elchilar yubandilar. Munosib tuhfa va tabriklar yuborib, ixlos javohirlarini mo-

lqobqlarida olib keldilar. Balki, Astrobod o'sha ulkan hashamatli Amirning izzati maskani bo'lgan viloyatlarda oliy darajali podshoh va adolatpanoh hoga' Sulton Ya'qub mirzo bir necha bor ul jamoib huzuriga faxrii choponi hamda mo'l-ko'l tansiq mollar bilan ho'zanol, ishonchi kishilarni yuborgan va iltifoti farmonlar hamda muhammati yorliqlar yo'llab, kamoli muhabbat va do'stlik tuyg'ulamlari izhor qildilar» (Xondamirning «Habib us-siyar» asaridan).

B. A h m e d o v : Sovet diktaturasi davrida yozilgan ko'pchilik ilmiy «tadqiqotlarda ataylab «Navoiy Astrobodga surgun qilingan» deb qayta-qayta takrorlanardi. Bunday g'ayritilmiy talqin bilan ho'yo Navoiyning «sinfiy pozitsiyasi» Sho'ro hukumati uydirmalariga moslashtirib qo'yilardi. Aslida, birinchidan, Navoiyning otalobosidan qolgan yer-suvning katta qismi Astrobodda joylashgan bo'lib, merosxo'r o'sha tomonga ko'chib o'tishi tabiiy edi. Buyuk hokimlar dunyoning ishlari o'tkinchi ekanini juda erta anglab yetadilar, umrbogiy asarlar yaratish bilan mashg'ul bo'lishni afzal ko'radilar (axir, Lev Tolstoy ham o'z umrining asosiy qismini ovloq Yasnaya Polyana o'tkazgani bejiz emas). Qolaversa, Sulton Husayn Boyqaro saltanatning shimoliy chegaralariga xavf solib turgan Dushni Qipchoqliklardan va mulki Ajam tomondan jalovirlar tahdid solib turgani tufayli Navoiyni Astrobodga hokim etib tayinlaydi. Chunki Navoiyning nafaqat saltanat ichkarisida, balki tashqi dunyoda ham obro'-e'tibori nihoyatda baland edi. Shu sababdan Xurosonda chegaradosh mamlakatlarning podshohlari Astrobodga elchilar jo'natishadi, do'stona aloqa o'rnatadilar. Agar Sulton Husayn Boyqaro saltanat osoyishatligini ko'zlab 1478-yil Navoiyni Astrobodga hokim etib tayinlagan bo'lsa, keyinchalik — hazrat keksayib qolgan kezlarda — Sulton Husayn va uning farzandlari Navoiyning hatto hij safariga borishiga ham rozilik bermaydilar: yurtida parokandalik boshlanib ketishidan xavfsizaydilar. Oxiri Navoiy ulus osoyishatligi yo'lida ulug' safardan voz kechadi.

«Kunlardan bir kuni xoja Qavomiddin Nizomulmulk va xoja Afzaliddin Muhammad ba'zi kishilarni vasvasaga solib, podshoh xoja Majdiddin haqida ba'zi gaplarni aytishga da'vat qiladilar. Nuh jada ul janob askariy mansablardan chetlashtirilib, to'g'iz yil mu baynida amir Muhammad to'shachi bilan birga parvonachi bo'lib Sultonlikning qolgan ishlariga yaqinlashtirilmadi. O'sha vaqlari begon hazratlari bir necha bor o'sha baland martabali xojaning boshini silamoqchi bo'ldi. Biroq amir Alisher bunga rozilik bermagan uchun sohib devonlik ishlarining ixtiyor, tizgini xoja Nizomulmulk va xoja Afzalning iqtidori qo'lida qolaveradi. Sulton hazratlarining yaqin do'sti hoqoniy mavkab mulozamatidan uzoqlashib, Astrobo tarafta yuz tutgandan keyin, bandanavoz hoqonning ravshan xol xoja Majdiddin Muhammadni yana baland martaba hamda yuqori mansablardan sarakoz etishga qaror qildi... Xoja Majdiddin baland martabali yulduzi kamolot darajasiga ko'tarilib, jami saqlan vazirlar, aksar no'yonlar hamda amirlar ul oliy guhar xoja mulozamatida bel bog'lab turdilar. Sultonning e'timodli kishisi o'z kegan tunda'1, dag'al so'zli odam edi. Arzimas narsaga qiziqib tamom mizojini g'azab istilo qilib, og'zidan fahsh hamda dushman so'zlar chiqardi. Amirlar va arkoni davlatni hamisha yomon so'zlar bilan haqorat qilardi. Amirlarning ko'pchiligi adovat kamariini bellariga bog'ladilar, muqarrar hamda uzr pistirmasida pavi poylab turdilar. Ul janob (Majdiddin Muhammad) uch yil tamomi ixtiyor e'tibor va mustaqillik bilan kun kechirgandan keyin jazoga tortilib hamda ta'qib ostiga olinib, Xurosondan qochib keldi va muharrak Makka yo'lida dardga chalib olamdan o'tdi (Xondamning «Habib us-siyar» asaridan).

B. A h m e d o v : Sovet diktaturasi davrida yaratilgan ilohiy va badiiy asarlarda Navoiy bilan Majdiddin o'rtasidagi ixtilof ham ayri-ayrigan qilinadi. Aniqrog'i, Majdiddin yovuzlik timsoli sifatida aks ettirildi. Bunday talqin haqiqatdan yiroq albatta. To'g'ri

Navoiy bilan Majdiddin o'rtasida zimdan ixtilof bo'lgan. Lekin ular hech qachon ochiq-oydin bir-biriga qarshi kurashmaganlar. Chunki ularning mavqeyi bunga yo'l qo'ymasdi. Ya'ni Navoiy guruhbozlik qilib, o'z raqibidan o'ch olishni maqsad qilib olsa, saltanat putrudan ketishini yaxshi bilardi. Navoiy doim Majdiddinni zo'r moliya xodimi, iqtisodiy ishlarni puxta biladigan kishi deb hisoblasada, uni davlat boshqaruviga aralashtirmaslik tarafdori edi. Chunki ikkalari davlat boshqaruvini ikki xil tasavvur etardilar: biri — tadbirkorlik, aql-farosat bilan mamlakatni, davlatni boshqarish lozim deb bilisa, ikkinchisi — mamlakatni, davlatni boshqarish uchun aql-farosat-uchirlik zarur emas, kuch-qudrati bo'lgan har qanday befarosat kishi ham vazir bo'lishi mumkin deb bilardi. Vaholanki, mamlakatni aql-zakovat egalariyiga boshqara oladilar. Kezi kelganda qat'iy qo'llik ham asqotadi. Lekin kuch-qudrat doimo samarali vosita bo'lmaydi. Hokimiyatdan unumli va o'rinni foydalanish borasidagi muxolifatlar (Navoiy bilan Majdiddin) o'rtasidagi kurashida o'z-o'ziga Navoiyning insonparvarlik yo'li g'olib keldi. Chunki Husayn Boyqaro podshoh sifatidagi xatosini — fuqaroni e'zish uchun emas, balki uni himoya qilish uchun davlat qudratli bo'lishi lozim ekanini o'zining achchiq tajribasidan anglab yetadi.

Xadichabegimning Davlatbaxt ismli bir paripaykar, oy yulduzi cho'risi bor edi. Falak oyi uning orazi, qoshi va peshonasidan tashqari qilib, o'zini goh yuzga, goh qoshga, gohida peshonaga solib ko'rardi. Osmon oftohi uning jamoli tobidan devona bo'lib, boshini yuzini ochganicha gardun tomonda yumalardi. Nur zanjirlari bilan bog'lab qo'yilmaganda o'z nuri kabi o'zini uning oyog'i ostiga tashlagan bo'lardi.

Sulton Husayn mirzo, Xadichabegim va amir Alisher o'rtasida bo'lgan maxfiy gaplarda boshqa mahram yo'q edi. Mir ko'nglining ixtiyor qushi har zamon uning ishq havosida parvoz etardi. Xadichabegim bu rozni ochish maqsadida ba'zi gaplarni o'rgatib, uningning uyiga jo'natdi. Lojuvard falakning yosh kelini mag'rib salomatiga

topardasida berkingach va qop-qorong'i tunning guldor mushak yoping'ichini ustiga tortgach, u amir Alisher uyiga kirib keldi. Bu mahal kelgani uchun Mir hayratta qoldi. Alqissa, o'rgatigandek, bu hikoyat boshlab, uzundan uzun gapirgandan keyin: «Voy, o'Imam! Nima qildim, yarim kecha bo'lib qolibdi-kul!» — dedi parivash. Mo «Hechqisi yo'q, shu yerda tunab qolursen», — dedilar. Gulruxsoning muddaosi ham shu edi, darhol rozi bo'ldi. «Yonimdagi xonim o'zingga joy qozirla», — dedi Mir. Oradan hiyal o'tgach, ul shu ra'no xiron aytab Mirning xonasiga kirib keldi. Mir uni ko'rib, nima maqsadda kelganini angladi. Ammo indamay yotaveradi. Ul shahar guftor shahlo ko'zlarini yoshirgan kuyi:

— Badanimdagi har bir tuk zanjir kabi meni siz tomon suqatib keldi. Bu sizning inoyatingizdir! — dedi ohista.

— Takalluf va nayranglar ish bermaydi. Nima maqsadda kelganing oshkor bo'ldi. Uzundan uzun gaplaring siri ham ma'lum, dedi Mir va sananning marvarid qo'llarini olib, oldiga bosdi. — Bu muskab bilan maqsudingiz durrini tesha olishingga imoningiz komil bo'lsa kerak va bu kalid birla murodingiz durji gulfini ochib, maqol gavharini topa olamen. Shuni bilginki, bizda (ham) erkaklik xilafati bor. Erlik qo'limizdan keladi, ammo bu ishini qilmaganimiz, qilmagaymiz ham» (Zayniddin Vosify. «Badoe ul vaqoe»dan).

B. A h m e d o v : Alisherning oilasi, aniqrog'i, nima uchun uylanmagani xususida juda ko'p mish-mishlar yuradi. Kap-kut-ta yozg'uvcilar: «Navoiy qandaydir Gulini sevardi!» — deb o'takamiga e'tirof etishga urindilar. Shu to'g'rida Vosify o'z kitobida rivoymoma bir voqeani keltirib o'tadi. Biz buni yuqorida aytib o'tsha voqea haqiqatga yaqinroq. Lekin o'sha voqeani ruhshunoslik va tabobat nuqtai nazaridan asoslash lozim. Ya'ni Navoiy ham buyuk va favqulodda hodisa bo'lish bilan bir vaqtda oddiy inson ekanini unutmaslik kerak. U doim ideal orzu bilan yashagan; jumladan, asarlarida ideal, odil podshoh timsolini yaratdi va hayotda Husayn Boyqaroni ideal podshoh darajasiga yetkaza oldi. Mana shu

orzuini ro'yobga chiqarish uchun butun umrini sarfladi. Afsona, shaxsiy hayotida ideal baxtga, ko'nglidagi dunyoviy yonga yetib olinadi. Navoiydek pokdomon inson idealdan boshqasiga rozi bo'lmadi va rozi bo'lishi ham mumkin emasdi. Axir uning mo'jizalari yashashi tabiiy edi. Zero, hazrat Navoiyning o'zi mo'jizalari edi. Navoiyning yor to'g'risidagi orzusini yoshlikka xos «makamlizm» deyish mumkin. Ana shunday beg'ubor tuyg'u bir umr davoyi vujudini tark etmaydi. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqadigan bo'lsa, Vosify naql qilgan rivoyat ham chok-chokidan qilib ketadi: Navoiy aslzoda, nashi toza zot edi va zimhor-bazimhor solihabegim uning qo'ymiga solib qo'ygan cho'riga (hatto u teng yo'q parivash bo'lgan taqdirda ham!) yaqinlasha olmasdi, bunga qo'q yo'l qo'ymasdi. Cho'ri bilan yaqinlashishni hatto tasavvur etib olinmasdi. To'g'ri, shariat bo'yicha cho'riga uylanish man qilmaydi. Biroq faqat uylanish man qilmaydi, xolos. Navoiyni uylanishning o'zi qanoatlanmasdi, ul mukarram zot uchun yor nima narsa edi. Ideal edi...

Ayur podshoh zolim bo'lib, vaziri odil bo'lsa, podshohning shu zulmini (to'xtatish) chora-tadbirini ko'radi. Lekin vazir zolim bo'lsa, saltanat tez muddatda parokandalikka uchraydi» («Temur hukmlari»dan).

B. A h m e d o v : Navoiy odil vazir edi. Ayni paytda u birlashtiruvchi, uyushtiruvchi kuchga ega zot bo'lgan. Faqat ma'rifati, aql-zakovati shaxslargina xalqni birlashtira oladilar. Osiyo tarixida birlashtiruvchi Amir Temurdan keyin o'tgan Mirzo Ulug'bek, Mirzo Akbarshoh, Abdullaxon, Umarxonlar shunday birlashtiruvchi kuchga ega podshohlar bo'ldilar. Tarixda shaxsning o'rni beqiyos. Dunyo mamlakatlarida ro'y bergan inqirozlar aksar hollarda podshoh yoki vazirning kaltabinligi, uquvsizligi natijasida sodir bo'ladi... Xullasi kalom, jahon mehrobida Alisher Navoiydek ulug'

zotining paydo bo'lishi faqat o'zbek yoki turkiy xalqlarning eme balki butun dunyo xalqlarining buyuk baxtidir! Insho'lloh, kelajak da xalqimiz yana o'shanday buyuk baxtga muassar bo'lg'ay! H yim, saodatli kunlarga yetaylik!

Usto'z hikoyalari Nabijon Bop o'zlashtirib yozib o'lgan

Beshinchi qism YANGI TADQIQOT

TEMUR VA QAMARIDDIN

Muqaddima

Markaziy Osiyo xalqlari tarixida o'chmas iz qoldirgan ikki shaxs Temur va Qamariddin aslida Chig'atoy ulusidan chiqqan atog'li g'ionlardir. Temur ulusning harbiy qismidan, o'troq aholi orasi- lon chiqqan. U o'zaro feodal kurashlarda ishi yurishmagan, lekin qadar o'ziga to'q barlos beklaridan yuzboshi Tarag'oy Bahodir- shah o'g'loni edi. Qamariddin ulusning sharqiy qismidan, turklash- gan mo'g'ul aymog'laridan dug'lot (duqlot)lardan. Ular besh og'a- ni (amir Tulak, Po'lodchi, Shamsiddin, Qamariddin, Shayx Davlat) bo'lib, ba'zilar (masalan, Tulak bilan Po'lodchi) hatto ulusbeglik²⁵ o'rniga ko'tarilishgan. Temur ham, Qamariddin ham es-hushlik va ulohiyatli harbiy kishilar bo'lishgan. Temur o'tkir zehni, chuqur mulohazali, qat'iyyati, hargo'y va raiyatparvar bo'lsa, Qamariddin qilli, shijoati, o'limdan qo'rqmaydigan yigit edi. Harbiy ishlarini harmdan kam bilmadi u. Lekin Temurga o'xshab odamlarning boshini qovushtirmadi; chunki unda qo'rqmas, shijoatli, botir- shah o'g'loni edi. Ular mayda-may- da qismlarga bo'linib, o'zaro nizo, ur-yiqitlar iskanjasida qolgan Chig'atoy ulusini birlashtirish va uning ustidan yagona hukmron bo'lish niyatida jonini tikib kurashdilar. Zo'r shiddat va shafqatsizlik bilan olib borilgan bu kurashda Temurbekka baxt kulib boqdi, Qa- mariddinning esa omadi kelmadi.

Shuni aytib o'tish kerakki, Amir Temur bilan Qamariddin ku- rashi qozirga qadar tarixda maxsus o'rganilmagan. To'g'ri, qo- shma

²⁵ Ulusbegi — Ulus boshlig'i; amir ul-umaro, ya'ni hukumatda xondan keyingi shaxs.

zot'istonlik mashhur sharqshunos olim marhum V. P. Yudin (1928-1983) ko'p yillar mobaynida mana shu o'ta dolzarb mavzu alohida ilmiy ish olib borganligini bilaman. Lekin bizga ma'lum bo'lgan sabablarga ko'ra, bu ilmiy izlanish (uning aniq mavzusi haqida ma'lum emas) oxirigacha yetmay qoldi, to'g'risi, nashr etilmay qolgan. Shu mavzu bo'yicha uning zo'r ilmiy qimmatiga ega bo'lgan ulgur yillar Rodoplenmenom sostave mogulov, Mogulistana i Mogulini i etnicheskikh svyazax s kazaxskimi i drugimi sosodnimi narodami («Известия АН Казахской ССР. Серия общественных наук», 1965, № 3) degan katta maqolasi e'lon qilindi, xolos.

Mo'g'uliston va uning tarixiga oid qimmatli ishlaridan akademik V. V. Bartoldning «Очерки истории Семиречья» (Сочинения, 1-й том, часть I, Москва, 1963, с. 23—106) degan muhim asarini ko'rsatish kerak. Zikr etilgan mavzu bo'yicha bu asarning asosan «Монгольское рождение Чингизидского государства» va «Моголистан» deb atalgan VI—VII boblari alohida ahamiyat kasb etadi.

Mo'g'uliston va Chig'atoy ulus tarixiga doir ilmiy asarlardan birinchi o'ringida yana ikkitasini — L. V. Strova va M. Qutlugovning maqolalarini tilga olib o'tmoqchimiz. L. V. Strova «Борьба кочевой и оседлой знати в Чингизидском государстве в первой половине XIV века» (Сб. «Памяти академика И. И. Крачковского», Ленинград, 1958, с. 206—220) deb atalgan maqolasida Chig'atoy ulusining XIV asrning o'ttalriga borib borib aytalib ketishi, sharqiy qismida Mo'g'uliston davlatining tashkil topishining sabablari haqida e'tibor berilgan. M. Qutlugovning «Монгольское государство в Восточном Туркестане» deb nomlangan katta maqolasi (Сб. «Татаро-монголы в Азии и Европе», Москва, 1977, с. 85—106). Chig'atoy ulus tarkibiga kiritilgan Sharqiy Turkistonning XIII—XIV asrlardagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli haqida hikoyni qilingan. Mo'g'uliston tarixiga bag'ishlangan yana bir muhim ilmiy asar — xususida ikki og'iz so'z. Bu — yirik sharqshunos olim O. F. Akimovning «К вопросу о внешнеполитических связях Монгольского государства с узбеками и казахами в 30-х гг. XVI—60-х гг. XVII в.» deb atalgan ilmiy tadqiqoti bo'yib, u Санкт-Петербургда e'tibor etilib kelinaotgan mashhur «Палестинский сборник»ning 1976

yil chiqqan 21/84/ sonida e'lon qilingan. Maqolada asosan Sulton Alauddin (1514—1533) asos solgan Mo'g'uliston davlati (tarixda Alauddin xonligi deb ham ataladi)ning tashqi siyosati, ya'ni o'zbek xalqlari xonliklari bilan bo'lgan siyosiy munosabatlari haqida fikr yuritiladi.

Har zi tarixiy faktlar, voqealar bo'yib o'tilgan vaqtni aniqlashda, shundaydek, Mo'g'ulistonda XIII—XIV asrlarda istiqomat qilgan xalqlar va xalqlarning ijtimoiy-siyosiy tuzumini o'rganishda M. Mas'ud, Y. A. Davidovich, P. N. Kojemyako, G. Xovov va E. V. Shneydermaning asarlari ham muhimdir.

Chig'atoy ulusining tarixini o'rganishda qo'lyozma manbalardan birinchi o'ringida katta ulus tarixiga bag'ishlangan alohida maxsus bir asar esa hozirgacha yo'q. Bu haqdagi kerakli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, tillardagi XIII—XVI asr boshlarida bitilgan asarlar ichidan qimmat va sabr-tohat bilan bitta-bittalab terib olishga to'g'ri keladi. Shunday asarlardan muhimlari, bizning fikrimizcha quyidagilar:

«Ni yu szu» («G'arb mamlakatlariga sayohat») — xitoylik rohib Chen-chunning Chingizxonning talabi bilan 1221-yili G'arbiy va Sharqiy Turkistonga qilgan sayohati haqidagi esdaliklari. Chen-chun shunda Chu va Talos vohalarida, so'ng Saytam, Samarqand, Kesh shaharlarida bo'lgan. So'ng Amudaryodan o'tib Chingizxonning o'limiga borgan. O'sha paytda jahongir xon Balxdan to'rt farsax masofada joylashgan bir ajoyib nuzhatgohda turgan edi. Bu nuzhatgoh shak-shubhasiz, Balxob daryosining bo'yidagi Daragez bo'yishini e'tibor tutgan. So'ng, o'sha yili Chingizxon bilan Mo'g'ulistonga qaytgan. Chen-chun safari vaqtida Yetisuv, G'arbiy va Janubiy Turkistonda bo'lgan va eshitganlarini yozib qoldirgan. Sayyoh rohibning shu esdaliklari, shak-shubhasiz Yetisuv²⁷ va Turkiston xalqlari

G'arbiy va Janubiy Turkiston — O'rta Osiyo va hozirgi Shimoliy Afg'oniston.

Yetisuv — Balxash ko'liga kelib tushadigan yetti daryo: Ila, Qoratol, Oqsuv, Balxon, Bayon va Sarkant daryolari havzasida joylashgan katta o'lka: shimol tarafida Balxash ko'li, shimoli-sharqda Sassiqlik²⁸ va Olako'li, janubi-sharqda Jung'or olatog'i, janubi-shimoliy Tyanshan (Tangri tog') tog' tizmalari va G'arbiy Chu-Ila daryolari o'tasi-tili va ularning o'z ichiga olgan tarixiy viloyat.

ning mo'g'ullar istilosi paytidagi ahvoli, turmush tarzi va urf-odatlarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

«Si yu szi» xitoy tilidan rus tiliga arximandrit Palladiy²⁸ (1817—1878) mashhur rus sharqshunos olimi, rus diniy missiyasi tarkibida Pekinda xizmat qilgan.

Российской духовной миссии в Пекине» degan to'plamining jildida Sankt-Peterburgda 1866-yil chop etilgan.

«Tarixi jahonkushoy» («Jahongir (Chingizxon) tarixi») Mo'g'uliston, O'rta Osiyo, Eronning XIII asrdagi ijtimoiy-siyosiy tarixidan bahs yurituvchi bu qimmatli asar 1260 yilda yozib tutilgan. Muallif Aloidin Otamalik ibn Bahoiddin Muhammad al-Juvayniy (1226—1283) —eronlik yirik tarixchi va davlat arbobi. U 1259—1271, 1281—1283 yillari Elxoniyatning Iroq, Ozanjon va Huzistondagi hokimi bo'lib xizmat qilgan. Tanglarning fisqu-fasodechilarning ig'vosi bilan qamalagan va shahzoda Arghonning amri bilan mol-mulki musodara qilingan.

«Tarixi jahonkushoy» uch qismdan iborat: 1) Chingizxon losidan to'g'ul xon (1246—1249) davrigacha mo'g'ullar hami Jo'chixon, Chig'atoyxon avlodlarining tarixi; 2) Xorazmshohlar va Xuroson mo'g'ul hukmdorlarining 1258-yilgacha, ya'ni Halokush istilosigacha bo'lgan tarixi; 3) Eronning 1556—1558-yillardagi i moiy-siyosiy ahvoli, shuningdek, ismoliylarning²⁹ diniy-harbiy ushmasi va Ismoliylar davlati (1090—1258) tarixi.

Asarning Chig'atoyxon va uning avlodi tarixiga bag'ishlangan qismi biz tadqiq qilayotgan mavzu uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bu bobning matni, fransuzcha tarjimai bilan qo'shib mashhur fransuz sharqshunosi M. Defremeri tarafidan 1852-yilda Parijda «Osiyo» jurnalining XX jildida (370—406-betlar) chop etilgan.

«Jomi' ut-tavorix» («Solnomalar majmuasi») — umumiy tarix tipida yozilgan (1301—1311) o'rta qimmatli va o'rta asr tarixchilari

²⁸ Arximandrit Palladiy — haqiqiy ism-familiyasi Pyotr Ivarovich Palladiy (1817—1878); mashhur rus sharqshunos olimi, rus diniy missiyasi tarkibida Pekinda xizmat qilgan.

²⁹ Ismoliylar — VIII asrda shialar orasida va X—XI asrlarda Yaqin va Uzoq Sharq mamlakatlari xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayotida katta rol o'ynagan diniy harakat.

da yangi an'anani boshlab bergan asar. Bu an'ananing mohiyati shundan iboratki, undan avval, shuningdek, keyingi davrlarda ham, musulmon tarixchilarining ko'pchiligi umumiy tarix deganda faqat musulmon mamlakatlarining umumiy tarixini tushunganlar. «Jomi' ut-tavorix»da esa musulmon mamlakatlarining tarixi bilan barobar, musulmon bo'lmagan mamlakatlar, jumladan Hindiston va Xitoy tarixi ham bayon etilgan.

Asar qadim zamonlardan to' 1307-yilgacha bo'lgan tarixiy voqealarni o'z ichiga oladi.

Muallif eronlik ulkan olim va yirik davlat arbobi Rashiddin Juzulloh ibn Imoduddavla Abulhayr al-Hamadoni (1247—1318) dir. Rashiddin elxon G'ozonxon (1295—1304) va O'ljotuxon (1304—1317)lar davrida bosh vazir lavozimini egallagan. Pirovardida u elxoniyalar saroyida hukm surgan fitna-fasod qurboni bo'ldi. Indigina taxtga o'tirgan Abu Sa'idxon (1317—1335) avval uni qallab turgan lavozimidan chetlashtirdi, oradan bir yil o'tib esa uni o'zining malikumi eidi.

«Jomi' ut-tavorix» uch qismdan iborat: 1) mo'g'ullar va ular asos solgan davlatlar hamda mo'g'ullar asoratiga tushib qolgan mamlakatlar: Shimoliy Xitoy, Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari xalqlarining mo'g'ullar istilosigacha bo'lgan muxtasar tarixi; 2) Sharq mamlakatlari tarixi; 3) Yer kurrasida hamda Yeti iqlim mamlakatlarining geografyasi. Lekin afsuski, asarning uchinchi qismi saqlanmagan.

Rashiddin va uning «Jomi' ut-tavorix» asari ko'pdan beri ilmiy jamoatchilikning e'tiborini qozonib kelmog'da. Uning ayrim qismlari Katmer, Bloshe hamda Karl Yan tarafidan fransuz va nemis tiliga tarjima qilinib, chop etilgan. Asar to'la ravishda rus tiliga ham tarjima etilib, 1946—1960-yillar Leningrad (Sankt-Peterburg)da chop etildi. «Jomi' ut-tavorix»ning Muhammad Ali ibn Darvish Ali buxoriy (XU Pa.) va Solur bobo ibn Qul Ali (XVII asr) tarafaridan qilingan ikkita o'zbekcha tarjimalari ham mavjud.

Asarning turk-mo'g'ul xalqlari tarixini o'z ichiga olgan birinchi qismi hamda Chig'atoy ulusi, xususan, mazkur ulusning Botuxon

(1227—1255) tarafdin Oltin O'rda davlati tasarrufiga kiritilishi haqidagi qismlari va ma'lumotlar biz yoritib berishga harakat qilayotgan mavzu' uchun benihoya qimmatlidir.

«**Mulhabot as-Suroh**» ([«Javharining»] «as-Suroh» asariga qo'shimcha) — payg'ambarlar, podshohlar va ularning ma'rifiolari, Bani Umaviy amirlarning nasabi, Abbosiy xalifalar, imomlar va ularning ma'rifatlari, johiliya davrida o'tgan arab shoirilarining mashhurlari, Somoniy amirlari va sultonlarining mashhurlari, Mo'varounnahrda hukm surgan turk hokimlarining mashhurlari, G'ur va Garchiston podshohlari, Saljuqiylar, ba'zi mashhur amirlar va vazirlar, xorazmshohlar, mo'g'ul xonlari, shuningdek, Koshg'ar, Xo'tan, Farg'ona, Shosh (Toshkent), Barchinlig'kent va Jand shaharlar haqida qisqsa, lekin o'ta qimmatli ma'lumotlar beradi. Asar 1301-yil yozilgan.

«**Mulhabot as-Suroh**» muallifi Abulfazl Muhammad ibn Umar ibn Xolid bo'lib, ko'proq Jamol Qarshiy nomi bilan mashhur uning hayoti va faoliyatiga oid ma'lumotlar kam. Otasi Bolosog'un da hofzlik qilgan, onasi mavlik mashhur shayxlardan birining qizi bo'lgan. Jamol Qarshiy 1230-yili Olmalikda tavallud topgan, yaxshi o'qigan va mahalliy hokimlar (Sug'noq takin) xizmatida bo'lgan, ko'p sayt-u sayohat qilgan. Masalan, Koshg'ar, Ilamish (Andijon dan Talosga boradigan yo'l ustida joylashgan manzilgoh), Shosh, Xo'jand, Barchinlig'kent va Jand shaharlarida bo'lgan.

«**Mulhabot as-Suroh**»ning Qoraxoniylar, XIII asrda Olmalikda hukmronlik qilgan turk xonlari, Mahmud Yalavoch (1254-yil Xon baliqda vafot topgan), Mas'udbek (1289-yil vafot etgan) haqidagi shuningdek, Chig'atoy ulusining ba'zi xonlari haqidagi ma'lumotlari o'ta muhimdir.

Asardan aytim parchalar V. V. Bartoldning «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» asarining birinchi nashri (Sankt-Peterburg, 1898)ga kiritilgan.

«**Tajziyat ul-ansor va tajziyat al-osor**» («Mamlakatlarning bo'linishi va asarlarning taqsimlanishi») — Mo'g'uliston va Eronning halokuviylar hukmronligi yillaridagi (1256—1335) tarixini ba-

ran etadi. Asar muallifi Vassof (vasf etuvchi) taxallusi bilan mashhur muallif tarixchi olim Shihobiddin Abdulloh ibn Fazlulloh Sheroziy bo'lib, yuqorida tilga olingan vazir Rashiddiddinning yordami bilan shonlarning saroy xizmatiga qabul qilindi moliya devonida xizmat qilgan. Olimning hayoti va faoliyatiga oid boshqa ma'lumotlar yo'q.

Vassofning ko'pincha «Tarixi Vassof» nomi bilan mashhur mazmuni besh qismdan iborat: 1) Ulug' qoonlar: Xubilaixon (1260—1294) bilan Temur qoon (1294—1307) davrida mo'g'ul imperiyasi tarqalishi; 2) Forsning saljuqlar istilosi; 3) Forsning 1256—1284-yillardagi tarixi; 4) Forsning saljuqlar istilosi (1040—1050) keyingi tarixi (1291-yilgacha); 5) Halokuviylar podshohligining davomi (G'ozonxon vafotigacha, ya'ni 1304-yilgacha); 6) Uljaytuxon davri (1304—1317) tarixi; 7) Elxon Abu Sa'id davrida Eronning ijtimoiy-siyosiy ahvoli. Asarning I—IV qismlari 1312-yil yozib tamomlangan va vazir Rashiddiddinning vositachiligi bilan Elxon O'ljaytuxonga taqdim etilgan; so'ngi beshinchi qism 1328-yil yozib tamomlangan.

«Tarixi Vassof» og'ir uslubda yozilgan bo'lishiga qaramay, Eronning XIII—XIV asr boshlaridagi tarixi bo'yicha qimmatli manba hisoblanadi. Asar mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga oid ma'lumotlarga boydir. Vassof asarida Chig'atoy ulusining Olg'atoy (1252—1261), Muborakshoh (1266), Baroqxon (1266—1271) va Duvaxon (1291—1306) davridagi tarixidan muqim tafsilotlar (Haydu va Olg'u o'tasidagi kurash), Muborakshohning o'ldirilishi (Haydu va Duvaxon ittifoqi, Haydanning o'ldirilish tafsiloti va b.) mavjud.

Vassof hazratning ushbu asari 1853-yil Bombay (Hindiston)da nashr etilgan usulida chop etilgan. Asarning bir qismi (uning birinchi jildi) Olmoniyalik mashhur olim Hammer-Purgstall tarafidan nemis tiliga tarjima qilindi, 1856-yil Vena (Avstriya)da nashrdan chiqqan. Abulfazl Muhammad Daftariy (1579-yil vafot etgan) tarafidan qilingan turkcha tarjimasi Istanbul kutubxonalaridan birida saqlanmoqda. Bu nusxaning afzal taraf shundaki, unga Amir Temur vafotigacha (1405) bo'lgan voqealar ham qo'shilgan.

uchralamiz. Asarning qo'lyozma nusxalari Toshkent va Sankt-Peterburgda, shuningdek, Angliya, Fransiya, Germaniya, Eron, Afg'oniston, Hindiston va boshqa mamlakatlarning kutubxonalarida mavjud. To'la nashri yo'q. Ayrim parchalar Sankt-Peterburg (G. Dron), Leningrad (Muhammad Shafi'da chop etilgan).

«Zafarnoma» Amir Temur va Xalil Sulton (1405—1509) tomonidan yozilgan. Uning muqaddima qismida Chingizxonning mo'g'ul imperiyasi tarkibida tashkil topgan Oltin O'rda, Chig'atoy ulusi, Elxoniylik davlati, shuningdek, Movarounnahrning Chingizxon zamonasidagi siyosiy tarixi qisqartirib bayon qilingan. Asarning bu qismi «Tarixi Jahongir», ko'pincha «Muqaddimayi Zafarnoma» deb ham ataladi. U «Fathomayi Sohbiqiron», «Zafarnomayi Temuriy» va «Tarixi Jahongir» nomlari bilan ham mashhur.

«Zafarnoma» Nizomiddin Shomiyning shu nomi asari asosida yozilgan. Uning afzal jihati shundaki, Nizomiddin Shomiy asarida bayon etilgan voqealarning ayrimlari original manbalar asosida yong'ir fakt va dalillar bilan boyitilgan. Va yana voqealar bayoni 1409-yilgacha davom ettiriladi. Uning yana bir muhim qimmat shundaki, u zo'r badiiy uslubda yozilgan. Asar muallifi yirik olim (u ko'pgina ilmlar, xususan, tasavvuf, ilmi nujum, adabiyot, muammo, tarix va falsafa ilmlaridan keng ma'lumotga ega bo'lgan) Sharafiddin Ali Yazdiydir (1454-yil vafot etgan).

«Zafarnoma»ning asosiy qismi, muallifning avval boshda tuzgan rejasidan ko'ra, uch qism (maqola)dan iborat bo'lishi mo'ljallangan. Birinchi qismida Amir Temur tarixi, ikkinchi qismida Shohruh mirzo tarixi va, nihoyat, uchinchi qismida Fors viloyatining hokimlari temuriy zoda Ibrohim Sulton (1394—1435) davrida bo'lib o'tgan voqealar bayon etilishi mo'ljallangan. Lekin biz hozir asarning birinchi qismigagina egamiz. Asarning qolgan ikki qismi, fikrimizcha, yozilmay qolgan.

«Zafarnoma»ning bizning davrimizgacha yetib kelgan tahriri 1425-yil yozib tamomlangan.

Amir biz mashg'ul bo'lib turgan mavzuni o'rganishda asosiy manbalardan biri rolini o'tashi shubhasiz. Unda Chig'atoy ulusi tarixi, xususan, XIV asrning 40—60-yillaridagi ijtimoiy ahvoli, Temur davlati bilan Mo'g'uliston o'rtasidagi siyosiy munosabatlar, xususan, Amir Temurning 1375, 1377, 1383, 1389 va 1390-yillar Mo'g'uliston ustiga qilgan harbiy yurishlari va Qashg'ardagi, Ango to'ra va boshqa mo'g'ul feodallari bilan olib borgan kurashlari batafsil yoritib berilgan.

«Zafarnoma» jahon ilmiy jamoatchiligini doimo o'ziga jalb etib kelgan asarlardan biridir. Movarounnahr, Eron, Afg'oniston, Hindiston, Arabiston, Iroq, Jo'chi ulusi va Mo'g'ulistonning XIV—XV asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy tarixi bilan shug'ullanuvchi birinchi tarixchi «Zafarnoma»siz ish yuritilmaydi.

Asarning qo'lyozma nusxalari ko'p. Matni Hindistonda (1885—1888-yil mavlono Muhammad Illoqdod), Eronda (1957-yil Muhammad Abbosiy) va O'zbekistonda (1972-yil A. O'rinboyev) chop qilingan. «Zafarnoma»ning ayrim boblari fransuz, ingliz va rus tilida ham nashr etilgan. Asarning uchta o'zbekcha (eski o'zbekcha) tarjimasi mavjud. Ulardan biri Shayboniy Ko'chkunichxon (1510—1530)ning topshirig'i bilan Muhammad Ali ibn Darvish Ali al-Buxoriy tarafidan bajarilgan va hozir Turkiyada Nuri Usmoniyya kutubxonasida saqlanmoqda. Ikkinchi nusxa noma'lum bir shaxsning qalamiga mansub bo'lib, hozir Istanbulda To'pqopli saroy kutubxonasida saqlanmoqda. Lekin noma'lum tarjimon asarni ma'lum jihatdan qaytadan ishlagan. Va, nihoyat, uchinchi tarjima qisqartirilgan tarjima bo'lib, xivalik Xudoyberdi ibn Qo'shim Muhammad al-Xivagiyy tarafidan mashhur shoir, tarixchi va davlat arbobi Sher Muhammad Munis topshirig'i bilan bajarilgan.

«Tarixi arba' ulus» («To'rt ulus tarixi»). Ilgari Chingizxon imperiyasi tarkibiga kirgan mamlakatlarning

XIV asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'z ichiga olgan muhim tarixiy asar. «Ulus arba'yi Chingiziy» («Chingiziyalarning to'rt ulusi (tarixi)») nomi bilan ham mashhur. 1425-yildan keyin yozilgan.

Afsuski, asarning to'liq nusxasi saqlanmagan, to'g'risi hali topilmagan. Bizgacha uning qisqartirilgan nusxalari yetib kelgan. Ulardan ikkitasi Angliya (Oksford va Londonda); bittasi AQShda (Harvard universiteti kutubxonasida) va bittasi Hindistonda (Bankipur xalq kutubxonasida) saqlanmoqda.

«Tarixi arba' ulus» Amir Temurning ardoqli nabirasi, buyuk olim-fan va madaniyat homiysi, yirik davlat arbobi Mirzo Ulug'bek (1394—1449)ning qalamiga mansub. Unda Chingizxon hayotining so'nggi yillarida tashkil topgan to'rt davlat (ulus): Ulug' yurt, ya'ni Mo'g'uliston bilan Shimoliy Xitoy, Jo'chi ulusi, Chig'atoy ulusi va buyuk jahongirning nabirasi Halokuxon 1256-yil tashkil etgan Hxoniyat davlati (Eron, Iroq, Ozarbayjon)ning XIII—XIV asrning birinchi yarmidagi siyosiy tarixi haqida hikoya qilinadi.

Asarni taxminan muqaddima va yettita bobga bo'lish mumkin. Chig'atoy ulusi tarixini o'rganishda asarning to'rtinchi (101^a—114^a) va yettinchi boblari alohida qimmatga egadir.

To'rtinchi bob Chingizxonning Ulug' yurt, ya'ni Mo'g'uliston va Shimoliy Xitoyni idora qilgan vorislari tarixini o'z ichiga oladi. Unda O'g'aday qoon (1227—1241) zamonidan to'rtinchi Buqo (1328) avlodi O'rtodoy qoongacha bo'lgan davrda Ulug' yurtda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqealar haqida hikoya qilinadi. Boshqa so'z bilan aytganda, Chingizxon vafotidan (1227). keyin to'rtinchi Amir Temurning monigacha Mo'g'ulistonda hukmronlik qilgan 21 xondan 17 nafarining tarixi qisqa tarzda bayon etiladi. Shuni alohida aytish kerakki, «Jomi' ut-tavorix» muallifi (Rashiduddin) ulardan faqat to'rtinchi O'g'aday qoon, Guyukxon, Mangu qoon, Xo'bilay qoonlarning nomini zikr etgan, «Muqaddimayi Zafarnoma» muallifi (Sharafiddin Ali Yazdiy) esa ulardan faqat 14 tasning nomini tilga olgan.

Yetinchi bobda esa Chig'atoy ulusining tashkil topgan davridan (1227) to'rtinchi Amir Temurning ulusda hokimiyat tepasiga kelgunga qadar (1370) kechgan tarixi bayon qilinadi. Ma'lumki, Chig'atoy ulusining qariyb 150 yillik tarixi yozilmagan. Shu jihatdan «Tarixi arba' ulus»da keltirilgan 33 xon tarixi qisqa bo'lsa-da, ahamiyatli kash etadi. Bu material «Tarixi Rashidiy», «Bahr ul-astor» (q.) va boshqa

tarixiy manbalarda keltirilgan ma'lumotlarni qo'shgan va arxeologik tadqiqotlar va numizmatika materiallarini jalb etgan holda kelajakda Chig'atoy ulusining siyosiy tarixini yaratish imkonini beradi.

«Tarixi arba' ulus»dan aytim parchalar rus tiliga tarjima etilib, bir turli ilmiy majmualar va tadqiqotlar ichida (B. B. Bartold, Turkistan, ч. II. Төкөт, с. 162—164; «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Часть II, Москва-Ленинград, 1941, с. 262—268); qisqartirilgan inglizcha tarjimai to'liqlovlik Mayls tarafidan nashr etilgan (London, 1838). Asarning to'liq o'zbekcha nashri bir guruh sharqshunos olimlar (B. Ahmedov, Northulov, M. Hasanov) tomonidan amalga oshirildi (Toshkent, 1994).

Mo'g'uliston (Chig'atoy ulusi)ning XIV asr o'rtalaridan XVI asrning 30-yillarigacha bo'lgan davr ichidagi tarixini o'rganishda Mirzo Muhammad Haydar dug'lot (1500—1550)ning «Tarixi Rashidiy» asari muhim ahamiyat kasb etadi. Asar Yorkand xoni Abdurashidxon (1533—1570)ga bag'ishlangan va 1543—1544-yil Kashmirda, muallif o'sha o'lkada hokimlik qilgan paytida yozib tamomlangan.

Asar muallifi Muhammad Haydar ibn Muhammad Husayn bo'rtogon yirik tarixchi olim va davlat arbobi bo'lib, u 1500-yil Toshkentda tavallud topgan. Muhammad Haydarning hayoti juda to'liq ravjda kechgan. Otasi 1508-yil Muhammad Shayboniyxonning buyrug'i bilan qatl etilgan. Muhammad Husayn ko'ragonga sodiq kishilar sakkiz yashar bolani avval Buxoroga, undan Badaxshonga olib borti qarindoshi Sulton Uways Mirzo (Mirzaxon)ning qo'liga topshiradilar. Keyin u Kobulga xolavachchasi Zahritiddin Muhammad Bobur huzuriga bordi va 1512-yilgacha u bilan birga bo'ldi. 1512-yilning kuzida Muhammad Haydar Andijonga yana bir qarindoshi (xolavachchasi) Sulton Sayidxon huzuriga keldi, so'ng u bilan birga Koshg'arga ketdi va 1533-yilga qadar uning xizmatida bo'ldi. Lekin o'zi tartibyalab o'stirgan yangi xon Abdurashidxon bilan oxiri murosasi kelishmay qoldi va yana Kobulga, bu gal Komron mirzo huzuriga qochib bordi, u yerdan Agraga Humoyun podshoh (1530—1555; ikkinchi daf'a 1555—56) huzuriga bordi. 1541-yil

Mahmud ibn Amir Valining faqat «Bahr ul-asror» asarining qo'lyozmalari (ularning bir qismi Toshkentda, boshqa bir qismi Angliyada saqlanmoqda) bizning zamonamizgacha yetib kelgan. Uning II—VII jildlari tarix bo'lib, Markaziy Osiyo va boshqa Sharq mamlakatlarning qadim zamonlardan to 1640-yilgacha kechgan tarixini yoritadi. Asarning birinchi jildi tarixiy geografiya, astronomiya, mineralogiya va nabotot (o'simlikshunoslik) haqida hayvonot olamiga haqidagi ilmlarni o'z o'chiga oladi.

Asarning original va biz uchun qimmatli qismi VI jildning to'rtinchi rukni (qismi) bo'lib, unda Markaziy Osiyo xalqlarining XIII—XVII asrning 40-yiligaacha kechgan tarixi zikr etilgan. Uning maxsus Chig'atoy ulusi tarixiga oid ikkinchi bobida Chig'atoy ulusida hukmronlik qilgan xonlar tarixi bayon etilgan. To'g'ri, «Bahr ul-asror»ning bu qismi ba'zi jihatlari bilan yuqorida zikr etilgan Mirzo Ulug'bekning «Tarixi arba' ulus»iga o'xshab ketadi. Lekin «Bahr ul-asror»da voqealar nisbatan kengroq va batafsilroq bayon etilgan. Undan tashqari, Chig'atoy ulusining Jo'chi ulusi ularning Elxoniyalar davlati bilan bo'lgan siyosiy munosabatlari, Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan turk-mo'g'ul qavmlarining Chig'atoy ulusi ijtimoiy-siyosiy hayotidagi mavqeyi haqida ham diqqatga sazovor ma'lumotlar bor.

«Bahr ul-asror» — kam o'rganilgan asar. U hali-hanuz to'liq tarzda chop etilganicha yo'q. Asardan ayrim parchalar akademik V. Bartold va ushbu satrlar muallifi tarafidan rus tilida nashr qilindi. Shu yerda yana bir muhim manba — «*Mu'izz ul-ansob*» haqidagi bir-ikki og'iz fikr aytishga to'g'ri keladi. Chingiziylar yoki Temuriylarning naslu nasabi xususida savol tug'ilganda bu muhim manba hamma vaqt tadqiqotchiga qo'l keladi. Strasini aytganda, busiz turk-rixchilarning ishi yurishmaydi. Shu bois nasabnomalar (baxga qo'shi ular manbalarning boshqa turlariga qaraganda juda kam) muhim tarixiy manba hisoblanadi.

«*Mu'izz ul-ansob*» («*Izzat-hurmatga sazovor (kishi)lar nasabi*») ni nomi yuqorida zikr etilgan yirik tarixchi olim Hofzi Abro' yozgan degan taxmin bor. Chingizxon va avlodiga tegishli qismi Rashiddin

ning «*Shu'abi panjgona*» asaridan olingan. «*Mu'izz ul-ansob*» muallifi mo'g'ullarga oid qismini tushirib qoldirgan. Rashiddinning so'zboshisini ham bir qadar qisqartirgan; arablar, hindlar, xitoylar va faranglarga tegishli joylarni ham tushirib qoldirgan. O'zidan esa Temur va temuriylar shajarasini qo'shgan. 1426—1427-yilda yozib tamomlangan.

«*Mu'izz ul-ansob*»ning uchta nusxasi bizgacha yetib kelgan. Bitmas London, Britaniya muzeyida; ikkinchisi Parij milliy kutubxonasida; uchinchisi esa Istanbulda To'pqopi saroy muzeyida saqlanmoqda.

Asarning Temur va Temuriylarga oid qismi 1990-yil Blyunningon (AQSh)da amerikalik sharqshunos olim Jon Yuds tarafidan (inglizcha tarjimasi) chop etilgan.

Temur bilan Qamariddin o'rtasidagi munosabatlar — ushbu risolaning bosh mavzuyi. Lekin bu munosabatlarning zaminini ham, ikki o'rtada ko'p yillar davom etgan shafqatsiz urushlarning sabablarini ham Chig'atoy ulusi tarixini bilmay turib tushunish qiyin. Shuni e'tiborga olib mazkur ulus tarixining ayrim tarflariga, xususan, uning tashkil topishi, ikki qismga ajralib ketishi va XIV—XV asrlardagi umumiy ahvoriga qisqa tarzda to'xtab o'tishni lozim topdik.

Ushbu risola qo'lyozmasini muhokama qilishda qatnashib, asar xususida fikr bildirgan hamkasblarga, xususan, A. Xo'jayev, D. Yulupova, O. Jalilov va O. Bo'riyevlarga muallif o'zining cheksiz minnatdorligini izhor etadi.

Birinchi bob

CHIG'ATOY ULUSI

(XIII—XIV asrning 30-yillari)

Jahongir Chingizxon o'limi (1227) oldidan, ya'ni 1224-yilda o'zining ulkan imperiyasini o'g'illariga ulus-ulus qilib quyidagicha (taqsimlab berdi:

To'ng'ich o'g'il Jo'chixonga (tug'ilgan yili noma'lum — 1237 yil aprel oyida, otasidan olti oy avval vafot etgan) Irtish daryo havzasi va Oltoy tog'lari atrofidagi yerlarni in'om etdi va: «Dastlab ti Qipchoqni egallab, ulusingga qo'shib ol!» — deb amr qildi. Jo'chixonning qarorgohi dastlab shu Irtish daryosi bo'yida edi. Keyinchalik u Dasthi Qipchoqning Sharqiy qismini, ya'ni Sirdaryoning o'rta va quyi oqimidagi yurtlarni — Sig'noq, Barchinliq, Kent, Jonkent va Ashans shaharlari bilan, Xorazmning shimoli-g'arbiy qismini poytaxt Gurgani shahari bilan qo'shib o'ziga qaratib oldi. Shundan paytdan boshlab Jo'chixon qish oylarini Sirdaryoning quyi oqimida yoz va kuz fasllarini esa avvalgiday Irtish daryosi sohillarida o'tkazib, zadiqan bo'ldi.

Ikkincini o'g'li Chig'atoyxonga (tavallud topgan yili ma'lum emas — vafoti 1241-yil) Yettisiv o'lkasi, Koshg'ar va Movarounnahrni to Jayxun sohillarigaacha bo'lgan viloyatlar bilan qo'shib ulashtirib berdi. Keyinchda hozirgi Afg'onistonning shimoliy qismini ham Hindikush dovonlarigaacha bo'lgan viloyatlar bilan birga Chig'atoy ulusiga qo'shib olindi. Bu voqea Chig'atoy ulusida Tormosh hukmron bo'lgan yillari (1326—1335) yuz bergan. Chig'atoyxonning qarorgohi — yozligi ham, qishligi ham Ila daryosi bo'yida Maravzuq Ila va Quyosh degan yerda bo'lgan.

Toj-taxt saltanat vorisi bo'lmish O'gadayxonga (tug'ilgan vaqt noma'lum — vafoti 1241-yil) G'arbiy Mo'g'uliston va Tojikistonda bo'lgan. O'gadayxonning o'rdasi Chug'uachkada o'rnatilgan edi.

Jahongirning kenja o'g'li Tuluyxonga esa ota mulki — 800 moliy Mo'g'uliston (Xalxa — Mo'g'uliston) tegdi. Tuluyxonning o'rdusi Kenulan daryosi bo'yida edi.

homi alohida qayd etish kerakki, Olg'uxon hukmronligiga qadar (1261—1266) Chig'atoy va uning vorislari oliy hukmdor hisoblanib, ularning haq-huquqi oliq-soliqlarning fagat ma'lum qisminigina bilan cheklangan edi. Kepakxon va Tormoshiriga qadar bar-ba'x xonlar o'z o'ldagohlaridan — Olmalik va Beshbaliqdan nariga qo'llanmadilar. Ulusni esa hoqon nomidan dastlab, 1239-yilga qadar Mahmud Yalavoch, u Xitoyga xizmatga yuboritilgandan keyin esa uning o'g'li Mas'udbek idora qilganlar. Bu xususda tarixshunos boshdidinning mana bu ma'lumoti diqqatga sazovordir. «Aytish kerakki, O'gaday qoon zamomida (1227—1241) uning amr-farmoni bilan (Mahmud) Yalavochning ixtiyorida bo'lgan Movarounnahr

¹²⁾ Inju — bu soʻzning ikki maʼnosi bor: 1) kelim tarafdin kuyovnikiga olib boriлади-
gani; 2) shahzodalarga boriладigan ulus. Bu yerda shu ikkinchi maʼnoda kelgan.

ni Shimoliy Xitoyga hokim qilib yubordi. Uyg'uristonga qarab Beshbaliq, Qoraxo'ja, Samarqand va Buxorogacha bo'lgan viloyatlar, Jayxun sohligacha bo'lgan orollarni ham qo'shib, uning o'ziga Mas'udbekka berdi. Yuqorida Rashiddiddinning kitobidan kelibib, bu parchada haqiqatdan ham Chig'atoy ulusining inon-ixitoyon Xan asming 70-yillariga qadar qo'ning qo'lida bo'lib, Chig'atoy va Beshbaliqdan keyin xonlik masnadiga ko'tarilgan vorislari, yuqorida aytilgan kunda, nomigagina hukmdor hisoblanib, ulusdan kelib turadigan barcha madning bir qismigagina egalik qilganlar, xolos.

Chig'atoy ulusining tarixiga o'tishdan avval, yana bir muammasi eslatib o'tishga to'g'ri keladi. Qoonlar, O'gaday qoon ham, muallif keyin xon ko'tarilgan Guyuk qoon (1246—1249) ham, Munka qoon (1251—1260) ham qoonlikka munosib haq-huquqqa ega emam edi-lar. Ularning hukmi uluslarga, ayniqsa, Jo'chi ulusiga o'tmasdi. Aksincha, Botuxon (1236—1255) va Berkaxon (1257—1260) mu-nufuzi hatto Ulug' yurtida ham kuchli edi. Qoonlar Botuxon va Berkaxon bilan kelishmay va uning maslahatini olmay turib, biron-isha qilolmas edilar. Aksincha Botuxon, mashhur rus tarixchisi A.Yakubovskiy (1886—1953) juda to'g'ri aytganday, mo'g'ul ulu-soning ichki ishlariga aralashib turdi, mo'may daromadni ko'zga ulu-soning harbiy yurishlarida ishtirok etdi. Nafaqat boy o'lja, balki bosib olingan mamlakatlarning katta-katta viloyatlarini o'ziga ulu-qilib oddi». Oltin O'rda xonlarining, xususan, Botuxon va Beh-xonning, ixtiyorida shunday uluslar, «Tabaqoti nosifiy» (XIII asr) va «Chingiznoma» (XV asr boshi) mualliflari keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, nafaqat Chig'atoy ulusi tarkibiga kirgan Movarounnahr-da, balki qo'shni Eronda ham bor edi.

Endi Chig'atoy ulusi haqida. Uning ijtimoiy-siyosiy ahvoli, hisso'z bilan aytganda, Kepakxonga qadar (1318—1326) barqaror emasdi. Chig'atoyxondan keyin xon eitb ko'tarilgan nabirasi Qo'ro Haloku (1241—1247)ning ulusdagi ta'siri ham aytarlik darajada emas edi. Manbalarda keltirilgan fakt va ma'lumotlar uning ham nomigagina xon bo'lganligi, saltanat jilovi amir ulumaro Qorachig'atoy no'yoning (Amir Temurning olinchi jaddi) iqtidori qo'lida ekanligi haqida xabar beradi.

shundan guvohlik beradi. «Neknom Chig'atoyxondan keyin, — deb
aytdi Mirzo Ulug'bek, — Sug'u Chechanning o'g'li Qorachor
o'z yon mamlakat va saltanat zabi nasag'ini, raiyat, tamom xalq
shart ta'minoti kifoyatini ma'muriy qaror bo'yicha qo'lga oldi...
Chig'atoyxon vafotidan bir necha vaqt o'tgach, Qorachor no'yon
o'z yon maslahatiga binisan, Qora Halokuxonni xonlikka tanlab, sal-
omat taxtiga uning julusidan ziynat baxsh etdi». Ko'rinish turibdiki,
shunda hokimiyat to'lig'icha amir ul-umaroning qo'lida ekan. Ora-
qat bir necha vaqt o'tgach, zamon taqozosi bilan, Qorachor
o'z yon Qora Halokuni taxtga o'tkazibdi. U esa yana o'sha «Tarixi
ul-usul» muallifining so'zlariga qaraganda, himmatli amirga bir

Qora Haloku 1247-yili Guyuk qo'noming (1246—1249) amr-farmonlari bilan taxtdan tushirildi va o'rniga Chig'atoyxonning beshinchi o'g'li Yesu Munkaxoni taxtga o'tqizdilar (1247—1252). Lekin davlat ishlariга rag'bat qilmadi, tanom vaqtini aysu-u ishrat bilan maishat bilan kechirdi. Hokimiyat esa amir ul-umaro Qorachor no'yon, vazir Bahoudin Marg'omiy va xonning xotini Tuqashino'g'ida bo'ldi.

ning qo'liga bo'lsa, —
Guyuk qo'on vafotidan so'ng (Emildan³³ Samarqandga borayot-
ganda yo'lda vafot etdi) Mo'g'ul imperiyasida siyosiy vaziyat bir
qadar og'irlashdi. Yana o'sha Botuxonning aralashuvi bilan qoonlik
munadiga Guyukxonning bevasi Ug'ul G'aymish o'tqizildi. Unga
vazir etib esa ilgari O'gadayxonning kotibi bo'lib xizmat qilgan
monomiy uyg'ur Chingoy tayinlandi. «Saltanatni ilgari day Chin-
goy bilan bamaslahat boshqarsinlar, — deb yozgan edi Botuxon
Guyukxonning bolalariga, — uning so'zidan chiqmangizlar. Men
hokimsalik, quvvatsizlik va oyoq og'rig'i tufayli joyimdan qo'zg'alol-
may qoldim. Shu sababli siz yosh jurgarog' shalarim ahil bo'linglar va
uning so'zidan chiqmanglar». Natijada butun hokimiyat vazir Chin-
goyning qo'liga o'tib qoldi. O'g'il G'aymish bo'lsa davlat ishlari

1) Emil — Olako¹lga quyiladigan darvo nomi; uning quyi oqimida joylashgan va qo¹lga boy xushablat mavze.

kam e'timod bo'lib, tamom vaqtini shaman rohiblari bilan o'tirib ahyon-ahyonda tevarak-atrofdan kelgan savdogarlar bilan uchmadalar ularning sovg'a-salomlarini qabul qilari edi, xolos. Oxir-oqibat monalakada begarorlik yuz berdi. «Uning o'g'illari Xoji bilan Bekas onasidan arazlashib, ketib qoldilar va mustaqillik tug'ini ko'tardilar. Shu tariqa mamlakatda uch hukmron o'z mayicha ish tutdi, el-yon esa qarama-qarshiliklar va tartibsizliklar iskanjasida qoldi», — deydi yozadi Rashiddin. O'g'ul G'aymish va Chingoyga qarshi O'g'ulday qo'ni qo'ni avlodi ham bosh ko'tardi. Ularni Chig'atoy ulusining o'sha paytdagi oliy hukmdori Yesu Munka qo'llab-quvvatladi. Ularga Chig'atoyxonning boshqa bolalari ham qo'shildilar.

Botuxon Ulug' yurtida boshlangan begarorlik va ko'p hokimiyat chiliklarga barham berish maqsadida qurultoy chaqirtirishga qaror qildi. Lekin qattiq oyoq og'rig'iga mubtalo bo'lib qolganini bahona o'tishini aytib, Ulug' yurt shahzodalari o'zlarini Saroy Botuxon chaqirtirdi. O'g'adaxon, Guyukxon va Chig'atoyxonning avlodlari Botuxonning bu taklifini rad etishdi. «Chingizxonning asl yurti va poytaxti O'non bilan Keluron³⁴ erur, shu sababdan bizlarning Dabiti Qipchoqqa borishimizga hech qanday ehtiyoj yo'qdur», — deb javob qildilar ular. Shahzodalarning shu javobi bilan Qoraho'ning³⁵ ko'zga ko'ringan amirlaridan Temur no'yonni Botuxon huzuriga jo'natdilar. Oxir-oqibat, qurultoyi Keluronda to'plangan qaror qildilar va uni Botuxon nomidan borib Berkaxon o'tkazdilar bo'ldi. Tuluyxonning bevasi Sorkutani begi va Botuxon qo'ni taxtiga Tuluyxonning to'ng'ich o'g'li Manguxonni o'tqizishni boshlab buning oldilar. O'g'adaxon, Guyukxon va Chig'atoyxonning avlodlari bunga rozi bo'lishmadi. Lekin Sorkutani begi va Berkaxon, barcha uni qurultoyning tasdig'idan o'tkazib olishga muvaffaq bo'ldilar. 1251-yil 23-fevral kuni Qoraho'rumda bo'lib o'tgan qurultoy Munka

³⁴ O'non va Keluron — Mo'g'ulistonning azim daryolaridan. Uning shimoli sharqiy taraflari Xongay tog'laridan boshlanadi.

³⁵ Qoraho'rum — O'rxun daryosi bo'yida joylashgan shahar. Chingizxon, O'g'adaxon, Gubukxon va Manguxon qo'ni davrida Ulug' yurt poytaxti.

qo'ni taxtiga o'tqizishga qaror qildi. Qurultoy o'tgandan keyin Botuxonning ko'rsatmasi bilan, Berkaxon va Munkaxonning shahzodalari, gardankash shahzodalari ustidan katta sud uyushtirildi va shu sudning qarori bilan 77 nafar shahzoda va amir yasog'ga yetkazildilar. Ularning orasida yuqorida tilga olingan O'g'ul G'aymish va Sheramunning onasi Qadag'ach xotin ham bor edilar. Shundan keyin Chig'atoy avlodining nufuzi sindi.

Va shu yerda o'zida Yesu Munkaning Chig'atoy ulusi taxtidan bo'linib ketgan e'lon qilindi. O'rninga yana o'sha Qora Haloku tayinlandi. Lekin u ulus markazigacha yetib borolmadi. Yo'lda, Oltayda qozo qildi. Shunga qaramay, Qora Halokuning amirlari va lashkari Chig'atoy ulusining markazi Maravchug Ilaga yetib bordilar va Yesu Mungani qo'lga tushirib Botuxon huzuriga jo'natib yubordilar. Chig'atoy ulusi taxtiga esa marhum Qora Halokuning o'g'li Muborakshoh o'tkazildi. Lekin u hali juda yosh edi. Shu sababdan davlat ishlarini onasi Arg'una xotin qo'lga oldi. Arg'una xotin, Mirzo Ulug'bekning so'zlariga qaraganda, «g'oyatda viqorli, xushxulq xotin edi. Musulmonlarning barcha ishlariga mayl ko'rgizardi. Musulmonlarning mol-u-joni rioyati va muhofazasida biror daqiqaga ham kuchikmas edi». Ko'rib turib, Chig'atoylar orasida islomga moyillik aynan Muborakshoh va uning onasi Arg'una xotin zamoni-da ancha kuchaydi. Muborakshoh davrida nasroniylik va shamanlik ham kuchli bo'lgan. Uning Ila vohasida emas, balki Ohangaron-da, musulmonlar yurtida, taxtiga o'tqazilishi (1266) bunga yorqin dalildir.

Lekin Muborakshoh to'la hokimiyatga ega emasdi. Hokimiyat Botuxon va Munga qo'ni nomidan hukm yurgizib turgan Mas'ud-bekning qo'lida edi. Na'fatat Chig'atoy ulusi, balki boshqa uluslar ham, o'sha yillari Botuxon bilan Munka qo'ni qo'lga qarab qolg'andi. Bu fakti tarixiy manbalarda keltirilgan ma'lumotlar to'la tasdiqlaydi. Masalan, 1253—1255 yillari Mo'g'ulistonda bo'lgan flamanidyalik sayyoh rohib Vilgelm Rubruk (1215—1270) o'sha paytda tamom Mo'g'ul imperiyasi Botuxon bilan Munka qo'ni o'rtasida taqsim qilib olinganligini aytadi.

Qisqasi, o'sha Qorago'rum qurultoyidan (1251) keyin Chig'atoy ulusi ikki qismga ajralib ketdi. Yetisuv, Sharqiy Turkiston, G'olli vohasi, shuningdek, Farg'onaning shimoli-sharqiy qismi Munka qoonning, Movarounnahr, G'arbiy Farg'ona va Xorazmning janubi g'arbiy qismi Botuxon va Oltin O'rdaqning ta'sir doirasiga tashlab qoldi. Botuxon va Munka qoonga tobe bo'lgan yerlar o'rta asrda chegara Talos va Chu daryolari oradig'idagi cho'l bo'ylab o'tar edi o'shanda.

Chig'atoyxonning nabirasi (Boydorning o'g'li) Olg'atoy (1261—1266) Chig'atoy ulusining haqiqiy muassisi deb hisoblanishi mumkin. U, hokimiyat tepasiga kelganing dastlabki kunlaridan o'z ulusining mustaqilligi uchun Arıq Bugo va Berkaxon bilan kurash olib bordi. Olg'atoy amir ul-umaro Ijil no'yonning (Amir Temurning beshinchi jaddi) ko'magi bilan Arıq Bugoga qarshi qo'shin tortdi va uning ustidan g'alaba qozondi. Olg'atoyning Chig'atoy ulusining Oltin O'rdaqning harbiy-siyosiy ta'siridan chiqarish yo'lida olib borilgan kurashi ham unga muvaffaqiyat keltirdi. U Buxoroda turgan ming kishilik Oltin O'rdaq qo'shini yurtidan haydab chiqardi. Turkachi Vassof ular xonning buyrug'i bilan shahar tashqarisiga, dastlabki ka olib chiqib bitta ham qo'ymay qirib tashlanganini aytadi. «(Ulusning) mol-mulki, xotin-xalaji va bolalari musodara qilindi», — deb yozgan edi yana muarrix. Rashiddiddin bundan ham qiziq voqeani hikoya qiladi. «Olg'o'y, — deb yozgan edi u, — bir marta O'ton yonida Berkaxonning qo'shini bilan savalashishi va uni talon-torij qildi».

Olg'atoyning o'rta asrda rasman xon qilib ko'tarilgan Muborakshoh (bu safar hammasi bo'lib bir yil atrofida xonlik qildi, 1266) davrida ham ulus Ijil no'yonning sa'y-harakati orqasida emn-u omonlikda bo'ldi. «Muborakshoh sultonligi davrida, — deb yozgan edi Mirzo Ulug'bek, — Chig'atoy ulusi amir Ijil no'yon barlos siyosati va tutumi saodatidan g'oyatda xush bo'ldi. Mamlakat uning g'ayrat-u kamolidan davlati obod, xaloyiq uning himoyasi va rioyasi soyasida to'kin-u shodmon kun kechirdi».

O'sha yili Chig'atoy ulusi taxtiga Chig'atoyxonning yana bir avlodi Baroqxon (Baroqxon ibn Yesin-Duva ibn Mutugen ibn Chig'atoyxon) o'tqizildi. «Tarixi arba' ulus» muallifining so'zlariga qaraganda, «u shahzodalalar, amirlar, xonning xotinlari yordamida saltanat taxtida qaror topgan» va bunda Ijil no'yonning xizmati katta bo'lgan, «Amir Ijil no'yon ibn Qorachor no'yon barlosning iltijosi bilan, — deb hikoya qiladi shu muallif, — Chig'atoy ulusining barcha amirlari va shahzodalari kelib [uning oldida] tiz cho'kdilar. Butun hukar va raiyat itoat kamarini jon beliga bog'ladilar. Baroqxon taxt tepasiga qonun yo'li bilan emas, balki kuch bilan, zo'ravonlik bilan kelgani haqida manbalarda bundan boshqa ham ishonarli ma'lumot uchramaydi. Masalan, Rashiddiddinning «Jomi' ut-tavorix»ida mana bunday gap bor: «Baroqxon doimo Xubilay qoon (1260—1294) huzurida bo'lib, topshirilgan vazifani munosib ado etardi. Xubilay qoon uni Chig'atoy ulusiga yubordi va uni «Muborakshoh bilan birlilikda idora qilinglar», — deb tayinladi. Birmuncha naqt ular bir-birlariga hurmat-ehtirom ko'rsatdilar. So'ng Muborakshohning birlilchi amirlaridan biri va lashkarning bir qismi Baroqxon bilan birlikda Muborakshohni taxtdan tushirdilar. Baroqxon ulusining yagona xo'jayini bo'lib oldi». Muborakshoh Baroqxon tarafidan Xo'jandda asir olindi. Ishonchli ma'lumotlarga ko'ra, Muborakshoh o'shanda Baroqxonning xizmatiga kirgan.

Baroqxonning hukmronligi (1266—taxm. 1271) Qaydu qoon (O'gaday qoonning nabirasi), Xubilay qoon va elxon Abaqaxon (1265—1282) hamda Oltin O'rdaq xoni Mangu Temur (1267—1280) bilan kurashlarda kechdi. Uning davrida Chig'atoy ulusining obro'-e'tibori birmuncha kuchaydi.

Baroqxon Xubilay qoonning bevosita yordami bilan Chig'atoy ulusida hokimiyat tepasiga kelgan edi. Lekin oradan ko'p vaqt o'tmay, u valine'matning bu yaxshiligini unutdi. Sharqiy Turkiston ustiga qo'shin tortdi va qoonning bu yerdagi noibi Mo'g'uloyini qutib yuborib, o'rta asrda o'z odamini qo'ydi. Xubilay qoon Baroqga qarshi 6 ming otlıq askar yubordi. Biroq ular Baroqxonning bu yerda turgan 30 ming askariga bas kelolmadilar.

Baroqxomning Qaydu va Abaqaxon bilan kurashi ham unga muvaffaqiyat keltirmadi.

Qaydu — O'gaday qo'ning nabirasi, beshinchi o'g'li Koshining farzandi. Xubilay qoon Xitoyda ekanligidan foydalanib, unga tegishli ba'zi viloyatlarni (Rashididdin Qaydning ulusi Chig'atoy ulusi) ga tutash bo'lgan deydi) o'ziga qaratib oldi. So'ng Jo'chi ulusining hukmdorlari bilan yaqinlashib olib, Xubilay qoonga gardankashlik qildi. Xubilay qoon unga qarshi kurashda Baroqxomning kuchidan foydalanmoqchi bo'ldi. Baroqxon Xubilay qo'ning topshirig'ini bilan unga qarshi qo'shin tortdi. Urushda Baroqxomning qo'li baland keldi. Keyin Qaydu Oltin O'rdadan yordam oldi. Mangu Temur yordamga 50 ming askar bilan shahzoda Berkajorni yubordi.

Ustunlik endi Qayduga o'tdi. Shunga qaramay, bir-biriga qarshi jang maydonida qo'shin safladilar. Ammo urush bo'lmadi. O'gaday qo'ning avlodi Qipchoq o'rtaga tushib, ularni yarashtirib qo'ydi. O'shandan keyin Qaydu bilan Baroqxon endi quda-anda bo'lib oldilar. O'shanda ikki o'rtada imzolangan shartnoma va Talosda bo'lgan qurultoy qaroriga ko'ra, Movarounnahrning uchdan ikki qismi Baroqxonga tegdi. Qolgan qismini Qaydu bilan Mangu Temur idora qiladigan bo'lishdi. O'shanda kelasi yili (1267) Baroqxon Eronni qo'shin tortadigan va Abaqaxonga tegishli yerlardan bir qismini bosib oladigan bo'ldi. Ikki o'rtadagi kelishuvga binoan o'shandan keyin ular, Qaydu bilan Baroqxon, endi quda-anda bo'lib olishganidan keyin Xubilay qoonga qarshi ittifoq tuzdilar. Ular elxoniyalarga qarshi ham birgalashib kurashadigan bo'lishdi. Qaydning maqsadi Baroqxomni Movarounnahrda uszoklashtirish va biron qudratliroq podshoh bilan urushirib qo'yib, iloji bo'lsa uni jismoniy yo'q qilish tashlash edi. Ayni shu payt Baroqxomning o'zi Abaqaxondan gap ochib qoldi. U 1267-yil qish faslini Mozandaronda o'tkazib yotgan Abaqaxon huzuriga Mas'udbekni elchi qilib yuborganini Qayduga aytdi va ko'z qisib qo'ydi. Qaydning asl maqsadini angladi va agur u elxonga qarshi urush qilish niyatida bo'lsa, qo'shin bilan O'gaday qo'ning nabirasi Qipchoq o'g'li va Guyukxonning nabirasi Chopatni uning ixtiyoriga jo'natajagini ham aytdi...

Mas'udbek ayyorlik qildi. Abaqaxonga qoon nomidan inju hujqini so'rab kelganini yotig'ida aytdi. Abaqaxon bunga ishonadi va vaziri Shamsiddin Xarrahoniya inju xususida hisob-kitob hozirlashni buyirdi, Mas'udbekni esa huzurida olib qolib, kecha-yu kunduz unga anvoyi mulozimatlarni ko'rsatdi. Mas'udbek bir haftadan keyin maxfiy suratda Abaqaxon huzuridan jo'nab ketdi. Oradan bir-ikki kun o'tib ma'lum bo'ldiki, shu orada Amudaryoning narig'i sohiliga mo'r-u malax lashkar to'planibdi. Shundan ma'lum bo'ldiki, Mas'udbek yaxshi niyat bilan emas, balki Baroqxomning josusligida kelgan ekan.

Xullasi kalom, Baroqxon 10 ming oltiq askar bilan o'g'li Bektemir o'g'lonni Naxshabda qoldirib, Xuroson ustiga yurish boshladi va 1270-yilning yoz kunlaridan birida Maruchogga kelib qo'ndi. Qayduxomning amirlari qipchoq o'g'li bilan Chopat o'g'li qo'shini bilan kelib unga Amudaryo bo'yida qo'shildilar. Lekin ularning niyati boshqa ekan. Qayduxon o'g'lonlar jo'nab ketayotganlarida ularni maxsus tayinlagandi: «Baroqxon daryodan (Jayxundan) o'tishi bilan Tobshin o'g'li nima bo'lsa ham u bilan jangga tutinadi. Shu payt biron bahonaviy sabab topib orgaga qaytinglar, chunki tez orada Abaqaxon Baroqni daf qilish uchun shu qadar katta lashkar bilan keladiki, uni hatto tog' ham to'sib qololmaydi». Ha, biz yuqorida aytdik, Qaydning asl maqsadi Baroqxomni yo'q qilish edi. Bu gal Abaqaxonning qo'li baland erishmoqchi bo'ldi bunga.

Gapning qisqasi, shu yerda Baroqxonga Hirot hokimi Malik Shamsiddin Qurt (1245—1278) ham kelib qo'shildi. Toshbin o'g'li esa Baroqxon bilan to'qnashishdan bosh tortib, Mozandaronga kechib qoldi va ahvolni Abaqaxonga yetkazdi. Shunga qaramay, tashabbus har bir Baroqxomning qo'lga o'tmadi. Ko'p o'tmay, qo'shini bilan Qipchoq o'g'li, Hirot tevaragiga yetganda esa payitni topib, Chapat o'g'li uni tashlab ketdilar. Shunday bo'lsa-da, Baroqxon tushkunlikka tushmadi. Yasur o'g'lonni qo'shini bilan Bodhizga, Marg'avulni Nishopur va Tus yo'lga qo'yib, o'zi, asosiy kuchlari bilan, Tolqonda o'rinishdi. Uning qo'shinlari 1270-yilning 19-may kuni Nishopurni, so'ng Hirotni bosib, xalqini talon-toraj qildi.

O'sha kunlari Abagaxon ham katta kuch bilan Iroqi ajam turri dan Xurosonga kelayotgani haqida xabar olindi. Qisqasi Bodhizda Qorasuv yogasidagi katta maydonda, ikki o'rtada shiddatli urush bo'ldi. Natijasi Abagaxonning g'alabasi va Baroqxonning mag'lubiyati bilan tamom bo'ldi. Bu voqea Rashiddinning so'zlariga qandagina, hijriy 668-yil zulhijja oyining birinchi kuni (1270-yil 22-iyul kuni) sodir bo'ldi. Baroqxon qolgan-qutgan odami bilan Amudaryo dan kechib o'tdi va yo'lida talaj kasaliga mubtalo bo'lib yotib qoldi. Amirleri va sipohi esa to'g'ri kelgan tarafdagi keta boshladi. Masalan, Chig'atoyxonning nabirasi (Bo'rining farzandi) Ahmad o'g'il Beshbaliqqa³⁶ qarab, Nikpoy o'g'ini (u ham Chig'atoyxonning nabirasi) esa Xo'jand tarafdagi qochdi. Baroqxon mushkul ahvolda qoldi va Choch (Toshkent)ga yaqinlashgach, inisi Yasor o'g'ini yordam so'rab Qayduxonning oldiga jo'natdi. Qayduxonning hammasi narsadan xabari bo'lsa-da, o'zini bilmaslikka soldi. Baroq andaning ahvoliغا ko'p achindi, taassuf izhor qildi, so'ng elchiga Baroqxonغا albatta yordam yuborishga va'da berdi. Lekin o'sha zahotiyoq barcha yaqinlarini kengashga to'plab, o'rtaga maslahat soldi: «Ko'p yillar bo'ldiki, Baroq qonimizni zuluk bo'lib so'g'ib keldi. Hatto qurol ko'tarib kelib ulusga ko'p azob-ububatlar yetkazdi. Qipchoq o'g'ili bor san'atini ishga solib bizni yarashtirib qo'ydi. To'g'ri, o'rtada qasam bilan mustahkamlangan shartnoma bor — bir-birimizga yomonlikni ravo ko'rmaslik haqida ahd-paymon qildik. Har kim o'z el-ulusi bilan mashg'ul bo'ladigan bo'ldi. Shunga qaramay, Baroqxon yomonlik qilishda davom etdi. Soliq yig'ib uchun borgan odamlarimizni do'pposlatib haydab yubordi. Hozir hammasiga chidadik. Va hatto Xuroson ustiga yurish boshlaganda Qipchoq bilan Chapatni yordamga yubordik. Endi ahvoli mushkullashib qolganda yana yordam so'rab o'tiribdi. Bu uning navbardagi makr-hiyasi. Lekin uning ko'krigidan itarsak, Beshbaliqqa borib xon bilan birikadi va yana el-yurt uning otlari tuyog'i ostida qoladi».

³⁶ Beshbaliq — Sharqiy Turkistonning qadimiy shaharlaridan; vayronalari Chanchandan 47 km g'arbda, Jamislar shahriga yaqin yerda.

Yakkisi, elchisini shu yerda tutib qolib, ikki tuman lashkar bilan o'zimiz borib uning ishini bir yoqlik qilaylik». Qayduxning maslahati yaqinlariga ham ma'qul tushdi. Ertasi kuni Qaydu ikki tuman lashkar olib yo'lga chiqdi. Baroqxonغا esa «yordam uchun o'zimiz borayotibman», deb chopar yubordi.

Qaydu Baroqxonning o'rdasiga qosh qorayganda yetib bordi va uning atrofida to'xtab, qudasini bundan xabardor qildi. Baroqxon unga shunday javob yo'lladi: «Qaydu anda yo'l azobini chekib, hokorga o'zini ovora qilibdur. Ahmad o'g'ili bilan Nikpoy isyonini bartaraf etildi. Ertaga yurtimizga qaytib keturimiz. Qaydu anda ham shunday qilsun». «Ha, tulki. Lekin bu safar bizni laqillatib bo'psan!» deydi Qaydu shu zahotiyoq ikkala tumanni oyogga turgizdi va Baroqxonning o'rdasini chor atrofidan o'rab oldi. Ertalab hujumga o'tib, uni shu yerning o'zida biryoqlik qilishga azm-u qaror qildi. Chunki eng xavfli raqibdan qutulishga bunaga qulay fursat boshqarilmayotganini ko'rdi.

Baroqxon bundan xabar topib, vahima va qo'rquv iskanjasida qoldi, bir dardi chandon bo'ldi va o'sha kechasiyoq omonat jonini o'ziga topshirdi. Qayduxon bo'lsa uning xazinasi va mol-mulkini aravalarga ortib o'z ulusiga qaytib ketdi. Baroqxonning yaqinlari esa tevarak-atrofga tarqalib ketishdi. Masalan, to'ng'ich o'g'ili Hektemur va o'g'illari Olsu, Cho'pay va Qapqon qonning huzuriga ketib qolishdi. Muborakshohning o'g'illari va Baroqxonning inisi Yasor Abagaxon huzuriga borib, uning xizmatiga yollandilar. Abagaxon ularni G'azna tevaragida ko'chib yurgan Nikudariylar o'rdasiga jo'natib yubordi.

Shunday qilib, Chig'atoy ulusi yana Qayduxon bilan Oltin O'rda xoni Mangutemur o'rtasida taqsimlab olindi.

Baroqxon dan keyin Chig'atoy ulusining taqdiri, aniqrog'i uning uchdan ikki qismining taqdiri (Ulusning bir qismini Qayduxon bilan Mangutemur bo'lib olishgan edi) Baroqxonning amakivachchasi Nikpoyning qo'lga topshirildi. U hammasi bo'lib uch yil (1270—1272) xonlik qildi. So'ng o'rtiga Chig'atoyxonning yettinchisi farzandi Qadoqning o'g'ili Buqo Temurni taxtga o'tqizdilar. Uning

hukmronligi qancha davom etganligi bizga noma'lum. Rashiddin u bir necha yil sohibi davlat bo'lgani va oxiri qo'tir kasaliga mubtalo bo'lib, shu kasal tufayli o'lib ketganini aytadi. Lekin ularning (Nekpoy va Bugo Temur) xonligi davrida Chig'atoy ulusining ijtimoj-siyosiy hayotida biron jiddiy voqea yuz bergani ma'lum emas.

Bugo Temurdan keyin Qayduxon taxtga Baroqxonning o'g'li Duva Chechanni o'tkizdi. U hammasi bo'lib 16 yil (1291—1306/07) xonlik masnadida o'tirdi. Mirzo Ulug'bek uni «saodatmand va baliand himmatli podshoh edi. Farnon chaqirishda komron podshoh bo'lib, odamlar undan yaxshilikdan o'zga narsani ko'rmadi», deb yozadi. Ulug'bek yana Duva Chechan davrida bo'lib o'tgan birmuhim voqeani eslaydi: «Duva Chechanxon davlati a'yonida amirlik va mulk madoriyluk mansabi amir Ilangiz no'yon (Amir Temurning to'rtinchi jaddi) ibn Ijil No'yon... Qochuvli bahodir (Amir Temurning sakkinchi jaddi) bilan Kobulxon (Chingizxonning uchinchi jaddi) o'rtasida tuzilgan va Tuminoxonning Ol-tomg'asi³⁷ bilan tasdiqlangan ahdnoma qaytadan tuzilib, bir-birlari bilan (Duva Chechanxon bilan Ilangiz no'yon) ahd-u paymon qilib, qasam ichishdi. Otalar rasm-u rusumi va yo'rig'ini yangilashdi». Bir zamonlar Kobulxon (Chingizxon jaddi) bilan Qochuvli bahodir (Amir Temurning sakkinchi jaddi) o'rtasida tuzilgan, so'ng Duva Chechanxon bilan Ilangiz no'yon (Amir Temurning to'rtinchi jaddi) taraflardan yangilangan bu ahdnomaga ko'ra, xonlik martabasi Kobulxon avlodiga, amir ul-umarolik martabasi Qochuvli bahodir avlodiga tekkan. Va yana «Tarixi arba' ulus»da aytilishicha, shunga qaramay, davlatni boshqarishda Ilangiz no'yonning roli va nufuzi katta bo'lgan. «Ilangiz no'yonning husn tadbiri orqasida, — deb aytiladi mazkur asarda, — Chig'atoy ulusi obodonlik kasb etdi. Ilangiz no'yon kimning qanday murodi bo'lsa unga yetkazdi». Ha, haqiqatan ham bu davrda ulusdagi hayot birmuncha yaxshilandi. Duvaxon el-yurti obod qilish ishida ham baholi imkon sa'y-harakat ko'rsatdi. Masalan, Andijon shahri ning qaytadan qurilishi va uning Farg'ona vohasining bosh shahri

ga aylantirilishi ana o'sha Duvaxonning nomi bilan bog'liqdir. Lekin shuni ham aytish kerakki, Duva Chechanxon umrining oxirigacha Qayduxonga sodiq ittifoqchi bo'lib qoldi, ko'p urushlarda, xususan, uning Ulug' yurt ustiga, qoonga qarshi qilgan harbiy yurishlarida faol ishtirok etdi. Lekin qoonga qarshi urushlardan birida ularning ikkalalari ham og'ir yarador bo'lishdi. Qayduxon ko'p o'tmay zahm tufayli o'lib ketdi. (1301-yilning kuzida), Duva Chechanxon esa bir umrga nogiron bo'lib qoldi.

Duva Chechanxon vafotidan (hijriy 706/milodiy 1306—07) keyin Chig'atoy ulusi yana xarj-u marj iskanjasi qoldi. 1306-yil Olmalik³⁸ yonidagi Sabhu boloda xon ko'tarilgan uning o'g'li Ko'uchakxon va Toliku ibn Qadachi ibn Bo'ri ibn Mutugen ibn Chig'atoyxonning hukmronligi uzoqqa bormadi. Ikkalalarini birga olganda, ular hammasi bo'lib ikki yil hukmronlik qildilar. Lekin ularning davrida uluslarda o'tirgan shahzodalar hamda dorug'achi³⁹ va tonmachilarning⁴⁰ isyonlari kuchaydi. Ayniqsa, O'zgard tarafda ulus qilib o'tirgan O'gaday qo'ning avlodi Qursobaning isyoni ulusga katta tashvishlar keltirdi.

1309-yil Chig'atoy ulusi sahnasida Duva Chechanxonning iste'dodi o'g'li Kepakxon paydo bo'ldi. U dastlab og'asi Eson Bugoxonni taxtga o'tqizdi (1309—1318), so'ng og'a-ini bir yoqadan bosh chiqarib, Chopar, To'gma va Boyqajorlar isyonini bostirib, ulusda emn-u omonlik o'rnatdilar. So'ng, aka-uka birgalashib, ulusni Qaydunung tasarrufidan chiqaribgina qolmay, unga qarashli viloyatlardan ba'zilarini Chig'atoy ulusi tarkibiga qo'shib olishga muvaffaq bo'ldilar. Eson Bugoxon davrida Chig'atoy ulusining ijtimoj-siyosiy ahvoli birmuncha barqarorlashdi. Lekin ularning qon bilan olib borgan kurashi samara bermadi. Aksincha, bir urushda hatto mag'lubiyatga uchradilar. Ta'bir joiz bo'lsa shuni ham aytish

³⁸ Olmalik — Yetisuvning katta shaharlaridan, Ila daryosi vohasida joylashgan. XV asrning ikkinchi yarmida qalmoqlar istilosi oqibatida vayron bo'lgan.

³⁹ Dorug'achi — shaharning harbiy boshlig'i.

⁴⁰ Tonmachi — dorug'achining o'rinbosari; unga yurish oldidan qo'shin to'plash vazifasi yuklatilgan.

kerakki, Eson Bugoxon faqat nomigagina xon edi. U Olmalikdan nariga chiqmadi. Hokimiyatni esa uning aql-idrokli va epcil hali Kepakxon boshqaradi.

Eson Bugoxon vafotidan keyin inisi Kepakxon rasman Chig'atoy ulusi tepasiga keldi (1318—1326). «Kepakxon ibn Duvaxon, — deb yozadi Mirzo Ulug'bek, — sultoni odil, xushaxloq, maqvolayin to'la xislatli [kishi] edi. Uning podshohligi ayyomida jahonbosh yumushlarining qoidalari kamol darajasida, mamlakat boshqarish qonuni amaliyoti tantana va oliy avjiga yetgan edi. Saltanat ishlari uning zukkoligi va hashamatidan ravnaqlikda benugson edi». Bular odatdagi tojdorlar va hukmfarmonlarga qilinadigan hamd-u sano haqida voysi gap emas. Mirzo Ulug'bekning bu gaplari zaminida asos bo'lgan albat. Bunga Kepakxonning tutimi va qilgan ishlari yaqqol misol bo'lishi mumkin. Kepakxon markaziy davlat idoralarini mustahkamlash va ulusning iqtisodiy ahvolini yaxshilashga qaratilgan bir emas, ikkita islohot: pul islohoti va harbiy-ma'muriy islohot, yunon bir qator yaxshi ishlarni amalga oshirdi.

Kepakxon, Chig'atoy xonlari orasida birinchi bo'lib, Qashqadaryo volhasida, qadimiy Nasafdan ikki farsax narida o'ziga muhtasham bir qasr (mo'g'ul lafzida — Qarshi) qurdirtdi. Bu yerdan shundan keyin Kepakxon va boshqa Chig'atoy xonlarining doimiy qarorgohiga aylandi. Bora-bora shu qasr atrofida ko'p binolar (xususiy uylar, karvonsaroy, hammom, bozor va b.) qad ko'tardi. Hozirgi Qarshi shaharining tarixi shundan boshlandi. Kepakxon qadimiy Balx shaharini qayta tiklashda ham himmat ko'rsatdi. Vaholanki, bu shahar, Mirzo Ulug'bekning so'zlari bilan aytganda, «Sohibqironi a'zam [Chingizxon] zamonidan beri vayrona va qamishzorga aylanib yotar edi». Kepakxonning shahar qurilishi va mamlakatni obod qilish bilan bog'liq faoliyatining ijtimoiy-siyosiy mohiyati beinhoyat kattadir. Bu — mo'g'ul feodallarining hayot tarzi o'zgarib borayotganligi, bir umr ko'chmanchilik bilan mashg'ul bo'lib kelgan qavm va xalqlarning ijtimoiy ongi o'zgarib, o'troqlik hayot tarzi afzalligini tushunib borayotganligini ko'rsatadi.

Kepakxon o'tkazgan pul islohoti o'troq aholining, xususan, hukmmandlar va tijorat ahlining manfaatlarini ko'zlab qilindi. Vaholanki, xalq bir xil pul birligining yo'qligidan ko'p qiynalgan edi. Bir xil pul birligining yo'qligi, birinchidan, bozorda oldi-sotdi munosabatlari ko'p chalkashliklar va qiyinchiliklar tug'dirsa (masalan, Buxoro, Samarqand, Termiz kabi shaharlarda mahalliy hukmdorlar tomonidan o'z puli chiqarilardi), ikkinchidan, xorijiy mamlakatlar bilan bo'ladigan savdo-sotiqning rivojlanishiga to'g'onoq bo'lib turardi. Shuni hisobga olib, Kepakxon Chig'atoy ulusi uchun bitta, yagona pul birligini joriy qildi. Keyinchalik bu pul birligi (dinori kepakiy) hatto Oltin O'rda va Eronda ham muomalaga kiritildi. Bu pul mamlakatlar o'rtasida savdo aloqalarining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan bo'ldi. Kepakxon joriy etgan pul birligi dinoriy kepakiy va dinoriy kepakiy deb atalib, bir dinor ikki misqol⁴¹ vaznda bo'lgan.

Kepakxon o'tkazgan harbiy-ma'muriy islohotga ko'ra, ulus tumanlar (Buxoro va Samarqandda) va o'rchinlarga (Farg'ona va Shavritiy Turkistonda) bo'lingdi. Mo'g'ulcha bu atama (tuman)ning ma'nosi: o'n ming; o'n ming xonadondan iborat qishloq; o'n ming askar to'plab beradigan joy, boshqa so'z bilan aytganda, biron katta shahar tevaragida joylashgan rayon, okrug demakdir. Bu islohot ilgari feodal hukmdorlar ixtiyorida bo'lgan va tez-tez o'zgarib turadigan mayda-mayda uluslarni tartibga keltirib, mamlakatni boshqarish usulini bir qadar yengillashirdi. Mana shunday katta ishlarni bundan ilgari elxon G'ozonxon (1295—1304) qilgani ma'lum. To'g'ri, uni Rashiddiddinday dono va tadbirkor vaziri bor edi. Bu ishlarni u o'sha Rashiddiddinning maslahati va yordamida qilgan. Lekin Kepakxonning shunday maslahatchisi bo'lganmi? Bu haqda manbalarda ma'lumot yo'q. Ammo uning ham mahalliy xalq ichidan chiqqan Rashiddiddinga o'xshagan maslahatchisi bo'lgan, albatta. Buni u o'tkazgan islohotlar ko'rsatib turibdi.

Biz sal yuqoriroqda Kepakxon ko'chmanchi mo'g'ul feodallarining o'zboshimchaligi va zolimligiga qarshi kurashdi deb aytдик.

⁴¹ Misqol — 4,235 gr'ga barobar og'irlik o'lchovi.

Lekin bu latifaga o'xshagan gap emas, bo'lgan gap. Uning Chig'atoy shahzodalariidan Yasovur bilan olib borgan kurashi buni to'la hisob qilaydi. Bu haqda Sayfiy Haraviyning «Tarixnomayi Hiroto» asarida o'la qimmatli ma'lumotlarni uchratish mumkin. Yasovur — Yon Duvaning o'g'li, Chig'atoyxonning nabirasi — XIV asrning boshida Chig'atoy ulusidan qochib borib Xurosonda o'rmasdi. Bu vaqtda Eson Bugoxon va Kepakxon davrida yuz bergan bo'lishi kerak. Sayfiy Haraviyning aytishicha, Yasovur elxon O'ljaytuxon (1304-1317) bilan avvaldan aloqa bog'lagan va unga sadoqat bilan xizmat qilishga va'da bergan. Xon esa Omul (Chorjo'y)dan to Mozandaron gacha bo'lgan yerlarni unga in'om qilgan va Xuroson amirlaridan Yasovurga bo'yusinishlarini talab qilgan. Qisqasi, o'shanda Yasovur ko'p narsaga erishdi. Kepakxon hali yasovur Movarounnahrda ekanligidayoq, og'asidan isyon zo'raymasdan turib uni tutib jazolashni talab qildi. Lekin Eson Bugoxon boshda beparvoilik qildi. Natijada Yasovur Xurosonga qochib ulgursi va qisqa fursat ichida mamlakatda o'z mavqeyini birmuncha mustahkamlab oldi. O'ljaytuxon esa yuqorida aytilganidek, uni o'z qanoti ostiga oldi. 1316-yil Kepakxon Yasovurga qarshi qo'shin tortdi, lekin uni bartaraf qilolmadi, aksincha, o'zi mag'lubiyatga uchradi. Yasovur esa raqibi ustidan qozongan g'alabasidan mag'rurlanib, ko'p o'tmay Movarounnahrni bostirib kirdi va uning janubiy viloyatlarini talon-toroj qildi. Sayfiy Haraviy keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, Yasovur va unga ittifoqdosh bo'lgan Xuroson amirlari o'shanda Movarounnahrda 50 ming odamni asir qilib olib ketishgan. Keyin Kepak unga qarshi yana qo'shin tortdi, lekin Termizdan nariga o'tmadi. Chunki Yasovur bundan xabar topib, Faryob va Murg'obgacha bo'lgan yurtlarining xalqlarini Hiroto viloyatiga ko'chirib olib keldi, o'zi esa o'shantarafning mustahkam qal'alaridan biriga kirib yashirindi.

Yasovur keyinchalik Hirot malikalari va Shimoliy Afg'oniston shaharlarining hokimlaridan uning huzuriga kelib tobelik qilishlarini talab qildi. Ularning ba'zilari o'shanda sovg'a-salom bilan ko'lib, uning oyog'iga yiqildilar, boshqa birlari har xil vajh ko'rsatib buni paysalga soldilar. Faqat birgina Malik — G'iyosiddin Kuuri

(1307—1329) rad javobini berdi. Yasovur esa bunga javoban Hifotining tevarak-atrofidagi dehqon xo'jaliklarini bearmon talon-torjori bilan, ekinzorlarini esa pay'lon qildi.

Abu Sa'idxon taxtga o'ttirgandan (1318) keyin Yasovur darhol unga tobelik izhor qildi. Shundan keyin u tamom kuch-g'ayratini Xurosonda o'z mavqeyini yanada mustahkamlab olishga qaratdi. Hivot malikiga tobe bo'lgan mahalliy hokimlardan esa bundan buyog'iga unga tobe bo'lishlarini talab qildi. Ma'lum darajada u buni erishdi ham. Malik G'iyosiddindan boshqa hokimlar, xususan, Hoxatz, Farax va Isfazor hokimlari borib unga tobelik izhor etdilar. Shundan keyin Yasovur Seistonga qo'l cho'zdi. To'g'ri, u bu yerda ma'lum muvaffaqiyatga erishdi va Seistonning bir-ikki qal'asini bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Lekin baribir, xalqning qattiq qarshiligiga duch keldi va uch ming odamidan ajralib, oxir-oqibat Chekinishga majbur bo'ldi.

1319-yil Yasovur Hirotni ishg'ol qilish va gardankash Malik G'iyosiddinni tiz cho'ktirishga qat'iy harakat qildi. U katta qo'shin bilan kelib Hirotni chor atrofdan qurshab oldi, uni egallash uchun uch marta (1319-yil 4, 18-aprel va 30-may kumari) qat'iy urindi. Lekin bo'lmadi. Katta talafot ko'rib chekinishga majbur bo'ldi. Oxiri Abu Sa'idxonning katta qo'shin bilan Sultoniyadan yo'lga chiqqani ni eshitib, chekinishga majbur bo'ldi.

O'sha yili yozda, ya'ni 1319-yil iyun oxirida, Kepaxxon bilan Malik G'iyosiddinning birlashgan kuchlari Yasovurga qaqshatqich zarba berdilar. Yasovurning o'zi o'sha jangda o'ldirildi. «Tarixomay» Hirov» kitobining muallifi bu voqeani batafsil bayon qilgan. Uning so'zlariga qaraganda, ittifoqchilar Yasovurning o'rdusiga yaqinlashganlarida hufiyona odam yuborib, amirlari bilan muzokara olib bordilar va ularni xojasini tashlab Kepaxxon va Malik G'iyosiddin tarafiga o'tishiga da'vat qildilar. Buning evaziga esa jon-u mollarini saqlab qolish va katta in'om-u ehsoslar va'da berdilar. Ikki o'rtadagi kelishuvga binoan, Yasovurning amirlari urush boshlanishi oldidan qo'shin-mo'shimi bilan ularning tarafiga o'tib ketadigan bo'lishdi. Xullasi kalom, Yasovurning amirlari so'zining us-

tidan chiqdilar va jang oldidan amir ul-umaro Bekbo'latni o'ldirib, odamlarini olib Kepakxon bilan Malik G'iyosiddin targaftga o'tib ketdilar. Shu bilan urushning ham, Yasovurning ham taqdirini hal qildilar-qo'ydilar. Yasovur qolgan-qutgan odami bilan (Sayfy Xan vining so'zlariga qaraganda, 200 atrofta odam bilan) jon-jahd bilan tepalashishdi. Lekin bo'lmadi. Bu safar Kepakxon bilan Malik G'iyosiddinning qo'li baland keldi.

Kepakxonning Yasovur bilan uzoq vaqt olib borgan kurashi — bu faqat o'z manfaatini ko'zlab, bir umr shaxsiy boylik to'plash uchun boshqalarni talon-toroj qilish bilan kun kechirishni afzal ko'rgan ko'chmanchi feodallarga qarshi markazlashgan davlat tuzish yo'lidagi olib borgan kurashidan jonli bir sahifadir.

1326-yil Kepakxon to'satdan vafot etdi. Ko'pchilik tarixchilar u o'z ajali bilan o'ldi deb yozadilar. Lekin Ibn Battutaning so'zlariga qaraganda, uni inisi Tormoshirin o'ldirgan.

Kepakxondan keyin bir necha oy Duvaxonning farzandlari o'rtasida toj-taxt uchun kurash bordi. Hokimiyat dastlab Ilchig'doyga nasib etdi. Bir-ikki oydan keyin uning o'rnini Durta Temur egalladi. Uning hokimiyati ham uzoqqa bormadi. O'sha 1326-yilning oxirida hokimiyatni Duva Chechxonning yana bir o'g'li Tormoshirin egalladi (1326—1334).

Ilchig'doy va Durta Temur davrida Chig'atoy ulusining ijtimoiy-siyosiy hayotida, katolik mazhabini targ'ib qiluvchi rohlalarning faoliyati kuchayganini hisobga olmaganda, biron jiddiy o'zgarish yuz bermadi. Dominika cherkovining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri Foma Mangazola 1326—1329-yillar O'rta Osiyoda turib turk-mo'g'ul qavmlari orasida nasroniylikni (uning katolik mazhabini) targ'ib qilish bilan mashg'ul bo'ldi. 1329-yil u Avinyon (Fransiya)ga qaytib bordi, lekin ko'p o'tmay Papa Ioanni XII (1316—1334) uni Samarqandga yepiskop qilib tayinlab iziga qaytarib yubordi. Xo'sh, islom allaqachonlar tantana qilgan mamlakatda yot bir diniy joyishga urinishga asos bormidi, o'zi? Bor edi, albatta. Urug'ni unib-o'sishi mumkin bo'lgan yerga sepadi, odatda. Islom dini targatilmagan avval O'rta Osiyoda ham nasroniylik

ning ayrim o'choqlari bo'lgan. Masalan, akademik Bartold «Еще христианстве» degan maqolasida Samarqand, Urgut, Mirzacho'l, Xorazmning o'ng va so'l sohillaridagi yerlarda nasroniylikning qoldiqlari bo'lganligini aytadi. To'g'ri, arab istilosi O'rta Osiyoda ham tantana qilgandan keyin nasroniylik shashi bu yerda birmuncha masaydi. Biroq mo'g'ullar istilosidan keyin nasroniylikka intilish va uni targ'ib qilish O'rta Osiyoda ham kuchaydi. Birinchi navbada mo'g'ul xonlarning barcha din va mazhablarga bir xil qarash siyosati bunga yo'l ochib berdi, albatta. Papa Ioanni XII ning harakati va yepiskop Foma Mangazolaning faoliyatiga ham shu siyosat qo'l keldi.

Tormoshirin hukmronligining dastlabki yillarida Hindiston ustidagi katta harbiy yurish uyushtirdi va Dehligacha borib, katta o'ljalik bo'lib qaytdi.

Eng muhimi shuki, Tormoshirin hokimiyat tepasiga kelishi hamono o'zi musulmon bo'ldi va islom rasmiy ravishda davlat dini deb e'lon qilindi. Shu sababdan u Alouddin (din ifixori) degan faxriy laqab bilan sarafroz etildi. Tormoshirin Olmaligga boshqa bormadi va muntazam Qarshida istiqomat qildi. U butun vujudi bilan haqiqiy musulmon edi va islom aqidalari, shariat qonun-qoidalariga qattiq rioya qilardi. Shu bilan birga, barchaga barobar va odil kishi edi. Ibn Battuta O'rta Osiyoda bo'lganida u bilan uchrashgan ekan, bu haqda o'ta qimmatli ma'lumot yozib qoldirgan. Mana uning so'zlarini: «... egnida Quddusi sharifda⁴² to'qilgan matodan to'qilgan ko'k libos, boshida esa o'sha matodan salla. U masjididan piyoda qaytib kelayotgan edi. Yo'l-yo'lakay, unga odamlar arz-dod bilan murojaat qilishar, u esa arz-dodchi xoh katta va xoh kichik bo'lsin, erkak yoki xotin bo'lsin, bundan qat'i nazar, ro'baro'sida to'xtab urz-dodini tinglardi. Keyin u menga odam yubordi. Borganimda u chodirda ekan. Odamlar chodirni o'rab o'tirishgan ekanlar. Ichkarida amirlar o'z o'rinlarida o'tirishardi. Mulozimlari esa ularning oldi va orqasidan joy olishgan edilar. Ularni chor atrofdan o'rab harbiylar turishardi. Oldilarida esa qurol-aslahalari...

⁴² Quddusi sharif — hozirgi Istiqlol.

Meni podshoh buzuriga, uning chodiriga olib kirganlarida minbarga o'xshagan, harir mato bilan qoplangan taxt ustida o'tirgan edi. Chodirning ichki tarafi zarrin ipak mato bilan qoplangan, podshohning bosh tarafida, boshidan taxminan yarim metr balandlikdagi dur-u javohirlar bilan bezatilgan va yoqut qadalgan toj osib qo'yilgan edi. Podshohning o'ng-u so'l tarafidan ulug' amirlar joy olib o'tirishibdi, podshohning o'g'illari esa uning oldida yelpig'ich ko'tarib turishardi. Chodir eshigi oldida noib, vazir, hojib va muhtashib, men bilan ichkariga kirishdi.

Podshohga chuqur ta'zim bajo keltirib, salomlashdim. U menman Makka-yu Madina va Quddusi sharifdan, Malik Nosir⁴³ har ikkalasini Iroq va uning podshohlari hamda Erondan so'radi...

Biz har kuni u bilan namozda birga bo'ldik. O'sha kunlari favvoda loddada sovuq edi. Podshoh namozlarning barchasini masjidda boshladi. ErtaLabdan to kechgacha turkcha duo o'qib o'tirardi. Machida bo'lganida barcha uning oldiga borar, u esa ular bilan qo'l olishib so'rashardi... Unga biron sovg'a, uzumni, yo xurmoni, baribir, olib kelishsa uni masjiddagilarga o'z qo'li bilan ulashardi.

Tormoshirin, tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, qo'shni mamlakatlarga ham qo'shin tortib Chig'atoy ulusini birmuncha kengaytirgan. «Ul xoni komil zamonida bo'lib o'tgan voqealardan biri shulki, — deb eslaydi Mirzo Ulug'bek, — lashkar tortib Hindiston mamlakati sari yurish boshladi va Dehli darvozasi-gacha hech yerda to'xtamasdan bosib bordi. Uning atrof va nohiyalardan nima topgan bo'lsa talab oldi. Dehli shahari atrofini zafarini lashkarlarga lashkar goh qilgani sababli, Dehli voliyi bir guruh akobir va a'yonlarini peskash rasmi bilan tuhfa va hadyalar bilan tashqariga chiqardi. Ul ham taslim bo'lganini izhor qildi. [So'ng'ra] u yerdan ko'chib, to Gujorat, Sumnot va Surat hududigacha bosib bordi...»

⁴³ Malik Nosir — mamluklar sulolasiga mansub Misr sultoni (1294—1295, 1299—1309, 1309—1340).

Qisqasi, Tormoshirixon haqiqiy musulmon kishi edi, o'troq xalqlar va ularning turmush tarzini hurmat qilardi. Ko'chmanchilik hayot tarzi unga yot bo'lib qolgan edi. Shuning uchun ham u ulushning sharqiy nohiyalarga bormay qo'ydi, umrini Movarounnahrda, o'troq xalq orasida kechirdi.

Mo'g'ul ko'chmanchi feodallari va hokimiyat tepasida turgan xonlari shahzodalar o'troqlik hayot tarziga moslashgan va islomga mukkasidan ketgan xonni kechirmadilar» Chingizxon yososi⁴⁴ buzuqlikda ayblab 1334-yil unga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Qo'zg'olonchilar tepasida yuqorida nomi zikr etilgan xon — Durra Temurning o'g'li xonzoda Buzan turdi. Tormoshirin qo'zg'olon ko'targan qarindoshlari bilan kurashishga o'zizlik qildi va G'aznin, Hindiston taraflarga qochib ketishga azm-u qaror qildi. Lekin Jayxundan o'tganda Balx hokimi Kepakxonning o'g'li xonzoda Yangi uni tutib Buzanning odamlariga topshirdi. Buzan esa uni shu zahotiyoq o'limga mahkum etdi.

Tormoshirinning o'rniga o'tirgan va 1334—1342-yillari hukmronlik qilgan Buzan (Durra Temurning o'g'li), Changshi (Eson Bugoxonning o'g'li) va Changshining imisi Eson Temur nomigagina xon hisoblanar edilar. Chig'atoy ulusida butun hokimiyat ko'chmanchi turk-mo'g'ul feodallari qo'lida o'tdi.

Buzan va uning hukmronligi haqida manbalarda ayrim qisqa, lekin diqqat-e'tiborga molik ma'lumotlar saqlanib qolgan. Masalan, Ibn Battuta uni tabaalarga nisbatan adolatsiz, musulmonlarga esa hurmatsizlik bilan muomalada bo'lganligini, hatto nasroniyar bilan yahudiylarga cherkov va ibodatxonalarini tiklab olishga ijozat berganini ayradi. Tarixchi Musaviy (1428—30-yillarda yozilgan «Tarixi Hayrat» kitobining muallifi) va Sharafiddin Ali Yazdiyning so'zlariga qaraganda, u ko'p chig'atoy shahzodalari va amirlarini o'ldirgan. Yana shu ham ma'lumki, o'zi ham o'sha yiliyoq (1434) taxtdan tushirilgan.

⁴⁴ Yoso (Yoso va Yusun) — tuzuk, qaror; podshoh buyrug'i; qonun-qoida. Chingizxon joriy qilgan va XIII—XIV asrlarda turk-mo'g'ul xalqlari orasida amalda bo'lgan qonun, yo'riq-yo'sin.

Changshi ham islom va musulmonlarga qarshi bo'lib, budda dini tarafdorlariga va nasroniylarga (katolik mazhabidagilarga) homiylik qilgan. U ko'p vaqtini Olmaliqda o'tkazgan va nasroniy yepiskoplardan Burgundiya (Fransiya)lik Richard, iskandariyalik rohiblar Fransisk va Raymond Ruffarni, Ispaniyalik Paskalisarni qabul qilib, ularga zo'r hurmat-ehitrom ko'rsatgan. Va hatto yetti yashar o'g'lini cho'qintirib, unga Ioann deb ot qo'ygan. Changshi Olmaliqda nasroniylar uchun cherkov qurishga ijozat bergan. Changshi, Mirzo Ulug'bekning ma'lumotlariga qaraganda, inisi Eson Temur tarafidan urushda mag'lubiyatga uchrab, uning amri bilan o'ldirilgan.

Eson Temur qancha vaqt hukmronlik qilgani bizga ma'lum emas. Uning davrida biron diqqatga sazovor voqea sodir bo'lmagan. Faqat «Tarixi arba' ulus»da mana bunday gap bor: «...O'zi chidab tur olmaydigan yo'ldan bordi. Devonavash podshoh edi. Onasiga tuhmat qilib: «Og'am Changshixonga yog'iy bo'lishingga sen sababchi bo'lgansan», — deb uning ikki emchagini kesib tashlagan».

Eson Temurni O'gaday qo'noning avlodi Ali Sulton taxtdan tushirdi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, ikki o'rta da urush bo'lgan. «[Ali Sulton] Eson Temurxon ustiga g'olibona xuruj qilib, nohaq xonlik taxtiga o'tirdi», — deb yozgandi Mirzo Ulug'bek. Ali Sulton musulmon kishi va musulmonlar tarafdori edi. Uning davrida nasroniylar yana ta'qib ostiga olindilar. 1339-yil bo'lgan qirg'inda nasroniy targ'ibotchilarning ko'pchiligi o'ldirildi. Ali Sulton davrida qilingan yana bir zolimlik shu bo'ldiki, ilgarigi Chingizxon avlodi bilan hazrat Amir Temur avlodi o'rtasida tuzilgan ahdnoma yo'q qilindi.

Gapning qishasi, XIV asrning 40-yillariga kelib, Chig'atoy ulusi ikki qismga: Mo'g'uliston va Movarounnahrda bo'linib ketdi. Mo'g'ulistonga ulusning Sharqiy va Shimoliy qismi (Ila vohasi, Yeti-tisuv, Sharqiy Turkiston va Sharqiy Farg'ona) kiradi. Bu ulus tarkibida Mo'g'uliston yoki Jete nomi bilan mashhur bo'ldi. Chig'atoy ulusi ning g'arbiy qismiga Movarounnahr va Xorazmning janubi-sharqiy qismi qaraydigan bo'ldi. Bu mulk tarixda Chig'atoy ulusi nomi bilan mashhur.

Ikkinchi bob

CHIG'ATOY ULUSI O'ZARO FEODAL

KURASH ISKANJASIDA

(XIV asrning 40—50-yillari)

Shunday qilib, xon hokimiyati, davlatning markazlashish yoki markazlashmasligi, mo'g'ullar asoratiga tushib qolgan xalqlar bilan bo'ladigan munosabat xususida turk-mo'g'ul feodallari o'rtasida bo'lgan tortishuv va kurashlar oxir-oqibat Chig'atoy ulusining ikkiga ajralib ketishiga olib keldi.

Aslini olganda, bu kurash anchadan beri, Chingizxon imperiyasi tuzilgandan ko'p vaqt o'tmay boshlangan edi. Lekin XIII asr oxirigacha ochiq-oshkora emas, balki zimdan borardi.

Bir guruh xon va feodallar mahalliy aslzoda va boy-badavlat kishilar hamda ahli savdo bilan yaqin munosabatda bo'lish, shahar va savdo-sotiqning tarqiqyotiga rivoj berish, mahalliy hukmdorlarning jabru bedodligiga barham berish, oliq-soliq tizimini tartibga solish, islom va mahalliy xalqlar madaniyati rivojiga homiylik qilish tarafdori edilar. Ulug'qo'nlardan O'gadayxon (1229—1241) bilan Mu'rixon (1251—1259) mana shunday siyosat tutish tarafdori edilar. Bunday kishilar boshqa mo'g'ul davlatlarida ham bor edi. Masalan, oltin O'rdada Botuxon (1227—1255), Berkaxon (1257—1267) va O'zbekxon (1312—1342), Elxoniyalar davlatida G'ozonxon (1295—1304) bilan O'jyoguxon (1304—1317), Chig'atoy ulusida Kepakxon (1318—1326) bilan Aloudin Tormoshirin (1326—1334) ana ahunaga hukmdorlar jumlasidan edilar. Ular bu yo'lda ayrim muhim ishlarni amalga oshirdilar ham. Masalan, O'gaday qo'non musulmonlarga homiylik ko'rsatdi va karvon yo'llarida boj olish tizimini tartibga soldi. Munka qo'non esa oliq-soliq tizimini tartibga solish va soliq yig'uvchilarning o'zboshimchaligiga barham berish maqsadida 1252—1257-yillar orasida Xitoy, Eron va Rusiyada aholini to'yxatga oldirdi. O'shanda oliq-soliq hajmi ham aniq belgilandi. Bunda soliq to'lovchining uy sharoiti va imkoniyatlari hisobga olingan. Xitoy bilan Movarounnahrda badavlat kishilar 15, kambag'allar-

dan 1 dinor, Xuroson bilan Iroqda badavlat kishilar 7, kambag'al-lar 1 dinor soliq to'laydigan bo'lishdi. Bu hukmdorlar shaharlarni qurdlar va ularni obod qildilar; dehqonchilik va hunarmandchilik taraqqiyotiga hissa qo'shdi. Masalan, O'gaday qoon poytaxt shahar Qoraqurumni qayta qurdi, uning atrofida, undan taxminan ikki farsax narida, Turbu baliq («baliq» mo'g'ul tilida shahar demakdir) deb atalgan ajoyib bir ko'shik ham qurdi. Va O'gaday qoon davrida yana hunarmandchilik va savdo-sotiqni rivojlantirish maqsadida kosblar va tojiirlarga xazinasidan qarz berib turish tartibi joriy etildi; dehqonchilik va bog'dorchilik rag'batlantirildi. Bu haqda «Jomi'ut-tavorix» asarining ikkinchi kitobida juda ko'p fakt va misollar uchratish mumkin.

Yana bir boshqa siyosat tarafdorlari davlatni markazlashtirish, o'troqlik hayot tarziga o'tish, mo'g'ullar asoratiga tushib qolgan xalqlarning urf-odati, madaniyatiga yaqinlashishga tamoman qarshi edilar. Ular o'troq xalqlarni faqat ekspluatatsiya va talon-toroj munabayi deb bilardilar; shaharlar, bog'-u rog'lar va ekinzorlarni yo'qotib, o'rmini yaylov va o'tlovlar-g'a aylantirish tarafdori edilar. Ularga faqat qadimdan turk-mo'g'ul xalqlari o'rtasida hukm surib kelayotgan ibtidoiy qonunlar va Chingizxon yososi bilan yashash tarafdori edilar. Afsuski, ushbu reaksiyon siyosat tarafdorlari ko'pchilikni tashkil etardi.

Zikr etilgan ikki xil siyosat o'rtasidagi kurash Chig'atoy ulusida (Chig'atoylar davlatida) XIII asrning 60-yillarida birmuncha kuchaydi. Muborakshoh bilan Baroqxon Chig'atoy xonlari orasida birinchi bo'lib ko'chmanchi feodallarning yo'rig'idan chiqdilar va Movarounnahrning yerlik aholisi bilan yaqinlashish siyosatini tutdilar. Shu maqsadda Muborakshoh 1266-yil turk-mo'g'ul qavmlari orasida katta nufuzga ega bo'lgan barlos va jaloir qabilalarini o'zi bilan ergashtirib, Yetitsuvdan Chirchiq-Ohangaron vohasiga ko'chirib o'lib va Ohangaronda xonlik masnadiga o'tirdi. U islom dinini qabul qilib, musulmon ham bo'ldi. Baroqxon esa Muborakshohdan birmuncha avvalroq o'troqlik hayot tarzini ixtiyor etgan edi. Masalan, Chag'oniyon (hozirgi O'zbekistonning janubiy viloyatlari)

uning mavrusiy mulki edi. U shu yerda mahalliy aholi bilan yaqinlashib ketdi va turk-mo'g'ul ko'chmanchi feodallarining bosqinlari, talon-torojlariga qarshi kurash olib bordi. Yassof keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, Baroqxon islomni Buxoroda qabul qilgan va Sulton G'iyosiddin (din ko'makchisi) degan faxriy laqab ham olgan.

Muborakshoh va Baroqxon o'xshaganlarning bunday siyosati ko'chmanchi feodallarining qattiq qarshiligiga uchradi. Qaydixon har ikkala siyosat o'rtasida katta urush chiqishi va oqibatda el-ulus, mamlakatlar vayron bo'lishining oldini olib, har ikkala guruhni kechiktirib qo'yimochi bo'ldi. Shu maqsadda 1269-yil Talos vodiysida katta qurultoy chaqirdi. Unga mo'g'ul shahzodalari, no'yonlarining ko'pchiligi yig'ildi. Qurultoy o'shanda to'rt bandedan iborat qaror qabul qildi. Uning bir bandi markazlashgan davlat tuzish va o'troqlik hayot tarzi tarafdorlarining maqsad va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan edi. Bu bandeda, xususan, o'troq aholini, shahar va qishloqlarni ko'chmanchilarning talon-torojidan himoya qilish haqida yaxshi fikrlar aytilgandi. Rashiddinning guvohlik berishicha, qurultoy qarorida «Ular (ko'chmanchi feodallar) bundan buyon cho'l va tog'-u toshlarda yashaydilar, ekinzorlarga mol-qo'ylarini haydamaydilar, raiyatdan ortiqcha oliq-soliq talab qilmaydilar», degan muhim gallar bor edi. Lekin Talos qurultoyida qabul qilingan qarorning qolgan uch bandi ko'chmanchi feodallarining maqsad va manfaatlarini ko'zlagandi. Shuning uchun ham Muborakshoh va Baroqxondan keyin qariyb 52 yil mobaynida Chig'atoy xonlardan bir nechta Movarounnahrda makon qurib muqim turishga jur'at qilmadi. Ular Yetitsuvda, xususan, Chu va Talos daryolari bo'yida o'rdu qurib o'tirdilar.

Biroq ular bu bilan tinib-tinchib ketmadilar. Turk-mo'g'ul ko'chmanchilari o'troq aholini talon-toroj qilishda davom etdilar. Bu yo'lda ular, hatto o'zaro raqobat va kelishmovchiliklarni unutilib, birgalashib harakat qildilar. Elxon O'ljaytuxon (1304—1317) ning Xurosondagi noiblari bilan Chig'atoy shahzodalardan Yaso-vurning Movarounnahrning janubiy viloyatlarini talon-toroj qilgani (1316—1317) bunga yaqqol misoldir. Shunga o'xshash 1373-yil

Elxoniyarning Xurosondagi noibi Yisudor o'g'li Chig'atoyxonning nabirasi Nikmay bilan qo'shilib Buxoroni talon-toroj qildi, xalqni o'ldirdi, binolariga o't qo'ydi. Bu haqda Rashiddin kitobining ikkinchi jildida mana bularni o'qiydiz: «Hijriy 671-yilning yoz faslida (1372-yilning iyul-avgust oylarida) avval birmuncha vaqt Baroqxonning nomidan Amuya qal'asini boshqarib turgan va daryo sohilini qo'riqlayotgan odamlarga ko'p ziyon-zahmat yetkazgan Oqbek ismlik shaxs Abaqaxon huzuriga kelib arz qildi: «Daryoning narigi sohilidan kelayotgan boshqa yurtlarning askari Buxoro tarafdin kuchaytirilmoqda va shu tараflarga yuborilmoqda. O'sha yerini (Buxoroni) vayron etisa aynan mudao bo'lur erdi». Abaqaxon Buxoro yurishiga Xuroson hokimi Yisudor o'g'lini tayin qildi va unga amr etdi: «Bordi-yu o'sha yurt xalqi Vatanimi tark etib, Xurosonga ko'chib o'tishga rozi bo'lsa, unda ularni xafa qilma, aksincha, bunga rozi bo'lmasa [o'sha] Buxoroni toroj et». [Abaqaxon] uning yoniga Nikmay o'g'li, Chordu va Oladuni bir tuman askar bilan qo'shdi.

Ular o'sha yurtlarga borganidan keyin Kesh birlan Naxshabni bir necha bor bosdilar, so'ng Buxoroga borib, uning tevarak-atrofida o'rindashdilar. O'sha paytda Mas'udbek Qayduxonning o'rdasida edi. U yo'qligida bu yerda amaldor va mansabdorlarni sadri jahon nazorat qilib turgan edi. Oqbekning Ziyrak ismlik asli buxorolik xizmatkori bor edi. O'ta surbet, fitmachi va g'alamis odam edi. Uni bir mo'g'ul navkarga qo'shib shaharga yubordi va dedi: «Abaqaxonning buyrug'ini yetkiz. [Shahar xalqi] xotin-xalaji, bolalari, latta-puttasi va mol-qo'yini olib to'xtovsiz shaharni tark etib, Xuroson sari yo'l olsin!» Ammo yo'ldin ozgan avom un-nos⁴⁶ sadri jahonning so'ziga kirmadilar va uni (Ziyrakni) o'ldirdilar. Mo'g'ul navkar qaytib kelib bor gapni Oqbekka aytdi. Mo'g'ullar darhol otlandilar va shaharga qarab chopib ketdilar. Shaharliklar darvozalarni berkitib olib, kun bo'yi ular bilan savalashishdilar. Kechqurun sadri jahon shahar a'yonlarini to'plab yarashish ma'qulligini ularga uqirdi. Oqbekning

⁴⁵ Sadri Jahon — XII asrda Buxoroda raislik mansabida turgan sayyidlar sulhasining vakili.

⁴⁶ Avom un-nos — oddiy xalq, qora xalq.

omasi hind, bobosi Tojiddin ziyrak degan odam edi. Darvozalardan biri uning (Tojiddin ziyrakning) ixtiyorida edi. Sahar payti darvozani ochgach qo'shinar hijriy 671-yil rajab oyining birinchi kuni (1373-yil 22-yanvar kuni) shaharga bostirib kirdilar va odamlarni asir qilish, o'ldirishga tutindilar. Shahar ko'chalarida qon daryo bo'lib oqdi, [hatto] shahar madrasalari ichida eng katta va obod bo'lgan Mas'udbek madrasasini ichidagi qimmatbaho kitoblar bilan qo'shib, yoqib yubordilar. Qatli om⁴⁷ va talon-torojlar bir hafta davom etdi...»

Shu yerda ko'chmanchi feodallarning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan yana bir muhim voqeani esga solib o'timoqchimiz. Qaydu bilan Chopar ham, Duvaxon va boshqa chig'atoy shahzodalar ham butparastligicha qoldilar. Qarorgohlari esa Chig'atoy ulusining ahimoli-sharqiy qismida qoldi. Duvaxonning o'g'li Eson Bugoxon davrida ulug' qo'ning qo'shinalari Xitoy tarafdin Chig'atoy ulusiga bostirib kirdilar va xonlarning yozgi, gishki qarorgohlarini talab ketdilar. Hofzi Abro'ning so'zlariga qaraganda («Zayli Jome' ut-tavotrix»), Chig'atoy xonlarining hishki o'rdusi o'sha vaqtda Issiqko'l atrofida, yozgisi — Talosda bo'lgan.

XIV asr boshida ba'zi Chig'atoy xonlar yana Movarounnahrda ko'chib kelib mahalliy xalq bilan yaqindan aloqa o'rnatish va bu boy, har jihatdan madaniy mamalaktni idora qilish ishini o'z qo'liga olishga intildilar. Shulardan biri Kepakxon hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati haqida yuqorida hikoya qildik. U boshlagan siyosatni inisi Tormoshirinxon davom ettirmoqchi bo'ldi. Lekin oqibati yaxshi bo'lmadi. Oxir-oqibat, ikkalalari ham ko'chmanchi turk-mo'g'ullar feodallarining qarshiligiga duchor bo'ldilar. Ular, uning tafsilotini yuqorida keltirdik, oxiri Tormoshirinni o'ldirdilar, qarorgohni esa yana Yetisuvga ko'chirdilar.

Lekin Qozonxon (1343—1346) ulus poytaxtini yana Movarounnahrda ko'chirib kelib, Kepakxon va Tormoshirinxon siyosatini davom ettirmoqchi bo'ldi. U qatiqqo'lik bilan ko'chmanchi feodallarining o'zboshimchaligiga chek qo'yish, markaziy davlat hokimiyatini mustahkamlashga harakat qildi. «Tarixi arba' ulus» muallifi

⁴⁷ Qatli om — yoppasiga qilinadigan qirg'in.

u o'ta qattiq qo'l odam bo'lganligini aytadi. «Qozon sulton ibn Yusufo'g'lon, — deb yozadi kitob muallifi, — saltanat yalovini baland ko'targach... buyuk amirlarning ko'pchiligi va ulug' no'yonlarning aksariyatini hayot bog'idan ulotirib tashladi». Ko'rinish turibdiki, u o'z raqiblarini ayab o'tirmagan; ularni jismoniy yo'q qilib tashlashga muvaffaq bo'lgan. Qozonxonning niyati qat'iy edi. U Chig'atoy ulusining bu katta va muhim qismini o'zi, shu yerdan turib idon qilmoqchi edi. Shu maqsadda u hozirgi Qashning kunbotar tumani da, undan ikki marxala⁴⁸ masofada o'ziga Zanjir saroy deb atalgan maxsus qasr qurirdi va uni davlatning bosh qarorgohiga aylantirdi. Qozonxon dastlab ko'chmanchi turk-mo'g'ul feodallarini tiyib qo'yishga va mamlakatda XIV asrning 40-yil boshlaridan kuchli yib ketgan feodal tarqoqlik va talon-torojlarga oz bo'lsa-da chek qo'yishga muvaffaq bo'ldi. Bunga u qattiqqo'llik bilan siyosat yur gizishi orqasida erishdi. Bora-bora ahvol shu darajaga borib yetdi, xondan ko'pchilik qo'rqadigan bo'lib qoldi. «Zafarnoma» muallifining so'zlariga qaraganda, xon amirlari bilan no'yonlarni kengayib ga chaqirtirgunday bo'lsa, ular avval ahl-u olasidan, yaqinlardan rozi-rizolik olib, so'ng jonini hovuchlab xonning huzuriga borib ekanlar. Lekin, baribir, bo'lmadi. Do'q-po'pisa va qattiqqo'llik bilan yurgiziladigan siyosatning ham intihosi bo'larkan. Qozonxon ya shashdan asl maqsadi faqat talon-torojlik va shaxsiy boylik orttirish dan iborat bo'lgan ko'chmanchi feodallarni tiz cho'k tirolmadi. Ular baland martabali va nufuzli amir Qazag'on bilan birikdilar. Xon hami atrofiga kuch to'play boshladi.

Ma'lumki, ulusda ko'p zamonlardan beri xonlik masnadi Chingizxon avlodi, amir ul-umarolik mansabi esa barlos qabilasining qo'lida edi. Chunki ulusdagi eng kuchli to'rt qabila: orlot, jalot, qovchin va barlos ichida eng kuchli va nufuzlisi barloslar edilar. Otololalar asosan Balx va unga tobe yerlarda, jalotlilar Xo'jand viloyatida, barloslar Qashqadaryo vohasida istiqomat qilardilar. Lekin amir Berkaldan keyin barloslarning mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida tutgan nufuz va e'tibori sindi. Amir Berkaldan o'g'li Tarag'oy

hahodir bilan Hoji barlos amir ul-umarolik mansabini nomi yuqoridagi tilga olingan amir Qazag'onga oldirib qo'yishdi. Hoji barlos abjirlik qilib, Kesh viloyatining hokimligini qo'lga kiritib oldi, aslida, yovvosh va yumshoq ko'ngil Tarag'oy Bahodir bo'lsa Qozonxon hushkarida yuzboshi bo'lib qoldi, xolos.

Amir Qazag'on zo'r harbiy iste'dodga ega bo'lishi bilan bir qatorda o'tkir siyosatdon, tadbirkor va o'lguncha ayyor odam edi. Ulusda amir ul-umarolikday oliy mansabni qo'lga kiritib olgandan keyin, bor kuchi va iste'dodini ishga solib, bundan balandroq mansabga imildi. Birovga amal, yana bir boshqasiga yer-suv berib, atrofiga odam yig'a boshladi. Xon bo'lsa saltanatning og'irligini yelkasiga olib tinim bilmay faoliyat ko'rsatib turgan amir ul-umarodan boshda cheksiz xursand edi. Amir Qazag'on esa shu yo'l bilan tez orada ulusning obro'li, katta nufuzga ega bo'lgan odamlaridan biriga aylandi.

Qozonxon amir ul-umaroning asl niyatini ancha kechikib payqandil. Hokimiyat asta-sekin qo'ldan ketayotganini bildi. Kech bo'lsa-da u ham otini hamchilab qoldi. Amir ul-umaroni yo'qotish, hech bo'lmasa nufuzini sindirishga bel bog'ladi.

Shu tariqa ulus amirlari ochiqdan-ochiq tarafguzarlikka o'tishdi. Xondan norozi bo'lganlari Soli saroyga⁴⁹ borib amir Qazag'on bilan birikdilar, amir ul-umarodan norozi bo'lganlar esa Qarshi va Zanjir saroyga kelib, xonning atrofiga uyushdilar. Oqibatda ulus yangi urush girdobiga borib qoldi.

Ylki o'rtadagi ziddiyat urushga olib keldi. 1339-yil Temur qopug'ning⁵⁰ kun yurar (janub) tarafida joylashgan Darayi zang muvzeyida Qozonxon bilan amir Qazag'on o'rtasida katta urush bo'ldi. Lekin baxtg'a qarshi, amir Qazag'onning omadi kelmadi. Qozonxon uni aniq nishonga oldi. U otgan o'q Qazag'onning chap

⁴⁸ Soli saroy — Amudaryoning o'ng sohilida joylashgan qishloq. Hozirgi Surxondaryo viloyatiga qarashli Saroy qishlog'i.

⁴⁹ Temur qopug' — Darbandi ohonin, Temur qal'ga nomlari bilan ham mashhur. Hozirning'dagi uzunligi taxminan 3 km va eni 20 metr keladigan dara og'zida qurilgan temir darvoza.

ko'ziga kelib sanchildi va uni ko'r qildi. Sardorning o'ldirilishi yoki og'ir zaxmdor etilishi odatda urushning taqdirini hal qiladi. Mulozimlar amir ul-umaroni zo'r qiyinchilik bilan jang maydonidan olib chiqdilar. Amir Qazag'on tirik qolgan bir qism odamlar bilan Soli saroy tarafga qarab chekindi. Shunday qilib, Qozonxon rahbari berib atrofga odam yig'ib, Qozonxonga qarshi yangi, hal qiluvchi urushga hozirlik ko'rdi. Bunga qulay fursat kelishini kurti.

Nihoyat, amir Qazag'on orziqib kutgan kun ham keldi. 1346-yilning qishi o'ta og'ir kechdi. Odamlar ham, chorva ham ko'p qiyovildi. Xonning Qarshi cho'lida turgan ot, mol va qo'ylarining katta qismi o'shanda sovuqdan nobud bo'ldi. Bundan amir ul-umaro ustalik bilan foydalandi. U Qarshi ustiga lashkar tortdi. Ikki o'rtada yomon urush bo'ldi. Ammo taqdir taqozosi bilan, bu safar g'alaba amir ul-umaroga nasib etdi. Qozonxonning o'zi shu urushda halok bo'ldi.

Qarshi ostonasida 1346-yil qish etagida bo'lgan mana shu urushdan keyin ulusning inon-ixtiyori amir Qazag'on va uning tarafdorlari bo'lgan ko'chmanchi feodallar qo'lga o'tib qoldi. Lekin turkmo'g'ul xalqlari o'rtasida hukm surib kelayotgan yoso va yusung'ulod emas edi. Shuning uchun xonlikka munosib odamni Chingiziyulorasidan qidiradi. To'g'ri, toj-u taxtga munosib odamlar Chig'atoyxon avlodi orasida ham bor edi. Ammo amir Qazag'on ularni taxtga o'tqizgisi kelmasdi. Aksincha, Chig'atoylarni toj-u taxt tevarigidan yitiroqlashtirdi. Xonlikka munosib odamni amir Qazag'on O'g'dayxon avlodi orasidan topdi. U o'sha yili taxtga Donishmandchaxonni o'tqizdi. Amir ul-umaro uni bir qo'g'irchoqqa aylantirib olib, hokimiyatga to'liq icha o'zi egalik qilmog'chi bo'ldi. Lekin Donishmandchaxon ham anoyi odam emas ekan. Oradan ko'p o'tmay, o'rtada kelishmovchilik va qiyil-u qollar⁵¹ boshlandi. Oxiri ikki yil o'tib, 1348-yil amir ul-umaro xonni dorulbagoga⁵² jo'nardi.

⁵¹ Qiyil-u qol — gap-so'z.

⁵² Dorulbag'o — abadiy uy; narigi dunyo.

Amir Qazag'on yana Chig'atoylar bilan til topishga qaror qildi. Ulardan birini — Bayonquli o'g'lon ismli bir xonzodani ulus taxtga o'tqizdi. Yangi xon Donishmandchaxonga qaraganda ziyarakor ekan, amir ul-umaro bilan murosaya madorada bo'ldi; u bilan mulohatlashib ish tutdi; hatto bir safar, 1351-yil, uning gapiga kirib, ulot ustiga, Malik G'iyosiddin Kartga qarshi qo'shin tortib, Jayxun-ni ustiga, Soli saroyidan Kartga qarshi qo'shin tortib, Jayxun-ni nariqi solhiga o'tdi. Biroq bu urush xon bilan amir ul-umaroga muvaffaqiyat keltirmadi. Chig'atoylar lashkaridan ancha-muncha odam o'tib, ko'p kishining zaxmdor bo'lgani qoldi, xolos. Keyin, xon amir Qazag'onning so'zlariga kam e'timod bo'lib qoldi. Xullas, hukumat tizginini o'z qo'lga olib, mustaqil ish tuta boshladi. Xullas, ikkalatarning murosasi kelishmay qoldi. Bir-birini o'rtadan ko'tarib tashlash taraddudiga tushib qolishdi. Ular qulay fursat kelishini poylabdi. Bir yili, qinchillama qish paytida, amir ul-umaro bir guruh mulozimlari va xizmatkorlaridan ba'zilarini olib, yengil-yelpi qurol-langan holda, Jayxunning nariqi tarafga o'tdi va Arhang saroyining mashhur to'qayzorida shikor bilan mashgul bo'ldi. Bayonqulixonning ayg'oqchilari esa Soli saroyda shikor xususida gap boshlangan kunyoq Qarshiga odam yuborib, xonni bundan ogohlantirgan, xon esa buning tadbir-chorasini allaqachon ko'rib qo'ygan edi. Uning odamlari amir ul-umaro bilan izma-iz daryodan o'tib, o'sha to'qay-zorga o'rinishib olgan edilar. Shikor qariyb bir oy davom etdi va mo'1 bo'ldi. Kunlardan bir kuni, shikor ayni qizigan bir paytda, amir ul-umaro yovvoyi to'ng'izni quvib borib, xonning odamlari qo'ygan pistirmaga yo'liqdi va ur'yot umogidan Buruldoymerganning o'g'li Qutluq Temur otgan hazo o'qiga muhtalo bo'ldi. Dahshatomuz bu voqea, tarixchi olim Sharafiddin Ali Yazdiy keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, 1355-yil qishda sodir bo'ldi.

Amir ul-umaroning mardasini Soli saroyga olib o'tib, o'sha yerda dafn qildilar. Ammo shundan keyin ham amir ul-umarolik mansabi barloslarga tegmadi. Amir Qazag'onning tarafdorlari hali ko'p

⁵³ Arhang saroy — Amudaryoning so'l tarafida joylashgan va Balxga qarashli viloyat.

edi. Ular marhumning o'g'li amir Abdullani Samarqanddan oldin kelib, Qarshida amir ul-umaroлик mansabiga o'tqizdilar.

Amir Abdulla tadbirkorlikda otasidan o'tib tushardi. U xonning ham izzat-hurmatini o'miga qo'ydi, amirlarning ham ko'nglini topdi. Otasiga o'xshab amirlardan hech narsani ayamadi. Shu sababdan tez orada uning tarafdorlari ko'paydi. Yangi amir ul-umaroning qilgan katta ishlardan biri shu bo'ldiki, 1357-yil poytaxtni Qarshidagi Samarqandga ko'chirdi. Chunki bu yerda uning Qarshiga qaragan tarafdorlari ko'proq edi. Va yana Qozonxoning xesh-u aqarbo va yaqinlaridan uzilmasa bo'lmadi. Shundan keyin amir ul-umaro Bayonqulixonning payiga tushdi. Oradan bir yarim-ikki yil o'tib, amir Abdulla xonga qarshi fitna uyushtirdi. Uning odamlari bir kuni tun yarimdan og'ganda xonning haramiga bostirib kirib uni va xotin-bolalarini tig'dan o'tkazdilar. Shu tariqa amir ul-umaro saltanati mustaqil tebratmoqchi bo'lgan yana bir raqibini o'rtadan ko'tarib tashladi.

Amir ul-umaro va uning maslahatdoshlari ulus taxtiga Chig'atoy xon nasidan bo'lgan, lekin hali balog'atga yetmagan Temurshohni o'tqizdilar. «Tarixi arba' ulus»da aytilishicha, u Yesu Temurxonning o'g'li ekan. Ha, haqiqatan ham u hali juda yosh edi. Bunday sharoitda, o'z-o'zidan ma'lum, saltanati boshqarish, to'g'risi unga to'la xo'jayinlik qilish oson, albatta. Nihoyat, amir Abdulla ko'zlagan maqsadiga yetishadigan bo'ldi.

Baxtga qarshi amir Abdullaning orzusi ushalmadi. Ko'p o'tmay o'zi ham, xon ham Bayon Suldus bilan Hoji barlos uyushtirgan fitnaning qurboni bo'lishdi. O'sha yili Bayon Suldus Hisordan, Hoji barlos Shahrisabzdan amir ul-umaro bilan xonga qarshi qo'shin tortdilar va Samarqand yonida amir ul-umaroga shikast yetkazdilar. O'shanda amir Abdulla qochib qutuldi va Andarobda⁵⁴ kun kechirdi, xon esa asir olinib fitnachi amirlarning buyrug'i bilan qatl etildi.

Temurshoh o'ldirilgandan keyin, Chig'atoy ulusining jilovi Bayon Suldus bilan Hoji barlosning qo'liga o'tdi. Lekin ular ulusni in-

tizomga keltirilmadilar. Oradan yarim yil o'tmasdan yana ur-yiqitlar boshlandi. Buning oqibatida Chig'atoy ulusi, to'g'risi uning Movarounnahr bilan Balx viloyatini o'z ichiga olgan janubi-g'arbiy qismi, mayda-mayda mustaqil bekliliklarga bo'linib ketdi. Masalan, qadimdan Amir Temurning ota-bobolariga mulk bo'lgan Kesh bilan uning tumanlari Hoji barlosning qo'liga o'tib qoldi. Xo'jand viloyatida Boyazid jaloir o'zini mustaqil hukmdor deb e'lon qildi. Balx va unga tobe bo'lgan tumanlarda O'ljoy Bug'o suldus mustaqillik tug'ini ko'tardi. Shibirg'on viloyatida nayman qabilasidan chiqqan Muhammadxo'ja Aperi o'zini hokimi mutlaq deb e'lon qildi. Xut-talon bilan Arhang saroy viloyatlarida amir Kayxusrov bilan O'ljoy-tu Aperi mustaqillikdan dam urdilar. Samarqand viloyatiga qarashli Tokand bilan Saripulda Xizr Yasovuriy bosh ko'tardi. Hirot hukmatini bo'lsa haligai quvib yuborilgan amir ul-umaro Abdullaning o'g'li amir Husayn egallab oldi.

Bu parchalanish oxir-oqibat, Chig'atoy ulusini urush-talosh girdobiga tortdi. Oradan ko'p vaqt o'tmay, Hizr Yasovuriy elini jamlab har qo'shni bekliliklarni bosdi, «amir Husayn [ham] sipoh jamlab, har lahza bir tarafdagi hujum qildi.» Ayniqsa, bir paytlar Hirot hukmdori bo'lgan Mu'izziddin Husaynning tez-tez qilib turgan xurujlaridan tang bo'lib, eli bilan Qarshi atrofiga ko'chib kelib, tirikchilik o'tkazib turgan ko'histonliklar bu urush-taloslardan ko'p aziyat chekdilar. Oxir-oqibat bu yerdan ko'chib, Shibirg'onga, Muhammadxo'ja Aperi qanoti ostiga ko'chib bordilar.

Xullasi kalom, mamlakatda kuchayib ketgan feodal tarqoqlik va xuruj-u-marj xalq boshiga tushgan bala bo'ldi. Yurt-yurtini, el—qo'shni elni gon-qaro qaqshatdi, huzur-halovat o'rtadan ko'tarildi. Raiyatga ham, badavlat kishilarga ham, qo'yingki barcha mo'min-musulmon-ga og'ir bo'ldi. Ayniqsa, qora xalqning ahvoli og'irlashdi.

XIV asrning 40-yillarida Chig'atoy ulusining g'arbiy qismidagi ijtimoiy-siyosiy ahvol mana shunaga edi.

Ulusning Sharqiy qismidagi ahvol haqida qo'limizda ma'lumot juda kam. Lekin bu haqda ba'zi fikrlarni aytish mumkin. Avvalambor shuni aytish kerakki, ulusning janubi-g'arbiy qismida hokimiyat

⁵⁴ Andarob — Hindukush tog'lari etagida, Toharistonning Kobul viloyati bilan chegaradosh hududida Balxdan Kobulga olib boradigan yo'l ustida joylashgan o'rta shahar.

ko'proq barloslar qo'liga bo'lgani kabi, ulusning Sharqiy qismida dug'lot amirlari katta ijtimoiy-siyosiy mavqega ega edilar. Ular to'p siyazon manbalarda «amir», ko'chmanchi aholi o'rtasida esa «bek» yoki «no'yon» deb atalardilar. Barlos amirlari kabi, dug'lotlar ham katta nufuzga ega bo'lib, kimni xon ko'tarish, shuningdek, davlatni idora qilish ishlari tamom ularning qo'liga edi.

Ikki og'iz so'z «Chig'atoy», va «mo'g'ul» atamallari haqida «Chig'atoylar» deb Movarounnahrda ko'chib kelib o'rnatilgan turk-mo'g'ul qabilalari, «mo'g'ullar» deb esa Chig'atoy ulusining shimoli-sharqiy qismida, ya'ni Yetisuv, Ila vodiysi va Sharqiy Turkistonda ko'chib yurgan qavmlar ataladi. Shu bois, yuqorida aytilgan o'tganimizdek, ulusning shimoli-sharqiy qismi tarixda Mo'g'uliston yoki Jete nomi bilan ataladigan bo'ldi.

Endi dug'lot amirlarining kelib chiqishi haqida. «Tarixi Rashidiy» muallifining ma'lumotlariga qaraganda dug'lotlar («dug'lot» yoki «duqlot») mo'g'ulcha so'z bo'lib, «cho'loq» degani) aslida Oqsuv (Sharqiy Turkiston)lik bo'lib, Chingizxon Sharqiy Turkistonda ishtiroq qilgandan keyin katta qismini ularning yo'lboshchisiga in'om qilgan. Dug'lotlarning yo'lboshchisiga berilgan bu ulusi «Manglay suba» deb ataldilar. Bu so'zning ma'nosi «o'tloq ru», ya'ni «o'tloqga qaragan o'lka» demakdir. Manglay suba, tarixchi Mirzo Muhammad Haydarning so'zlariga ko'ra, kun chiqish (Sharq) tarafdin Kavsar va Borsko'l bilan, kun botish, ya'ni g'arb tarafdin Farg'ona mamlakatining etagida joylashgan Somg'ur va Cho'qmaslon bilan, shimolda Issiqko'l va kunyurish, ya'ni janub tarafdin Xarraqon va Sor-al-uyg'ur bilan chegaradoshdir. Uning katta shaharlari Oqsuv, Koshg'ar, Xutan, Yotkand, Koson, Axsiqet, Andijon, O'tboshi, Kavsar edi. Manglay subaning markaziy shahari dastlab Oqsu, so'ngi Koshg'ar bo'ldi. Dug'lot amirlari orasida mashhur Boydarxonidir. Avval u yuqorida nomi zikr etilgan Qayduxonning xizmatida bo'lgan. Ma'lumki, o'sha Qayduxon O'g'adai qo'ndirgan nomidan Sharqiy Turkistonda idora qilib turgan edi. Hijriy 706-yil (milodiy 1306—1307) Boydarxon Duva Chechanxon tarafida turib, Chopardan qarshi urushda qatnashdi va Sharqiy Turkistonda ham o'z hokimiyati

ini o'rnatishda unga katta yordam ko'rsatdi. Buning evaziga Duva Chechanxon Boydarxonga Yetisuv o'lkasini in'om qildi. Shundan keyin dug'lot amirlarining mulki ikki barobarga ko'paydi.

Boydar vafot etgandan so'ng o'rta to'g'ri amir Tulak bo'ldi. Undan keyin o'rta to'g'ri amir Boydarxonga kenja o'g'li amir Po'lodchi bo'ldi. Shundan boshlab Mo'g'ulistonda dug'lot amirlarining (Boydarxonning o'g'illari amir Tulak, Po'lodchi, Shamsiddin, Qamariddin, Shayx Davlat) kuch-qudrati va nufuzi benihoyat o'rdi. Ular kimni taxtga o'tqizish, urush va tinchlik masalalari bilan bog'liq barcha muhim davlat ishlarini o'z qo'llarida tutdilar.

XIV asrning boshlarida Chig'atoy ulusining Shimoli-sharqiy qismida ham barqarorlik yo'q edi. Qo'on bilan Chig'atoy avlodi, shuningdek, Chig'atoylarning o'zlarida ham birlilik yo'q edi. Ular to'rtinchi o'zaro kurash bilan band edilar. Qayduxon vafotidan (1303-yil) Chu va Ila daryosi o'rtasida joylashgan Shiviliq tog'i tepasiga (shu erda Chig'atoylarning maslahati bilan taxtga Qayduxonning o'g'li Chu va Ila daryosi o'rtasida joylashgan Shiviliq tog'i tepasiga o'tqizildi) keyin Duxovxonning maslahati bilan taxtga Qayduxonning o'g'li Chu va Ila daryosi o'rtasida joylashgan Shiviliq tog'i tepasiga o'tqizildi. Jamol Qarshining so'zlariga qaraganda, u Qaydu (Qaydu I) nomi bilan 1303-yilning bahorida taxtga o'tqizildi. Uning davrida shahzoda Bayon bilan Chopard hamda Chopard bilan qo'on o'rtasida kelishmovchiliklar kuchayib va oxir-oqibat bu urushga olib keldi. Bu hol Yetisuv o'lkasiga ko'p ziyon-zahmat yetkizdi. 1305-yil Chopard bilan Movarounnahr (Chig'atoylari o'rtasida ham qonli to'qnashuvlar yuz berdi. Ular oxiri yarashishga rozi bo'ldilar va ularning boshliqlari shu ishni amalga oshirish uchun Toshkentda yig'ilishadigan bo'lishdi. Lekin yashash haqidagi ahdni Movarounnahrlik shahzodalar [Chig'atoy va O'g'adai avlodi] buzdilar. Cho'ng baliq degan yerda ular Chopardning inisi shahzoda Shohga hujum qildilar, unga katta talafot yetkazdilar. Shoh qolgan-qutgan askari bilan inisi Berkejorning oldini qochib bordi. O'shanda movarounnahrlik shahzodalar Shohning o'rtasi va ulusini talon-toroj qildilar. Chopard bo'lsa o'sha payda Andish (Irtish) va Oltoy tarafida qo'ndirgan amirlari bilan urushib o'tirgan edi. Lekin bu urush unga muvaffaqiyat keltirmadi. Ba'zi bir shahzodalar va lashkarining xiyonati tufayli Chopard tor-mor etildi va atrofdagi 300 odam bilan bazo'r qochib qutildi.

Duvaxon vafotidan keyin (1307) shahzodalar bamaslahat o'lib Kunchaxxonni taxtga o'tqizdilar. Unga qadar Kunchaxxon Boriq atrofida ulus qurib o'tirgan edi. Kunchaxxon Olmalig' yonida Sabiq bo'lo degan yerda taxtga o'tqizildi. Uning davri ham tinch kechmadi. Shahzodalarning qo'zg'oloni bo'lib o'tdi. Bo'riboshi (Yetitsuvning g'arbiy nohiyasidagi joy)da ikki o'rada bo'lib o'tgan urushda avval qo'zg'olonchilarning qo'li baland keldi. Keyin, Kunchaxxon ulaning amir va lashkaridan ayrimlarini o'z tarafga ag'darib olib raqib lari ustidan to'la g'alaba qozondi. O'shanda qo'zg'olonchilarning ko'p rahbarlari, shular qatorida qo'zg'olonning asosiy yo'lboshchilaridan biri shahzoda Qursabo ham o'ldirildi.

Bu urushlar Yetitsuv va uning shahar hamda qishloqlariga katta ziyon-zahmat yetkazdi. Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo sotiq rivojiga katta zarba berdi. Kepaxxon bunga barham berib mamlakatda, xususan, Yetitsuv va Koshg'arda bargarotlikni tiklash masadida hijriy 709-yil (milodiy 1309—1310) Chig'atoy ulusining hamma tarafdagi shahzoda va no'yonlarni qurultoyga to'pladi. Qurultoy qatnashchilari Kepaxxonning to'ng'ich akasi Eson Bugani taxtga o'tqizishga qaror qildilar. Uning yozlik qarorgohi Issiqko'l atrofida qishlik o'rdasi esa Talos vodiysida edi. Eson Bugoxon mamlakatda tinchlik va osoyishtalik o'rnatish uchun kurashdi, lekin buning uddasidan chiqolmadi. Qoon bilan munosabatlarning yaxshilanmagani ligi bunga sabab bo'ldi. Qobuq va Yesun muren (Ardish daryosining irmoqlaridan biri) bo'yida turgan qo'nni qorovul qismlari bilan bo'lgan to'qnashuv urushga olib keldi. Buning natijasida qo'nni katta lashkari ikki tараfdan bostirib kirib Eson Bugoxonning uluini talab, ko'plarini asir qilib haydab keldi. Eson Bugoxon 1215-yil Jo'chi ulusining hukmdori O'zbekxon bilan qo'onga qarshi ittifoq tuzishga harakat qilib ko'rdi. Ammo bunga erisholmadi.

Eson Bugoxon (bu boshqa Eson Bugo — Duvaxonning o'g'li) befarzand edi. Ulusbegi amir Po'lodchi 1348-yil G'ulja tarafdandan Oqsuvga 18 yoshlik Tug'luq Temurxonni olib keldi va uni Eson Bugoxonning quvg'inlikda tug'ilgan o'g'li deb e'lon qilib taxtga o'tqazdi. Tug'luq Temurxon va uning xonlik masnadiga o'tib

hali vogueasi xuddi afsonaga o'xshash qiziq tarix. Masalan, «Tahsil Rashidiy» kitobida bir rivoyat keltirilgan, mazmuni bunday: «Mo'g'ullar orasida yurgan va ota-bobom hikoya qilib bergan rivoyatlardan shu ma'lum ravshan bo'lmishkim, Tug'luq Temurxonning otasi Eson Bug'axonning haramida ikki xotini bor ekan. Ulug'ining nomi Sotilmish xotin, ikkinchi harami Minglik xotin. Xonning farzandi yo'q edi. Xon bir zamon lashkar tortib ketdi. Mo'g'ullarning nomi shunday ediki, harami ixtiyori katta xotinda bo'lardi va uni harami kalon deb atashardi. Harami kalon neni istasa shuni qilardi. Kimidir asrab-avaylab, kimidir birovga xotin qilib berib yuborardi. U Minglik xotinni birovga berib yubordi. O'shanda Minglik xotinning xondan homilasi bor edi. Sotilmish xotin Minglik xotindan oshib qildi; bir o'g'il va bir qiz tug'adi, ularning otasi ulug' amirlardan biri, deb o'yladi. Xon lashkarkashlikdan qaytib kelgach, Minglik xotinni surishtirdi. Sotilmish xotin javob qildiki: «Men uni bir odamga baxshida qildim», — deb. Xon: «Uning mendin homilasi bor erdi», — dedi va shu sababdan [katta xotindan] ranjidi... Eson Bug'axon olamdan o'tdi. Mo'g'ul ulusida xonlikka munosib kishi qolmagan edi... Ulus xarobalikka yuz tutdi. Amir Po'lodchi dug'lorkim, mening jaddim erur, xon izlab topish taraddudiga tushdi, mulk-u mamlakatni intizom va tartibga keltirishni o'yladi. Toshtemir degan bir mo'g'ulni Sherovulning qizi oldiga yubordi va dediki: «Minglik xotinni topib homilasi nima bo'lganini aniqla. Agar o'g'il tuqqan bo'lsa o'g'irlab bu yerga olib kel!» Toshtemir bu ishning mushkul-ligiga shama qildi, odamlar orasidan olib o'tishga to'g'ri kelishini aytdi. Amir Po'lodchi u nimaiki talab qilgan bo'lsa berib, uni yo'lga olib yubordi. [Toshtemir] ko'p vaqt Mo'g'uliston tevaragini kezdi. Sherovulga yetishdi va Minglik xotin bilan farzandini surishtirdi. Minglik xotinning o'g'li borligini va yana shu yerlik kishidan ham o'g'il ko'rganligi hozir ikkalasi ham birga ekanligini aytdilar. Xonning o'g'liga Tug'luq Temurxon, Sherovulning o'g'liga Inju Malik deb ot qo'yishgan ekanlar.

Qissaga kelsak, [Toshtemir] ilojini qilib Tug'luq Temurxonni olib qochdi va amir Po'lodchi huzuriga oshiqdi. Amir Po'lodchi oq-

suviik edi va Chig'atoyxon bir vaqtlar Manglay subani uning jaddiga in'om etgan edi.

...Toshtemur Tug'lug' Temurxon bilan Oqsuvga yaqinlashganlarida ularga savdogarlar hamroh bo'ldilar. Muzort dovondan o'tayotganimizda xon tasodifan yaxmalakdan sirg'anib, jarlikka qulladi. Toshtemur bir tutam gulxan yoqib uni tevarak-atrofdan qidirib ketdi. Shu payt dovondan o'tib borayotgan karvon shu yerga kelib to'xtadi. Toshtemur savdogarlardan birining oldiga bordi. Uning ismi Bekchik ekan. Xon bilan yuz bergan voqeani unga arz qildi. Savdogar sheriklaridan bir nechasiga voqeani aytib berdi. Ular Toshtemur bilan birga o'sha yaxmalak ustiga borgandilar. O'sha Bekchik arqon bog'lab pastga tushdi va xonni salomatiyuqoriga olib chiqdi... Shundan keyin birgalikda uni Oqsuvga, amir Po'lodchi huzuriga olib bordilar. Amir Po'lodchi uni o'sha yerda xonlik masnadiga o'tqizdi. Vaqt o'tib, tamom Mo'g'uliston, balki Chig'atoyxonga tobe bo'lgan yurtlarning aksariyati unga tobe bo'ldi.

Mirzo Muhammad Haydar keltirgan bu qissa ko'rinishdan xuddi latifaga o'xshaydi. Lekin Tug'lug' Temurxonning uzoq G'uljadan topib kelib xonlik taxtiga o'tqizganliklari va bu ishda amir Po'lodchining faol ishtiroki bo'lganligi haqiqatdir. Tug'lug' Temurxonning esa Chingizxon avlodi ekanligi shubhasizdir. Tarixiy manbalarda uning shajarasi quyidagi tartibda keltirilgan: Tug'lug' Temurxon — Eson Bug'axon — Duvaxon — Baroqxon — Yisun Qoraxon — Muttugen — Chig'atoyxon — Chingizxon — Yasugo bahodir — Borton bahodir — Qobulxon — Tuminaxon — Boysunqurxon — Qayduxon Dutum Menenxon — Bugoxon — Buzanjaxon — Alonguva ona.

Shunday qilib, Tug'lug' Temurxon 1348-yil Chig'atoy ulusining sharihida xon bo'lib ko'tarildi. Ko'p kurashlardan keyin, ayniqsa, amir Po'lodchining sa'y-harakati bilan u Mo'g'ulistonning katta qismini birlashtirishga va xon hokimiyatini nisbatan mustahkamlashga muvaffaq bo'ldi.

⁵⁵ Muzort dovoni — Tyanshan tog' cho'qqilaridan biri; G'uljadan Oqsuv viloyatiga olib boradigan yo'l shu dovondan o'tadi. Xitoylar uni Bin-shan deb ataydilar.

Uchinchi bob

XIV ASRNING IKKINCHI YARMIDA MO'G'ULISTON DAVLATI. TUG'LUQ TEMURXONNING ISTILOCHILIK YURISHLARI

Shunday qilib, 1348-yil amir Po'lodchi bilan Tug'lug' Temurxon Chig'atoy ulusining shimoli-sharqiy qismida tarixda Mo'g'uliston nomi bilan mashhur bo'lgan yangi feodal davlatiga asos solidilar. Bu davlat juda katta hududni o'z ichiga olgan edi. Unga qadimgidan o'zining yuksak madaniyati, moddiy va ma'naviy boyliklari bilan shuhrat topgan Sharqiy Turkistondan tashqari, Irtish va Emildan to'g'ri tog' (Xitoycha: Tyanshan)gacha va Borsko'ldan to'g'ri Farg'ona bilan Balxash ko'ligacha cho'zilgan o'randa istiqomat qilib turgan xalqlar va o'lkalar kirgan. Mo'g'ulistonning katta mam-lakat ekanligini shundan ham bilisa bo'ladiki, Mirzo Muhammad Haydar keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, uning bir chetidan ikkinchi chetiga olti-etti oy yo'l bosib yetganlar. Balxash ko'li (o'rta asrlarda Ko'kcha dengiz deb atalgan) o'sha zamonlarda O'zbekiston (O'zbek ulusi) bilan Mo'g'uliston o'rtasidagi chegara hisoblangan.

Mo'g'ulistonda mo'g'ul qavmlaridan tashqari, turkiyzabon xalqlardan qalmoqlar, qirg'izlar, qozoqlar va uyg'urlar istiqomat qilganlar. Lekin ularning turmush tarzi bir xil emasdi. Din-u-e'tiqod ham boshqa-boshqa edi ularning. Masalan, Sharqiy Turkiston xalqi (asosan, uyg'urlar) o'troq aholi bo'lib, asosan, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullangan. Din-u-e'tiqod bo'yicha musulmon edilar. Dastlik va tog'lik yerlarda ko'chib yurgan xalq (mo'g'ullar, qolmoqlar, qirg'iz va qozoqlar) esa, asosan, chorvachilik bilan mashg'ul bo'lib, ularning katta qismi islom va musulmonchilikdan hali yiroq edilar. Lekin ba'zi xonlar va ularning yaqinlari musulmon kishilari edilar.

Mo'g'ulistonning ma'muriy-davlat tuzilishi qanday bo'lganligini aniq aytib berish qiyin. Manbalarda uchraydigan qisqa va uzun-yul-lug' ma'lumotlarga tayanib bu haqda qisqa va umumiy bir fikr ayt-

sa bo'ladi. Har qanday feodal davlatda bo'lgani kabi, Mo'g'uliston feodal davlatining tepasida ham Chingizxon va Chig'atoyxon nomidan bo'lgan xon turgan. Lekin uning hokimiyati shunchaki nomiga bo'lib, davlat va mamlakatning inon-ixiyori dug'lot qavmidan chiqqan va ulusbegi degan yuksak lavozimni egallab turgan amirilar (Po'lodchi, Xudaydod va b.) hamda ulus-ulus bo'lib o'tirgan ko'chmanchi feodallar qo'lida edi. Ayniqsa, ulusbegining davlatni idora qilishdagi roli va nufuzi katta bo'lgan. Zamondosh tarixchilarning so'zlariga qaraganda, taxtga Chingiziylardan kimni o'tqazish, boshqa mamlakat va xalqlar bilan qanday munosabatda bo'lish, qaysilari bilan yaqinlashish-u, qay birlariga qarshi urush ochish, kimni qaysi davlat lavozimiga tayinlash, qo'yilgik davlatning barcha muhim ishlarini, asosan, o'sha ulusbegi hal qilardi. Lekin mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida uzoq-yaqin uluslarda o'tirgan mahalliy feodallarning roli ham kichik emasdi. Xon ham, ulusbegi ham o'z faolligida yirik qabila va qavmlarning yetakchilari bilan hisoblashishga majbur edilar. Biz buni o'shanday feodallardan Qamariddin, Anqo to'ra, Mir Karimberdi, Mir Haqberdi, Sa'id Ali, Temur uyg'ur va boshqalarning faoliyatida yaqqol ko'ramiz. Ulardan Qamariddin bilan Temur uyg'ur hatto xonlarni (Qamariddin — Ilyosxo'jani, Temur uyg'ur — Eson Bug'axon uchinchini) taxtdan tushirib, zo'ravonlik bilan toj-u taxtni egallab oldilar. Bu yerda yana shuni ham aytish kerakki, ko'chmanchi feodallar ziyrak va tadbirkor xonlarni, xususan, muntazam urushlar olib borib, ularni mo'ljallik qilib turadigan xonlarni qo'llab-quvvatlaganlar. Aks holda, ularni taxtdan tushirib, o'zlariga munosibini o'tqizganlar.

Mo'g'ulistonning ma'muriy va davlat tuzilishi haqida yana mamlarni aytish mumkin? Har bir qavm va qabila qadimdan o'ziga tegishli bo'lgan (yoki alohida xizmatlari uchun xon tomonidan in'om etilgan) bir yerda ulus-ulus bo'lib yashaganlar. Uslarning tepasida o'sha qavm va qabilaning boshlig'i turgan. Ular «biy», «bek», yoki «o'g'lon» deb atalgan.

Qisqasi, Mo'g'uliston tom ma'nosi bilan, markazlashmagan, boshqaruv ma'muriyati kuchsiz davlat bo'lgan.

Mo'g'ulistonga oid tarixiy manbalarda amir ul-umaro, otaliq, bek, bakovul, baxshi, vazir, dorg'a, devon, yasovul, eshik og'aboshi, kotib, qushbegi, qushbegiyi kull, qurultoy, kengash, mirob, miroxur, mirshab, mulozam, muftiy, muhrdor, naqib, navkar, pondsidiy, rayat, sardor, soliq, solig' yetuq, sesadi, sulton, o'g'lon, tavochi, tug'begi, ulus, ulusbegi, uchbegi, uchbegiyi barong'or, uchbegiyi javong'or, huzonponsadi, hokim, xon xiroj, haftsadi, shayx ul-islom, yurt kabi atamalarni uchratamiz.

Bu yerda «qurultoy» va «kengash» atamaları, xususan, qurultoy davlatining o'ziga xos oliy organini anglatadi. Xonni saylash va urush e'lon qilishdan tortib davlatning barcha muhim ishlarigacha shu qurultoyda hal qilingan. Qurultoyga xon, ulusbegi va o'g'lonlardan tashqari, uluslarning barcha yo'l boshchilari qatnashib hal qiluvchi ovozga ega bo'lgan. Kengash esa (changi deb ham atalgan) mavqe-e'tbori bilan qurultoydan kichik bo'lib, zarur paylarda xon tomonidan chaqirilib turladigan o'ziga xos davlat kengashi hisoblangan.

«Yurt» va «ulus» atamalariga kelsak, ular biron qavm yoki qabila istiqomat qilib turgan hududni anglatadi. «Bek» va «ulusbegi»lar esa o'sha yurt, ulus va uning xalqi to'pasida turgan hokimlardir.

«Rayat» — bu umuman soliq to'lovchi xalq, qora xalq. «Mulozim» bilan «navkar» esa xon va feodallarning o'zlariga doimo birga bo'ladigan xos xizmatkorlaridir. «Sulton» va «o'g'lon» atamalari esa shahzodalarni, ayrim hollarda umuman qo'shin boshliqlarini (o'g'lon) anglatadi.

Bir talay atamalar, masalan, vazir, devon, dorg'a, kotib, hakim, mirob, mirshab, muhrdor, sardor, naqib, shayxulislom, muftiy atamalari aholisi o'troq va islom mamlakatlariga, Mo'g'ulistonga nisbatan olganda esa Sharqiy Turkistonga tegishlidir.

Mo'g'ulistonning ko'chmanchi aholi istiqomat qilib turgan viloyat va tumamlarini olganda bu yerlarga otaliq, bakovul, baxshi, yasovul, eshik og'aboshi, qushbegi, qushbegi miroxur, tavochi, tug'begi, ulusbegi atamalarini tatbiq etish mumkin.

Bu yerda «ulusbegi», «otaliq», «qushbegi», «tavochi», «eshik og'a boshi» lavozimlari davlatning yuqori darajadagi lavozimlaridir.

«Ushbegi» — u haqda yuqorida aytib o'tildi — o'z o'zini va e'tiborini bilan, xondan keyingi ikkinchi yuksak lavozim hisoblangan. Ushbegini ba'zan amir ul-umaro (amirlar amiri, ulug' amir) deb ataganlar. Otaliq (otaka, ko'kaldosh deb atalgan) xonzodalarning tartibiyachilari bo'lishgan va ular balog'atga yetgunlaricha ularning ulusini idora qilganlar. «Qushbegi» bilan «qushbegi»ga kelsak, ularning arab tilidagi losida yozilishi bir xil. Shunga qaramay, O'ra Osiyo tarixining ba'zi tadqiqotchilari bu atamalar bir ma'noli qushbegi, ya'ni podshoh va xonlarning, shuningdek, amir Po'lodchi, amir Xudaydodga o'xshagan yirik feodallarning ov qushlari va hayvonlariga mutasaddilik qiluvchi va shikor marosimlarini uyushtirishga mas'ul bo'lgan mansabdorlar deb hisoblab keladilar. Aslida bu fikr «qushbegi» atamasiga nisbatan to'g'ri. «Qushbegi» atamasiga kelsak: «qush» so'zi (turkiycha) — yurish va ko'chish vaqtida xon qarorgohini, «qushbegi» esa o'sha xon qarorgohining boshlig'i ma'nosini anglatadi. «Tavochi»ga kelsak, bu lavozim egasi asosan harbiy yurishlar oldidan lashkar to'plash, uni yurish va urush vaqlarida o'rnatish bilan shug'ullangan. Eshik og'a boshi (eshik og'asi) zimmasiga esa xonning qabul marosimlarini uyushtirish vazifasi yuklatilgan.

Boshqa lavozimlarga kelsak, «bakovul» — xonning xususiy oshpazi, baxshi deb — kotiblar, harbiy bo'linmalarning hisob-kitobini olib boruvchi, sipohiyarga maosh beruvchi mansabdorlarni aylantirganlar. Yasovul esa xonlarning kichik xizmatchilari bo'lib, xonning shaxsiy topshiriqlarini bajargan va o'rduni qo'riqlab turgan.

Shuningdek, manbalarda «tug'begi», «sesadi», «ponsodi», «uchbegi», «uchbegiyi barong'or», «uchbegiyi javong'or», «haftasadi», «thazor ponsadiy» kabi atamalar ham uchraydi. Bular — harbiy atamalar sanaladi. Masalan, «tug'begi» — bayroqdor qism boshlig'i, «sesadi» — uch yuz kishidan iborat harbiy qismga, «ponsadiy» — besh yuz kishilik, «haftasadiy» — yetti yuz kishilik, «thazor ponsadiy» — bir ming besh yuz kishilik qo'shin boshlig'ini anglatgan. «Uch begi», «uchbegiyi javong'or» va «uchbegiyi borong'or» atamalariga kelsak, uni aslida «o'qchunq'or» deyiladi. «Tarixi arba'ulus»da aytilishicha, u g'ul (markaz qism) yonida boruvchi bo'linma

bo'lib, turkiyda chindovul, arab tilida soqa deb ataladi. «O'qchunq'or, deb yozadi Mirzo Ulug'bek, — g'ul yonidan, uning yon tomoni — shunday miqdorda yuradiki, qadam tashlaganlarida chiqqan changini, ularning qorasini g'uldagilar ko'rib turishlari zarur. Ular ham g'ul yurib borayotgan yo'l changini yoki g'ul qorasini ko'rib turishlari lozim». Demak, bunday maxsus qism (uchbegiyi javong'or, uchbegiyi barong'or) qo'shinning so'l va o'ng qanotlariga qo'yilgan bo'lib, ularni qo'riqlash vazifasini o'taganlar.

Mo'g'ullarning qo'shin tuzilishi O'g'izxon va Chingizxon davrida mavjud bo'lgan tartibni saqlab qolgan. U, avvalambor, barcha uluslardan to'plangan va tepasida asosan qabila boshliqlari turgan lashkardan iborat bo'lgan. U o'nlik, yuzlik, yettiyuzlik, minglik va o'nminglik bo'linma (tuman)da tarkib topgan. Uning asosiy qismini o'tliq askarlar (suvoriylar) tashkil etgan. Harbiy yurishlar va jang oldidan u quyidagi tartibda yasol (saf) tuzgan: javong'or (so'l qanot), barong'or (o'ng qanot), g'ul (markaz), qorovul (qo'shin oldida va qanotlarda boruvchi qo'riqchi va xabarchi qism), qirovul (ilg'or qism ketidan boruvchi maxsus harbiy bo'linma), shkovul (qo'shinning qanotlarida boruvchi qism) va zaxira qismdan tashkil bo'lgan.

Turk-mo'g'ul xalqlarida qurul-yarog' ko'tarishga qodir bo'lgan har bir er kishi sipohiy hisoblangan. Jarchining ovozi eshitilishi bilan u ikki ot, kamida bir oyga yetadigan oziq-ovqat va otiga yem, shuningdek, zarur qurul-yaroqlarni olib aytilgan yerga, ko'rsatilgan soatda to'planishi shart bo'lgan.

Yana shuni ham aytish kerakki, ko'chmanchilar nafaqat bir-birini, ya'ni bir qavm — ikkinchisini talon-toroj qilib turgan, balki ko'proq qo'shni xalqlarni, o'troq o'lka va mamlakatlarning xalqini talaganlar. Harbiy yurishlar ko'chmanchi feodallarga ham, ularning tabalariga ham behisob boylik keltirgan. Ular ana shu yurishlardan katta o'lja va asirlar olib qaytganlar.

Xullasi kalom, Tug'luq Temurxon bilan amir Po'lodchi Mo'g'ullistonning ijtimoiy-siyosiy mavqeyini bir qadar mustahkamlab olganlaridan keyin, istilochilik ko'yiga kirib oldilar, xususan, Ching'atoy

ulusining janubi-g'arbiy qismini bosib olish siyosatini tutdilar. Ular Movarounnahrda⁵⁶ ijtimoiy-siyosiy buhrondan foydalanib, hijriy 761-yilning rabi ul-avval (1360-yilning fevral oyi o'tralari) oyida katta qo'shin bilan Turkiston va Movarounnahrning o'troq nohiyalariga bostirib kirdilar. Mo'g'ul qo'shiniga katta amirlardan Ulug' Tug Temur, Hojibek va qong'li qavmining sardori amir Bekchik bosh bo'ldilar. Sayram va Turkistonning katta yo'l ustida joylashgan shahar-u qishloqlari qarshilik ko'rsatmay Tug'lug Temurxonning amirlariga taslim bo'ldilar. Oradan bir oy o'tib-o'tmasdan mo'g'ul qo'shini Sirdaryoning o'ng sohilida paydo bo'ldi. Ular Sirdaryodan hech qanday qarshilikka uchramay o'tib oldilar. Tug'lug Temurxon qo'shini Xo'jand ro'baro'sidagi Chanq buloqda to'xtatdi. Shu yerda qisqa kengash o'tkazilgach lashkarga bir kecha-kunduz dam berilgandan keyin Movarounnahrning ichkarisiga qarab yurishni davom ettirishga qaror qilindi.

Mo'g'ullar Movarounnahr ichkarisida ham deyarlik qarshilikka uchramadilar. Xalqning otini minib, nonini yeb tirtkechilik o'tkazib yurgan amirlar, uning boshi tashvishda qolgan paytda valne'matini himoya qilishga qodir bo'lmadi. Amirlar birlashib, dushmaniga qarshilik ko'rsatishga yaramadilar. Aksincha, ba'zilar to'g'ridan-to'g'ri g'anim tarafga o'tib ketdilar. Shundaylardan biri Xo'jand hokimi Boyazid Jaloir bo'lib chiqdi. U mo'g'ul lashkarining ilg'or qismi Sayxundan kechib o'tishi hamono, o'z qavmi bilan borib yog'iygan qo'shildi va mo'g'ullarga g'ajarchilik (yo'l ko'rsatuvchilik) vazifasini o'tadi. Ko'pni ko'rgan va suyagi urush-talashlarda pishgan Xo'jambarlos esa dushman Qarshiga yaqinlashib qolganini eshitibog, ahl-u ayoli va xizmatkorlarini olib Xurosonga qarab qochdi. Boshqa amirlar ham el-yurtini tashlab tum-taraqay qochdilar. Lekin el himoyachisiz qolmadi. Yurtning yukini Temurbek o'z yelkasiga oldi. U aql-farosat bilan ish tutdi. Mo'g'ullarning asosiy kuchi Movarounnahrda ichkarilamasdan turib, ularni to'xtatish va el-yurtini talon-toroj va tahqirlashlardan asrab qolish chorasini qidirtdi. Bu vaqtda mo'g'ul qo'shinining ilg'or qismi Xuzorga kelib qolgan edi. O'sha kunlar va o'zining azm-u qarori haqida Temurbekning o'zi bunday

deydi: «Tug'lug Temurxon (katta amirlardan) Bekchik, Hojibek Er-qinit, Ulug' To'q Temur va Jete⁵⁶ning boshqa amirlardan uch favj⁵⁶ (qo'shin) tuzib, ularni Movarounnahr mamlakatini toroj qilish uchun jo'nganligi, o'sha uch favj qo'shin Xuzor degan yerga kelib tushganligi xabari mening qulog'imga yetdi. Shunda Tug'lug Temurxonni borib ko'rishdan avval o'sha ochko'z amirlarni mol-dunyo bilan aldash, Movarounnahrni qat'u g'oradan saqlab qolishga qaror qildim. Tilga olingan amirlarni ko'rganimda ularni haybatim bosdi, shekilli, (menga) ko'p izzat-ikrom ko'rsatib, meni haddan ziyod siyladilar. Ularning ko'zlariga o'xshash ko'ngillari ham tor bo'lganidan, sovg'a-sovurin yo'sinida ularga berilgan har turlik taniq mol-lar ko'zlariga ko'p ko'rindi va Movarounnahrni bosib olish, toroj qilish niyatidan qaytdilar. (Shundan so'ng) to'g'ri borib (xon bilan) ko'rishdim. Xon kelishimini yaxshilikka yo'yib (saltanat ishlarida) mendan kengash so'radi. Ko'rsatgan maslahatlarimni to'g'ri topib, hammasini qabul qildi... Amirlarni bundan buyon Movarounnahrda borishlarni man' etdi». O'shanda Tug'lug Temurxon ota mulk Kesh viloyatini, tobe tumanlar va to Jayxun sohillarigacha bo'lgan yerlar bilan qo'shib, Temurbekka in'om etdi.

Oradan ko'p vaqt o'tmay, Temurbek ota yurti Keshga qaytib keldi va asta-sekin tevarak-atrofga yigit to'plab, qo'shin tuza boshladi. Qisqa vaqt ichida uning tug'i ostiga kattagina lashkar jam' bo'ldi. Xursandchilikka bois bo'ladigan narsa shu bo'ldiki, Hizr yasovuriy ham Samarqand lashkarini olib Temurbekka kelib qo'shildi.

Lekin oradan ko'p vaqt o'tmay, Jete amirlari orasida ixtilof chiqdi. Tug'lug Temurxon Movarounnahrda o'g'li Ilyosxo'jani qoldirib, o'zi shoshilinch ravishda Mo'g'uliston⁵⁶ga qaytdi. Ilyosxo'jaxon ota-sining yo'lini tutdi. Movarounnahrni idora qilishda yerlik amirlarga, xususan, Boyazid Jaloir, Xizr yasovuriy va Temurbekka tayan-di. Boyazid Jaloirga Xo'jandni, Xizr yasovuriyga esa Totkand bilan Saripulni qayta in'om qildi. Temurbekni esa huzurida olib qoldi. Ulkan maqsadlarni ko'zlab shu ishni qildi u. Temurbekning harbiy salohiyati va ulusdagi katta obro'sidan foydalanib, ilgari Chig'atoy

⁵⁶ Favj — umuman, harbiy bo'lim.

ulusiga tobe bo'lgan Jayxunning narigi tarafidagi viloyatlar — Hala Badaxshon, Xuttalon va Kobulni ham o'z tasarrufiga kiritib olmoqchi bo'ldi. Xullas, bir haftadan keyin xon uni Xizr yasovuriyga qo'shib Jayxunning narigi tarafga jo'natdi. Ketidan esa lashkarning katta qismi bilan xonning o'zi boradigan bo'ldi. Temurbek H yosxo'jaxonning asl niyatini fahmladi. U el-yurti katta urush g'ulabiga tortmoqchi. Temurbek va Xizr yasovuriyning qo'li bilan Hoji barlos, Bayon Suldus va amir Husaynga o'xshagan gardankashlarni bartaraf qilmog'chi. Shunga qaramay, Temurbekning xonga «xo'jodeyishdan boshqa iloji qolmagan edi. Amirning boshini birlakirish va birgalashib ulusni mo'g'ullar ishtidodidan ozod qilish niyatini diliga tugib qo'ydi. Yo'l-yo'lakay shu haqda o'yladi. Ikkala amir Xizr yasovuriy bilan Temurbek Temur qopig'dan o'tganidan keyin shu yerda amir Husayni uchratib qoldilar. U yigitlari bilan allaqachon Jayhundan kechib o'tib, shu yerni lashkargoh qilib o'tirgan ekan. Tasodifan yuz bergan uchrashuvdan uchalarlari ham xursand bo'ldilar. Chunki faqat birlashibgina mo'g'ullar ishtidodidan qutulish mumkin edi. Darhol Hisori shodmon, Xuttalon va Badaxshonga chopar yuborib, Bayon Suldus, Kayxustav va Shoh Bahoudinni Soli saroyga kengashga chaqirtirdilar. Ammo ular kelishmadi.

Shu payt Samarqanddan «Ilyosxo'jaxon Movarounnahrni tark etib, Mo'g'ulistonga qaytib ketibdur», degan xushxabar olindi. Temurbek bundan foydalanib, ulusni tuzishga kirishni taklif qildi, lekin amirlarning boshi bu safar ham qovushmadi. Amir Husayn ming bir bahonani ko'ndalang qilib Soli saroyda qoldi, Xizr yasovuriy esa yo'lida Taxi qorachaga⁵⁷ yetganlarida odamlari bilan qochib ketdi. Boyazid jaloir bilan yaqinda shu atroflarda paydo bo'lgan Hoji barlosni ham itifog'ga keltirib bo'lmadi. Temurbek 1360-yilning qolgan qismini Soli saroy bilan Termizda kechirdi.

Kelasi yili, hijriy 762-yilning jumodi ul-avval oyi (1361-yilning yanvar oyi)da Tug'luq Temurxon katta lashkar bilan yana Mo-

⁵⁷ Taxi qoracha (taxi qorachor) — Samarqandning janubi-sharqiy tarafida, undan taxminan 43—45 km masofada, Shahrisabz—Samarqand yo'li ustida joylashgan dovon.

varounnahrda paydo bo'ldi. Yana o'sha bundan bir yil ilgari ahvol: parokandalik, mutellik. Mo'g'ul qo'shini Sayxundan o'tishi hamono yomon o'sha xoin Boyazid jaloir xonning qarshisida tiz cho'kdi. Xonning mavkabi Samarqanddan bir manzil⁵⁸ masofa narida to'xtaganida Bayon Suldus bilan Hoji barlos ham kelishib xonning oyoqlarini o'ptilar. O'tgan yili esa unga dushmanlik maqomida turgan edilar. Bu Tug'luq Temurning esidan chiqmagan ekan, ularni silab-sippab o'tirmadi. Bunday paytlarda gap tashuvchilarning ishi ham o'ngidan keladi. Bunaqa odamlar hamma yerda topiladi. Tug'luq Temurxon Samarqandga kirib kelishi bilan ular kelib Boyazid jaloirni chaqdir va xon hamma saroyga to'plangan paytda uni jalloidning qo'lligatopshirdi. Buni ko'rib, movarounahrlik beklarni qo'rquv va vahidima bosdi. Hoji barlos qabuldan chiqqan hamono Samarqand bilan bir muncha vaqt xonning nazaridan sal naritroqda yurdi. Faqat Hamid turxonning vositachiligi bilan yana Tug'luq Temurxonning qabulxanasiga manzur bo'ldi. Xon hech narsa bo'lmaganday uni munosib qabul qildi va yana bosh-oyoq sarupo bilan siylab, mingboshlik lavozimiga tayinladi: Kesh viloyatining hokimligini ham unga berdi.

Shunday qilib, Tug'luq Temurxon g'animlarini tinchitdi: Boyazid jaloir yasog'ga yetkazildi, Hoji barlos yurtidan bir umrga budarg'a qilindi, Temurbekni esa mansab va ulus berib o'z tarafga og'dirib oldi. Yana bir jiddiy dushman — amir Husayn qoldi. Ayni paytda uzog'da, Hisori shodmonning mustahkam qal'alari ichiga kirib pisib o'tiribdi. Lekin tinch o'tirarmikin? Bunga ishonmagan xon qahraton qishning izg'irilariga qaramay, unga qarshi qo'shin jo'natdi. Ikki o'rtada Vaxsh daryosi bo'yida ikki kun urush-talosh bo'ldi. Urushning ikkinchi kuni, amir Husaynning qo'li baland keilib turgan kuni, mo'g'ul lashkarining javong'ori sinib, chekinishga yuz tutib turgan bir paytda, Xuttalon hokimi amir Kayxustav xoinlik qilib, qo'shin-mo'shini bilan mo'g'ullar tarafga o'tib ketdi. Bu — urushning taqdirini hal qildi-qo'ydi. Amir Husayn urush boy beril-

⁵⁸ Bir manzil — karvon bir kunda bosib o'tadigan yo'l; uch-to'rt farsaxlik masofa.

ganini anglab, qolgan-qulgan odami bilan Jayxunning narigi taraffiga o'tib ketdi. Mo'g'ullar uni Qunduzgacha ta'qib qilib bordilar, lekin qo'lga tushirilmadilar. Mo'g'ullar qishning qolgan qismini Qunduz bilan Tolqonda o'tkazib, bahorda yurishini davom ettirdilar va amir Husayn ta'qib qilib Hindukush dovonigacha⁵⁹ bordilar. O'shanda mo'g'ullar Janubiy Turkistonning yo'l ustida joylashgan qishloq va qasabalarini⁶⁰ bearmon toroj qildilar. Lekin ular, baribir, amir Husaynni topolmay, kuz avvalida Movarounnahrda qaytishga majburi bo'ldilar.

O'sha yili kuzda xonning amri bilan Bayon Suldus ham qatl etildi. Xon uni, amir Husayn qochib ketgandan keyin, Hisori shodmonga hokim etib tayinlagan edi. Ko'p o'tmay u gardankashlik qilgan edi.

O'sha 1361-yil kuzda Tug'luk Temurxon Movarounnahrni o'g'li Ilyosxo'jaxonga topshirib, o'zi yana Mo'g'ulistonga qaytdi. Bunga ko'chmanchi feodalarning isyon va Dashti Qipchoqdagi boshliq hukmdorlarning g'millab qolganligi sabab bo'ldi. O'shanda u amir Bekchikni sohib ixtiyor etib tayinladi. Temurbekka esa sipohiyga likni topshirdi.

Lekin xon qaytib ketgandan ko'p vaqt o'tmay, 1362-yil Temurbek bilan amir Bekchikning oralari buzilib qoldi. Bunga mo'g'ullarning o'ta mutakabbirligi, kamsitishlar va fitna qo'zg'atishlar sabab bo'ldi. Bu haqda Amir Temurning o'zi bunday eslaydi: «Ular (amir Bekchik va uning sheriklari. — B. A.) Tug'luk Temurxonga xat yozib, «Temur bizga qarshi isyon tug'ini ko'tardi», dedilar. Xon bu yolg'on gaplarni chin bilib, meni o'ldirib, yo'qotish haqida yorliq yubordi. Bu yorliq mening qo'limga tushib qoldi. Undan o'limga mahkum etilganimni bilib oldim».

Xullasi kalom, o'shanda Temurbek eson-omon qochib qutuldi va birmuncha vaqt Xorazmda turkman cho'llarida, Movarounnahr va Janubiy Turkistonning ko'zga tashlanmaydigan yerlarida yashirdi.

⁵⁹ Hindukush dovoni — Balxdan Kobul va G'aznaga olib boradigan kumush yo'l ustida joylashgan baland tog'li dovon.

⁶⁰ Qasaba — shaharcha, katta qishloq.

rib yurdi. Lekin mo'g'ul istilochilari bilan kurashni sustlashtirmadi: nroftga odam yig'di, kuch to'pladi.

1362-yil Temurbek bilan amir Husayn yaqinlashib qoldilar. Ular ancha-muncha harbiy kuchga ega edilar. Ittifoqchilar bir safar Balx ilig'asida amir Abu Sa'id va Mingli suldus bosh bo'lgan uch ming kishilik mo'g'ul qo'shinlariga qattiq zarba berdilar. O'sha yili Movarounnahrda yashirib yurgan chig'atoy beklari ham faollashib qolishgan edilar. O'sha kunlari ulardan ba'zilari: Sulaymon barlos, amir Muso, Joku barlos, Jaloliddin barlos va Hinduka barloslar Temurbek bilan amir Husaynni qidirishib Termizga kelib tushganlari ma'lum bo'ldi. Agar ularning barchasi bir yoqadan bosh chiqarishsa, xalqi va yurtini mo'g'ul zulmidan shu yilning o'zida ozod qilish uchun sharoit tug'ilgandi shu payt.

O'shanda ular — Temurbek bilan amir Husayn — mo'g'ullarni yengib Balxni ham egalladilar. Navbat — Movarounnahrda, chun-ki Toxariston bilan Badaxshonda mo'g'ul lashkari yo'q. Lekin bu yolg'iga ularning ishi yana yurishmadi. Arsifda⁶¹ turganlarida ham, Daragezda⁶² ham, ular bu yolg'iga birgalashib harakat qilish va Chig'atoy ulusini mo'g'ullardan birgalashib ozod qilishga ahd-paymon qilishgan edilar. Balx olingandan keyin amir Husayn o'zga-rib qoldi. U tap tortmasdan «biz qubbat ul-islomda⁶³ qolishga qaror qildik», — dedi-qo'ydi. Amir Temur bu mutakabbur, tangnazar va shuhratparast odamni yaxshi bilardi. Shuning uchun indamadi. Ikkiyuzlamachiligini yuziga solib o'lturmadi. Qisqasi, o'sha yili mo'g'ulni Movarounnahrda surib chiqarib bo'lmadi. Temurbek esa ko'proq daryoning narigi solida, Xulimda, Tolqonda turdi. Kuzda daryoning o'ng soliligga o'tib, Puli sanginda⁶⁴ mo'g'ullarning kat-ta qo'shiniga qaqshatqich zarba berdi. 1363-yil u Temur qopug'dan

⁶¹ Arsif — Balx ko'xistoni (u Elbrus tog'i deb ataladi)da joylashgan xushmanzara daryo.

⁶² Daragez — Balxning janubiy tarafida, undan taxminan to'rt farsax masofada, Buxob daryosi bo'yida joylashgan xushmanzara daryo.

⁶³ Qubbat ul-islom — islom qubbas; Balx shahrining o'rta asrlardagi faxriy nomi.

⁶⁴ Puli sangin — Hisor viloyatida Surxob (Qizilsuv) daryosining so'limog'i bo'limish Obi hningov ustiga qurilgan tosh ko'pri.

o'tib, yana bir-ikki yerda g'alaba qozondi. Ayniqsa, uning Keshni olishi esda qoladigan voqea bo'ldi. Temurbek 300 sara yigitni ulaning orasida amirlardan Sulaymon barlos, Bahrom jaloir va Jaloliddin barloslar ham bor edilar — o'zi bilan birga olib Kesh sari yo'landi. Kesh jilg'asiga yaqinlashganda yigitlarni shu yerda to'xtatib va ularga: «Har biringiz olingizning ikki biqiniga bir bog' dan shox-shabba bog'langiz. Shunday bo'lsin, uning bir uchi yoqda bo'lsin!» — deb buyurdi. Sipohiyar yo'l chetidagi daraxtlar va butalarni kesib, shox-shabba yig'dilar va Temurbek aytganday qilib otlarining ikki biqiniga bog'ladilar. Yigitlar ham, amirlar ham bo'lib buning ma'nosiga tushumadilar, chunki bunagasi ilgari harbiy ishlarda ko'rilmagan edi. Bunga otga qanchi bosganlaridan keyin tushundilar. Shox-shabbalar yo'liy shu qadar to'zidiki, uzog'dan ko'rgan odam «ko'p ming kishilik lashkar kelayotibdi», deb o'ylashni mumkin edi. Xullas, uch yuz otning tuyog'idan ko'tarilgan chanoq to'zon yo'q deganda ikki farsax masofani tuidi. Qal'a devori ustida turgan mo'g'ul sog'chi ham, uning yonida paydo bo'lgan dorug'a bilan kutvol ham buni ko'rib qo'rtqib ketdilar. Bo'lmaganda ikki tuman otlig' askar shahar ostonalarida paydo bo'ldi, deb o'yladilar ular. Shaharda hammasi bo'lib bir yarimiki ming mo'g'ul askar bor edi. Dorug'a bilan kutvol jang qilishga jazm qilmadilar va ahl-u ayoli, ko'chko'ronini olib, shaharni uzog'dan quyun bo'lib kelayotgan kimningdir tumonat askariga bo'shatib chiqdilar. Shunday qilib, Temurbek bor-yo'g'i 300 yigit bilan ota yurti Keshni mo'g'ullardan qaytarib oldi.

Temurbek Keshning buzilib yotgan yerlarini ta'mirlash, shahar devorlarini tiklashga kirishdi. Shu bilan birga, ulusdagi umumiy vaziyatni taftish qilib kelish uchun Qarshi, Samarqand, Buxoro va Xo'jandga xabargirlar jo'nardi.

Oradan ikki-uch kun o'tib o'sha xabargirlardan biri «Ilyosxo'jon katta qo'shin bilan Keshdan kelib, to'rt farsax narida turibdi» degan xabar topib keldi. Temurbekni bir oz vahima bosdi. Chunki atrofiga to'plangan yigitlari hali mingga yetmagan, amir Husayndan esa darak yo'q edi. Buning ustiga Keshning mustahkam qal'asi yo'q

edi. Shuning uchun mo'g'ullar basharti Keshga hujum qilguday bo'lsalar, amir Husayn yoki boshqa bironiasi yordamga yetib kelguncha, tevarak-atrofda tog'larga chiqib ketishga qaror qildi. Lekin mo'g'ullar hujum qilmadilar. Qarshidan kelgan savdogar «Tug'lug Temurxon vafot topibdur. Ulug' Tuq Temur bilan amir Hamid Ilyosxo'jaxonni olib Mo'g'ulistonga jo'nab ketibdur. Toshariqda turgan mo'g'ul lashkari ersa orqasiga qaytib ketibdur», degan xabar olib keldi. Temurbek va uning amirlari g'aybdan kelgan bu baxtni Alloh taoloning inoyati deb bildilar.

O'sha kunlari Temurbekning yigitlari borib Xuzorni bosdilar. Dorug'a va uning odamlari ahl-u ayoli va qo'lliga tekkan bisotini olib qochib ketdilar. Qo'shinga ikki kun dam berilgandan keyin, Temurbek Kesh va Xuzordan keyingi kunlari to'plangan lashkarlar bilan xo'ja Salbariyi chindovul⁶⁵ etib jigdalik⁶⁶ mavzeyiga qaytdi va har jihatdan qulay bu yerni lashkargoh qilib, tevarak-atrofning lashkari to'planguncha bir hafta turdi. Shunda Keshga kelishda Temur qopug'da qoldirilgan qo'shin va bundan qirq kun muqaddam Sher Bahrom boshchiligida Baljuanga jo'natilgan qo'shin kelib zafar asar lashkarga qo'shildi. Muhimi o'sha kunlari Balx tarafdan 2 ming chog'liq yigit bilan amir Husayn ham jibdalikka keldi.

Ertasi kuni Temurbek va uning ittifoqchilari qo'shini bilan jigdalikdan ko'chib, Xuzorga keldilar. Shu yerda ikki-uch kun turib choshkarni bekam-ko'st qilib olmog'chi edilar, lekin bo'lmadi. Mo'g'ul lashkari yana Tarhda paydo bo'ldi. Temurbek va amir Husayn lashkarni saflab uni o'sha tarafga yetaklab ketdilar. Mo'g'ullar ham yasal⁶⁷ tuzib jangga shay ekanlar. Uning javong'arida amir Qoraxo'ja bilan amir Homid, barong'orida Tuq Temur bilan amir Bekchik bosh bo'lib turgan edilar. Ikki o'rta jang boshlandi. Kat-ta qing'in-barot urush bo'ldi. Oxir-oqibat, Temurbek va uning ittifoqchilari mo'g'ul lashkari ustidan g'alaba qozondilar. Ikki tomon ham kattagina talafot berdi. Mo'g'ullardan o'lganlar orasida amir

⁶⁵ Chindovul (chig'dovul) — qo'shinning dum qismi; arygard.

⁶⁶ Jigdalik — Xuzor bilan Kesh o'rtasida joylashgan yer.

⁶⁷ Yasol — qo'shin safi.

Bekchikning birodari Davlatshoh, bahrin umogining sardori amir Po'lod va yana ikkita xonzoda bor edilar. Amirlardan Bekchik Iskandar o'g'lon, Homid, Yusufxo'ja asir olindilar. Muhimi shunda ki, asirlar orasida Ilyosxo'jaxonning o'zi ham bor edi. Boshda uning niyati boshqa edi — Temurbek bilan amir Husaynni bartaraf qilib, keyin Mo'g'ulistonga qaytmogchi edi. Mana, falakning gardishi bilan o'zi bir yoqlik bo'lib turibdi. Lekin Temurbek bilan amir Husayn oliyanoblik qilishdi. Uni o'ldirishmadi. «Turklarning jibillatida» bo'lgan vafodorlik an'analarga ko'ra, xon asirlikdan ozod etildi — deb yozadi «Zafarnoma» muallifi.

Ertasi kuni Temurbek bilan amir Husayn mo'g'ullarni ta'qib etib yo'lga chiqdilar va Obi yomda ularning yo'lini to'sib chiqib, katta talafot yetkazdilar. Shundan keyin Ilyosxo'jaxon va amirlarning qarshilik ko'rsatishga kuchi qolmadi. Mo'g'ullarning qolgan-qutgan odamlari Xo'jand tarafga chekindilar. Ularni Xo'janddan ham surib chiqardilar. Keyin mo'g'ullar Toshkentdan ham quvib chiqarildi.

Shunday qilib, Temurbek va amir Husaynning sa'y-harakati bilan 1363-yilning kuzida qariyb to'rt yildan beri davom etib kelayotgan mo'g'ul istibdodiga chek qo'yildi.

Biroq hurriyat nashidasi uzoqqa cho'zilmadi. Ilyosxo'jaxon 1365-yilning bahorida katta qo'shin to'plab yana Turkiston bilan Movarounnahrga bostirib kirdi. Temurbek shoshilinch ravishda tevarak-atrofga tavochi va jarchilarni yuborib, lashkar jamlashga kirishdi. Shu bilan birga, Soli saroyga chopar yuborib, amir Husayn ni sodir bo'lgan voqeadan xabardor qildi.

Lashkar uch kun ichida to'plangach Temurbek uni olib o'sha kunioy yo'lga chiqdi. Huzorga yetganda amir Husaynning Po'lod Bug'o va Zinda Chashm boshchiligida yuborgan ikki ming kishidan iborat askari kelib unga qo'shildi. Samarqand tevaragida (Iporko'prigida) ikki kun odamlar bilan chorpolarga dam berilgandan keyin yana yo'lga chiqib, 20-may kuni Sayxundan o'tib, Chinos atrofiga kelib tushdilar. Buyruqqa binoan, har bir qo'shin tevarak atrofini to'ralar va chirlar bilan o'radilar, ichkarisidan esa aravalarni bir-biri

⁶⁶ Jibillat — xulq-atvor, tug'ma fe'l.

ga zanjirlab, ikkinchi mudofaa halqasini hosil qildilar. Lashkarning tevarak-atrofiga qorovullar kuchaytirildi. O'sha kuni tun yarimlajimda qolgan lashkarini olib amir Husayn ham Chinosga yetib keldi. Tong yorishmasdan Temurbek bilan amir Husayn qisqa chang⁶⁹ o'tkazdilar va vaqtni behuda o'tkazmasdan qo'shin saffarini rostlashga kirishdilar. Barong'orda amir Husayn, javong'orda esa Temurbekning o'zi turadigan bo'ldi. Barong'orning qanbuliga Tilonchi, orol, xirovuliga amir O'ljoytu Aperi, Sher Bahrom, Po'lod Bug'o, Farhod Aperi va Malik bahodir tayin etildilar; javong'orning qanbuliga amir Sor Bo'g'o qipchoq, xirovulga Temurxo'ja o'g'lon qo'yildi. G'ulga keksa, ishbiarmon amirlardan Joku barlos, amir Suyiddin, Murod barlos va Abbos bahodir qo'shini bilan qo'yildi. Kelishuvga binoan, hamma qismlar: barong'or ham, javong'or ham, g'ul ham, boshqa qismlar ham dushman ustiga bir vaqtning o'zida hurobariga tashlanadigan bo'ldilar.

Jang choshgohga yaqin, yarim kechada boshlangan yomg'ir bir oz tingandan keyin boshlanib ketdi. Temurbek mo'g'ullarning Shamg'un no'yon bosh bo'lib turgan barong'orini birinchi ham-lidayoq surib tashladi. Bu hol mo'g'ul lashkarini sarosimaga soltdi. Bunday paytlarda turk-mo'g'ul xalqlari orasida amalda bo'lgan urfga ko'ra, yadachilarning⁷⁰ yordamiga tayanadilar. Ilyosxo'jaxon ham shunday qildi. Yada ishga solingandan keyin osmonni qora bulut qoplab, savalab turgan yomg'ir selga aylandi, qattiq dovu ko'tarildi. Ko'z ochib-yumguncha jang maydoni botqoqlikka aylan-di. Otlar tizzasigacha loyga botib yurishga majoli qolmadi. Shunga qaramay, Temurbekning yigirlari sur'atni bir daqiga ham pasaytir-may jon olib-jon berib savalashdilar. Lekin amir Husayn tarafdan ham shunaga dadil harakat bo'lmadi. Aksincha, Ilyosxo'jaxon endi chekinishni ixtiyor qilib turganda, amir Husayn jur'atsizlik qildi. Birinchidan, qo'shinlari mo'g'ullarga o'xshab boshiga kigiz tash-lab olib turgan o'rindan bir qarich ham siljimadi. Temurbek dadil

⁶⁹ Chang'i — kengash.

⁷⁰ Yadachi (jadachi) — kerak bo'lganda maxsus sehnli tosh yordamida qor-yomg'irni yog'dirish yoki uni to'xtatish karomatiga ega bo'lgan jodugar.

harakat qilishga undab oldiga ikki marta chopar jo'natasa ham foydasi bo'lmadi, ikkinchi marta borib kelgan chopariga amir Husayn «Yog'iy birlan chopishib o'lishga tayyorman, lekin botqoqqa botib keishga toqatim yo'q. Temurbekka ham aytib qo'y, obro' borida urush palosini yig'ishtirsun», — debdi.

Temurbek urush palosini yig'ishtirmadi, aksincha, jangni davom ettirdi. Shu yerda Ilyosxo'jaxon hiyla-nayrang yo'lliga o'tidi. U «Barong'or qism chekinsun», — deb buyruq berdi. Lekin javong'orning qanbuli, xirovuli va qorovuli o'rinlaridan siljimadilar. Bu Temurbek va uning qo'shiniga qo'yilgan bir tuzoq edi. Bu ham yetmaganday, ayni o'sha paytda qo'shinning amir Husayn bosh bo'lgan barong'or qismi Sayxun (Sirdaryo) bo'yiga qarab chekina boshladi. Bunday sharoitda urushni davom ettirib bo'lmadi, albatta. Shuning uchun ham Temurbek amirlari bilan ot ustida qisqa kengash o'tkazib, urushni to'xtatish va fursatni boy bermay jang maydonini tark etishga qaror berdi. Shunday qilinganda odamlarni ham, chorponi ham, urush anjomlarini ham omon saqlab qolish mumkin bo'lar edi. Chunki tushungan odamga tashabbus va g'alaba allaqachon qo'ldan boy berilgan edi. Tarixda «Jangi loy» nomi bilan mashhur bo'lgan bu urushda Temurbek qariyb 10 ming odamdan ajraldi. Zamondosh tarixchining so'zlariga qaraganda, dahshatomuz bu voqea 1365-yilning 22-may kuni sodir bo'ldi.

Amir Husayn shu qadar qo'rqib ketgan ediki, Temurbek uni Sayxun sohildan ham, Dizakdan ham, Samargandan ham topolmadi. U hech yerda uzoq to'xtamay to'g'ri Soli saroyga qochib bordi. Lekin u shu qadar vahima iskanjasida qolgan ediki, oxir-oqibat u yerda ham qolmadi. Ahl-u ayoli, mulozimlari, xizmatkorlari va xazinasini olib Jayxunning narigi tarafga o'tib ketdi va ko'p tog'-u tosh va dovonlar oshib, to'g'ri Shabartuga⁷¹ bordi. Shu yerni panoht qilib, Jayxunning tevarak-atrofiga xabarqirlar jo'natdi. Xabarqirlar bosharti noxush gap topib kelgunday bo'lsalar, Shabartuni ham tark etib, Hindistonga ketib qolmoqchi bo'ldi amir Husayn.

Temurbek amir Husayn tutgan ishini qilmadi. Odamlarini esomon Keshga olib keldi va shaharni bir oz bo'lsa-da mustahkamlash

va lashkar yig'ish bilan band bo'ldi. O'sha paytda Keshning mudofaa inshootlari yo'q edi. U Ilyosxo'jaxonday xavfli dushmaning xurujiga bardosh berolmasdi. Shu sababli Temurbek Samargandga bormoqchi va o'sha yerdagi bor kuchlarni yig'ib, mo'g'ul bosqinchilari bilan kurashni davom ettirmoqchi bo'ldi. Shu maqsadda Temurxo'ja o'g'lon, Jovurchi, Abbos bahodir va boshqalarni yetti qo'shin qilib Samargandga jo'natdi. Samargandda qo'rqib-pisib o'tirgan amirlar Temurbekning odamlari kelganidan xursand bo'ldilar. Temurbekning o'z-m-qarori ularning kuchiga-kuch g'ayratiga-g'ayrat qo'shdi. Lekin Jovurchi bahodir bir kuni kayf ustida hech kimning xayoliga kelmagan bir gapni aytib qo'ydi. U hammaning oldida bilib-bilmasdan «Temurbek Dovudxo'ja bilan amir Hindu akani amir Husaynga tutib bermogchi, biz shunday topshiriq birlan kelganmiz», — deb qoldi. Samargandlik amirlar bu ig'voga uchib, erta tongda, Temurbekning odamlari qattiq uxlab yotgan paytda, Samargandan chiqib ketdilar. Chunki amir Husaynning qassobligini yaxshi bilardilar. Ular to'g'ri Ilyosxo'jaxonning oldiga bordilar. Ilyosxo'jaxon ularni qo'shinining mung'uloy qismiga g'ajarchi qilib tayinladi.

Mo'g'ullar yo'l-o'charda ham, Samargandga yaqinlashib qolganlarida ham qarshilikka uchramadilar. Samargandlik amirlar esa mo'g'ullarning qorovul qismi yaqinlashib qolganini eshitib shaharni tushlab qochdilar. Yuz bergan bu voqea tez fursat ichida Kesh bilan Huzorga ham targaldi. Temurbek amir Joku barlos va boshqalar bilan kengashib noiloj el-yurtini tark etdi va Jayxundan o'tib, Balxda quror topdi.

Shu tariqa, bir umr xalqning nonini yeb otini minganlar, el-yurt boshiga og'ir kunlar kelganda bu safar ham o'z huzur-halovatini o'ylab, juffakni roslab qoldilar.

Tarixiy manbalardan ma'lum bo'lishicha, o'sha paytlarda Samargandning ham mustahkam devori va qal'asi yo'q edi. Shaharning mudofaa inshootlari 1220-yil, Chingizxon xuruji paytida, vayron qilingan edi. Shundan beri Samargandni hech kim tiklamadi. Shaharning chor atrofi ochiq, buning ustiga o'sha kunlari u yerda askar ham yo'q edi. Ilyosxo'jaxonning amirlari uni nazzaning uchini

⁷¹ Shabartu — Hindukushdagi dovonlardan birining nomi.

og'ritmasdan egallash niyatida edilar. Lekin umidlari puchga chiqdi. Xayriyat, Samarqandni ham, xalqini ham himoya qiluvchilar bo'ldi. Ular xalq yo'lga, el-yurt ozodligi yo'lga jonini fido qilib, boshini tikkan odamlar ekanlar. Tarix kitoblarida ular sarbadorlar, ya'ni boshini dorga tikkanlar deb ataladilar. Sarbadorlar aholining uch toifasi: ziyolilar, hunarmandlar va harbiylar orasidan chiqqan kishilar bo'lib, o'zlarining ma'lum harakat dasturiga ega edilar. Ularni mamlatkat va mahalliy xalqni qariyb 145 yildan beri ezib kelayotgan mo'g'ul bosqinchilari va ularning mahalliy xalq orasidan chiqqan malaylari: katta yer egalari va yirik savdogarlar zulmiga qarshi bo'lib ko'tarib, mamlatkatda xalq hokimiyatini o'rnatish uchun kurashgan odamlar edilar.

Shaharni yana mo'g'ul lashkari tarafidan bosib olish xavfi kuchaygan ana o'sha og'ir kunlarda hokimlar emas, balki sarbadorlar mehnatkash xalqning joniga oro kirdilar. Mo'g'ul lashkari qorovlining qorasi ko'rinishi bilan o'sha sarbadorlarning boshliqlari Samarqanddagi madrasalardan birining mudarisi Mavlonozoda, naddof⁷² Abubakr Kalaviy va mergan yigit Xurdak Buxoriylar Samarqand va samarqandliklarning ko'ksiga qalqon bo'lishdi.

Sarbadorlarning yetakchilari o'sha zahotiyoq yig'ilishib shaharni mudofaa qilish va bostirib kelayotgan dushman bilan kurashish rejalarini tuzdilar, xalqni qurollantirdilar, hamma ni safarbar qilib, kechasi bilan ishlab shaharning kirish-chiqish yerlarini mustahkamladilar. Katta-kichik ko'chalarni u yer, bu yeridan to'sib, yoniga tosh va temir parchalarini uydiar. Ertasi kuni namozi bomdoddan keyin Mavlonozoda va uning o'rinbosarlari muhim bir qarorni xaloyiqqa e'lon qildilar. Ushbu qarorga ko'ra, shaharda hokimiyat o'sha kundun e'tiboran xalq qo'lga o'tadi: boi-u⁷³ xiroj⁷⁴ va boshqa oliq soliqlarning hajmi birmuncha kamaytiriladi. Islom dini qabul qilinganiga 700 yil kechgani qaramay, xalqdan undirib kelinayotgan jizya solig'i bekor qilindi. Qul mehnati bir qadar yengillashirildi.

⁷² Naddof — paxta tituvchi.

⁷³ Boi — hunarmandlar va savdogar ahildan olinadigan soliq turi.

⁷⁴ Xiroj — daromad solig'i. U asosan dehqonlardan olingan va ko'pincha daromading uchdan bir qismini tashkil etgan.

O'sha kuni choshgohga yaqin mo'g'ullar shaharning Shohi zinda marafida shoh ko'chada paydo bo'ldilar. Ular shaharni bo'm-bo'sh fiiaz qilib, bamaylixotir kelar edilar. Ko'chani boshlanishi yerida, uning ikki tarafga qo'yilgan pistirma sezdirmay ularni o'tkazib yubordi. Mo'g'ullar to'sib qo'yilgan to'siqlarga duchor bo'ldilar. Ana shunday to'siqlardan biri Chorsuda edi. Mo'g'ullar to'siqlar o'ti qo'ymog'chi bo'ldilar. Lekin ko'chani boshlanishi o'tidan o'tilgan o'q yomg'irga duchor keldilar. Ularning ko'pchiligi o'tdan hulab to'siqlar oldida yer tishadilar. Mo'g'ullarning kunbotar tarafdun bostirib kirgan boshqa guruhni ham ko'zlagan maqsadiga erisholmad. Ertasi kuni mo'g'ullar shaharni manjaniqlardan⁷⁵ o'qqa tutdilar.

O'shanda ko'p uy-joylar vayron bo'ldi, qurbonlar ham berildi. Lekin Samarqand va samarqandliklar taslim bo'lmadilar. Uning certasiga undan ham shiddatliroq urush bo'ldi. Mo'g'ullar baribir murod-maqsadiga yetolmadilar. Buning ustiga, xalqning qargishi va Xudoning qahriga uchradilar — otlari va chorpolariga o'lat kasali tegib, ko'p ot-ulovidan ayrildilar. Tarixchi Sharaiddin Ali Yazdiyning so'zlariga qaraganda, o'shanda to'rt suvoriydan faqat bittasida ot qoldi, xolos. Mo'g'ullar o'sha kuniyoq bor lashkarlarini yig'ib, shaharni tashlab qochdilar. Ular nafqat Samarqandni, balki tamom Movarounnahrni bo'shatib chiqishga majbur bo'ldilar, o'shanda. Shunday qilib, mo'g'ullarning 1360, 1361, 1365-yillari Chig'atoy ulusining bu katta va muhim qismini o'z hukmiga itoat ettirishga qaratilgan bosqinchilik urushi barbod bo'ldi.

To'rtinchi bob **TEMUR VA QAMARIDDIN**

Ulusbegi Po'lodchi Tug'luq Temurxondan sal oldin vafot etdi. Ammo nimagadir uning mansabini Qamariddinga berishmadi. Bu oliy mansab qarindoshi amir Xudoydodga nasib bo'ldi. Amir Qamariddin xonning e'tiborli amirlaridan edi. Shuning uchun xonning huzuriga kirib tiz cho'kdi va amir Xudoydodning hali yosh ekanli-

⁷⁵ Manjaniq — tosh otuvchi maxsus qurilma.

gi, siyosatda tajribasizligi, aslida esa, ushbu lavozim shar'an qonun bo'yicha unga tegishli ekanligini yotig'i bilan tushuntirdi. Barbu Tug'luq Temurxon uning so'zlariga e'timod qilmadi. Amir Qamariddin xondan norozi bo'ldi, lekin boshda buni pinhon tutdi, hech kimga bildirmadi. Ilyosxo'jaxon (1363—1369) davrida esa dug'lat amirlari bilan xon o'rtasidagi munosabat keskinlashdi. Oqibatda xon dug'lat amirlarini davlat ishlaridan chetlashirdi. Bu ish xon va uning hukumatiga zarar keltirdi. Xondan norozi bo'lgan mo'g'ul amirlarining soni tobora osha borib oxiri 1367-yil xonga qarshi ochiq kurash yo'lga o'tdilar. Hatto ular Mo'g'ulistonning Olmalik, Beshbaliq kabi shaharlari ustiga bosqin uyushitra boshladilar. Amir Qamariddin mamakardagi begarorlikdan ustalik bilan foydalandi va 1369-yil Ilyosxo'jaxonni o'ldirib, Mo'g'uliston hokimiyatini qo'lga oldi. «Tarixi Rashidiy» muallifi keltirgan bir rivoyatga ko'ra, amir Qamariddin bir kunda xondan boshqa yana o'n sakkiz nafar xonzoda va xonning yaqinlarini o'ldirgan. Ulardan bittasi tirik qoldi. Amir Xudoydod Tug'luq Temurxonning Oqa bika nomli xotinidan tug'ilgan sag'ir o'g'li Xizrxo'jaxonni asrab qoldi, xolos.

Qamariddin tinib-tinchib ketmadi. U Chig'atoy ulusining g'arbiy qismini, ya'ni Movarounnahr va uning tevarak-atrofidagi yerlarni ham o'ziga qaratib olishga, yana bus-butun Mo'g'ulistonni barmoq qilishga bel bog'ladi. Chig'atoy ulusini tiklashni Amir Temur ham o'ziga maqsad qilib olgan edi. Shu bois 1370—1389-yillarda Amir Temur bilan Qamariddin o'rtasida katta urushlar boshlanib ketdi. Bir-birlarining mulkiga qilib turligan xurujiar, Mo'g'ulistonning katta-kichik vodiylari va jilg'alarida bo'lgan urushlarni haqiqatan ham muxoliflar o'rtasidagi hayot-mamot urushi deb atasa bo'lishdi. Qisqasi, har ikkala taraf bir-birining harbiy-siyosiy sindirish, Chig'atoy ulusini eski asliga keltirib, o'z hukmronligini o'rnatish, jilla bo'lmaganda, uning ustidan o'z siyosiy ta'sirini o'tkazishni o'z oldiga maqsad qilib oldilar. Shu maqsad yo'lida jon olib-jon berib kurashdilar.

Amir Temur o'n yil mobaynida Mo'g'uliston ustiga yetti marta harbiy yurish uyushirdi.

Birinchi yurish hijriy 772-yil (1370—71) bo'ldi. Bunga amir Qamariddinning Toshkent ustiga qilgan xuruji bahonayi sabab bo'ldi. O'sha yili u Ila beklaridan Kenak, Temurbek, Sher Avvalbek, Holibek bilan birikib Toshkent ustiga xuruji qildi va shaharni tasarrufiga kiritib oldi. Lekin oradan ko'p vaqt o'tmay, oralarida nizo chiqib, Qamariddin Toshkentni tashlab ketishga majbur bo'ldi. Amir Temur bunga javoban mo'g'ullarga qarshi qo'shin yubordi va ular dushmani Qo'chgor mavzeyigacha ta'qib qilib bordilar.

Ikkinchi yurish oradan to'rt yil o'tib, hijriy 775-yil oxirida (mamlukiy 1374-yil may oyida) boshlandi. Amir Temur qo'shini bilan Sirdaryodan o'tishi hamono Munhaz va Avrang Temur eli itoatga kelgan bo'lmasa etraga urush chiqib qolishi ham ikki emasdi. Bundan tashqari, jaloirlarning o'zlari orasida ham kelishmovchiliklar mavjud edi. Bahrom jaloirining Sada eshon va Tezakchi bahodir bilan munosabati ham yaxshi emasdi. Bunday sharoitda Tezakchi bahodir yoki Sada eshonning Kepak Temur bilan til birlashtirib, jaloirlarning ichida urush-talash boshlanib ketishi yoki Toshkent ustiga bosqin uyushtrishlari yoki amir Qamariddinga qo'shilib ketishlari xavfli tug'ilgan edi. Amir Temur mana shularni hisobga olib, har ehtimolga qarshi, bir necha amirni — Abbos bahodir, Shayx Ali bahodir va Xitoy bahodirlarni qo'shin bilan Toshkent atrofiga goldirib, o'zi Samarqandga qaytdi.

Amir Temurning shubhalari to'g'ri bo'lib chiqdi. Samarqandga qaytganidan ko'p vaqt o'tmay, Kepak Temur tabaalarini olib Mo'g'uliston tarafga qochib ketdi. Abbos bahodir, Shayx Ali bahodir va Xitoy bahodir, Bahrom jaloirini o'zlariga qo'shib, Kepak Temur va odamlarining orqasidan tushdilar va Oysxa xotin ko'prigida unga yetib oldilar. Mo'g'ullarning katta kuchi ham o'sha yerda turgan ekan. Ikki o'rta qat'iq urush bo'ldi, lekin taraffarning bi-

rontasi ustunlikka erisholmadi. Ular ertasi kuni yana safga tizildi, biroq ahvol urushgacha borib yetmadi. Urush boshlanmagan oldin Temur amirlarining qarorgohiga mo'g'ullarning elchisi kelib Temuriy amirlar o'zaro kengashib sulhga rozi bo'ldilar.

Amir Temur sulhdan xabar topib amirlaridan bir qadar ranjidi va bir oy tayyorgarlikdan keyin lashkarni o'zi olib Mo'g'uliston ustiga otladi. Yangi (Qozog'istonning hozirgi Jambul shahari)dan o'tgandan keyin dushman lashkarining qorasi ko'rindi. Shu yerda mo'g'ullar hiyla-nayrang ishlatdilar. Yo'lining ikki tarafga pistirmalar qo'yib va asosiy kuchini o'sha yerda qoldirib, o'zlari oz kuch bilan chekina boshladilar. Amir Temur turklarining O'g'izxon zamonidan qolgan bu rasn-odatini yaxshi bilardi. Shuning uchun mo'g'ullarning nayrangiga uchmadi. Bir qism lashkarni chekinuvchilarning ketidan jo'natib, o'zi qo'shining asosiy qismini bilan, mo'g'ullarning o'sha yerda turgan qismlari va pistirmalarining payiga tushdi. Pirovardida, Amir Temur mo'g'ullarning o'sha yerda turgan qo'shinlarini bir yoqlik qildi-yu, yurishni shu yerda to'xtatdi. Bunga Amir Muso bilan Zinda chashmlarning fe'l-atvori va kayfiyatidagi nosozlik sabab bo'ldi. Hazrat Sohbiqiron haq bo'lib chiqdi. Turkisonga, Adin ko'zi degan bir manzilga yetganlarida ularning hazrat Sohbiqironga qarshi fitna uyushtirganliklari ma'lum bo'ldi. O'sha kechasi uning chodiri tevarak-atrofdan gattiq tirboron etilib, tilka-pora qilindi. Bu paytda Temur chodirda yo'q edi. U, yaqinlarining maslahati bilan, barvaqt boshqa chodirga ko'chib olgan ekan.

Amir Temur o'zini hech narsa bilimanganga soldi. Samarqandga borganlarida fitnachilar sardori amir Muso, Zinda chashm, Hizr Yashovuriyning o'g'li Abu Isxoq, hazrat Xudovandzoda Abulmaoliy⁷⁶ va Shayxulislom mavlono Abullaysiy hibsga olindilar. So'rog-taftishlardan keyin Zinda chashmni suyuq'ol mulkidan mahrum qilinib, uni Xudovandzoda Abulmaoliyga qo'shib yurtdan chiqarib yuborildi. Fitna boshlig'i amir Muso esa o'limga mahkum etildi, lekin qat-

⁷⁶ Hazrat Xudovandzoda Abulmaoliy — Temur sayyidlardan. Amir Temur ularga bir umr homiylik qilgan.

indoshi Saroyimulk xonim o'rta qat tushib, jallodning qo'lidan qutqarib oldi.

Mo'g'uliston ustiga uchinchi yurish hijriy 776-yil sha'bon oyining birinchi kuni (1375-yilning 5-yanvarida) boshlandi va, umuman olganda, muvaffaqiyatli tugadi. Amir Qamariddinning asosiy kuchlari Jorun, Ko'k toma va Burkha ruriyonda tor-mor keltirildi. Amirzoda Jahongir bosh bo'lgan ilg'or qismlar esa Ila daryosining narigi tarafga o'tib, mo'g'ullarga qaqshatqich zarba berdi. Bu yurishda Temur qo'shini Qamariddinni Poyi toqqacha quvib bordi. Biroq shu yerga kelganda amir Qamariddin ko'zdan g'oyib bo'ldi. Amirzoda Jahongir uni tutib kelish uchun yuborildi.

Amir Temur Poyi tog'da ellik uch kun turdi. Shu vaqt ichida Amirzoda Jahongir Qamariddinni ko'p qidirib, topolmagan, oxir Uch karmondan katta o'lja va asirlar olib qaytdi. Asirlar orasida Qamariddinning og'asi amir Shamsiddinning qizi Bayon og'a bilan uning qizi Dilshod og'a ham bor edilar.

Oliy o'rdu va qo'shin Poyi tog'dan ko'chib, Qora qismiq yaylovi, Otbosh orqali Arpa yoziga kelib tushdilar. Amir Temur Tangri tog'ining mana shu dilkusho manzilida katta to'yu tomosho berib Dilshod og'oni xotinlikka oldi. So'ng qo'shinlar Yassi dovondan Farg'onaning O'zgandiga kelib tushdilar. O'zgand yaqinida Amir Temurni madh ulyo Qutlug' Turkon og'a, qarindoshlari va xizmatkorlari bilan kelib, kutib oldilar.

Amir Temur Qarshiga borganda lashkarni yurt-yurtiga tartatib yubordi va 1375—76 yil qishini Qarshining g'arbiy tarafida, undan taxminan ikki kunlik yo'lida joylashgan marhum Qozonxonning Zanfir saroyida kechirdi.

O'sha qishda Xo'jand va O'rtepada turgan beklar Odilshoh (Bahrom jaloirning o'g'li), Shayx Muhammad (Bayon Suldusning o'g'li) va Sor Bug'a qipchoq Amir Temurga qarshi isyon ko'tardilar. Avval Oq O'rda⁷⁷ xoni O'russxon (1361—1375) huzuriga, so'ng,

⁷⁷ Oq O'rda — Jo'chi ulusining so'l qanoti, Tarkibiga Sirdaryo va Orol dengizidan to'lishim va Sariguvgacha, sharqda Balkash ko'ligacha bo'lgan yerlar kirgan; poytaxti Sig'noq.

uning vafotidan keyin Mo'g'ulistonga, Qamariddinning oldiga qochib bordilar. Qamariddin bu voqeadan o'zgacha xulosa chiqardi. Amir Temur saltanatida buzilish paydo bo'ldi, degan fikrga keldi va 777-yilning qish o'rtasida (1376-yilning yanvar oyida) Sohibqironning Xorazmda ekanligidan foydalanib, Farg'ona viloyatiga yurtlab qilib Andijonni bosdi. Buning ustiga, qozoq hazorasi o'sha paytda Farg'onada hokim bo'lib turgan Umarshayx mirzodan arazlab, mo'g'ullar tarafga o'tib ketdi. Ustiga ustak, Umarshayx ham lashkarni uy-uyiga targatib yuborib, kam sonli cherik bilan qolgan edi. Shu sabab u Qamariddinga qarshilik ko'rsatolmadi va qishning o'sha sovuq kunlari ahl-u oilasi, mulozim va xizmatkorlarini olib Andijon bilan O'sh oralig'idagi toqqa chiqib keldi.

Andijonda sodir bo'lgan bu xunuk voqeadan tashvishga tushgan Amir Temur tez fursatda tevarak-atrofning lashkarini yig'ib Farg'ona ustiga otladi. Amir Qamariddin Temurning lashkar bilan o'zi kelayotganini eshitib Andijon, Koson, O'sh va O'zgandni talab O'tbosh tarafga chekindi. U Amir Temur buni jazosiz qoldirmasligini bilardi. Shuning uchun O'tboshga kelib tushishi hamon ahl-u oilasini lashkarning bir qismiga qo'shib, Mo'g'ulistonning ichkarisiga jo'natib yubordi, o'zi bo'lsa 4000 otlig askar bilan O'tboshdan chiqaverishda, yo'lining ikki tarafida, pistirmalar qo'yib yotdi.

Amir Temur Qamariddinni O'tboshgacha ta'qib qilib bordi. U qurgan pistirmadan bexabar holda qo'shinning katta qismini amirzoda Jahongir boshchiligida mo'g'ullarni ta'qib qilish uchun yubordi. Uning yonida 200 yigiti, Xitoy bahodir va Shayx Ali Bahodirdan bo'lak odami qolmagan edi. Har ehtimolga qarshi, mudofaa choralarini ko'rib qo'ydi. Lashkargoh tevaragini aravalar bilan to'sib, bir-biriga zanjirlatib qo'ydi; tevarak-atrofdan qorovullarni kuchaytirdi.

Bu safar amir Qamariddinning xursandligi cheksiz edi. Nihoyat, Temurbekday yengilmas sarkarda tuzoqqa ilindi. U o'zgina kuchli bilan qopqonga tushib o'tiribdi. O'tboshning kirish-chiqishini to'sib, bas, bu yog'i aniq — Temurbek mahv etilajak! Qamariddinning ko'pdan orziqib kutgan g'alabaga ishonchi baland edi.

Tuzoqqa ilinganini Amir Temur ancha keyin payqadi. Lekin hazrat Sohibqiron ham, odamlari ham vahimaga tushmadilar, aksincha, bir jon-bir tan bo'lib harakat qildilar. Ilk saharda qurshovni yoritib chiqib, mo'g'ullarning yo'l ustida turgan qismini tor-mor keltirdilar. To'satdan qilingan hujum Qamariddinni dovdiratib qo'ydi. Amir Temurga yordamchi kuchlar yetib keldi, deb faraz qilib, chekinishni buyrdi. Temurning askarlari Sangyog'ochda bo'lgan urushda ham g'olib keldilar. Amir Uchqora Qamariddinni ko'zdan qochirmay ta'qib qilib bordi. Yo'l ustida bo'lgan yana bir to'qnashuvda Qamariddinning otiga o'q tegib o'ldi, o'zi esa bir necha yeridan zahmlar bo'ldi. Shunga qaramay, jonini omon saqlab qola bildi. Qisqasi, bu gal ham Qamariddinni qo'lga tushur olmadilar.

Sohibqiron amirzoda Jahongirning o'limi tufayli Samarqandga qaytishga majbur bo'ldi. Ta'ziya marosimlari o'tgandan keyin, o'sha 1376-yil mo'g'ullarga qarshi urush davom ettirildi. Hazrat Sohibqiron lashkar bilan Qamariddinga qarshi amirzoda Umarshayx, amir Oqbo'ga va Xitoy bahodirni jo'natdi. Ular zo'r sur'at bilan harakat qilib, amir Qamariddinga Qoratepaning etagida yetib olib katta shikast yetkazdilar. Lekin Qamariddin qolgan-qutgan odami bilan yana qochib qutuldi. Temuriy amirlar katta o'lja va asirlar olib qaytdilar.

1377-yil bahor faslida Amir Temur Mo'g'uliston ustiga to'rincchi bor harbiy yurish uyushtirdi. Nihoyat, ashaddiy raqibini tamom o'rtadan ko'tarib tashlashga ahd qildi u. Katta qo'shinning mang'uloy⁷⁸ qismiga amir Muso, Abbos bahodir va amir Oq Temur tayinlandilar. Ular kecha-yu kunduz tinim bilmay yo'l bosib, Issiqko'lning Bug'am degan yerida amir Qamariddinga yetib oldilar. Birinchi to'qnashuvdan keyin mo'g'ullar mag'lub etilib, chekinishni ixtiyor qildilar. Temuriy amirlar shu yerda katta o'ljalik bo'ldilar. Hazrat Sohibqironning o'zi bosh bo'lib, Qamariddinni Qo'chqorgacha quvib bordi. Shu yerda Samarqanddan chopar To'xtamish o'g'lon O'rusxondan mag'lub bo'lib oliy ostonaga bosh urib kelganligi haqida xabar keltirdi. Amir Temur shu Oq O'rda tarafdin xavfsirab

⁷⁸ Mang'uloy — ilg'or qism; avangard.

yurgan edi. Bu xabar uning tashvishiga tashvish qo'shdi. Demak, Oq O'rda toj-u taxt uchun ko'pdan beri borayotgan kurashda O'zbek xonining qo'li baland kelibdi. Kim bilsin, balki u endi Movarounnahr yoki Xorazmga ko'z tikar. Qamariddin bilan biriksa-chi? Unda endigina oyogga turib kelayotgan saltanati yana xavf-xatar ostida qoladimi? Nima qilib bo'lsa ham O'rusxonni o'zaro kurash girdo biga tortib o'z-o'zi bilan ovora qilib qo'yish kerak. Buning uchun To'xtamish o'g'lonni silab-siyap va zarur yordam ko'rsatib, tezroq unga qarshi oyoqlantirishi dardkor. Shuni hisobga olib Amir Temur yurishni shu yerda to'xtatishga va Samarqandga qaytib To'xtamish o'g'lon va Oq O'rda masalasi bilan mashg'ul bo'lishga qaror berdi. O'zi borguncha xonzodani ovuntirib tursin uchun Tuman Temur o'zbekni uning istiqboliga jo'natdi. Hazrat Sohibqironning o'zi ham O'ynog'u va O'zgand orqali Samarqandga qaytdi.

Temur saroyida To'xtamishxonga zo'r izzat-qurnat ko'rsatdi. Oradan ko'p vaqt o'tmay unga kerakli qurol-aslaha, oziq-ovqat, ot-ulov, javohir va naqdinolar berdi va bayroq hamda naqora⁷⁹ bilan ta'minlab, Oq O'rda qaytarib yubordi. O'shanda To'xtamish o'g'lon Amir Temurning katta yordami bilan Sarbon bilan Sig'noqda mustahkam o'mashib oldi.

Mana shu to'rt yurishdan keyin amir Qamariddinning qanoti sin-di, Mo'g'ulistonning harbiy kuchi tor-mor etildi. Mo'g'ulning endi birmuncha vaqt Farg'ona yoki Turkistonga ko'z olaytirishga majoli qolmadi. To'g'ri, hali Anqo to'ra va Hojibekka o'xshash katta amirlari bor. Hali ular shu kunlarda katta harbiy kuchga ega, lekin oralarida ittifoqchilik yo'q. Agar birga bo'lganlarida To'xtamish ham, Mo'g'uliston ham shu kunlarga qolmagan bo'lar edi. To'xtamishxon jon olib-jon berib kurash olib borayotgan mahalda, aksincha, Anqo to'ra bilan amir Hojibek Amir Temur bilan sulh tuzib, Yassi, Sabron, Sayram va Toshkentga, umuman, Movarounnahning narigi taraflaridagi viloyatlarga boshqa ta'diy va bosqin qilmashlikka so'z berdilar. O'shanda Temur bu yog'iga katta xavf-xatar Oq O'rda taraftan, O'rusxon taraftan bo'lishini hisobga olib, Mo'g'uliston yurishini

⁷⁹ Bayroq va naqora — oliy hokimiyatga egalik belgisi.

Issiqko'lda to'xtatib, Samarqandga qaytdi. Bu safar ham u yurtiga O'zgand, O'sh, Andijon, Marg'ilon va Xo'jand orqali qaytdi.

Amir Temur O'rusxon va Xuroson tashvishlaridan forig' bo'lgach, hijriy 785-yil (1383) amirzoda Alini katta qo'shin bilan Mo'g'uliston ustiga otlantirdi. Bu uning Mo'g'uliston ustiga qilgan beshinchi yurishi edi. «Nima bo'lsa ham fitnachi Qamariddinni tutib kel!» — deb buyurdi u amirzodaga. Biroq amirzoda Ali topshirig'ning uddasidan chiqmadi. Yo'lda mo'g'ullarning pistimasiga uchrab, ko'p odamidan ayrildi va orqaga qaytishga majbur bo'ldi. Hazrat Sohibqiron endi Mo'g'uliston ustiga tajribali amirlarni: Sayfulmuluk, Sotilmish hamda Arg'unshoh axtachini tumanlari bilan yubordi. Oradan ko'p vaqt o'tdi. Ular bedarak ketishdi. Shundan keyin ularning orgasidan amir Jahonshoh, Elchi Bug'o, Shamsuddin Uchqora va Soin Temur bahodir 10 ming sara oltiq askar bilan yuborildi. Oraqumga yetganlarida amir Sayfulmuluk, Sotilmish va Arg'unshoh axtachini⁸⁰ qo'shinlari bilan shu yerda uchratdilar. Ular bahrin elini tor-mor keltirib va tamom xalqini talon-toroj qilib qaytgan ekanlar. Amir Jahonshohga hazrat Sohibqiron amir Qamariddinni tutib kelishni qattiq buyurgan edi, Issiqko'ldan o'tib, u o'sha paytda o'rdu qurib o'tirgan Kultepagaqa bordi. Afsuski, Qamariddinni u yerdan ham topilmadi.

XIV asrning 80-yillari oxirida To'xtamishxonning agressiv siyosati boshqacha tus oldi. «Hazrat Sohibqironning cheksiz inoyatlari va haq-huquqlarini umitish kayfiyati peshonasiga yozilgan ekan, kufron ne'matlik vodiysiga qadam qo'ydi», deb yozgan edi tarixchi Sharafuddin Ali Yazdiy. Agar u Mo'g'uliston beklari bilan — Anqo to'ra, Hojibek yoki Qamariddin bilan til topishga harakat qilib qolgunday bo'lsa-chi? Unda nima bo'ladi? Amir Temurning ko'ngildan shu fikr kechdi-yu, fasod gazak olmasdan burun Mo'g'uliston amirlarini bartaraf qilishga ahd qildi. Shu payt Mo'g'ulistonda qiziq bir voqea sodir bo'ldi. Yuqoriroqda ulusbegi Xudaydod bilan amir Qamariddinning oralari buzilib qolganligi, u mamlakatda hokimiyatni egallab olgach raqiblaridan ayovsiz o'ch olganligini aytib o'tgandik.

⁸⁰ Axtachi — podshoh, xon o'lxonasining xizmatchisi.

Shundan keyin amir Xudaydod uning ko'zidan naritqda bo'lishni ixtiyor qildi va Oqsuvda o'mashib olib, yaxshi kunlar kelishini kutdi. Lekin vaqtni bekorga o'tkazmadi. Ulsbeigi o'shanda Tug'luq Temurxonning sag'ir o'g'li Xizrxo'jani Qamariddinning qilihi damidan qutqarib, Koshg'ar bilan Badaxshon oralig'idagi bir toqqa yashirgan edi. Ma'lum vaqt o'tib, xonzodani u yerdan boshqa yerga ko'chirdi, chunki xavfsizlik chorasi shuni taqozo qilardi. Shunday qilib xonzoda amir Xudaydodning ishonchli odamlari nazorati ostida yana o'n ikki yil mamlakatning janubi-sharqiy hududlarida, xususan, Lo'bo'rt ko'li bo'yida yashirineha kun kechirdi. Qarang, xuddi latifaga o'xshaydi bu tarix. Agar esingizda bo'lsa, otasi Tug'luq Temurxonning tarixiga o'xshab ketadi. Ulsbeegining otasi amir Po'lodehi Tug'luq Temurxonni shu tarzda yashirgan, so'ng odam yuborib oldirib kelib xonlikka ko'targan edi. Xullas, 1387-yil Xizrxo'ja ismlik bir shaxs Mo'g'uliston taxtiga o'tqazildi.

Hazrat Sohibqiron hijriy 791-yil (1389) katta qo'shin bilan yo'lga chiqib, Ol-qo'shun, Bo'riboshi va Tepalik qirg'og'ali Uztog' dovoniga ko'tarildi. Otlar bag'oyat charخاب qolgani sababli, har o'n otlidan uch kishini piyoda Samarqandga qaytarib, otlarini boshqalarga olib berdilar. Yurish juda og'ir kechdi. O'tin surtga yetgunlaricha suv bo'lmadi va lashkar suvsizlikdan ko'p aziyat chekdi. Yo'l ustida quduq qazishga majbur bo'ldilar va suv topib sipohiyalar ham, chorpo ham o'zlarini qondirdilar. To'g'ra o'tloq degan yerdan farmoni oliyga binoan shikor uyushtirildi. Aytir yoli sahrosida ham shikor mo'ldi. Shundan keyin zafar asar lashkar yo'lga chiqib, O'lan jarliq sahrosidagi Chopar aytir mavzeyiga kelib qo'ndilar. Shu payt o'sha sahroda bahrin qabilasini qidirib yurgan Anqo to'raning lashkaridan Avlun Bug'o va Ankajaq bir ming oltiq askar bilan zafar asar lashkar o'ng qanotida qorovullik qilib turgan Mirak elchi bilan Pir Ali tozlar bilan to'qnashib qoldilar. Oxir-oqibat, mo'g'ullar chekinishga majbur bo'ldilar. Ulardan bir kishini asir olib darhol oliy ostonaga jo'naidilar. Hazrat Sohibqiron asirdan so'rab-surishtirib, Anqo to'raning umumiy ahvolini bilib oldi. Ma'lum bo'lishicha, Anqo to'ra o'sha paytda Urang yerni lashkargoh qilib o'tirgan ekan. Haz-

rat Sohibqiron darhol uning tepasiga Shayx Ali bahodir bilan Ikki Temurni lashkarning ilg'or qismi bilan oltantirdi, o'zi esa qorong'i tun bo'lishiga qaramay, lashkarning qolgan qismini olib yo'lga tushdi. Ammo buning oqibati xayri bo'lmadi. Ertalab ma'lum bo'ldi, g'ajarchi⁸¹ ularni yo'ldan ozdirgan ekan. O'sha kuni kun bo'yi Quyvon qori yo'ldan yurib kechki payt Ko'k soliga kelib tushdilar. Ertasi kuni esa Oy o'kuzga kelib to'xtadilar. Amir Temur shu yerda amirzodalar, no'yonlar va amirlarni to'plab kengash o'tkazdi. «Biz chamasi uch kunlik yo'ldan adashdik, — dedi u, — yog'iy esa, shoyad bundin voqif bo'lib, tevarak-atrofga tarqalib ketgan bo'lsa. Binobarin, dushmanga qarshi ikki tarafdin borganimiz ma'qul». Shundan keyin, lashkarning bir qismi amirzoda Umarshayx boshchiligidagi bir tarafdin yuborildi. Mo'g'ulistonlik amir Homidning o'g'li amir Jalil unga g'ajarchi qilib tayinlandi. Lashkarning ikkinchi qismi bilan hazrat Sohibqironning o'zi Shira, Shabartu, Qo'ymanog', Ko'ragon va Buyurlag'u yo'li bilan Qorag'ujurga qarab yo'l oldi. Amirzoda Umarshayx Anqo to'raga Qobuq soyining bo'yida yetib oldi. Ikki o'rta qat'iq jang bo'ldi, lekin g'alaba nasimi amirzoda Umarshayxning bayrog'i sari esdi. Anqo to'ra Qoqma bur-yoga, undan Ardish (Irish) daryosi sari qochdi. Umarshayx katta o'ljalat bilan oliy o'rduga qaytdi. Keyin u Olako'l vodiysini yana bir bor tintib chiqdi. Qorag'ujurda lashkarga bir necha kun dam berildi. To'plangan o'lja hazrat Sohibqironning amr-farmoni bilan lashkarga taqsimlab berildi. Shundan keyin amir Jahonshoh bilan Uchqora bahodir 30 ming askar bilan Ardish tarafga, Anqo to'raga qarshi yuborildi. Hazrat Sohibqironning o'zi esa Emil g'ujurga yo'l olib Saroy o'rdaga borib tushdi. Bu yer Mo'g'uliston xonlarining asosiy qarorgohlaridan biri edi. Temur lashkarning qolgan qismini Mo'g'ullar tomoning janubiy hududlariga yubordi. U mamlakatni shu safar to'la tevarak-atrofga yuborilgan barcha qo'shinlar Mo'g'uliston xonlarining bosh qarorgohi Yulduzga to'planadigan bo'ldi.

⁸¹ G'ajarchi — yo'l ko'rsatuvchi.

Amir Temur o'shanda Turkistonda, Mo'g'uliston bilan O'zbekiston (O'zbek ulusi) o'rtasida turgan qo'shinlarni ham harakatga soldi. Ular oldindan belgilab berilgan rejaga ko'ra, Ur dovon, Ha daryosidan o'tib Suyutko'l (Sayram) va Chechaklikni g'orat qilishlari, so'ng Yulduzga qarab yo'l olishlari kerak edi. Turkistondagi amirlar hazrat Sohbiqironning buyrug'ini to'liq ado etdilar, Yulduzga qarab borayotganlarida esa yo'lida Xizrxo'jaxon bilan to'qnashib qoldilar. Ikki kun urushdilar, unda tomonlarning bironasi ustun kelmadi; shundan keyin ikki o'rta bitim imzolaniib, tarqalib ketishdi.

Dmir Jahonshoh bilan Uchgora bahodir boshliq Ango to'rtinchi qarshi yuborilgan qo'shinlar esa uni Ardish daryosi bo'yidan topilgan katta talafot yetkazdilar. So'ngra katta o'lja-yu asirlar bilan Yulduzga, Amir Temur ho'zoriga qaytdilar.

Hamma qo'shinlar yig'ilgach, Amir Temur o'lja va asirlarni Samarqandga jo'naldi. So'ng, yana birtumcha vaqt Xizrxo'jaxonning orqasidan tushib, Cholish (Qorashahar) gacha quvib bordi. Ummoshayxga esa Farg'onaga qaytishga ijozat berdi. Shundan keyin hazrat Sohbiqironning o'zlari ham Samarqandga yo'l oldilar va 1389-yilning avgustida poytaxtga kirib keldilar.

Hijriy 792-yil (1390) Temur Qamariddinni Ardish tarafloga qochgan deb gumon qilib (uning bir yil muqaddam o'lib ketganidan bexabar edi) va Ango to'ra bilan qo'shilib ketishidan cho'chib, Shomoliy Mo'g'ulistonga yana askar yubordi. Uning qo'shinlari Toshkent va Issiqko'l orqali Ko'ktepaga, u yerdan Olmalikka bordilar. So'ng Ila va Qoratal daryolaridan o'tib, Ardishga chiqdilar. Lekin Qamariddinni ham, Ango to'rani ham topolmay, mo'g'ul uluslarini talab Balxash orqali orgaga qaytdilar. Amir Temur so'nggi yurishlarida katta g'alabani qo'lga kiritdi. Mo'g'ulistonning yana bir nufuzli amiri Ango to'ranning kuch-qudrati sindirildi. Xo'sh, Qamariddinga nima bo'ldi? Biz uni ko'zdan g'oyib bo'lganini (sal yuqoriroqda uni amir Jahonshoh quvib borib, Kulpepada ko'zdan hochingani) aytgan edik. Tarixchi Muhammad Haydar amir Qamariddinning bir-

muncha vaqt tevarak-atrofdan kezib yurgani, so'ng istisqo kasaliga⁸² muhtalo bo'lib, o'lib ketganini aytadi. Lekin Ango to'ra sindirilgani, amir Qamariddin o'lib ketgani bilan Mo'g'uliston, baribir, bu safar ham bo'ysundirilmadi. Bundan keyin mustaqillik uchun kurash bayrog'ini Xizrxo'jaxon qo'lga oldi. Ammo surunkasiga urush bo'lmadi. Aksincha, tez orada har ikkala davlat o'rtasida yaxshi munosabatlar o'rnatildi. Xizrxo'jaxonning shu maqsadda Samarqandga jo'natgan o'g'li Sham'i Jahon Amir Temur bilan sulh tuzib qaytdi. Xizrxo'jaxon bilan Amir Temur qarindosh bo'lib oldilar — Xizrxo'jaxon qizi To'kal xonimni Amir Temurga xotinlikka berdi.

Shunday qilib, o'n yil mobaynida olib borilgan qurolli kurash, baribir, Chig'atoy ulusi ikkala qismining birlashishiga olib kelmadi. Mo'g'uliston — Mo'g'ulistonligicha, Movarounnahr — Movarounnahr ligicha qoldi. Lekin Issiqko'l atrofidagi yerlar Temur davlatiga qo'shib olingan bo'lishi kerak, chunki 1402-yildan keyin Kichik Osiyodan ko'chirilgan qora totorlarni u Issiqko'l atrofidagi yerlarga o'rnatirdi. Xitoyga yurish oldidan esa Amir Temur Mo'g'ulistonning shimoliy qismini Toshkentga qo'shib uni Mirzo Ulug'bekka ulus qilib berdi, Sharqiy Turkistoni esa Farg'onaga qo'shib Ibrohim Sultonga berdi. Lekin bu yerlarni hali bo'ysundirish kerak edi. Xitoyga yurish esa hazrat Sohbiqironning vafoti tufayli (1405-yil 18-fevral) o'lida-jo'lida qoldi.

Beshinchi bob

MO'G'ULISTON XV ASRDA. CHIG'ATOIYLAR BILAN TEMURIYLAR MUNOSABATI

Xizrxo'jaxon bor-yo'g'i uch yil hokimiyat tepasida turdi va 1389-yil vafot topdi. Mamlakat yana Chig'atoylarning toj-u taxt uchun kurashi iskanjasida qoldi. Kurash, asosan, marhum xonning to'rt o'g'li: Sham'i Jahon, Muhammad o'g'lon, Sherali o'g'lon va Shoh Jahon o'g'lon o'rtasida kechdi. Bu voqea tez orada tevarak-atrofdagi mamlakatlarga yoyildi. Sharafiddin Ali Yazdiy bundan hatto yetti

⁸² Istisqo kasali — qoringa suv yig'ilishi oqibatida kechadigan og'ir kasallik.

yillik urush (1399—1404) paytida G'arbiy Eron va Ozarbayjon tomonlari turgan Amir Temur ham xabar topganini aytadi. Masalan, u bunday deb yozadi: «(O'sha paytda sodir bo'lgan voqealardan) yomon biri shulki, Jete mamlakatining hukmdori Xizxo'ja o'g'lon vatni topdi; o'g'illari Sham'i Jahon o'g'lon, Muhammad o'g'lon, Sherali o'g'lon va Shoh Jahon o'g'lon o'rtasida nifoq chiqib, bu xaloyiq o'rtasida fisoq va isyon chiqishiga sabab bo'ldi». Farg'onani idora qilib turgan Umarshayx mirzoning farzandi Mirzo Iskandar bundan foydalanib, Andijon lashkari va amirlardan Pirmuhammad Tag'oy Bug'o barlos, Nurak barlos, Bayon Temur bechliklarni olib Koshg'ar ustiga yurish qildi. Buni eshitib, Mo'g'uliston sarhadida qo'shin bilan turgan Berdibek, Xudaydod Husayniy, Shamsiddin Abbos, Dodmalik barlos, Siddiq tobo' kabi amirlar ham harakatlarga keldilar. Mazkur amirlar amirzoda Iskandarga Koshg'arda borib qo'shildilar. So'ng birgalikda mamlakatning ichkari rayonlariga yuridilar. O'shanda ular Yorkandgacha bordilar va uni talon-toroj qildilar. Undan Sotiq qumash, Kalpin, Olako'l, Yergo'rg'on, Choharchoq va Kiyik boqqa yetib toroj qildilar. Uch shaharini bo'ysundirdilar va o'sha tараflarda yurt qurib o'tirgan el-u ulusning bir qismini ko'chirib Oqsuvga qarab yuridilar. Oqsuvning bir-biriga tutash uchta mustahkam qal'asi bor edi. Amirzoda uni qirq kun davomida qamal qildi. So'ng shahar boyonlari peshkashlari bilan chiqib qal'ani unga taslim etdilar. O'shanda shaharda katta karvon bilan turgan Xitoy savdogarlarini ham tamom mol va karvoni bilan olib chiqib shaharda Iskandarga topshirdilar. Shundan keyin Temuriy zodaning qo'shini Boy va Kavsonga yurib ularni toroj qildilar. Shu yerda turgan amir Xizrohning harami Hoji Mulk og'a va uning qizi Eson mulk asl o'ldindilar. O'shanda amirzoda Iskandarning qo'shinlari Torinni ham olib, xalqini ko'chirib olib ketdilar. So'ng ular Xo'tandan to Xon baliqgacha bo'lgan yerlarni bosdilar. Amirzoda o'sha yilgi (1399-yil) qishni Xo'tanda o'tkazdi.

Xizro'jaxonning o'g'lonlari o'rtasidagi kurash qanday bo'lgani tafsiloti haqida aniq ma'lumot yo'q. Lekin o'shanda amirlar kelishib, marhumning to'ng'ich o'g'li Sham'i Jahon o'g'lonni

taxtga o'tkazdilar. Turk-mo'g'ul xalqlari o'rtasida qadimdan amalda bo'lgan to'ng'ich farzandning haq-huquqi va imtiyozlari Muhammad o'g'lon, Sherali o'g'lon va Shoh Jahonni shu qonun-qoidaga bo'ysunishga majbur etgan.

Sham'i Jahon chamasi Mo'g'ulistonda bargborlik o'rnatishga muvassar bo'lgan, chunki Amir Temur vafotidan keyin Movarounnahr ustiga yurish taraddudiga tushgan. Chunki mamlakat notinch bo'lganda bunga jazm qilolmas edi. Sham'i Jahon bunga hatto Xitoyni ham tortmog'chi bo'lib, shu maqsadda 1407-yil Xonbaliqqa elchi yuborgan. Xitoy imperatori bunga nima javob qilgani bizga noma'lum. Ammo 1408-yil Sham'i Jahon vafoti sababli bu yurish amalga oshmay qoldi.

Sham'i Jahonning o'rnini inisi Muhammadxon egalladi. U qatliggo'i va siyosatdon odam edi. U mamlakatda tartib-intizom o'rnatdi, xususan, hali musulmon bo'lmagan mo'g'ullar orasida islomni yoyishda sa'y-harakat ko'rsatdi. Bunga itoat etmaganlarga qat'iq choralari ko'rdi. Muhammad Haydarning so'zlariga qaraganda, Muhammadxon mo'g'ullarni salla o'rab yurishga majbur qildi, bunga itoat qilmaganlarni esa muhtasiblar tutib olib boshiga mix qog'dilar. Muhammadxon Temuriylar davlatiga nisbatan ustomonlik bilan siyosat yurgizdi. Masalan, boshda Hirotda elchi yuborib, Shohrux mirzoga tobelik va xizmatkorlik izhor etdi, hatto ular quda-anda tutindilar. O'shanda Sham'i Jahonning qizi Mehr Nigor xonimni Muhammad Jo'kiy mirzoga xotinlikka olib berdilar. Lekin isyonchi amir Xudaydod Husayniy Xalil Sultonni asir olib (1409-yil 30-mart kuni), Movarounnahrda hokimlik da'vo qilib yurgan yillari (1403—1410) uni qo'llab-quvvatlab, Shohrux Mirzoga gardankashlik qildi. «Muhammadxon, — deb yozadi tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy, — birodari Sham'i Jahonni amir Xudaydodning iltimosiga binoan yordam uchun yubordi. (Sham'i Jahon) Toshkent atrofiga yetgach, amir Xudaydod uni zo'r xursandlik bilan kutib oldi va (hurmat ehtirom hamda) xizmatkorlik shartlarini bajo keltirdi». Xudaydod Husayniy shundan keyin Movarounnahr qo'lga kirdi, deb faraz qildi va Samarqand ustiga yurish taraddudiga tushdi. Biroq uning bu orzusi

ushalmay qoldi — Sham'i Jahon yordam o'rniiga xalaqit berdi uning. Sham'i Jahon aslida hushyor va keng mulohazali yigit edi. Birodarlari Muhammadxonning amr-farmoni bilan bu yerlarga kelishga kelish qo'ydi-yu, keyin yana o'ylanib qoldi. Abdurazzoq Samarqandiyning aytishicha, «(amir) Xudaydod mojarosi xususida yaqinlarini kengashga to'plab: «Sohibqiron hazratlari qanchadan qancha inoyatlar ko'rsatganligiga qaramay, amir Xudaydod uning farzandlariga nisbatan nima vafodorlik qildi?», degan savolni o'rtaga tashladi. Maslahatdan keyin esa uni qat'iga yotkizdi va boshini amir Shohmalikning huzuriga jo'natdi. Bu payt amir Shohmalik lashkar bilan Xo'jandda turgan edi.

Muhammadxon keyinchalik ham Temuriylar davlatining ichki ishlariga aralashishda davom etdi. U Shayx Nuriddin Ulug'bek bilan Shohruxga qarshi isyon ko'targan yillari (1411—1412) Shayx Nuriddini qo'llab-quvvatladi. Muhammadxon amir Shayx Nuriddinning so'ziga kirib, uning huzuriga har ikkala davlat o'rtasida yaxshi qo'shinchilik munosabatlari o'rnatish maqsadida Mo'g'ulistonga kelgan Mirzo Ulug'bekning elchilarini hibsga oldi. Shayx Nuriddiniga yordam uchun esa qo'shin bilan yana o'sha inisi Sham'i Jahonni yubordi. Mo'g'ullar Temuriylarga qarashi Sayramni qamal qilgach, Sirdaryo bo'yiga yuzlandilar. Ulug'bek ularga qarshi amir Shohmalik va amir Shoyastanni katta qo'shin bilan yubordi. O'shanda Shohmalik, tarixchi Abdurazzoq Samarqandiyning so'zlariga qaraganda, mo'g'ullarga qarshi bir tadbir ishlatdi. U amir Shoyastanni 2000 o'tliq askar bilan Yangi viloyat⁸³ ustiga yubordi. «Shoyastan, — deb hikoya qiladi Abdurazzoq Samarqandiy, — dushmani xotirjamlik to'shagida g'afat uyqusida yotkan holda topdi, ul to'dani talon-torojga yetkazib, uy-joylarini yer bilan barobar qildi va amir Shohmalik huzuriga 6000 ot va boshqa o'ljalari bilan qaytdilar». Shundan keyin Sham'i Jahon bilan birga kelgan mo'g'ullar tovarak-atrofga tarqalib ketdilar.

Muhammadxon hijriy 818-yilgacha (1415) hukmronlik qildi, 1412—1416-yillar orasida mo'g'ullar bilan Temuriylar bir-birlari-

ning yurtiga bosqin qilgani haqida manbalarda ma'lumot yo'q. Aksincha, Muhammadxon obodonchilik ishlariga ko'proq qo'l urdi. Manbalarda, masalan, «Tarixi Rashidiy»da keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, xon Chodirko¹⁸⁴ dovoning shimoliy tarafida, xarsang toshlardan ulkan bir rabot⁸⁵ qurirdi. Uning peshtoqi yigirma gaz, katta gumbazlik edi. Mana shunday rabot faqat Kashmirda bor edi.

Muhammadxon mamlakatda bargorollikni tiklash uchun ko'p kurashdi, musulmonchilik asoslarini birqadar mustahkamlashga muvassar bo'ldi. Lekin, baribir, o'zaro feodal kurashni bartaraf qilmadi.

Muhammadxonning so'nggi taqdiri bizga ma'lum emas. Hijriy 819-yil (1416) Mo'g'uliston taxtini Sham'i Jahonning o'g'li Naqshi Jahon egalladi. O'sha yili uning elchilari sovg'a-salomlar va Mo'g'ulistonning tansiq mollari bilan kelib hogoni sa'idga, ya'ni Shohruxga ifoatkorlik izhor etishadi. Bu yerda bizga ikki narsa qorong'i. Birinchisi — Muhammadxonning so'nggi taqdiri, ikkinchisi — otasi Sham'i Jahon tirik turib, nima uchun taxtga o'g'li Naqshi Jahon o'tkizildi? Shubhalarimizni «Tarixi Rashidiy» muallifi birqadar oydinlashtirib beradi. Asarda mana bunday ibora bor: «Mo'g'ullar orasida ma'lum va mashhurkin, amir Xudaydod o'lti xonni taxtga o'zi o'tqizib, o'zi tushirgan». Ko'rinish turibdiki, Muhammadxonning toj-u taxtdan ajralishida ham, otasi tirik turgan holda Naqshi Jahonning xonlik masnadiga chiqishida ham ulusbegi Xudaydodning qo'li borgan o'xshaydi. Bunda mamlakatda uzluksiz davom etib turgan o'zaro feodal kurashlarning ham ta'siri yo'q emas, albatta.

Ulug'bek Mo'g'ulistondagi begarorlikdan foydalanib, buyuk bobosi vafotidan keyin qo'ldan ketgan Koshg'arni qaytarib olishga qaratib qildi. Bu yurtda o'shanda Ulusbegi Xudaydodning nabirasi amir Said Ali hukm surib o'tirgan edi. Koshg'ar Ulug'bekka suv bilan havodek zarur edi o'sha yillari, chunki Farg'onani ulus qilib o'tir-

⁸³ Yangi viloyati — O'rtoq viloyatining o'rta asrlardagi nomlaridan.

⁸⁴ Chodirko'li — qorli To'rtg'at cho'qqisida joylashgan ko'li, eni 10 verst va uzunligi 20 verstdan sal ortiq.

⁸⁵ Rabot — karvonsaroy, yo'lovchi va sayyohlar qo'ni o'tadigan manzili.

gan temuriyzoda Mirak Ahmad unga bo'ysunishdan bosh tortdi, amir Said Ali esa Mirak Ahmadni har taraflama qo'llab-quvvatlab turdi. Hatto amir Said Ali 1415-yil Mirak Ahmadga qo'shib Farg'onaga ustiga qo'shin tortdi. O'shanda ittifoqchilar Andijon bo'sag'asida Ulug'bek mirzoning amirlaridan Muhammad Tobon bilan Muso aka boshchiligida o'sha yerda turgan qo'shinlarni tor-mor keltirdilar va Farg'onani xo'b talab, katta o'lja-yu asirlar bilan Koshg'arga qaytadilar.

Mirzo Ulug'bek bu yovuzlikka javoban 819-yil (1416) Koshg'ar ustiga Siddiq bahodir, Ali takrit va Ali Tag'oyi boshchiligida katta qo'shin yubordi. Temuriylar qo'shini Koshg'arni deyarlik talofatsiz bo'ysundirdilar. Abdurazzoq Samarqandiy bu voqeani batafsilroq bayon qilgan. Uning so'zlariga qaraganda, Mirzo Amirak Ahmad «(hogoni saidning chaqirig'i bilan) Xurosonga jo'nab ketayotganida amir Shayx Ali tog'oyini o'z noibi qilib Koshg'arda qoldirgan edi, (Lekin) amir Shayx Ali tag'oyi (Mirak Ahmadga sodiq qolmadi,) o'g'lini Samarqandga jo'natdi va ulug'amirning (Amir Temurning) ruhini shafe' keltirib, Mirzo Ulug'bekdan gunohlaridan o'tishlarini so'ratirdi va Koshg'arga odam yuborsa unga mamlakatni topshirib o'zi Samarqandga borajagini ma'lum qildi. Mirzo Ulug'bek Siddiq bahodir va Ali takritlarni (Koshg'arga) jo'natdi va Shayx Ali tag'oyi Koshg'arni ularga topshirib, o'zi Samarqandga qaytdi».

Sharqiy Turkiston shu tariqa 1416-yil qaytadan Temuriylar davlatiga qo'shib olindi.

Naqshi Jahon Sharqiy Turkistonning qo'ldan ketishi masalasida boshqalarga o'xshab kuyinmadi, aksincha Temuriylar davlati bilan yaxshi munosabat o'rnatdi. Hatto o'sha kunlari Temuriylarga qarshi ittifoq tuzishni taklif qilib Mo'g'ulistonga kelgan Badaxshon elchisiga rad javobini berdi.

Ammo, baribir, mamlakat notinchligicha qoldi. Bu yerda Xizrxo'jaxonning avlodi o'rtaida toj-u taxt uchun zimdan kurash bo'rayotgani haqida Hirof bilan Samarqandga bir-biridan tashvishli xabarlar kelib turardi. Shuni hisobga olib, Mirzo Ulug'bek 1417—18-yilning qishini Xo'jand daryosi (Sirdaryo) bo'yida ke-

chirdi, Xurosondan tumani bilan Muhammad Jo'kiyni ham so'ratib oldi. Xogoni Said bilan Ulug'bekning tashvishlari o'rinsez emas ekan. Hijriy 821-yilning rabi ul-avval oyida (1418-yil, aprel oyida) «Siddiq bahodirning navkari Koshg'ar tarafdan kelib, Uvays o'g'lon⁸⁶ Jete xoni Naqshi Jahonni qat'ga yetkizib, mo'g'ullar orasiga g'ul'ula tushganligini arz qildi. Mirzo Ulug'bek bu voqeaning tafsilotini surishtirib bilib kelish uchun Mo'g'ulistonga ishonchli bir odamini jo'natdi va 1416-yildan beri Samarqand arkida qamoqda yotgan mo'g'ul amirlarini darhol bo'shatib yubordi. Shu payt Samarqandda faxriy mahbus sifatida istiqomat qilib turgan sobiq Koshg'ar hokimi amir Said Ali ham qochib ketdi. Lekin hechirib yuborildi deb aytilsa to'g'ri bo'ladi. Mo'g'ulistonda yuz bergan keyingi voqealar shuni ko'rsatdiki, Mirzo Ulug'bek bu yerda tobora kuchayib borayotgan o'zaro feodal kurashga aralashish maqsadida shu ishni qilgan, albatta. Darhaqiqat, oradan ko'p vaqt o'tmay, Mo'g'ulistonda ur-yiqitlar avjiga mindi. Hijriy 822-yil raijab oyining oxirlarida 1419-yil avgust oyining 20-larida) ulusbeji amir Xudaydod boshliq bir guruh dug'lat amirlari Vayxonga qarshi bosh ko'tardilar. Afritidan, kurash ancha jiddiy bo'lganga o'xshaydi. Abdurazzoq Samarqandiy bu kurashda hatto ayollar ham chetda qolmaganini aytadi. U yozadi: «Amir Xudaydodning qizi podshohga qasd qilib, mo'g'ullar orasida tartibsizlik sodir bo'lib turganligi haqida (822-yil) raijab oyining oxirida (1419-yil 22-avgust kuni) Koshg'ardan xabar keldi». Va yana «Andijon tarafdan Abullays kelib, Sher Bahromning o'g'li Jetedan qochib, Koshg'arga kelganligi, uning ketidan esa boshqa bir guruh izma-iz yaqinlashib kelayotganligi xabarini arzga yetkazdilar». Shundan keyin, sha'bon oyining oxirida (1419-yil 20-sentyabr kuni) Ulug'bek Arslonxo'ja tarxon, Yodgor barlos, Mahmud tarxon va yana bir necha ko'zga ko'ringan amirlarni tumani bilan olib, Mo'g'uliston ustiga yurish boshladi. Lekin yurish Toshkentga bor-ganda to'xtatildi. Mirzo Ulug'bek Mahmud tarxonni tumani bilan Koshg'ar ustiga yuborib, o'zi Samarqandga qaytdi. Shunga qaramay,

⁸⁶ Uvays o'g'lon — Sheralikxanning o'g'li; Xizrxo'jaxonning nabirasi. 1418—1421 va 1425—1428-yillarda Mo'g'uliston xoni.

Vaysson bilan dug'lot amirlari o'rtasida boshlangan kurash tashabbuskori Ulug'bek ekanligi ko'rinib turibdi. Ulug'bek Vayssonning raqiblari qo'llab-quvvatlashda davom etdi. Masalan, 1421-yilning yoz kunlari Samarqandga yordam so'rab ulusbegi Xudaydodning o'g'li amir Qulmuhammad va amir Qamariddinning o'g'li Jahonshoh kelishdi. Ko'rinib turibdiki, Vaysson bilan kurashda ulusbegi Xudaydod yolg'iz emas ekan. Xon bilan kurashga uning ashabdly raqibi bo'lgan amir Qamariddinning avlodi ham bel bog'lagan ekan. Ularni birgalikda, abdlashib harakat qilgan deb bo'lmaydi. Bu guruhlarning har biri o'z holicha, mustaqil harakat qilishganligi tarixiy manbalardan ma'lum. Ulug'bek mirzo, jumman, Vayssonga qarshi bo'lgan, u bilan kurashda bor imkoniyatini ishga solgan, vaqti-vaqti bilan qo'shini bilan Mo'g'uliston hududida paydo bo'lib, dug'lot amirlarining kurashiga ko'mak berib turgan. Uning hijriy 824-yil jumodi al-oxir oyining o'rtasida (1421-yil 17-iyun kuni) Mo'g'uliston ustiga uyushirgan harbiy yurishi ham shu magsadni ko'zlab qilingan. O'shanda Mirzo Ulug'bek Qorabuloqqa borib yetdi va o'sha yerda amirlardan Hary Malik bilan Iskandarni mang'uloy⁸⁷ tariqida oldinga yuborib, o'zi asosiy kuchlar bilan, o'yning oxirigacha shu yerda turdi, rajab oyining so'nggi kunlari (1421-yil 28-30-iyul kunlari) Vayssonning raqibi Shermuhammad o'g'lonning elchilari Malik Islom bilan Sadr Islom Qorabuloqqa, ikki davlat o'rtasida tinchlik ahdi tuzish taklifi bilan kelishdi. O'shanda ikki o'rtada shunday ahdnoma tuzilgani-yo'qmi bu haqda biz bilgan tarixiy manbalarda biron gap aytilmagan. Lekin bor gap shulki, Mirzo Ulug'bek Mo'g'ulistonga yurishni shu yerda to'xtatib, Samarqandga qaytgan. Ammo Shermuhammad o'g'lonning elchilariga qaytishlariga ijozat bermagan va ularni o'zi bilan birga Samarqandga olib ketgan. Ulariga faqat o'sha yil zulhijja oyining 13-kuni (1421-yil 10-dekabr kuni)gina yurtiga qaytishga, shunda ham Koshg'ar orqali qaytishlariga ijozat berilgan. Aftidan, o'sha yili Vaysson, akademik Bartoldning so'zlariga qaraganda, raqiblari ustidan g'alaba qozongan va Mo'g'uliston taxtida mustahkam o'rnatilib olgan.

⁸⁷ Mang'uloy — qo'shinning ilg'or qismi; avangard.

Mirza Muhammad Haydar va Mahmud ibn Valining kitoblarida Vaysson bilan Shermuhammad o'g'lon o'rtasidagi kurash qanday kechgani haqida diqqatga sazovor ma'lumotlar uchratamiz. Vayssonni nafaqat mo'g'ul qabilalarining ko'pchilik boshliqlari, hatto ulusbegi Xudaydod bilan Said Ali ham qo'llab-quvvatlaganlar. «Tarixi Rashidiy» muallifining so'zlariga qaraganda, Vaysson bilan Said Ali bir kun kechasi Shermuhammad o'g'lonni Qongli degan yerda bosqin qilganlar va uni tor-mor keltirganlar. Shermuhammad o'g'lon o'shanda yana Samarqandga, mirzo Ulug'bek huzuriga qochib bordi. Ko'p o'tmay, Samarqandga amir Xudaydodning o'g'li Qulmuhammad ham qochib bordi. Har ikkalalari qariyb to'rt oy mobaynida Samarqandda istiqomat qildilar. Mirzo Ulug'bek 824-yil zulhijja oyining 16-kuni (1421-yil 10-dekabr kuni) Shermuhammad o'g'longa Mo'g'ulistonga qaytishga ijozat berdi. Lekin faqat Koshg'ar orqali qaytishi shart qilib qo'yildi. Bundan tashqari, Mirzo Ulug'bek Shermuhammad o'g'lonni qo'llab-quvvatlash haqida Farg'ona hokimi amir Abullaysga hamda Koshg'ardagi noibi Pir Ali takritlarga ham ko'rsatma berdi. Shermuhammad o'g'lon bilan Vaysson o'rtasidagi kurash shundan keyin yana to'rt oy davom etdi va bu gal endi Shermuhammad o'g'lon raqibi ustidan g'alaba qozondi. Hijriy yil jumodi ul-avval oyining boshida (1422-yil 23-aprelda) Shermuhammad o'g'lon, Mirzo Ulug'bekning atroflicha yordami bilan, Mo'g'uliston taxtini egalladi.

Shu tariqa Ulug'bekning 1416-yildan beri qalbiga tugib yurgan orzu-istagi ushaldi. U Mo'g'uliston taxtiga o'z odamini o'qizishga muvaffaq bo'ldi. Ammo baribir, Shermuhammadxon ko'p o'tmay, valine'matini uniddi, uning yuziga oyoq qo'ydi. U Mirzo Ulug'bekdan norozi bo'lib Mo'g'ulistonga qochib borganlarga boshpana beribgina (masalan, Pir Ali takritning o'g'liga) qolmay, balki Temuriylar davlatining ichki ishlariga ham aralasha boshladi. Natijada har ikkala davlat o'rtasidagi munosabatlar yana keskinlashdi. Mirzo Ulug'bek 827-yil zulhijja oyining boshida (1424-yilning 25-oktyabr kuni) ixtiyoridagi bor qo'shini olib Sirdaryo bo'yilariga qarab yo'lga tushdi. Humoyun mavkab Shohruxiyaga kelib qo'ngach, shu atrofdagi

qishni o'tkazib, kelasi yili erta bahorda Mo'g'uliston ustiga yurishni davom ettirishga qaror qildi. Mirzo Ulug'bek «tevarak-atrofning lashkari shu yerga to'plansin» — degan buyruq bilan viloyatlarning tayoichi va jarchilar yubordi.

Lashkarning o'ng qanoti katta amirlardan Harimalik va Shayx Abu Sa'id boshchiligida Andijon atrofiga, Sulton Uveys barlos, xoja Yusuf va Tavakkal barlos bosh bo'lgan so'1 qanot O'tror atrofiga va Qorasomonda qishlaydigan bo'ldi. Lashkarning g'uli (markaz qismi) Ulug'bekning o'zi boshchiligida Shohruxiyada turadigan bo'ldi. Yurish, avvaldan belgilab qo'ygan rejaga binoan, hijriy 828-yil rabu ul-avval oyining 27-kuni (1425-yil 17-fevral kuni) boshlandi. Toshkentda lashkarning o'ng va so'1 qanoti g'ulga kelib qo'shildilar.

O'sha kezda Ashparda turgan mug'ullar Temuriylarning barcha xatti-harakatidan ogoh edilar. Ulug'bek qo'shinlarining Toshkentga to'planganidan ogoh bo'lgan mo'g'ullarning ilg'or qismi Ibrohim ibn Tuq Temur boshchiligida Talos (Yangi Taroz²⁸)ga qarab harakatga keldi. Mirzo Ulug'bek ularga qarshi 30 ming kishilik askar yubordi, ammo ular mo'g'ullarni qo'qisdan bositishga muvassar bo'lolmadilar. Amir Ibrohim ibn Tuq Temur xabar topishi hamono Issiqko'l tarafga qochib ulgurd. Ulug'bekning amirlari yo'lda uchragan ba'zi ovullarni talab, Oliv o'rduga qaytdilar. Mirzo Ulug'bekning o'zi o'sha Ibrohim ibn Tuq Temurning orqasidan tushdi. Rabi ul-oxir oyining 11-kuni (1425-yil 3-mart kuni) Bug'om darasi atrofiga, Qizilsuv degan yerda mo'g'ullarga yetib oldi. Lekin urush bo'lmadi. Mo'g'ullar Ulug'bek qo'shini yaqinlashgach, lashkargohni tashlab qochdilar. Ko'p o'tmay amir Ibrohim shu Bug'om darasida Qamariddinning o'g'li Jahonshohni uchratib qoldi. Ikkinchilari qo'shilishib kurashni davom ettirishga ahd qildilar. Ular 1425-yil 5-mart kuni Oqsuv yonida turgan Temuriy qo'shinlarining ilg'or qismini ustiga tashlandilar. Ikki o'rada shiddatli urush bo'ldi. Ikkala taraf ham katta talofat ko'rdi. Unda Mirzo Ulug'bek amirlarining qo'li baland keldi. Amir Ibrohim va uning ikki o'g'li urushda halok

bo'ldilar. O'sha kuniyoq Mirzo Ulug'bek lashkarning qolgan qismi bilan Oqsuvga kelib tushdi va o'n kun mobaynida shu yerda tur-di. Bu yo'l bilan — favqulodda va mayda janglar bilan kuzatilgan maqsadga erishib bo'lmadi. Dushman mayda-mayda kuchlarga bo'linib olib o'ziga qulay sharoitda urush olib borayotgan edi. Bu-yog'iga urushni yaxshilab rejalashtirib olish kerak edi. Abdurazzoq Samargandiy o'sha kunlari Mirzo Ulug'bek Oqsuvda katta kengash o'tkazgani va mo'g'ullarga qarshi kurashning bundan buyog'idagi rejalarni atroflicha muhokama qilib olganini hikoya qiladi. So'ng Cho'ng keminda amir Jahonshoh bosh bo'lib turgan mo'g'ullarga qarshi Arslonxo'ja tarxon boshchiligidagi 10 ming kishiqlik qo'shin yubordi. Qo'shinning yana bir qismi Ketmontepa tarafga, Shermu-hammad o'g'longa qarshi yuborildi.

Chitlikdan Abish, Burolg'u va Qo'shbuloqqa yurdilar, lekin mo'g'ullarni uchratmadilar. Qo'shbuloqda Mirzo Ulug'bek huzuriga ulusbegi amir Xudaydodning elchisi amir Shayx Darvish ko'kaltosh kelib ulusbegining bo'yusmish va xizmatkorlik haqidagi ahdomasini topshirdi. Ulug'bek bundan mamnun bo'ldi va elchiga hurmat-ehtirom ko'rsatib, sovg'a-salomlar berib, ketishga ijozat berdi. Arpa yoziga yetganlarida amir Jahonshohdan xabar topdilar. U Issiqko'lda Sadr Islom bilan Malik Islomni kutib o'tirgan ekan. Basharti qo'shilib ketgunday bo'lsalar, unda jiddiy kuchga aylanar edilar. Mirzo Ulug'bek bunga yo'l qo'ymaslikka qaror qildi va Sadr Islom bilan Malik Islomning yo'lini to'sish uchun Sangtosh dovoniga qo'shin yubordi. Amir Jahonshoh ham ittifoqchilarini qarshi olish uchun o'sha Sangtosh dovoniga ilg'or qism yuborgan edi.

Ulug'bekning qo'shini uni shu yerda tor-mor keltirdi. Mo'g'ullardan ko'p odam o'ldi, qolganlari asir olindilar. Mirzo Ulug'bek Arpa yozidan o'tib, Chorin soyini kechib o'tdi va Toshbo'yniq orqali Qizil suvga kelib tushdi. Shu yerda Mirzo Ulug'bekning huzuriga ulusbegi Xudaydodning o'zi keldi. Ulug'bek uni ko'pdan beri kutardi. Shuning uchun unga haddan ziyod hurmat ehtiram ko'rsatdi.

Qizilsuvda turganlarida Sadr Islom bilan Malik Islomdan ham xabar topildi. Chig'atoyxonning Ila daryosi sohilidagi Oq quyosh deb atalgan O'rdusida turgan va zo'r berib Shermuhammad o'g'lonni qidirib yotgan ekanlar. Ulug'bek ularga qarshi 20 ming kishidan iborat o'ltiq qo'shini yubordi. Sang-toshda ularga 3 ming kishilik qo'shin kelib qo'shildi. Lekin mo'g'ullar vaqtida otini qamchilab qolgan ekanlar, Tekas soyidan o'tib ham dushmanidan asar topmadilar. Shu yerda ulusbegi Xudaydodning odamlari soqchilar kuzatuvda Samarqandga jo'natib yuborildilar, ulusbegini esa Mirzo Ulug'bek yonida olib qoldi. Chunki ko'pni ko'rgan, Mo'g'uliston va uning odamlarini yaxshi bilgan bu odamning kengash va maslahatlari kerak bo'lib qolishi mumkin edi. Shu yerda Shermuhammad o'g'lon va uning ittifoqchilari bilan bo'ladigan kurash rejasi yangidan, har tomonlama muhokamadan o'tkazildi. Kutilmagan tasodiflar yuz bermasligi uchun mo'g'ul sardorlariga qarshi kuchaytirilgan (20 ming odamdan iborat) xabarchi (razvedka) qism yuboriladigan bo'ldi. Yugorida tilga olingan Shayx Darvish ko'kaltoch shu qismga g'ajarchi etib tayinlandi. Ko'p vaqt o'tmay, xabarchi qism Shermuhammad o'g'lonning qayerda turganini aniqladi. U ahl-u oilasini Takas soyi orqasiga o'tkazib yuborib, o'zi lashkar bilan hamon o'sha Ketmontepada turgan ekan.

Ketmontepada har ikkala lashkar o'rtaida hijriy 828-yil jumodi ul-oxir oyining 15-kuni (1425-yil 5-may kuni) qattiq urush bo'ldi. «Matla' us-sa'dayn»da bu urush quyidagicha tasvirlangan: «Janob Mirzo Ulug'bek o'n beshinchi jumodi ul-oxirda lashkarga tartib berishga kirishdi. Amir Arslonxo'ja tarxon va uning birodari amir Mahmudni javong'orga, amir Buzurgni uning qabuliga tayinladi. Barong'orga amir Lugmon va amir Hary Maitklar tayin etildilar.

Lashkarning g'uli esa Mirzo Ulug'bekning muborak zoti bilan bezatildi. Amir Iskandar Hindu Bugo, Ibrohim Ikki Temur, Uvays gavchin, xoja Yusuf va Murod qavchilar g'ulning qoravuli etib tayinlandilar. Mukammal bir necha qo'shin ko'mak uchun za'xiraga tayin etildi... Dushman tarafdin barong'orda Poyanda Bugo, javong'orda Malik Sadr, g'ulda Shermuhammad o'g'lon turdilar.

Ikki lashkar xuddi moviy dengizga o'xshab jo'sh-u xurushga kelib, bir-birlari ustiga tashlandilar. Qahr-u g'azab bulutidan nayza va kamon o'qlari chaqmoq bo'lib otilib chiqdilar, maydon sahndan (esa) tig'-u nayzalar (nihol kabi) unitib chiqdilar. Ish tiru kamondan (otish)dan tig'-u nayza sanchish va yoqalashuvgacha borib yetdi. «Hayo-hayo!», «ur, ha, ur!» na'ralari ko'tarildi. Shermuhammad o'g'lon to'g'ridan to'g'ri to'qnashish bilan biron ish chiqmasligini anglagach amirlari bilan (kengashib): «Barongor va javong'orlar birlashsinlar va kutilmaganda bir tarafga hujum qilib, o'q (yomg'irini) yog'dirsunlar. Agar biror natija chiqsa — bu aynan kutilgan mudao, chiqmasa chekingan va qochgan taqdirida ham uzrlik bo'ladi», — degan qarorga keldi. Shunga binoan, hammalari jam bo'lib, yulduzlardan ham, ya'ni (va ma'ni) to'g'ridan ham ko'p bir lashkar zafar shior qo'shining javong'origa birdan hamla qildi. Amir Arslonxo'ja (tarxon) tog' singari bargaror bo'lib turgan o'rmini himoya qildi va dushman har qancha harakat qilmasin, uni (o'rni)dan siljita olmadi. Mirzo Ulug'bek bu ahvolni mushohada qilib ko'rib, «qoravul va zahiradagi tumanlar g'ul oldidan aylanib o'tib javong'orga qo'shilsinlar», — deb amr qildi. G'alaba yor lashkarning saflari «Albatta, Alloh, O'zining yo'lida go'yo tutash binolardak bir safga tizilganlarida jihod qiladigan zotlarni sevadi»⁸⁹ (deyilganidek) mustahkamlangach, janob mirzo Ulug'bek suron⁹⁰ solishga buyurdi: nog'ora sadosi va karnay ovozi yangradi, urush do'mbrasining gumbirlashi va surmay nolishidan tog'larga zilzila tushdi va zafar panoh lashkar

⁸⁹ Ya'ni u j va Ma'ni u j — yo'lida nima uchrasa yemirib va kemirib ketuvchi bir alsonaviy xalq.

⁹⁰ Qur'on, «Saf» surasi, 4-oyat.

⁹¹ Suron — jang paytida qilinadigan mahsus chaqiriq.

barobariga hujumga o'ldi... Olan shahzodasi Ulug'bek Ko'ragonning bayrog'i ilohiy qudrat va rabboniy ko'mak tufayli baralla etildi, fath-u nusrat oftobi inoyat mal'adan balqidi va o'sha kuni (erta tongdan) to kechgacha g'alaba yer lashkarning urish, tutish va bo'ldirishdan bo'lak boshqa biron ishi bo'lmadi. Qorong'i tushganda osmon hashamatli sipoh Boybot va Taqiq mavzeyiga to'plandilar (Shu yerda) «amir Dovud va Elchi Buholar qochganlar ketidan 10 ming oliq askar bilan quvib borsinlar», — degan humoyun farmon sodir bo'ldi. Uljanob (Mirzo Ulug'bek) osmon qadar bedovni o'sha yerlardagi yaylovlarning eng yaxshisi bo'lgan va ul mavsumda raybonlarning xilma-xilligi bilan oliy behishtning gulzori tusini olgan Yulduz yaylovi tomon ilg'or tarzida harakatga keltirdi. Zafar shiorlashkarning qo'lga ko'p o'ljalari tushdi».

Shunday qilib, Mirzo Ulug'bek shu urushda mo'g'ul hukmdori Shermuhammadxon ustidan g'alaba qozondi. O'ljalari va asirlari Ulug'bekning qarorgohiga olib kelindi. «Mo'g'ullar yaqin orada o'zini o'nglab ololmasin», — deb ularning mol-mulki va chorpolari tortib olindi. Shundan keyin humoyun mavkab Yulduzdan ko'chib, mo'g'ul xonlarning bosh qarorgohi bo'lmish Qarshiga keldi. Lekin Ulug'bek Mo'g'ulistonning janubiy yurtlariga bormadi va shu yerdan Movarounnahrqa qarab yo'l oldi. Har ikkala tarafga katta kulfatlar keltirgan bu urush 100 kundan ortiq davom etdi. Mirzo Ulug'bekning amirlari katta o'lja va asirlarni haydab qaytdilar. O'ljalari orasida Mo'g'uliston xonining bosh qarorgohidan, ya'ni Qarshidan olingan ikki bo'lak katta kosh toshi (nefrit) ham bor edi. «Mirzo Ulug'bek, — deb yozadi tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy, — o'shal kosh toshni (maxsus) arava bilan dorussaltana Samarqandga yetkazish uchun 2 ming chapdast kishini o'sha yerda qoldirdi. Bu toshni qadim podshohlar Xitoy to'rtidan (bu yerga) keltirgan va hazrat Sohbiqiron ul toshni Movarounnahrqa ko'chirmogchi bo'lib, amir Jahonshohni bir necha ming kishi bilan u yerda qoldirgan, ammo ular toshni ko'chirib keltirishdan o'jiz qolib, hazrat Sohbiqiron: «Nega u toshni keltirmadilar?», — deb taassuf bildirgan edilar». Bir zamonlar Duva Seisenxon Xitoy to'rtidan olib

kelirib, mo'g'ul hukmdorlari qarorgohiga o'rnatgan bu tosh aslida uch qismdan iborat bo'lib, Amir Temur faqat uning bir qisminigina Samarqandga oldirib keltirishga muvassar bo'lgan ekan. Toshning qolgan ikki bo'lagini Mirzo Ulug'bek maxsus aravalarga yuklatib, Samarqandga oldirib keltirdi. Uning bittasini Ulug'bekning amr-farmoni bilan mohir sangtarosh ustalar taroshlab hazrat Sohbiqironning qabri ustiga o'rnatdilar.

Mirzo Ulug'bek Samarqandga hijriy 828-yil sha'bon oyining 10-kuni (1425-yil 27-iyun kuni) qaytib keldi. «Tarixi jadidayi Toshkand» («Toshkentning yangi tarixi») kitobi muallifi keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, Mirzo Ulug'bek Mo'g'uliston yurishidan qaytishida Soybo'yi qal'asi bilan Jizzax oralig'ida joylashgan Ilonno'ti (Ilon o'tidi) degan tor bir yerdan o'tayotib qoyatoshga mana bu so'zlarni yozdirib qo'ygan ekan: «Ulug' Tangning... qo'llab-quvvatlashi bilan ulug' sulton, jamiy podshohlar hukmdori, Tangri taoloning yerdagi soyasi, islom dinining yalovbardori, din homiysi Mu'inuddin Ulug'bek Ko'ragon — Tangri uning saltanatini poydori qilsin — Jete va Mo'g'ulistonga yurish paytida ushbu yerdan o'tgan. Hijriy 878-sana».

1425-yilgi urushda Mo'g'ulistonning harbiy-siyosiy va iqtisodiy qudratiga putur yetdi, lekin, baribir, u bu safar ham Temuriylar davlatiga bo'ysunmadi.

Oradan ko'p vaqt o'tmay Shermuhammadxon vafot topdi. Uning o'rmini yana o'sha Vaysxon egalladi. Bundan tashqari, Jahonshoh ham uzil-kesil tor-mor etilmay qoldi. Hatto u Ulug'bekning Samarqand tarafga ulusbeigi Xudaydodning odamlarini qo'riqlab borayotgan qo'shinlariga Santosh dovonida hujum qilib, uni tor-mor keltirdi. Ulug'bek unga qarshi Arslonxo'ja tarxonni bir to'rtidan, amirlardan Iskandar, Muhammad va Shoh Valini ikkinchi yo'ldan yubordi, biroq ular Jahonshohni Santoshdan topmadilar. U allagachon Issiqko'l tarafga o'tib ketgan ekan. Arslonxo'ja tarxon izidan tushdi, lekin u Qo'chqor va Jung'al orqali kunbotish tarafga qochdi. Ulug'bekning amirlari uni ko'p qidirdilar, lekin topolmay qaytdilar.

Vaysxon 1428-yilgacha podshohlik qildi. Uning davrida feodal tartibsizliklar, toj-taxt uchun kurash, ayniqsa, qalmoqlarning kelma-ket hujumlari kuchaydi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Vaysxon qalmoqlar bilan oltinsh bir marga urushgan, lekin faqat bir marta g'alabaga erishgan. Ikki marta asirga tushib qolgan va bir safar katta tovon to'lab, ikkinchisida esa singlisini qalmoqlarning sardori Eson toysiga xotinlikka berib qutilgan. Oxiri bo'lmagach, Vaysxon poytaxtni Beshbaliq (Sharqiy Turkiston)dan Iltibaliq (Yetti-suv)ga ko'chirishga majbur bo'ldi.

1428-yili Vaysxon yana bir toj-taxt da'vogar — Sotuqxon bilan bo'lgan kurashda halok bo'ldi. Lekin Sotuqxon Mo'g'uliston taxtida o'rnashib ololmadi. O'ldirilgan xonning tarafdorlari uni mamlakadan quvib yubordilar. Sotuqxon o'shanda Koshg'arga qochib bordi, ammo u yerda ham jon saqlab qololmadi.

Aftidan, 1434-yilgacha mamlakada feodal kurash va ur-yiqchilar davom etgan. Toj-taxt vorislari esa hali sag'ir edilar. Kurash, asosan, ikki feodal guruh o'rtasida borgan. Birlari Mo'g'uliston taxtiga mahum Uvaysxonning to'ng'ich o'g'li Yunusxonni (u o'sha vaqtda 13 yoshda edi) o'tkizmoqchi bo'lishdi, ikkinchilari esa xonning kenja o'g'li Eson Bug'oxonga tarafdorlik qildilar.

Oxir-oqibat Eson Bug'axon tarafdorlarining qo'li baland ke-lib uni taxtga o'tqizdilar. Zahiriddin Muhammad Bobur yozadi: «Vaysxonning vogaasida mo'g'ul ulusi ikki fariq bo'lar. Burunroq Yunusxonning egachisini Ulug'bek mirzo (o'g'li) Abdulaziz mir-zog'a olib erdi. Ul munosabat bila Erazan bahrin tuman beklaridin Mirak turkmankim, charos tumanbeklaridin erdi, xonni uch-to'rt ming uy-luk mo'g'ul ulusi bila Ulug'bek mirzog'a kelturdilarkim, ko'mak olib yana mo'g'ul ulusini olg'aylar. (Lekin) Mirzo muruvvat qilmadi, ba'zisini asir qildi, ba'zilarini viloyatg'a parishon qildi... Xonni (esa) Iroq sari o'tkazib yubordi». Va yana o'sha Bobur mir-zoning so'zlariga qaraganda, ushbu voga taxminan hijriy 837-yil (1434) sodir bo'lgan. Ko'rinish turibdiki, Mirzo Ulug'bek bu safar Mo'g'ulistonning ichki ishlariga aralashgisi kelmagan. Shu sababdan ham shu ismi qilingan.

1434-yil Mo'g'uliston taxti Eson Bug'axonga qoldi. U hali ba-log'at yoshida emasdi. Shu sababdan hokimiyat uni qo'llab-quvvatlab taxtga o'tkazgan amirlar qo'lida qoldi. Bu ham yetmagandek, Ulug'ko'l atrofida o'tirgan dug'lot amirlari o'z yurtida mustaqillik e'lon qildilar va Eson Bug'axon hokimiyatini tan olmay qo'ydilar. Oqsuv va Qushpoy hukmdorligini amir Sa'id Ali tortib oldi. Charos va bahrin kabilarining boshliqlari o'sha kezlarda Chu vodiysida ko'chib yurgan qalmoq to'vshisining xizmatiga kirdilar; qoluchi va bo'lg'ochi qabilalarining yetakchilari esa ko'chmanchi o'zbeklar xoni Abulhayrxonga qo'shilib ketdilar. Balog'atga yetmagan xonga vasiy etib tayinlangan Turfon begi Temur uyg'ur esa hokimiyatni tamom o'z qo'lga oldi.

Tarixchi Mirzo Muhammad Haydarning ma'lumotlariga qaraganda, Mo'g'ulistonda feodal tarqoqlik shu darajaga borib yetgan ediki, zodagon va bayonlar o'z holi-ga qo'yib beritgan bo'lib, ko'plari o'zini tamom mustaqil deb bilardilar. Shundaylardan biri ulusbegi Xudaydodning o'g'li Mir Muhammadshoh Otboshda, amir Mir Karimbardi — Olabug'ada, Mir Haqberdi bechik Qo'ysuvda o'zlarini hokimi mutlaq deb e'lon qildilar. Lekin ular o'z uluslarida tinch o'tirmadilar. Mir Karimbardi Farg'onaga, Mir Haqberdi Turkiston va Sayram ustiga talonchilik yurishlari uyushtirib turdilar.

Aynan o'sha yillari Ulug'bek Koshg'ardan ayrilib qoldi. Uni o'sha ulusbegi Xudaydodning o'g'li amir Said Ali bosib oldi.

XV asrning 40-yillariga kelib, Eson Bug'axon o'z mavqeyini birqadar mustahkamlab oldi. U ham ba'zi-ba'zida Farg'ona ustiga bosqin qilib turdi. Masalan, Mirzo Ulug'bek podshohligining so'ngi yillari u Farg'onani bosdi. «Ulug'bek mirzoning va o'g'illarining g'avg'osida, — deb yozgan edi Bobur, — Eson Bug'axon fursat topib kelib Farg'ona viloyatini Qandibodomgacha chopib va Andijonni olib, elini tamom asir qildi. «Chamasi, Eson Bug'axonning Temuriylar yurtiga bosqini XV asrning 50-yillarida ham davom etgan va Sulton Abu Sa'id (1451—1469) unga qarshi yurish bilan javob bergan. «Boburnoma»da o'qiy-miz: «Sulton Abu Sa'id mirzo taxt olg'an-da cherik tortib borib, Yangidan beri Ashparada Eson Bug'axonni

yaxshigina bosdi». Lekin shundan keyin ham mo'g'ullar timb-tinchimaganlar. Natijada Sulton Abu Sa'id Yunusxonni Iroq ajamdan chaqirtirib olgan, unga zarur yordam ko'rsatib Mo'g'ulistonga, Eson Bug'axonga qarshi yuborishga majbur bo'lgan. «Uning (Eson Bug'axonning) daf'iga Sulton Abu Sa'id mirzo Yunusxonmi... Iroq va Xurosondin tilab va to'ylar qilib, do'stlar bo'lib, mo'g'ul ulusida xon qilib yuborg'anda Sag'richi tuman beklari tamom ul fursatda Eson Bug'axondin yomonlab Mo'g'ulistonga kelib edilar, bularning orasig'a keldi. Ul fursatda Sag'richi beklarining ulug'i Sher Hojibek erdi, aning qizi Eson Davlat begimni oldi. Mo'g'ul to'rasi bila xonni va Eson Davlatbegimni bir oq kigiz ustig'a o'lturg'uzub xon ko'tardilar». Yunusxon yordam evaziga Sulton Abu Sa'idga Movarounnahrta talabguzarlik qilmaslikka so'z berdi. Mirzo Mo'hammad Haydarning so'zlariga qaraganda, bu voqea 860-yil (1456) sodir bo'lgan. Yunusxon Sog'richi va boshqa qavmlar, shuningdek, Mir Karimberdi va Mir Haqberdining o'g'li Mir Ibrohimlarning yordamiga suyanib, Eson Bug'axonga qarshi urush ochdi. Lekin nomlari tilga olingan amirlar jang oldidan uni tashlab ketdilar. Ikki o'rta bo'lgan urushda Yunusxon mag'lubiyatga uchragach qochib borib Farg'ona bilan Yetisuv chegarasida joylashgan Jetkentga borib o'rinishadi va to Eson Bug'axonning vafotiga (1462) qadar shu yerda turdi.

Shundan keyin Yunusxon Mo'g'ulistoning g'arbiy qismida o'z hokimiyatini o'rnatishga muvaffaq bo'ldi. 1468-yil Oqsuv va Koshg'arni, 1471-yil Turfoni ham egalladi. Qisqasi, 1472-yil Yunusxon Mo'g'ulistoning to'la xo'jayiniga aylandi.

Shu yerda, ta'bir joiz bo'lsa, Eson Bug'axon hukmronligi yillarida sodir bo'lgan bir muhim tarixiy voqeani eslatib o'tmoqchimiz. Bu — Eson Bug'axonning qozoq xonligiga asos solinishidagi xizmatidir. Bu voqeaning tafsiloti «Tarixi Rashidiy»da quyidagicha bayon etilgan: «O'sha paytida (1455—56) Abulhayrxon⁹² butun Dashti Qipchoqqa podshoh bo'ldi va Jo'chi najod sultonlarni tamom tor-

mor keltirdi. (Lekin) ulardan iktisasi: Jonibekxon bilan Girayxon Mo'g'uliston tarafga qochdilar». Mahmud ibn Vali Girayxon bilan Jonibek Sulton bu ishni Abulhayrxonga nisbatan norozilik sifatida qilgan deb aytadi. Masalan, u bunday deydi: «To'gay Temurxonning⁹³ ba'zi avlodi, masalan, Girayxon bilan Jonibek Abulhayrxonga gardankashlik qildi va o'z yurtini tashlab ko'chib ketdi». Eson Bug'axon ularni yaxshi qarshi oldi va Mo'g'ulistoning g'arbiy qismida joylashgan Chu va Qo'ziboshi o'lkalarini in'om qildi. Eson Bug'axon Mo'g'ulistoning ichki yurtlarini qalmoqlar va ko'chmanchi o'zbeklarning bosqinidan himoya qilish uchun shunday qilgan, albatta. Xullas, keyinroq G'arbiy Mo'g'uliston Abulhayrxondan qochgan qabilalarga makon bo'lgan. Mirzo Muhammad Haydarning ma'lumotlariga qaraganda, Jonibek va Girayxon huzuriga qochib kelganlar soni tez orada 200 ming kishiga yetgan. Xuddi shu yerda — Chu bilan Qo'ziboshida bo'lgusi qozoq xonligiga asos solingan. Uning asoschilari deb esa o'sha Jo'chi najod sultonlar: Girayxon bilan Jonibekxonni, xonlikka asos solingan yil deb esa 1465—66-yilni hisoblamoc lozim.

Yunusxonning Mo'g'ulistonda hokimiyatni qo'lga kiritishi oson bo'lmadi. Dastlab Temuriy sulton Abu Sa'id va Sher Hojibek (Sog'richi qavmining boshlig'i)ga o'xshagan hukmdor va amirlarning qo'llab-quvvatlashi bilan Mo'g'ulistoning g'arbiy qismida o'rmasdi. So'ngra unga Mir Karimberdi, Issiqko'lda o'ltirgan marhum Mir Haqberdining inisi Mir Ibrohim kabi mo'tabar amirlar qo'shildilar. Mo'g'ullar ko'p vaqt mustaqil yashashga o'rganib qolganliklari sababli mulozimlik va xizmatkorlik lavozimini o'rtinga qo'ymadilar. Xon bundan birqadar qisildi va Koshg'arga borib qal'asini gamal qildi. Amir Said Ali bu vaqtda ulug' yoshda edi. U Eson Bug'axonga odam yuborib, o'zi Koshg'ar qal'asiga kirib yashirindi. Iso Bug'axon bu payt Mo'g'ulistoning sharqiy qismida joylashgan Yulduz yaylovda turgan edi. Amir Said Alining choparidan bu xabarni eshitib, darhol olti ming otlig askar bilan Koshg'ar

⁹² Abulhayrxon — Shayboniy; ko'chmanchi o'zbeklar davlati (1428—1468)ning asoschisi va boshlig'i.

⁹³ To'gay Temur — Jo'chi xonning o'n uchinchi o'g'li. Botuxon va Bertaxon zamonida Hoji tarxonda xon bo'lgan.

yo'liga kelib qo'shildi. Koshg'ardan uch farsax narida, uning Oqsuv tarafida joylashgan Xonsolor degan yerda ikki o'rta — Yunusxon bilan Eson Bug'axon o'rtasida urush bo'ldi. Unda Iso Bug'axon bilan amir Said Ali Yunusxon ustidan g'alaba qozondilar. Yunusxon qochdi, ahl-u ayoli esa amir Said Alining qo'lga tushdi. Yunusxon o'shanda Mo'g'ulistonga qochib bordi. Lekin baxti kelishmadi. Shu yerda odamlari uni tashlab, tevarak-atrofga tarqalib ketdilar, xon bo'lsa ko'chini Mo'g'ulistonda qoldirib, o'zi Xurosonga, Sulton Abu Sa'id mirzo huzuriga qochib bordi. Mirzo Muhammad Haydar: «Xon shu qadar xarob ediki, hatto sultonga peshkash uchun arziq-day biron narsa topolmadi», — deb yozadi. O'shanda Mirzo Sulton Abu Said Andijon nohiyasidan bir yerni xonga in'om qildi. Shu yerdan xon keyincha Mo'g'ulistonga o'tdi, ilgari tevarak-atrofga tarqalib ketgan odamlari asla-sekin uning atrofga yig'ildilar. Shu payt Mir Said Ali Koshg'arda 1457-yil vafot etdi. Bu Yunusxonga kelajakda Koshg'ar va Mo'g'ulistonga yo'l ochib berdi.

Mir Said Alining ikki o'g'li bor edi. To'ng'ichi — Sonsiz Mirzo. Onasi charoslardan. Ikkinchi o'g'li Muhammad Haydar⁹⁴ mirzo. Onasi O'run Sulton begim Yunusxonning ammasi edi. Turk-mo'g'ul odati bo'yicha otasining o'rini to'ng'ich o'g'li Sonsiz mirzo egaladi. Sonsiz mirzo xalq va amirlarning onasiga bag'oyat hurmatlari zo'r bo'lgani uchun Muhammad Haydar mirzoga Koshg'ar bilan Yangi hisorni berdi, o'zi esa Yorkandni poytaxt qildi. Mirzo Muhammad Haydar ni otasi Eson Bug'axonning qizi Davlat Nigor xonimga uylanirgan edi, shuning uchun u bo'lg'usi kurashlarda Iso Bug'axonning tarafini oldi. Sonsiz mirzo yordam so'rab Yunusxonga murojaat qildi. Shu sababdan Mirzo Muhammad Haydar Koshg'arda tutilmadi va Oqsuvga, Do'st Muhammadxonning huzuriga qochib bordi.

Sonsiz mirzo otasidan keyin yetti yil Koshg'arda hukmronlik qiladi va 869-yil (1465) shikor paytida oldan yiqilib vafot topdi. Undan o'nta o'g'li g'oldi: kattalari Mirzo Abubakr bilan Umar Mirzo.

⁹⁴ Mashhur tarixshunos Tim Mirzo Muhammad Haydarning bobosi.

Eson Bug'axon 1462-yili o'z ajali bilan o'ldi. O'rniiga o'g'li Do'st Muhammadxonni podshoh qildilar. Taxtga o'tirganda 17 yoshda edi. U hammasi bo'lib yetti yil podshohlik qildi. Do'st Muhammadxon o'z davrida Yorkand bilan Koshg'ar ustiga lashkar tortib, Koshg'arni g'orat qildi. Undan Oqsuvga bordi. Shu sababdan Muhammad Haydar mirzo undan ranjib Yunusxondan yordam so'radi.

Do'st Muhammadxonning qilgan yana bir yomon ishi shu bo'ldiki, u otasining harami muhtarimini ulamoning qarshiligiga qaramay, nikohiga oldi. Muhammad Haydar: «Xon qarshiilik ko'rsatgan ulamolardan yetti nafarini o'ldirdi, oxiri mavlono Muhammad Attorga qilich o'qalib, nikoh marosimini bajarishga majbur qildi», — deb yozadi. Do'st Muhammadxon shuning kasriga uchrab hijriy 873-yil (1468—69) 24 yoshida vafot topdi. Undan keyin xalq orasida g'alag'ovur boshlandi. Do'st Muhammadxondan Kepak Sulton ismlik bir o'g'li g'oldi. U o'ziga qarashli odamlardan bir qismini olib Turfon va Chollish tarafarga ketib qoldi.

Shundan keyin Yunusxon Oqsuvga kelib xalqini o'z tasarrufiga oldi. Yogeaning tafsiloti quyidagicha: uni bu safar ham Sulton Abu Sa'id mirzo qo'llab-quvvatladi. Bu gal uning omadi yurishdi. Tamom Mo'g'uliston xalqi uning atrofga jam bo'ldi. Uning g'alaba qilishiga ma'lum darajada Muhammad Haydar mirzo bilan Sonsiz mirzo va avlodi o'rtasidagi kelishmovchiliklar sabab bo'ldi, albatta. Muhammad Haydar mirzo Oqsuvga kelib Do'st Muhammad mirzoga qo'shildi, Sonsiz mirzo esa Yunusxonning oldiga yordam so'rab bordi. Shundan keyin Yunusxon Oqsuvga keldi, lekin Kepak Sultonni ko'pchilik qo'llab-quvvatlab turganini hisobga olib, uni ta'qib qilib o'tirmadi va odamlarini olib Mo'g'ulistonga bordi. O'sha vaqtda Mo'g'ulistonni Eson to'yshining o'g'li Omonsonchi toysi boshliq qalmoqlar egallab turgan edi. Ma'lumki, bir paytlar Uvaysxon qalmoqqa asir tushib qolib, jon omonlig'i deb singlisi Maxtum xonimni Eson toyshiga xotinlikka berishga majbur bo'lgan edi. Mahtum xonim unga musulmon bo'lishni shart qilib qo'ydi va shundan keyingina uning nikohiga o'tdi. Eson to'yshining Mahtum xonimdan ikki o'g'li va bir qizi bor edi. O'g'illardan birining ismi Ibrohim,

ikkinchisining ismi Ilyos edi. Qizini Mir Karimberdining o'g'li Mir Qodirberdiga uzatgan edi. Oxiri aka-ukalar bilan Omonsonchi toysihi o'rtasida raqobat sodir bo'ldi va Omonsonchi toysihi Ildada turolmay Mo'g'ulistonga qochib keldi. Muhammad Haydarning aytishicha, uning ixtiyorida 30 ming askari bor edi. O'shanda Ibrohim bilan Ilyos ham qalmoq xoni bilan kelisholmay Xitoy tarafga ketib qoldilar. Bu voqea Do'stmuhammadxon vafotidan avval sodir bo'lgan edi. Do'stmuhammadxonning vafoti hijriy 873-yil aka-uka Ibrohim bilan Ilyoslarning Xitoy hududi sari qochishi voqeasi esa bundan avval sodir bo'lgan edi. Aka-ukalar Xitoyda vafot topdilar.

Yunusxon o'shanda Mo'g'ulistonga sig'indi. Chunki u shahar madaniyati va o'troqlik tarafdori edi; mo'g'ul amirlarining ko'pchiligi esa hamon ko'chmanchilik hayot tarzini ma'qul ko'rardilar. Shu sababdan ular Yunusxonni o'sha og'ir kunlarda qo'llab-quvvatlamadilar.

Omonsonchi toysihi Ibrohim va Ilyosdan judo bo'lib, Mo'g'ulistonga kelgandan keyin Ildadaro bo'yida Yunusxon bilan to'qnashib qoldi. Yunusxon o'sha jangda mag'lub bo'ldi, amirlaridan ko'pchiligi esa o'sha urushda shahid bo'ldilar. Yunusxon qolgan-qutgan odami bilan Turkiston tarafga qarab qochdi va Sirdaryo bo'yida, Qoratuy degan yerda qishladi. Mirzo Muhammad Haydar keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, o'shanda Yunusxon bilan birga shu yerda ko'chib kelgan mo'g'ullar 8 ming uylik bo'lganlar.

Shu yerda Yunusxon ko'chmanchi o'zbeklarning hujumiga duchor bo'ldi. Tarixiy manbalarda («Tarixi Rashidiy», «Abdullanno», «Bahr ul-asror») voqea batafsil bayon etilgan. Uning tafsiloti qisqa tarzda bunday: qirchillama qish edi. O'shanday kunlardan birida Yunusxon shikor qilmoq uchun daryoning narigi sohiliga o'tdi. Shu payt ko'chmanchi o'zbeklar Buruch o'g'lon ismlik bir xonzoda boshchiligidagi uning o'rdusini bosdilar. Bundan xabar topgan Yunusxon darhol ovni to'xtatib shoshilinch ravishda o'z qarorgohiga — Qoratuyga qaytdi. Bu paytda Buruch o'g'lonning odamlari talon-toroj va maishat bilan band edilar. Yunusxon ularni qo'qqisidan bosdi va ko'pchiligini qirib tashladi. Buruch o'g'lonning o'zi esa

asir olindi va Yunusxonning amr-farmoni bilan shu yerning o'zida qatl etildi.

Bahor kelishi bilan Yunusxon Qoratuydan Toshkentga qarab yo'l oldi. Shu payt Toshkentni sulton Abu Sa'id mirzo nomidan Shayx Jamol ismlik amir idora qilib turgan edi. Bu payt Sulton Abu Sa'id Iroqda halok bo'lib (1469), Xuroson taxtida Sulton Husayn mirzo, Samarqand taxtida esa Sulton Ahmad mirzo, Hisor, Qunduz va Badaxshonda Sulton Mahmud mirzo, Andijon va Farg'onada Umarshayx mirzo hokim bo'lib o'tirgan edilar. Yunusxon kelgusida ularning iktisadiy — Sulton Ahmad bilan Umarshayxni o'ziga kuyov qilib qarab oldi (Mehr Nigor xonimni Sulton Ahmadga, Qutlug' Nigor xonimni mirzo Umarshayxga, uchinchi Xub Nigor xonimni esa dug'lot mirzolardan Muhammad Husaynga bergan) va Temuriylar davlatining ijtimoiy-siyosiy hayotiga o'z ta'sirini o'tkazadigan bo'lib qoldi. Yunusxon Toshkentda bir yil asirlikda hayot kechirdi. O'sha yili amir Karimberdi dug'lotning inisi Abdulquddus Shayx Jamolni o'ldirib xonni asirlikdan ozod qildi. Bu yaxshiligi uchun Yunusxon Mo'g'ulistonga qaytgach, amir Abdulquddusni go'rgon qildi va dug'lotlarning mansabini unga in'om qildi.

Shu payt qalmoqlar Mo'g'ulistonni xoli qoldirib yurtlariga ko'chib ketganlari haqida xabar olindi. Yunusxon g'aybdan kelgan bu baxtdan o'zida yo'q xursand bo'ldi va odamlarini olib Mo'g'ulistonga qaytdi. Mirzo Muhammad Haydar: «To mo'g'ul ulusi u bilan xushlashib ketmagunga qadar xon biron shahar va mamlakatga bormadi», — deb yozadi. Aftidan, Yunusxon mo'g'ul feodallarining ko'chmanchilik tarziga bo'yinsunish haqidagi shartini vaqtincha bo'lsa-da qabul qilganga o'xshaydi. Ko'p o'tmay, Koshg'arni itoat etib turgan Muhammad Haydar xonga itoatkorlik va xizmatkorlik izhor qildi. Kepak sultonni esa yaqinlari Turfonda o'ldirib, boshini Yunusxon huzuriga jo'natdilar.

Shunday qilib, 1472-yilga kelib Yunusxon Mo'g'ulistonni birlashtirishga muvaffaq bo'ldi.

Temuriylar bilan quda-anda tutinish Yunusxonga qo'l keldi. Bu unga o'z mulkini Farg'ona, Toshkent va Turkiston hisobiga kengay-

tirish imkonini berdi. Ayniqsa, Umarshayxdan ko'p naf ko'rdi. Mirzo Umarshayx unga Axxi, Marg'inon, O'sh va Sayramni (1482), 1485-yil Toshkentni in'om qildi. Buni Umarshayx xon Sulton Ahmad mirzo bilan bo'lajak kurashida yordam beradi deb qildi. Lekin Yunusxon har safar Umarshayx mirzo chaqirtirganda lashkar bilan Farg'onaga kelib turdi, lekin Sulton Ahmad mirzo bilan urushga bormadi, chunki Sulton Ahmad mirzo ham Umarshayxga o'xshab unga kuyov edi. Balkim, xoja Ubaydulloh Ahror bilan Marg'inonda bo'lgan tarixiy uchrashuv bunga sabab bo'lgandir. Chunki Xoja Ahror o'zaro urush va nizolarga qarshi odam edi.

Yunusxon 70-yillarning o'rtalaridan (XV asr) Koshg'arda Abubakr mirzo bilan Muhammad Haydar mirzo o'rtasida boshlangan o'zaro feodal kurashga ham aralashdi.

Ma'lumki, Abubakr mirzo (Sonsiz mirzoning to'ng'ich o'g'li) boshda Koshg'arda Muhammad Haydar mirzo bilan birga edi. Keyinroq undan ranjib Yorkandga qochib bordi va u yerda hokimiyatni qo'lga oldi. Shunday bo'lsa-da Muhammad Haydar huzuriga odam yuborib, unga itoat etishini ma'lum qildi. Muhammad Haydar buni qabul qildi va uning oldiga 3 ming sara yig'itini yig'ib Yorkandga yubordi. Abubakr mirzoning inisi Mirzo Umar ham ular bilan birga ketdi. Shundan keyin og'a-ini Yorkand va unga qarashli yerlar zabtida sa'y-harakat ko'rsatdilar. Yorkandda mustahkam joylashib olganlaridan keyin esa Xo'tan xususida fikr qila boshladilar. Bu paytda Xo'tanda Xizirshohga avlod bo'lgan ikki og'a-ini: Xon Nazar mirzo bilan Qul Nazar mirzo hukmfirmolik qilib o'tirgan edilar. Xon Nazar mirzo keyincha Koshg'arga itoat etmay qo'ydi. Muhammad Haydar buning uchun aka-ukalardan ranjidi. Ayni shu paytda Abubakr mirzo undan Xo'tanni so'rab qoldi va Muhammad Haydar jon deb uning iltimosini qondirib Xo'tanni unga xat qilib berdi.

Mirzo Abubakr ikki bor urinishdan keyin Xo'tanni idora qilib turgan Xon Nazar mirzo bilan Qul Nazar mirzoni turli yo'llar bilan o'rtadan ko'tarib tashladi. U Xo'tanni deb o'z inisi Mirzo Umarni ham ayamadi. Undan shubhalanib, ko'ziga mil tortirdi. Qisqasi, Mirzo Abubakr tez oradan Xo'tan viloyatining ham to'laonli

hokimi bo'lib oldi. Mirzo Abubakr borgan sari quvvatlanib, Yorkandni bosib oldi va Koshg'arni orzu qila boshladi. Muhammad Haydar mirzoning amirlari shubhalanib, xonni hushyorlikka da'vat qildilar. Lekin xotini Cho'moq og'ani rioya qilib (u boshda Sonsiz mirzoning xotini va Abubakr mirzoning onasi edi; Muhammad Haydar unga keyin uylangan), amirlarning andishasiga bee'tibor bo'ldi. Bunda Cho'moq og'aning ta'siri ham katta bo'ldi, albatta. U: «Amirlarni ko'rolmasdan sodiq farzandi bilan urushitishmoqchi», — deb tutirib oldi. Ikkinchi tараfdan esa o'g'li Abubakrni ogohlantirib qo'ydi. Muhammad Haydar xotini va o'gay farzandi Abubakr mirzoning so'zlariga kirib, katta amirlarini o'zidan uzoqlashtirdi. Oqibatda kuchsizlanib qoldi. Mirzo Abubakr esa bundan foydalanib, Koshg'ar atrofidagi qal'alarni toroj qildi. Muhammad Haydar Yunusxon huzuridan qochub kelib uning xizmatiga yollangan kuyovi amir Abdulquddusni lashkar bilan Abubakr mirzoning ustiga yubordi. Shu payt Mirzo Abubakr Yangi hisor tevaragini toroj qilib turgan edi. Abdulquddus Abubakr mirzo bilan to'qnashib, mag'lubiyatga uchradi. Abdulquddus nomus qilib, qaynotasi Muhammad Haydarning oldiga bormadi va 300 odamni bilan Badaxshonga, Sulton Mahmud mirzoning huzuriga bordi. Sulton Mahmud mirzo unga hurmat-ehitrom ko'rsatdi va Xust viloyatini in'om qildi. Abdulquddus ko'ragon o'sha tараflarda Katur kofirlarining qo'lida shahid bo'ldi.

Shundan keyin Abubakr mirzo Koshg'ar va Sharqiy Turkistonda katta kuchga aylandi. Muhammad Haydar oxiri uni daf' qilishga qasd qildi va o'rtig' piyoda bo'lib qariyb 30 ming kishidan iborat lashkar to'plab mirzo Abubakr ustiga yurish boshladi. Mirzo Abubakr ham taxminan shuncha lashkar bilan uning muqobiliga chiqdi. Baxtga qarshi, Muhammad Haydar raqibini yengolmadi, aksincha o'zi mag'lub bo'lib Koshg'arga qaytdi. Lekin, baribir, Abubakr mirzo bilan kurashni davom ettirish fikridan qaytmadi va ulug' xon Yunusxondan yordam so'radi. Yunusxon Muhammad Haydarning iltimosini qabul qildi va 15 ming askar olib Abubakr mirzo ustiga yurdi. Muhammad Haydar ham lashkarini tartibga solib xonga kelib qo'shildi va ular birgalikda Yorkand ustiga yurtdilar. Mirzo Abubakr

Yorkand qal'asini mustahkamladi, g'aml urushlariga hozirlik ko'rib qo'ydi. Yunusxon qo'shinlari bilan Yorkand qal'asining kunchiqish tarafga kelib tushdi. Shu yerda ikki o'rta qat'iq urush bo'ldi. Abubakr mirzo bu safar ham g'alaba qozondi. Yunusxon bilan Muhammad Haydar yengilib, Koshg'arga qochib bordilar. Xon Muhammad Haydarga: «Bu yil lashkar jamla va viloyatning zabtida mashg'ur bo'l, insho'ullo kelasi yili borib uni, albatta, bartaraf eturmiz», — deb tasalli berib, o'zi Mo'g'ulistonga qaytdi.

Kelasi yili, ya'ni 885-yil (1480) Yunusxon 60 ming kishilik lashkar bilan Koshg'arga keldi. Muhammad Haydar urushga o'tgan yilidagiga qaraganda yaxshiroq tayyorgarlik qilib o'tirgan edi. Ikkalari qo'shilib, ya'ni Yorkand ustiga yurdi. Ittifoqchilarning ixtiyorida bu safar 90 ming kishilik piyoda-yu oltiq askar jam bo'lgan edi. Ular Yorkand qal'asini tevarak-atrofdan qurshab oldilar. Xon o'rdusi bilan Yorkandning kunchiqish tarafidagi Qolug'och mavzoyiga qo'ngan edi. O'sha kuni namozi peshin paytida qal'adagilar ham otilib chiqdilar. Ikki o'rta janglar boshlanib ketdi. Xonning o'zi ham jangga kirdi. Jar (handaq) yোগasida ikki o'rta qisqa, qat'iq jang bo'ldi. Bir soat ichida xon mag'lubiyatga uchrab orqaga chekindi va Koshg'arga qaytib bordi. Xonning askari Mo'g'uliston tarafga ketib qoldi. Muhammad Haydar: «Xon Koshg'arda qololmadi va 5000 xonadonni ko'chirib Oqsu tarafga ketdi. Yunusxon ham u bilan birga ketdi. O'shanda Koshg'ar xalqining ko'pchiligi Andijonga ko'chib ketdi...» — deb yozgan. Shu tariqa Koshg'ar mirzo Abubakr uchun ochiq qoldi. Bu voqea 885-yil (1480) sodir bo'ldi. Shu paytda tarixchi Muhammad Haydarning otasi Muhammad Husayn (Mir Muhammad Haydar dug'lotning o'g'li) 12 yoshda edi. Uni Yunusxonning to'ng'ich o'g'li Sulton Mahmudxon huzuriga Mo'g'uliston tarafga berib yubordilar.

Yunusxon o'sha qismini — 1480—81-yilning qismini — Oqsu da kechirdi. Oqsuvning chuqur, o't, jar yogasida joylashgan ikitta qal'asi bor edi. Ularning birida Muhammad Haydar, ikkinchisida Yunusxon o'tirinishdilar. Bahor kelishi bilan xon Mo'g'ulistonga qaytdi, Muhammad Haydar ziroat qilib Oqsuvda qoldi. Ittifoqchilar

yaylov barq urib, otlar semirgandan keyin mirzo Abubakr ustiga yana yurish qiladigan bo'ldilar. Shundan keyin, Koshg'arda bir-birlari bilan qo'shildigan bo'lib tarqalishdilar. Biroq fitna qo'zg'atuvchilar: «Xon Mo'g'ulistonga qaytishi oldidan uning mo'g'ullari el-yurt-ingni talaydi», — deb Muhammad Haydarni ham o'z tomonlariga og'dirib oldilar. Fitnachilar xonning kichik o'g'li Sulton Ahmadni otasidan ajradilar va qal'aga kirib mustahkamlanib xonga qarshi isyon ko'taradigan bo'ldilar. Xon ko'chayotganda esa darvozalarni berkitib oldilar. Sulton Ahmad otasiga xiyonat qildi va Muhammad Haydar huzuriga qochib o'tib isyonchilar bilan qo'shildi. Yunusxon Muhammad Haydarning huzuriga odam yuborib, uni shayton ozdirgan yo'ldan qaytarmoqchi bo'ldi, lekin foyda chiqmadi. Shundan keyin ko'chish niyatidan qaytib, o'zi ham qal'a ichiga kirib yashirindi. So'ng Mo'g'ulistonga, Sulton Mahmudxonga odam yubordi. O'ndan o'n yetti kun o'tganda u 30 ming askar bilan otasiga yordamga yetib keldi. Ikki o'rta har kuni og'ir janglar bo'lib turdi. O'ta-bola Muhammad Haydarni qirq kun qamab turdilar. Oxir ul-oqibat fitna qo'zg'atganlar qochib qolishdi. Lekin Sulton Ahmad ular bilan ketmadi. Tavba-tazaru' qilib otasining huzuriga keldi. Ko'p urinishlardan keyin Muhammad Haydarni ham tutib xonning huzuriga olib keldilar. Yunusxon uni itobga⁹⁵ oldi, ko'p dashnom berdi va uyaltirdi, lekin o'ldirmadi. Aksincha, unga Oqsuvni berdi, ixtiyoriga uch yuz bosh ot ham berdi. So'ng uni o'zi bilan birga Mo'g'ulistonga olib ketdi.

Bahor poyoniga yetishi bilan Yunusxon yana Koshg'ar ustiga qo'shin tortdi. Shu ahvol asnosida Temuriy Sulton Ahmad Farg'onaga qasd qilib, Samarqanddan qo'shin bilan chiqqani haqida xabar olindi. Buni Umarshayxning chopari olib keldi. Umarshayx mirzo ilijo qilib Yunusxondan yordam so'rabdi. U og'asi xavf solganda hamma vaqt Yunusxonni Farg'onaga chaqirtirdi. Yunusxon kuyoviga yordam berish uchun Andijon ustiga qarab yurdi. Xon og'asini o'rtasida nizo chiqib, urushga aylanishini istamas edi. Shuning uchun ham kuyovlarini yarashtirib qo'yardi. Umarshayx mir-

⁹⁵ I t o b — do'q-po' pisa va siyosat bilai so'rog' qilish.

zo xonni Andijon ostonasida kutib oldi. O'shanda Umarshayx O'sh viloyatini xonga in'om qildi. Xon o'sha qishni O'shda kechirmoqchi bo'ldi, mo'g'ullarni esa Sulton Mahmudxonga qo'shib, Mo'g'ullistonga qaytarib yubordi. Ammo qish kelishi bilan O'shda Muhammad Haydarini qoldirib, o'zi ham Mo'g'ullistonga qaytdi. Umarshayx bo'lsa og'asi Sulton Ahmad tug'dirgan xavf-xatardan qutilib qoldi. Shunda Muhammad Haydar o'g'li Muhammad Husaynni xondan tilab oldi.

Umarshayx mirzo Yunusxon Mo'g'ullistonga qaytib ketgandan keyin O'shga o'z dorug'asini⁹⁶ jo'natdi. Muhammad Haydar esa Mo'g'ullistonga ketolmas, O'shda ham qololmasdi. Shuning uchun o'g'illari Muhammad Husayn bilan Said Muhammadlarni Umarshayxning oldida qoldirib, o'zi Koshg'arga jo'nab ketdi. O'yladiki, Abubakr mirzo qarindoshlik va farzandlikni rioya qilib u bilan yarasadi, unga qasd qilmaydi. Lekin mirzo Abubakr uni dathol qamab qo'ydi va Muhammad Haydar bir yil qamogda yotdi. So'ng Abubakr mirzo uni Badaxshon tarafga o'tkazib yubordi. O'sha paytda Badaxshon sulton Abu Sa'idning o'g'li Sulton Mahmudning qo'lida edi. Muhammad Haydar Badaxshondan Samarqandga o'tdi va hazrat xoja Nosiriddin Ubaydulloh Ahror⁹⁷, mirzo Sulton Ahmad⁹⁸ bilan ko'rishdi. Mirzo Sulton Ahmad unga ko'p iltifot-u navozishlar ko'rsatdi. So'ng Sulton Mahmudxon uni Toshkentga chaqirtirib oldi. Ma'lumki, Shayx Jamol o'ldirilgandan keyin Sulton Ahmad mirzo Toshkentni Umarshayx mirzoga bergan edi. O'shanda Shohruxi-ya qal'asi ham Mirzo Umarshayxning zabtiga o'tdi. Keyincha shu ikki viloyat ustida og'a-ini o'rtasida nizo chiqdi. Sulton Ahmad Toshkentga taarruz qilgandan keyin Umarshayx yana yordam so'rab Yunusxonga murojaat qildi. O'shanda Umarshayx mirzo Sayramni ham Yunusxonga in'om qildi.

⁹⁶ Dorug'a — mo'g'ullar va ko'chmanchi o'zbeklar davrida shahar va viloyat hokimi.

⁹⁷ Xoja Nosiriddin Ubaydulloh Ahror — Naqshbandiya tariqatining ko'zga ko'rangan namoyandalardan, elparvar inson (1404—1490)

⁹⁸ Sulton Ahmad — Temuriy Sulton Abu Sa'idning to'ng'ich o'g'li; Movarounnahr hokimi (1457—1494).

Yunusxon Sayramga jo'nab ketgandan keyin shahar va o'troqlikni ixtiyor qilib yurgan mo'g'ullar xonning kenja o'g'li Sulton Ahmadxonni yozqab Mo'g'ullistonga qochib ketdilar. Tarixchi Mirzo Muhammad Haydarning so'zlariga qaraganda, tamom Mo'g'ulliston shunday kayfiyatta bo'ldi. Iloj qancha? Xon Sulton Ahmadxonni Mo'g'ullistonga yuborib, o'zi o'sha qishni Sayramda kechirdi va Umarshayx mirzoning iltimosi bilan to'ng'ich o'g'li Sulton Mahmudxonni 30 ming askari bilan Sulton Ahmad mirzoga qarshi yubordi. Farg'ona tarafdan 15 ming askar bilan Umarshayx mirzo yo'lga chiqdi. Sulton Ahmad mirzo, Sulton Mahmudxon va Umarshayx mirzo boshliq uch lashkar Shohruxi-ya atrofida bir-biriga qarshi saf tortdilar. Lekin qutblar qutbi hazrat xoja Nosiriddin Ubaydulloh Ahror Samarqanddan kelib, urushga yo'l qo'ymadilar va tarafguzarlarni bir kigiz ustiga o'tqizib, yarashirib qo'ydilar. Uchala podshoh sulh tuzib, ahd-u paymon bilan uni mustahkamladilar. Shundan keyin Sulton Ahmad mirzo Samarqandga, Umarshayx mirzo — Farg'onaga va Sulton Mahmudxon Toshkentga jo'nab ketdilar. O'shanda (1485-yil) Umarshayx mirzo Yunusxonga Toshkentni ham berdi.

Qisqasi, Yunusxon 1480-yildan keyin Mo'g'ullistonga bormadi va Oqsuv, Koshg'ar, O'sh, Marg'inon, Sayram va Toshkentda istiqomat qildi. Yunusxon 1487-yil Toshkentda vafot etdi va Shayx Xovand Tahur⁹⁹ mazoriga dafn etildi. Shundan keyin xonlik masnadiga uning to'ng'ich o'g'li Sulton Mahmudxon o'tqizildi. Lekin u ham ko'chmanchilik hayot tarzini qabul qilmay, Toshkentda qoldi, hukmronligi esa faqat Mo'g'ullistonning g'arbiy qismiga shoyi bo'ldi. Mamlakatning makaziy va sharqiy qismida esa Sulton Ahmadxon hukm yurgizdi. Koshg'ar bilan Sharqiy Turkistonda esa Abubakr mirzo mustaqillik bayrog'ini tikdi.

⁹⁹ Shayx Xovand Tahur — Toshkentlik mashhur shayx; Shayx Umarning o'g'li; taxminan 761-yil (1359) vafot etgan va hozir ham uning nomi bilan ataladigan daharda dafn etilgan. Mozori muqaddas joy sanaladi.

XULOSA

Chingizxon Yettisuvi, Sharqiy Turkiston va Movarounnahrni ikkinchi o'g'li Chig'atoyxonga maxsus yorliq bilan ulus qilib bergan bo'lsa-da, bu ulus ma'lum mustaqil davlat darajasiga ko'tarilmadi. Chig'atoyxon va uning avlodi XIII asr mobaynida, ya'ni barcha uluslar qoon hukumatiga bo'ysungan davrda — O'gaday qoon, Guyuk qoon, Munka qoon va Xubiloy qoon zamonida — undan faqat inju¹⁰⁰ sifatida foydalandilar. Yoso va yusupga ko'ra, ya'ni turk-mo'g'ul xalqlari orasida amalda bo'lgan tartib-qoida va odatga binoan, davlat ham, uning qaramog'ida bo'lgan yer-suv, mamlakat va xalqlar ham xon va avlodining mulki hisoblangan, ularning inonixiyorida bo'lgan. Qoon esa viloyat, o'lka yoki mamlakatni, uning yer-suvi va xalqi bilan qo'shib, o'g'illari va qarindoshlariga inju sifatida tortiq qilgan. Lekin uluslar, tom ma'nosi bilan, qoon hukumatiga bo'ysungan va u tayin qilgan noiblar to'rtidan idora qilingan. Masalan, Chig'atoy ulusining g'arbiy qismi bo'lgan Movarounnahr va Turkistonda 1227—1289-yillari mashhur xorazmlik boyon Mahmud Yalavoch¹⁰¹ va uning o'g'li Mas'udbeklar idora etganliklarini bilamiz. Inju sohiblari esa, fiqrimizcha, ulusdan to'planadigan daromadning bir qismini olish bilan kifoyalanganlar. Uning ichki ishlariga aralashish huquqiga ham ega emas edilar. Biz buni yuqorida, Rashiddiddinning «Jomi' ut-tavorix» kitobining ikkinchi jildida hikoya qilingan Chig'atoy bilan O'gaday qoon o'rtasida bo'lib o'tgan qiyol-qollar misolida ham ko'rgan edik. Boshqa so'z bilan aytganda, Chig'atoyxon qoondan so'roqsiz ulusdan bir viloyatni kimgadir in'om etib qo'ygani uchun O'gaday qoon undan izohnoma, ya'ni yozma tushuntirish xati talab qilgan edi. Tarixiy manbalardan olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Muborakshoh, Kepakxon, Tor-moshirin va Qozonxondan boshqa barcha Chig'atoy xonlar Mo-

¹⁰⁰ Inju — sep, erga uzatilyotgan qizga beriladigan mol-mulki; shahzoda va xonzoda-larga beriladigan yer-suv, mol-mulki.

¹⁰¹ Mahmud Yalavoch 1239-yil O'gadayxon to'rtidan Xitoyga noib qilib tayinlandi, 1254-yil vafot topgan va Xonbaliq (Pekin)da dafn etilgan.

varounnahr ga ko'chib kelmay, ota yurtlarida istiqomat qilganliklari ham Chig'atoy ulusi, tom ma'nosi bilan, mustaqil davlat bo'lmaganligidan dalolat beradi. Chig'atoyxonning vorisi Qora Halokuning Guyuk qo'ning amri bilan taxtdan tushirilishi yoki 1269-yil Chig'atoy ulusining poytaxti Movarounnahrdan yana Yettisuvgacha ko'chirib ketilishi faktlari ham bunga yorqin misoldir.

1251-yildan so'ng ulusdagi ijtimoiy-siyosiy ahvol o'zgardi. Bunga mo'g'ul imperiyasida boshlangan qo'shokimiyatchilik sabab bo'ldi, albatta. Qoraqo'rumda o'tirgan qoon endi davlatni til bo'yida o'tirgan Botuxon, undan keyin taxtga noyil bo'lgan Ber-kaxon bilan maslahat va ko'rsatmalari bilan boshqaradigan bo'lishdi. 1251-yilda Qoraqo'rumda bo'lgan qurultoydan keyin Chig'atoy ulusining katta bir qismi, xususan, Movarounnahr bilan Turkiston Oltin O'rdaning harbiy-siyosiy ta'siriga tushib qoldi. To'g'ri, Chig'atoyxonning nabirasi Olgu (1261—1266) Oltin O'rdaliklarining ta'sirini sindirish va Chig'atoy ulusining mustaqilligini bir oz bo'lsa-da ta'minlashga muvaffaq bo'ldi. U o'shanda Jo'chi ulusining Movarounnahr va Turkistonda turgan harbiy qismlariga qaqshatqich zarba berdi. Oltin O'rdaning bu mamlakatlarda o'tirgan noiblarini yurtdan quvib chiqardi. Lekin ko'p o'tmay, Oltin O'rdan xonlari qaytadan o'zlarining Chig'atoy ulusida harbiy-siyosiy mavqei'ni tiklab oldilar. To'g'ri Temur hokimiyat tepasiga kelgunga qadar bu yerda o'zlarining azim-qarorini o'tkazib keldilar. Bunga tarixiy manbalarda ishonchli ma'lumotlar bor. Masalan, «Temur tuzuklarida Amir Temur hokimiyat tepasiga kelgan dastlabki yillarda «Turonamini o'zbeklar toifasi qoldiqlaridan tozalash uchun kurash olib borгани» haqida hikoya qilinadi. Bu yerda «o'zbeklar toifasi» deganda Botuxon davrida Oltin O'rdan lashkarining o'ng qanotini tashkil etgan va Sirdaryoning quyi oqimi, O'rol, Tobol, Tura daryolari bo'yari hamda Tumanda ko'chib yurgan turk-mo'g'ul qavmlari ang'lashiladi. Ular XIV—XV asrlarda fors va arab tilida yozilgan tarixiy kitoblarda «o'zbek» nomi bilan atalgan. O'tamish Hojining «Chingiznoma» asarida ham bu haqda qiymatli ma'lumotlar uchraydi.

Chig'atoy ulusi Duvaxon, Eson Bug'axon va Kepakxon davrida birmuncha rivoj topdi. Masalan Duvaxon, Qayduxon bilan ittifoqda Eron va Ozarbayjoni idora qilib turgan Halokuylar va Jo'chi ulusi hukmdorlarining Chig'atoy ulusiga o'tkazib turgan tazyiqini vaqtinchalik bo'lsa-da to'xtatdi, shahar qurilishiga (Andijon, Buxoro) e'tibor berdi, tarqoq mo'g'ul uluslarini federatsiya shaklida bo'lsa-da bir davlatga birlashtirish g'oyasini ko'tarib chiqdi. Eson Bug'axon davrida Chig'atoy ulusida feodal urushlar to'xtadi, mamlakat birmuncha yuksaldi. Kepakxon esa bir qator muhim islohotlar o'tkazib, ulusning ma'muriy tuzilishini takomillashtirdi, mamlakatning iqtisodiy-moliyaviy ahvolidi mustahkamlashga katta hissa qo'shdi. Eng muhimi, bu davrda mamlakatda islom tantana qildi.

Ammo Chig'atoy ulusi, baribir, markazlashgan davlat darajasi-ga ko'tarila olmadi. Aksincha, Kepakxondan keyin u yana feodal urushlar va Chig'atoyxon, O'gadayxon avlodi o'rtasida toj-taxt talashishlar iskanjasida qoldi.

To'g'ri, Qozonxon buni bartaraf qilish va ulusning birligini tiklashga harakat qildi, biroq buning uhdasidan chiqolmadi.

O'zaro feodal kurash — biz bu xususda yuqoridagi batafsil to'xtatilib o'tdik, — asosiy ikki feodal guruh: ko'chmanchi feodallar bilan o'troqlik hayot tarziga mayl ko'rsatgan, shahar va o'troq xalq turmushi, madaniyatini yoqtirib, u bilan yaqinlashishga intilgan, islom diniga rag'bat bergan va markaziy hokimiyatni mustahkamlashga intilgan feodal guruhlar o'rtasida bordi. Birinchi guruhga, ya'ni ko'chmanchilik turmush tarzi tarafdorlari guruhiga Guyuk qoon, Chig'atoyxon, Yasovur, amir Qazag'onga o'xshagan feodallar kirishgan. O'gaday qoon, Munka qoon, ulus xonlaridan Muborakshoh, Baraqxon, Kepakxon, Qozonxon va Yunusxon ikkinchi guruhning ko'zga ko'ringan namoyandalari edi. Lekin baxtga qarshi, o'troqlik hayot tarzini yoqlovchilar g'alabaga erisholmadilar. Bu kurashda ko'chmanchi feodallarining qo'li baland keldi. Chunki ular ko'pchilik edilar. Eng yomoni, bu kurash mamlakat va raiyatga ko'p ziyon-zahmat yetkazdi. Oxir-oqibat, Chig'atoy ulusi XIV asrning 40-yillarida ikkiga ajralib ketdi. Uning sharqiy qismida amir

Po'lodchi bilan Tug'luq Temurxon Mo'g'uliston (u Jete deb ham ataladi) davlatini tuzib oldilar. Ulusning G'arbiy qismi (Movaroun-nahr, Turkiston va Balx) sakkizta mustaqil feodal bекlikka bo'linib, feodal kurashlar iskanjasida qoldi.

Shu o'rinda yana bir muhim gapni aytib o'tish joizdir. Mazkur risolani Chig'atoy ulusining mufassal tarixi deb hisoblamaslik kerak. U shunchaki bu yo'lda qo'yilgan dastlabki qadam, mazkur ulus tarixidan kichik bir lavha bo'lib, unda, asosan, biz muhim siyosiy voqealarga, shuningdek, Temuriylar bilan Chig'atoylar o'rtasida XIV asrning so'nggi choragi va XV asrda bo'lib o'tgan munosabatlar tarixiga qisqagina to'xtalib o'tildi, xolos. Chig'atoy ulusining mufassal tarixini yozish esa hali oldinda. Buning uchun juda ko'p manbalarni, xususan, turli tillarda bitilgan qo'lyozma asarlar, arxeologik, numizmatik manbalarni topish va qunt bilan o'rganish talab qilinadi.

A98 Ahmedov, Bo'riboy

Amir Temurni yod etib. — Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2018. — 392 bet.

ISBN 978-9943-19-430-4

Bo'riboy Ahmedov

AMIR TEMURNI YOD ETIB

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

«Fan» nashriyot davlat korxonasi

Toshkent—2018

Nashriyot litsenziyasi AI № 266, 15.07.2015-y.

20.10.2018-yilda boshiga ruxsat etildi.

Qog'oz bichimini 60 × 84 ¹/₁₆. «Times New Roman» garnituras.
Kegli 12. Shartli bosma tabog'i 16,0. Adadi 700 nusxa.

Bahosi shartnoma asosida.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

«Fan» nashriyot davlat korxonasida nashrga tayyorlandi.

100047, Toshkent sh., Yahyo G'ulomov ko'chasi, 70-uy.

«Dizayn-Print» MCHJ O'YCHK bosmaxonasida chop etildi.

100054, Toshkent sh., Cho'pon ota ko'chasi, 28⁻ uy.

- 1753 -

17000 =